

DLA
ABSOLWENTÓW
SZKÓŁ
PODSTAWOWYCH

Poznać przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

4

Zakres podstawowy

nowa
era

Droga Nowa Ero,

Nigdy bym nie publikowała publicznie książek wydawnictw, które działają na uczciwych zasadach.

Wasza firma jednak promuje masowy dodruk, całkowicie niepotrzebnych książek, które mogłyby zastąpione wersjami elektronicznymi!

Co prawda e-booki są dostępne na waszej stronie, jednak:

- W przeciwieństwie do fizycznej książki, licencja na e-book kończy się po roku. Oznacza to, że jeżeli moja córka chciałaby powtórzyć sobie całą wiedzę do matury, musiałabym jej kupić wszystkie wasze książki od nowa.
- Waszych e-booków nie da się pobrać! Wymagają one dostęp do internetu, co uniemożliwia ich użycie na naszej wsi, gdzie zasięg jest ograniczony.
- Wasze e-booki nie działają na telefonach komórkowych!!!
- Wasze e-booki sprzedawane są po tej samej (albo wyższej) cenie co regularne książki. Cena e-booka powinna być niższa, gdyż e-booki wymagają elektronicznego czytnika (tabletu)!

Czas rozpocząć nową erę (o ironio), w której papier nie jest beczelnie marnowany dla pieniędzy. Przedstawiam e-book, który spełnia wszystkie oczekiwania uczniów.

Dbajmy o środowisko, zróbmy to dla młodych pokoleń.

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii do zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 4* przedstawiono wydarzenia od 1939 r. do początku XXI w. Omówiono w nim m.in. przebieg II wojny światowej, największe konflikty okresu zimnej wojny oraz drogę Polaków i innych narodów do odzyskania suwerenności w 1989 r. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Czy Polska mogła uniknąć klęski w 1939 r.?

Jak doszło do rozpadu Związku Sowieckiego?

Kiedy człowiek wyładował na Księżycu?

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

Wstęp

Wstęp do każdej lekcji zawiera informacje nawiązujące do wiadomości z poprzednich zajęć oraz pytania, które wprowadzą Cię w nowy temat.

CIĘKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Pamiętaj, że rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Indeks osobowy

Zawiera alfabetyczny wykaz wszystkich postaci, które pojawiły się w podręczniku.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Co było wcześniej?	6
I. II WOJNA ŚWIATOWA	9
1. Kampania polska	10
2. Hitler i Stalin dzielą Europę	19
3. Wojna na froncie wschodnim	29
4. Polityka Niemiec w okupowanej Europie	36
5. Holokaust	42
Symbole epoki – Rodzina Ulmów	52
6. Wojna poza Europą	54
7. Droga do zwycięstwa	63
8. Koniec II wojny światowej	70
Podsumowanie rozdziału I	78
II. POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ	81
1. Polska pod okupacją	82
2. Polskie władze na uchodźstwie	91
3. Polskie Państwo Podziemne	96
4. Powstanie warszawskie i rok 1945	104
5. Polacy na frontach II wojny światowej	112
Symbole epoki – Monte Cassino	118
Podsumowanie rozdziału II	120
III. ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ	123
1. Odbudowa powojennego świata	124
2. Żelazna kurtyna	132
Symbole epoki – Kult jednostki	140
3. Azja w czasach dekolonizacji	142
4. Bliski Wschód i Afryka po II wojnie światowej	150
5. Konflikty okresu zimnej wojny	156
6. Przemiany w powojennym świecie	163
Podsumowanie rozdziału III	170
IV. POLSKA I POLACY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ	173
1. Początki władzy komunistów w Polsce	174
2. Powojenna odbudowa	179
3. Polska w czasach stalinizmu	188
4. Odwilż polityczna 1956 roku	193
5. Mała stabilizacja za Gomułki	200
Symbole epoki – Polskie rewolucje	208
6. Polska czasów Gierka	210
7. Narodziny „Solidarności”	218
8. Stan wojenny w Polsce	226
Podsumowanie rozdziału IV	234

V. ŚWIAT PO UPADKU KOMUNIZMU	237
1. Kryzys bloku komunistycznego	238
Symbole epoki – Upadek imperium	244
2. Jesień Narodów	246
3. Wojna i pokój na przełomie wieków	254
4. Integracja europejska	264
5. Problemy współczesnego świata	271
Podsumowanie rozdziału V	280
VI. III RZECZPOSPOLITA	283
1. Okrągły Stół i wybory czerwcowe	284
Symbole epoki – Rozmowy przy okrągłym stole	290
2. Przemiany polityczne i ustrojowe	292
3. Transformacja gospodarcza i społeczna	298
4. Polska w NATO i UE	303
Podsumowanie rozdziału VI	308
Tablice chronologiczne	311
Indeks osobowy	315

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

■ ŚWIAT

W 1918 r. zakończyła się trwająca cztery lata I wojna światowa. Skutkami tego konfliktu były wielkie przemiany polityczne w Europie, m.in. upadek Cesarstwa Niemieckiego i rozpad monarchii austro-węgierskiej. Wcześniej, po rewolucji z 1917 r., przestała istnieć monarchia Romanowów, a władzę w Rosji przejęli bolszewicy. W 1919 r. powołano propagujący komunizm Komintern. W rezultacie podpisanego w 1919 r. traktatu wersalskiego na mapie Europy znalazły się państwa, które odzyskały niepodległość, m.in. Polska, a także nowe, takie jak Czechosłowacja, Finlandia i Łotwa.

Na skutek I wojny światowej doszło do wielkich przemian społecznych. Podczas działań zbrojnych zginęło 8,5 mln ludzi. Kolejne kilkadziesiąt milionów zmarło wskutek epidemii grypy hiszpanki w latach 1918–1919. Wielu mężczyzn poległo, a wracający z frontu cierpieli na urazy psychiczne i fizyczne. W tej sytuacji utrzymanie rodzin coraz częściej spoczywało na kobietach, których rola w społeczeństwie wyraźnie wzrosła. Wiązało się to także z rozszerzeniem ich praw, m.in. o prawa wyborcze nadane im w części państw europejskich, także w Polsce.

Wojna zrujnowała państwa europejskie. Umocniła jednocześnie mocarstwową pozycję Stanów Zjednoczonych, które w latach 20. wsparły gospodarczą odbudowę Europy. W październiku 1929 r., po krachu na nowojorskiej giełdzie, rozpoczął się jednak wielki kryzys gospodarczy, który szybko osiągnął zasięg globalny.

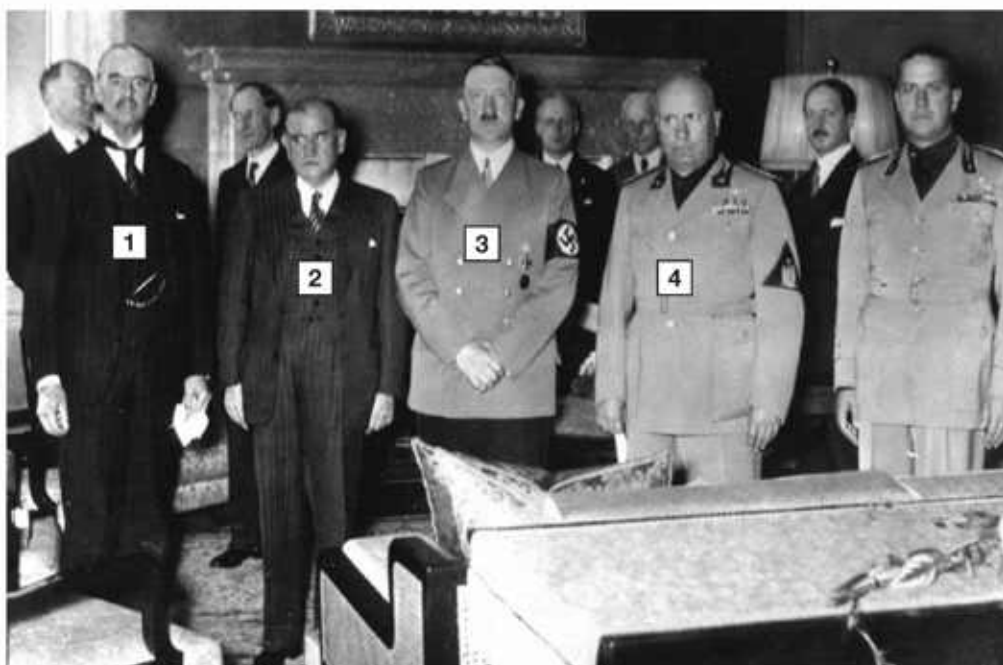
W USA udało się go przezwyciężyć w ciągu kilku lat dzięki wdrożeniu planu New Deal, lecz w Europie Wschodniej jego skutki były odczuwalne do połowy lat 30.

W latach 20. oprócz kultury i sztuki wysokiej rozwijała się także sztuka masowa. Szeroko upowszechniło się radio, wielką popularnością nadal cieszyło się kino. W architekturze szersze uznanie zyskał modernizm.

Dwudziestolecie międzywojenne to czas narodzin i rozwoju systemów totalitarnych. W 1922 r. władzę we Włoszech przejęli faszyci pod wodzą Benita Mussoliniego. Znaczące poparcie zdobyli, głosząc potrzebę rewizji traktatu wersalskiego i przekształcenia Włoch w mocarstwo, a przy tym powstrzymania rosnących wpływów komunizmu.

W tym samym roku powstał komunistyczny Związek Sowiecki. W 1924 r. pełnię władzy przejął w nim Józef Stalin. Pod jego przywództwem ZSRS rządzony za pomocą terroru stał się imperium komunistycznym. Stalin brutalnie rozprawiał się z przeciwnikami politycznymi, wprowadził kult jednostki i dążył do rozbudowy przemysłu ciężkiego, głównie zbrojeniowego.

W państwie niemieckim, zwanym Republiką Weimarską, na początku lat 20. narodził się ruch polityczny zbliżony do faszyzmu włoskiego – nazizm. Podstawę narodowego socjalizmu stanowiły pseudonaukowe teorie połączone z uprzedzeniami rasistowskimi. W 1933 r. przywódca nazistowskiej Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP) Adolf Hitler

Sygnatariusze układu monachijskiego: premier Wielkiej Brytanii Neville Chamberlain [1] [czyt.: newil **czemberlejn**], premier Francji Édouard Daldier [2] [czyt.: eduar **daladje**], Adolf Hitler [3] i Benito Mussolini [4].

■ fotografia, Monachium, 29. IX 1938 r.

został kanclerzem Niemiec. Po rozprawieniu się z opozycją naziści przejęli pełnię władzy i ogłosili powstanie III Rzeszy. Na jej czele jako wódz stanął Hitler. Dążył on do odbudowy potęgi militarnej państwa i zgłaszał kolejne roszczenia terytorialne. Za problemy Niemiec winił Żydów. Polityka antysemityzmu znalazła swój wyraz w uchwalonych w 1935 r. ustawach norymberskich, które pozbawiały niemieckich obywateli pochodzenia żydowskiego wielu praw publicznych. Podczas „nocy kryształowej” 9 października 1938 r. doszło do zamieszek, w których zabito ponad 100 Żydów, spalono synagogi i zniszczono żydowskie sklepy.

Agresywną politykę prowadzili wówczas także Włochy, które podbiły Cesarstwo Etiopii, a na Dalekim Wschodzie podjęła ją Japonia, która powiększała swoje posiadłości w Chinach. Współpraca tych państw z Niemcami przyniosła zawiązanie w latach 1936–1937 paktu antykominternowskiego.

W latach 1936–1939 w Hiszpanii toczyła się wojna domowa, w którą zaangażowały się m.in. Włochy, Niemcy i ZSRS. Dla tych państw konflikt był okazją do rozszerzenia swoich wpływów, a także do przetestowania nowego uzbrojenia i doskonalenia taktyki wojennej.

W 1938 r. do III Rzeszy przyłączono Austrię. Wobec agresywnych działań Hitlera Francja i Wielka Brytania stosowały ugodową politykę ustępstw zwaną *appeasementem* [czyt.: epismementem]. We wrześniu 1938 r. podpisano traktat monachijski, w którym oba te państwa zgodziły się na przyłączenie do III Rzeszy części Czechosłowacji. W marcu 1939 r. Niemcy, przy biernej postawie Francji i Wielkiej Brytanii, doprowadzili do rozbioru Czechosłowacji. Utworzyli wówczas Protektorat Czech i Moraw oraz zależne od nazistów państwo słowackie.

Pakt Ribbentrop–Mołotow został podpisany 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie. Dołączony do niego tajny protokół określał podział ziem polskich między III Rzeszę i Związek Sowiecki.

■ fotografia, Moskwa, 23 VIII 1939 r.

Pod koniec sierpnia 1939 r. III Rzesza i ZSRS zawiązały porozumienie zwane paktem Ribbentrop–Mołotow. Odtąd wybuch kolejnej wojny był kwestią dni.

■ POLSKA

W 1918 r., po 123 latach zaborów, odrodziła się suwerenna Polska. Jej granice kształtowały się przez kilka lat na drodze walk zbrojnych, czyli powstania wielkopolskiego, trzech powstań śląskich i wojny polsko-bolszewickiej, oraz plebiscytów.

W pierwszych latach niepodległości formował się także ustrój państwa. W 1919 r. odbyły się pierwsze wybory do sejmiku. Mogli w nich kandydować i głosować zarówno mężczyźni, jak i kobiety. W 1921 r. została uchwalona konstytucja marcowa. Na jej mocy II Rzeczpospolita stała się republiką demokratyczną, w której najważniejszym organem władzy był parlament. W grudniu 1922 r. pierwszym prezydentem Polski został Gabriel Narutowicz, zamordowany kilka dni po zaprzysiężeniu przez prawicowego fanatyka. Na jego następcę sejm wybrał Stanisława Wojciechowskiego.

W maju 1926 r. Józef Piłsudski przeprowadził zamach stanu, wskutek którego władzę w państwie przejął jego obóz polityczny zwany sanacją. Piłsudski nie przyjął urzędu prezydenta, ale aż do swojej śmierci w 1935 r. miał decydujący wpływ na polską politykę. Z myślą o nim politycy sanacji dążyli do wzmocnienia władzy prezydenta, co znalazło wyraz w uchwalonej w 1935 r. konstytucji kwietniowej.

II Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym i wielowyznaniowym – zamieszkiwali ją m.in. Ukraińcy, Niemcy, Białorusini i Żydzi. Liczącą ok. 70% większość mieszkańców stanowili jednak Polacy.

Józef Piłsudski przejął dowództwo nad Wojskiem Polskim 11 listopada 1918 r. Dzień ten jest uznawany za datę odzyskania przez Polskę niepodległości.

■ fotografia, Warszawa, XI 1918 r.

Setki tysięcy Polaków mieszkających na Kresach Wschodnich znalazły się w granicach ZSRS. Pod koniec lat 30. stali się oni ofiarami stalinowskich prześladowań.

W dwudziestoleciu międzywojennym dążono do odbudowy zniszczeń wojennych, integrowania kraju podzielonego rozbiarami i rozwoju polskiej gospodarki. Symbolem osiągnięć młodego państwa stała się budowa miasta i portu w Gdyni. W latach 1936–1939 powstał Centralny Okręg Przemysłowy.

W II Rzeczypospolitej rozwijały się kultura i sztuka, w których znalazły odbicie nurty ówczesnej epoki, oraz powstała polska kinematografia. Był to też okres ożywionego rozwoju polskiej nauki i techniki.

W drugiej połowie lat 30. agresywna polityka III Rzeszy zaczęła bezpośrednio zagrażać Polsce. W 1939 r. władze II Rzeczypospolitej odrzuciły niemieckie roszczenie dotyczące m.in. zgody na włączenie Gdańska do III Rzeszy. Aby zabezpieczyć się przed napaścią, polska dyplomacja kierowana przez Józefa Becka zawiązała sojusz z Francją i Wielką Brytanią. Jednak zawarcie przez Niemcy i ZSRS paktu Ribbentrop–Mołotow oznaczało dla Polski wojnę.

Józef Beck ¹ przemawia w polskim sejmie 5 maja 1939 r. W swoim słynnym wystąpieniu minister spraw zagranicznych podkreślił, że Polska nie ugnie się przed żądaniami Hitlera, nawet jeśli będzie to oznaczało wojnę.

■ fotografia, Warszawa, 5 V 1939 r.

EUROPA W PRZEDEDNIU II WOJNY ŚWIATOWEJ

LEGENDA

- Okręg Saary włączony do Niemiec w 1935 r.
- strefa Nadrenii zremilitaryzowana przez Niemcy w 1936 r.
- granice Czechosłowacji do 1938 r.
- obszary przyłączone do Niemiec do III 1939 r.
- obszary okupowane przez Niemcy po III 1939 r.
- obszary włączone do Polski w 1938 r.
- obszary zajęte przez Węgry w 1938 i 1939 r.
- obszary przyłączone do Włoch do VIII 1939 r.
- granice Niemiec po III 1939 r.
- granice stref wpływów Niemiec i ZSRS ustalona 23 VIII 1939 r.
- ważne traktaty
- Traktaty o wzajemnej gwarancji:
- francusko-polski
- brytyjsko-polski

▪ Lądowanie aliantów w Normandii, fotografia, Francja, 6 VI 1944 r.

I

II WOJNA ŚWIATOWA

1 Kampania polska

2 Hitler i Stalin dzielą Europę

3 Wojna na froncie wschodnim

4 Polityka Niemiec
w okupowanej Europie

5 Holokaust

6 Wojna poza Europą

7 Droga do zwycięstwa

8 Koniec II wojny światowej

1 KAMPANIA POLSKA

Wiosną i latem 1939 r. Francja i Wielka Brytania, świadome rosnącej potęgi zbrojnej hitlerowskich Niemiec, wzmocniły sojusz militarny z Polską. Miało to gwarantować Rzeczypospolitej wsparcie w razie napaści Hitlera. Po odrzuceniu przez polskie władze niemieckich żądań sytuacja polityczna stawała się coraz bardziej napięta – zwłaszcza gdy doszło do niespodziewanego porozumienia pomiędzy III Rzeszą a ZSRS. W jakich okolicznościach wybuchła wojna? Jaki przebieg miała polska obrona? Czy Polacy mieli szansę odeprzeć atak agresorów?

■ W PRZEDEDNIU WOJNY

Początkowo Niemcy planowały zaatakować Polskę 26 sierpnia 1939 r. W ostatniej chwili Hitler wstrzymał jednak swój wcześniejszy rozkaz ze względu na komplikującą się sytuację międzynarodową. Ostatni tydzień pokoju upłynął w Europie na usilnych próbach dyplomacji niemieckiej mających na celu izolację Polski. Propaganda III Rzeszy informowała o rzekomym prześladowaniu Niemców w Rzeczypospolitej. Apogeum kampanii przygotowującej do agresji na Polskę była **provokacja gliwicka**. 31 sierpnia grupa funkcjonariuszy niemieckiej Służby Bezpieczeństwa (SD), przebrana w polskie mundury, opanowała budynek rozgłośni radiowej w Gliwicach, aby nadać przemówienie nawołujące do wzniesienia antyniemieckiego powstania. Na miejscu zostawiono zwłoki domniemanych polskich żołnierzy poległych podczas zdobywania radiostacji. W rzeczywistości były to osoby już wcześniej zamordowane, m.in. więźniowie obozów koncentracyjnych. Wydarzenia te pozwoliły Hitlerowi stwierdzić cynicznie, że Polska 1 września napadła na Niemcy i że *od 4.45 odpowiadamy ogniem*.

■ NIEMIECKA NAPAŚĆ NA POLSKĘ

II wojna światowa rozpoczęła się od ostrzału polskiej placówki wojskowej na **Westerplatte** przez **pancernik Schleswig-Holstein** [czyt.: szlezwiś holsztajn]. Placówka na Westerplatte znajdowała się na terenie Wolnego Miasta Gdańska i miała bronić się tylko przez kilkanaście godzin. Walka obrońców, dowodzonych przez mjr. Henryka Sucharskiego i kpt. Franciszka Dąbrowskiego,

WARTO WIEDZIEĆ

Plany wojenne obu stron konfliktu

Polski plan wojny z Niemcami zakładał **wojnę koalicyjną** ze wsparciem zachodnich sojuszników – Francji i Wielkiej Brytanii. Polska miała przyjąć pierwszy atak i oczekiwać nadejścia pomocy aliantów. Niekorzystne do obrony były rozciągnięte granice, mimo to za priorytet uznano utrzymanie zachodnich terenów przygranicznych jako najlepiej rozwiniętych gospodarczo.

Z kolei **niemiecki plan wojny z Polską** pod kryptonimem „Fall Weiss” [czyt.: wajs] zakładał uderzenie z kierunku Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich oraz rejonu Dolnego Śląska. Celem było otoczenie i zniszczenie polskiego wojska oraz szybkie zajęcie Warszawy. Niemcy użyli nowej taktyki walki – **Blitzkrieg** [czyt.: blickrig], czyli **wojny błyskawicznej** (więcej o niej na [info grafice](#) na s. 12–13), w której kluczową rolę miały odgrywać wojska pancerne i lotnictwo.

Niemieckie siły pancerne przełamywały polskie linie obronne i oskrzydlały broniące się oddziały.

■ fotografia, Polska, 1939 r.

Plakat Wara!, rozlepiany na murach polskich miast, wzywał obywateli do obrony przed niemieckim najeźdźcą.

■ plakat, Polska, 1939 r.

Obróńcy Westerplatte skapitulowali po siedmiu dniach obrony. W tym czasie w walkach zginęło 15 Polaków i wielokrotnie więcej nacierających Niemców.

■ fotografia, Gdańsk, 1939 r.

trwała aż siedem dni. W czasie gdy Niemcy atakowali Westerplatte, siły powietrzne III Rzeszy – Luftwaffe, zbombardowały przyczółki mostowe w Tczewie i pierwszy cel cywilny II wojny światowej – miasto Wieluń. W Gdańsku opór niemieckim najeźdźcom stawili pracownicy Poczty Polskiej, których w odwecie rozstrzelano po zakończeniu kampanii wrześniowej. Równie tragiczny los spotkał polskich kolejarzy zamordowanych w Szymankowie koło Malborka.

Przez pierwsze trzy dni wojny trwała tzw. **bitwa graniczna**. Jednym z jej największych starć była bitwa pod Mokrą, gdzie Niemcy stracili ponad 150 czołgów. W dniach 8–10 września pod Wizną na Mazowszu toczyły się walki nazwane „polskimi Termopilami”, ponieważ polscy żołnierze stawili tam skuteczny opór 40-krotnie liczniejszemu siłom niemieckim. Mimo bohaterstwa polskiej linii obrony wzdłuż granicy została przerwana i rozpoczął się odwrót za linię Wisły (zob. [mapa](#) na s. 14).

■ PRZECIWKO BLITZKRIEGOWI

Po przegranej bitwie granicznej celem naczelnego wodza Edwarda Rydza-Śmigłego stało się skrócenie niezwykle długiej linii frontu i uratowanie jak największej liczby jednostek bojowych do czasu nadejścia oczekiwanej ofensywy aliantów. Aby powstrzymać szybki marsz Niemców w głąb kraju, naczelnik wydał zgodę na kontratak w rejonie Łęczycy, Sochaczewa i Kutna.

Salwy z pancernika Schleswig-Holstein zacumowanego w gdańskim porcie rozpoczęły II wojnę światową. Potężne działa kalibru 280 mm tego okrętu ostrzeliwały Westerplatte, a następnie polskie umocnienia w Gdyni.

■ fotografia, Gdańsk, 1939 r.

- granice państw z 31 VIII 1939 r.
- ➡ kierunek natarcia wojsk niemieckich
- ➡ kierunek natarcia wojsk sowieckich
- ➡ trasa wycofywania się Prezydenta RP, rządu i Naczelnego Dowództwa
- ✈ niemieckie bazy armii powietrznych
- ⦿ miasta zbombardowane przez Niemców
- ✖ najwaźniejsze bitwy
- 🔥 rejon intensywnych walk

BITWA GRANICZNA

1-3 IX

Sily niemieckie udało się krótkotrwale zatrzymać na przygranicznych liniach obrony.

1 Obrona Westerplatte

1-7 IX 1939 r. ★ mjr Henryk Sucharski, kpt. Franciszek Dąbrowski

2 Obrona Poczty Polskiej w Gdańsku

🕒 1 IX 1939 r. ★ Konrad Guderski

3 Bitwa pod Mokrą

🕒 1 IX 1939 r. ★ płk Julian Filipowicz

OBRONA PRZED NIEMCAMI

4-17 IX

Siły polskie, wycofując się z pierwszych linii obrony, tworzyły front mający uchronić Warszawę przed niemieckim natarciem.

4 Bitwa pod Wizna

8-10 IX 1939 r. ★ kpt. Władysław Raginis

5 Obrona Gdyni

8-13 IX 1939 r. ★ plk. Stanisław Dabek

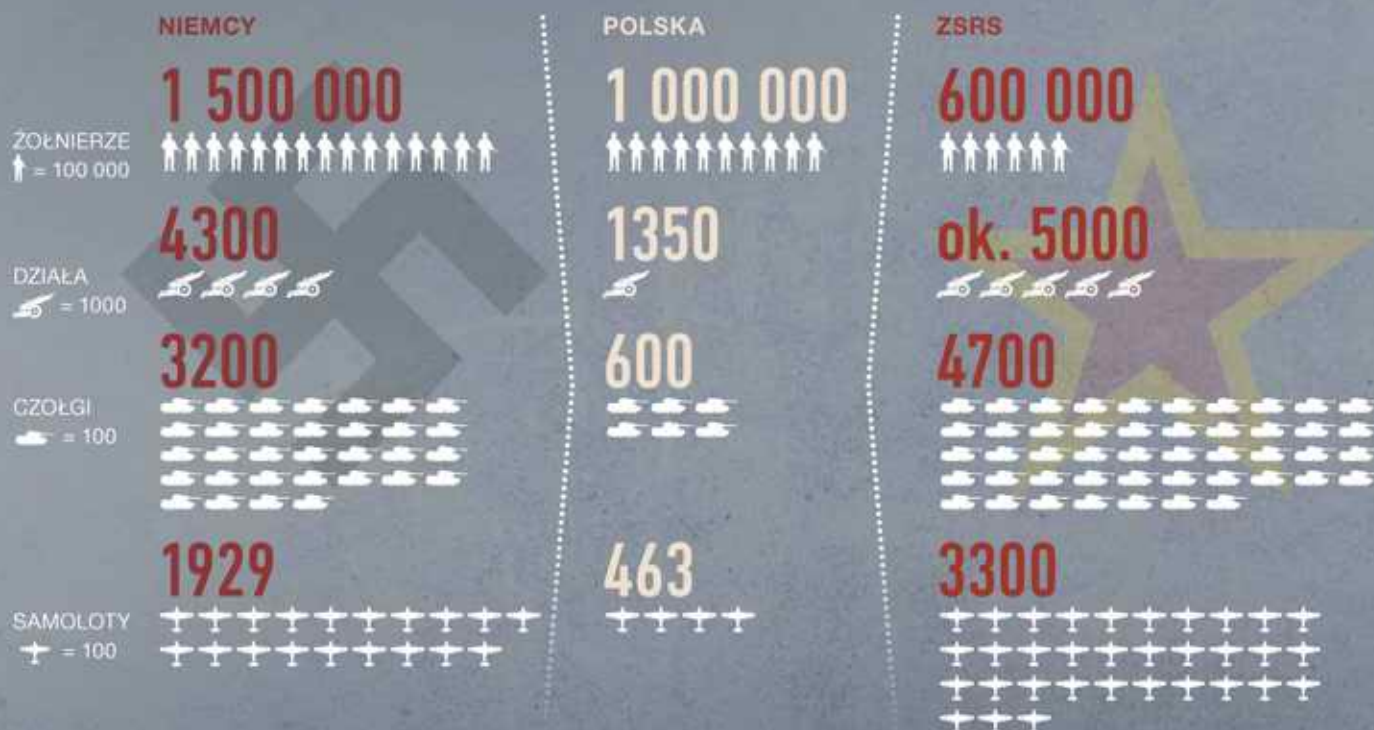
6 Bitwa nad Bzurą

© 9-18 IX 1939 r. ★ gen. Tadeusz Kutrzeba

■ OGROMNA PRZEWAGA SIŁ NIEMIECKICH I SOWIECKICH

Liczebność wojsk najeźdźców, a ponadto ich uzbrojenie wielokrotnie przewyższały potencjał sił polskich.

■ NOWA TAKTYKA – BLITZKRIEG

Wojna błyskawiczna miała się odbyć z użyciem potężnych zgromadzeń wojsk pancernych i lotnictwa paralizującego polskie oddziały.

Siły pancerne

Siły te, wspierane przez piechotę zmechanizowaną wyposażoną w ciężarówki przeprowadzały szybkie i skoncentrowane uderzenie. Przełamywały rozciągnięte polskie linie obrony i kontynuowały szybkie natarcie w głąb Polski.

Luftwaffe

Naloty na węzły komunikacyjne, punkty łączności i ważne jednostki wojskowe dezorganizowały działania broniących się polskich oddziałów. Od pierwszego dnia wojny Niemcy prowadzili wojnę totalną, atakując również bezbronną ludność cywilną. Zbrodnicze bombardowania miast, wsi i dróg służyły zastraszeniu mieszkańców Rzeczypospolitej.

OBRONA NA DWÓCH FRONTACH

17 IX–6 X

Po ataku sowieckim upadek ostatnich punktów oporu był nieunikniony.

7 Bitwa pod Szackiem

☛ 28–29 IX 1939 r. ★ gen. Wilhelm Orlik-Rückemann

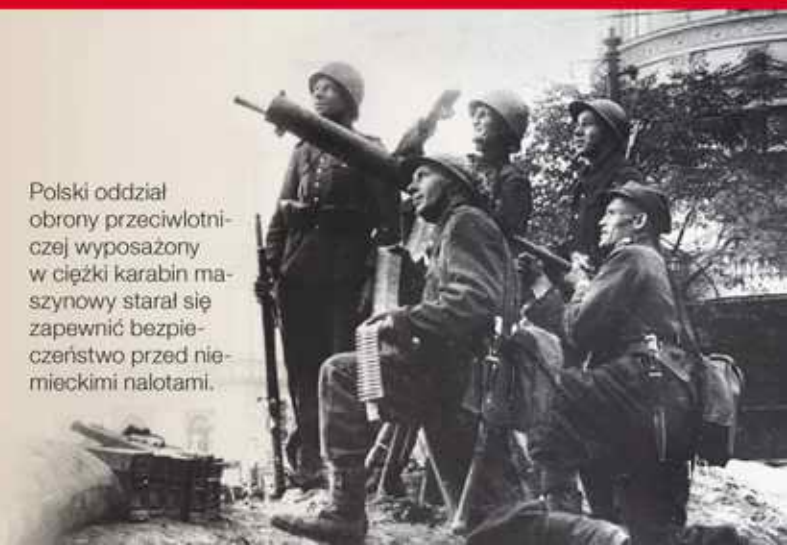
8 Obrona Helu

☛ 1 IX–2 X 1939 r. ★ adm. Józef Unrug

9 Bitwa pod Kockiem

☛ 2–6 X 1939 r. ★ gen. Franciszek Kleeberg

Polski oddział obrony przeciwlotniczej wyposażony w ciężki karabin maszynowy starał się zapewnić bezpieczeństwo przed niemieckimi nalotami.

Stoczona wówczas **bitwa nad Bzurą** była największym starciem podczas kampanii wrześniowej. Walczyły w niej armie niebiorące do tej pory udziału w bezpośredniej walce. Wojska te, dowodzone przez generałów Tadeusza Kutrzebę i Władysława Bortnowskiego, po początkowych sukcesach, m.in. odzyskaniu kilku miast, zostały okrążone przez siły niemieckie.

Tylko część ocalałych oddziałów przebiła się do Warszawy. Zginęło wówczas 15 tys. żołnierzy, w tym trzech generałów. Do niemieckiej niewoli dostało się blisko 100 tys. polskich żołnierzy. 13 września Rydz-Śmigły zarządził wycofanie polskich wojsk na tzw. **przedmoście rumuńskie**, czyli rejon Galicji Wschodniej (przyjrzyj się [mapie](#) poniżej). Planował tam ściągnąć sprzęt wojskowy z Francji i Wielkiej Brytanii przez granicę rumuńską i węgierską, aby utworzyć redutę obronną. Plan ten jednak upadł już 17 września, po agresji ZSRS.

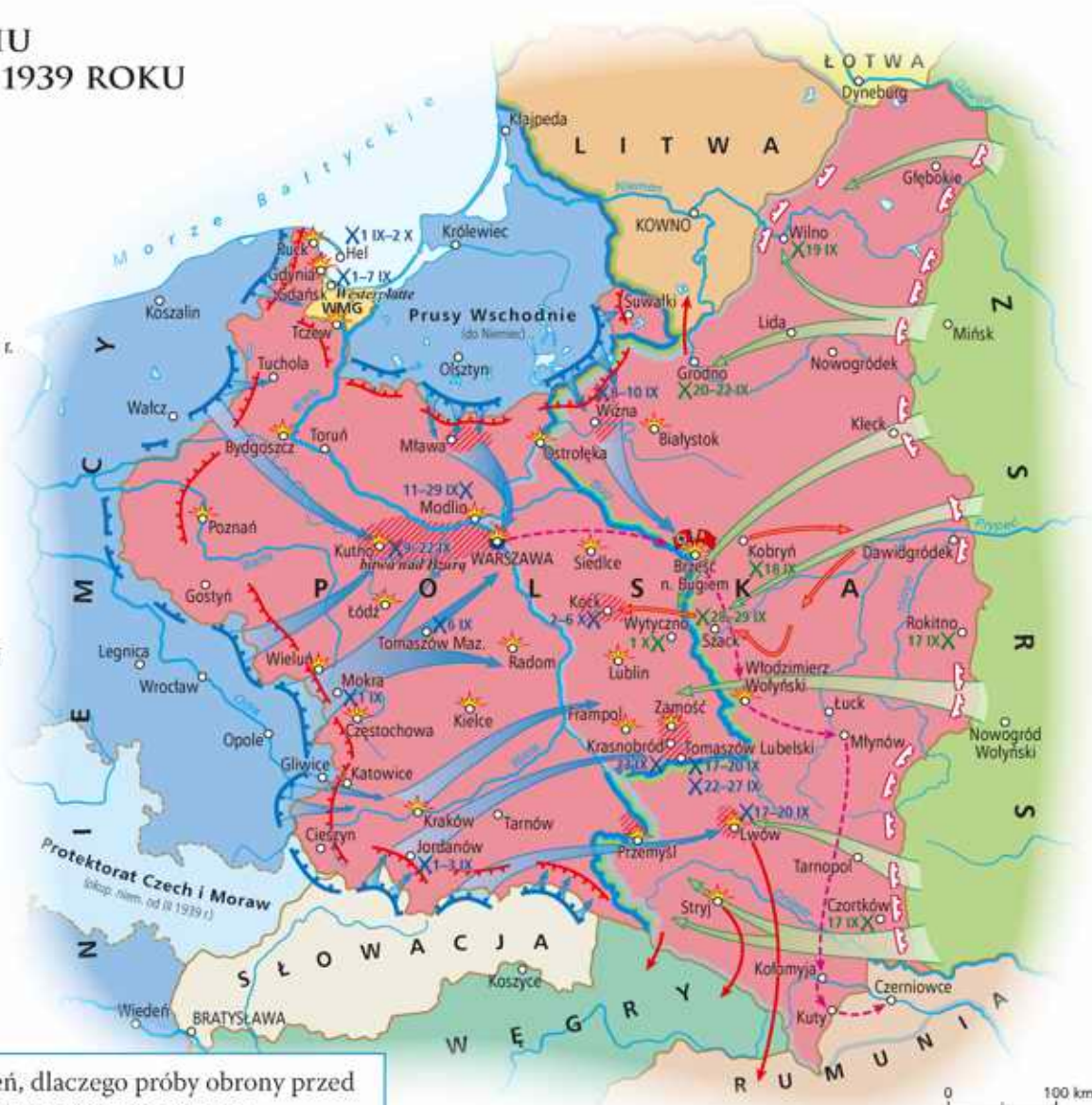
Oddziały polskiej kawalerii podczas kampanii wrześniowej, wbrew niemieckiej propagandzie, nie stosowały szarż na czołgi. Były za to często wyposażone w skuteczną broń przeciwpancerną i walczyły jak piechota, wykorzystując konie do szybkiego przemieszczania się w trudnym terenie.

■ fotografia, Polska, 1939 r.

WALKI WE WRZEŚNIU I W PAŹDZIERNIKU 1939 ROKU

LEGENDA

- granice państw 31 VIII 1939 r.
- linia podziału Polski według paktu Ribbentrop–Molotow z 26 VIII 1939 r.
- Korpus Ochrony Pogranicza (KOP)
- pozycje wojsk polskich 31 VIII 1939 r.
- pozycje wojsk niemieckich 31 VIII 1939 r.
- kierunek natarcia wojsk niemieckich
- kierunek natarcia wojsk sowieckich
- kierunki działań SGO Polesie
- trasa wycofywania się Naczelnego Dowództwa i władz RP
- kierunki wycofania się za granicę oddziałów polskich
- granica niemiecko-sowiecka z 28 IX 1939 r.
- ✦ miasta zbombardowane przez lotnictwo niemieckie
- X bitwy stoczone z wojskami niemieckimi
- X bitwy stoczone z wojskami sowieckimi
- ▨ rejon intensywnych walk
- oblężenie Warszawy 8–28 IX 1939 r.
- miejsce wspólnej defilady wojsk niemieckich i sowieckich
- WMG Wolne Miasto Gdańsk

1. Na podstawie mapy oceń, dlaczego próby obrony przed wojskami niemieckimi były niezwykle trudne.
2. Wymień graniczące z Polską kraje, które nie podjęły wobec niej działań zaczepnych we wrześniu 1939 r.

■ NAPAŚĆ SOWIECKA NA POLSKĘ

Nocą z 16 na 17 września 1939 r. ambasador Polski w ZSRS Wacław Grzybowski został wezwany do Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych w Moskwie. Tam oświadczono mu, że *państwo polskie przestało istnieć* i wojska ZSRS są zmuszone wkroczyć do Rzeczypospolitej, aby *wziąć w obronę mieszkających na jej terytorium Białorusinów i Ukraińców*. Był to jedynie pretekst potrzebny Stalinowi, aby zrealizować swoją część niemiecko-sowieckiego planu rozbioru Polski, uzgodnionego 23 sierpnia w Moskwie. Polski ambasador odmówił jednak przyjęcia noty. Tymczasem blisko 1,6 mln żołnierzy sowieckich rozpoczęło zajmowanie obszaru Rzeczypospolitej aż po wschodnią Lubelszczyznę.

Sowiecka napaść całkowicie zaskoczyła polskie władze. W odpowiedzi naczelny wódz wydał tylko dyrektywę nakazującą unikanie walki z Sowietami, chyba że podejmą próbę rozbrojenia wojsk polskich. Nie określił jednak ZSRS jako agresora, co było fatalnym błędem politycznym – postawiło bowiem polskie siły zbrojne na wschodzie Rzeczypospolitej w nieokreślonej sytuacji, a Sowietom umożliwiło w przyszłości lawirowanie i ukrywanie rzeczywistych celów ich działań we wrześniu 1939 r. Na Kresach Wschodnich stacjonowało bowiem jeszcze wojsko, które mogło stawić mu opór. W tej sytuacji bez walki oddano Wilno, a obrońca Lwowa, gen. Władysław Langner, skapitulował przed Sowietami, mając zapewnienie, że jego oddziały zostaną przepuszczone na Węgry. Mimo to strona sowiecka nie wywiązała się ze swoich zobowiązań. Po zajęciu miasta znaczną część

policjantów natychmiast zamordowano, a wojskowych wysłano do obozów jenieckich. Opór siłom sowieckim stawiały za to oddziały polskie w Grodnie. Wspierane przez ochotników i harcerzy przez trzy dni odpierały natarcia Armii Czerwonej.

22 września siły niemieckie i sowieckie urządziły wspólną defiladę w zdobytym Brześciu, a 28 września najeźdźcy skorygowali linię podziału zagrabionych ziem polskich, przesuwając ją na wschód. Zajętą Wileńszczyznę Stalin przekazał Litwie. Gest ten miał jednak charakter wyłącznie propagandowy, ponieważ w tym samym czasie sowiecki dyktator planował aneksję wszystkich państw bałtyckich. Wilno miało więc wkrótce trafić w ręce Stalina wraz z całą Litwą.

■ OSTATNIE PUNKTY OPORU

Według założeń strategicznych Warszawa miała być centralnym miejscem dowodzenia. Sytuacja na froncie jednak pogarszała się bardzo szybko. Po ewakuacji władz i części wojsk zarządzający miastem **Stefan Starzyński** (jego [biogram](#) na s. 16) zdołał opanować narastającą panikę i przygotować je do obrony. Na czele wojsk stanął najpierw gen. Walerian Czuma. Niemcy dotarli do rogatek Warszawy 8 września, ale dzięki determinacji obrońców zostali odparci. Bitwa nad Bzurą powstrzymała najeźdźców na kilkanaście dni, co dało czas na sprowadzenie do stolicy dodatkowych oddziałów wojska i stworzenie Armii „Warszawa”. Kierował nią były dowódca Armii „Łódź”, gen. Juliusz Rómmel. Po zakończeniu walk nad Bzurą do Warszawy dotarł także gen. Tadeusz Kutrzeba.

WARTO WIEDZIEĆ

Ewakuacja polskich władz do Rumunii

Decyzja o ewakuacji władz państwowych i wojskowych z bombardowanej Warszawy zapadła już 4 września. Rząd opuścił stolicę trzy dni później. Stopniowo przemieszczał się coraz bardziej na wschód, a gdy sytuacja na froncie uległa pogorszeniu, zaczęto także brać pod uwagę przeniesienie działalności do Francji. Sytuację przesądziła agresja ZSRS rozpoczęta 17 września. W efekcie tych wydarzeń w nocy z 17 na 18 września polskie władze przekroczyły granicę polsko-rumuńską. Tam, pod naciskiem III Rzeszy, Sowietów oraz polskich konkurentów politycznych, zostały internowane przez rząd rumuński. Interwencja dyplomatyczna Wielkiej Brytanii na rzecz ich uwolnienia nie przyniosła rezultatu. To, że prezydent, rząd i wódz naczelny opuścili walczący kraj, budzi emocje do dziś. Niektórzy zarzucają ówczesnemu gabinetowi, iż opuścił broniący się kraj. Należy jednak podkreślić, że wyjazd do Rumunii pozwolił podtrzymać ciągłość funkcjonowania państwa polskiego. Sytuacja, w której w ręce Niemców wpadliby najwyżsi przedstawiciele władz Rzeczypospolitej, byłaby bardzo niekorzystna dla sprawy polskiej.

? Jak oceniasz decyzję władz polskich o opuszczeniu kraju we wrześniu 1939 r.?

Prezydent Ignacy Mościcki **1** w związku z postępiami niemieckich wojsk był zmuszony do wycofania się z bombardowanej Warszawy w bezpieczniejsze rejony kraju, a po agresji sowieckiej ewakuował się do Rumunii.

■ fotografia, Polska, 1939 r.

Od 23 września Niemcy rozpoczęli ponowny szturm na miasto. Chcąc złamać ducha obrońców, nieustannie je bombardowali. Zniszczeniu uległo 10% zabudowy, w tym wiele zabytków, m.in. Zamek Królewski, filharmonia, Teatr Wielki i katedra św. Jana. Bombardowano również dzielnice zamieszkałe w większości przez Żydów. Mimo takiego barbarzyństwa Warszawa broniła się, a do walki zagrzewał jej mieszkańców drogą radiową Stefan Starzyński. W końcu stolica Polski poddała się 28 września, a o heroizmie jej obrońców dowiedział

Płonący Zamek Królewski w Warszawie stał się symbolem zniszczeń zabytków kultury polskiej. Zbombardowany gmach był przed wojną jedną z siedzib prezydenta Polski. Został odbudowany dopiero w latach 70. XX w.

■ fotografia, Warszawa, 1939 r.

się cały świat. Dopiero 2 października skapitulował kontradmirał Józef Unrug broniący Półwyspu Helskiego. Ostatnie walki prowadziła pod Kockiem jeszcze 5 października Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie”, dowodzona przez gen. Franciszka Kleeberga. Toczył on zmagania zarówno z Niemcami, jak i z Sowietami. Ostatecznie złożył broń dwa dni później.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN STARZYŃSKI

1893–1943

Polski wojskowy, polityk, ekonomista, sprawował obowiązki prezydenta Warszawy w latach 1934–1939. Podczas I wojny światowej służył w I Brygadzie Legionów, a w 1920 r. uczestniczył w wojnie polsko-bolszewickiej. W niepodległej Polsce pełnił służbę urzędniczą i dyplomatyczną. Był związany z obozem sanacyjnym. Po wybuchu wojny odmówił ewakuacji ze stolicy i współpracował z władzami wojskowymi w organizacji obrony miasta. Po kapitulacji Warszawy włączył się w tworzenie struktur konspiracyjnych. Został aresztowany przez Niemców, zamordowany i pochowany w nieznanym miejscu. Zapisał się w historii jako bohaterski obrońca stolicy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OSTATNI ROZKAZ GEN. KLEEBERGA

Po bitwie pod Kockiem (2–6 października 1939 r.) polskie oddziały zostały zmuszone do kapitulacji. Dowodzący Samodzielną Grupą „Polesie” gen. Franciszek Kleeberg wydał ostatni rozkaz swoim podwładnym.

Żołnierze z dalekiego Polesia, znad Narwi, z jednostek, które się oparły w Kowlu demoralizacji – zebrałem Was pod swoją komendę, by walczyć do końca.

Chciałem iść najpierw na południe – gdy to się stało niemożliwe – nieść pomoc Warszawie. Warszawa padła, nim doszliśmy. Mimo to nie straciliśmy nadziei i walczyliśmy dalej, najpierw z bolszewikami, a następnie w 5-dniowej bitwie pod Serokomlą [inna nazwa bitwy pod Kockiem] z Niemcami.

Wykazaliście hart i odwagę w czasie zwątpień i dochowaliście wierności Ojczyźnie do końca.

Dziś jesteśmy otoczeni, a amunicja i żywność są na wyczerpaniu. Dalsza walka nie rokuje nadziei, a tylko rozleje krew żołnierską, która jeszcze przydać się może.

Przywilejem dowódcy jest brać odpowiedzialność na siebie. Dziś biorę ją w tej najcięższej chwili – każąc zaprzestać dalszej bezcelowej walki, by nie przelewać krwi żołnierskiej nadaremnie. Dziękuję Wam za Wasze męstwo i Waszą karność, wiem, że staniecie, gdy będziecie potrzebni.

Jeszcze Polska nie zginęła!

Źródło: II wojna światowa, Warszawa 1979, s. 73.

1. Wyjaśnij, jakie cele stawiał swojej jednostce gen. Kleeberg podczas jej formowania.
2. Oceń decyzję tego dowódcy i wskaż motywy, jakimi się kierował.

■ PIERWSZE ZBRODNI HITLEROWSKIE W POLSCE

W walkach podczas kampanii wrześniowej po stronie polskiej zginęło ok. 77 tys. żołnierzy i oficerów, a ok. 700 tys. dostało się do niewoli niemieckiej lub sowieckiej. Obaj agresorzy dopuszczali się również zbrodni wojennych. Najbardziej znaną zbrodnią wojenną Wehrmachtu [czyt.: wermachtu] jest rozstrzelanie 300 polskich jeńców pod Ciepeliowem koło Radomia. Szacuje się, że podczas kampanii wrześniowej Niemcy żołnierze stali się sprawcami 714 mordów, w których zginęło ponad 16 tys. osób. Swoją zbrodniczą szlak miała też Armia Czerwona. Po bitwie pod Szackiem Sowieci zamordowali 30 polskich oficerów.

Rozpoczęta wojna – według słów Hitlera – miała przynieść Niemcom „przestrzeń życiową”. Jak zamierzał to osiągnąć, pokazały już początkowe godziny tej kampanii, gdy ogromne straty zaczęła ponosić ludność cywilna. Zbombardowanie 1 września o świcie pozabawionego wojska Wielunia było pierwszą zbrodnią niemieckich najeźdźców. Od początku wojny tłumy ewakuujących się ludzi były ostrzeliwane i bombardowane przez hitlerowskie wojsko.

Na Pomorzu, Kujawach i w Wielkopolsce miejscowi Niemcy, zgrupowani w oddziałach Selbstschutzu [czyt.: zelbstszucu] wraz z Einsatzgruppen [czyt.: ajnzacgruppen], czyli oddziałami specjalnymi, mordowali przedstawicieli polskich elit politycznych i społecznych. Ofiarą padło wówczas kilkadziesiąt tysięcy Polaków. Symbolem zbrodni hitlerowskich na tych ziemiach stały się rynek w Bydgoszczy, Dolina Śmierci w Fordonie, toruńska Barbarka czy też Lasy Piaśnickie koło Wejherowa. Już 2 września 1939 r. na przyłączonych do III Rzeszy terenach Wolnego Miasta Gdańska rozpoczął działalność obóz koncentracyjny Stutthof [czyt.: sztuthof],

Egzekucja polskich cywilów w Sosnowcu odbyła się wkrótce po zajęciu miasta przez Niemców.

■ fotografia, Sosnowiec, 1939 r.

do którego Niemcy kierowali Polaków z Pomorza. Z kolei na Kresach Wschodnich Sowieci mordowali polskich duchownych, właścicieli ziemskich oraz cywilnych obrońców Grodna i Wilna.

■ OCENA WOJNY OBRONNEJ

Choć przegrana Polski była brana pod uwagę, wszystkich zaskoczyła szybkość porażki. Klęska wrześniowa przyniosła szok społeczeństwu, które karmiono przed wybuchem wojny propagandą zapowiadającą, że *nie oddamy ani guzika*. Jeszcze przez pierwsze dni walk polska prasa prześcigała się w publikowaniu nieprawdziwych doniesień o niemieckich klęskach. Z punktu widzenia politycznego przyczyn można wymienić kilka. Najważniejszą z nich stanowiło położenie geograficzne – polskie terytorium było otoczone z trzech stron przez III Rzeszę i jej słowackiego sojusznika. Ponadto sowiecki atak 17 września uniemożliwił dalszą obronę z wykorzystaniem przedmościa rumuńskiego, dokąd miało trafiać wsparcie wojenne od aliantów.

WARTO WIEDZIEĆ

Kampania wrześniowa czy wojna obronna?

Nie mniejsze kontrowersje od oceny przebiegu walk toczonych przez Polaków z Niemcami budzi sama nazwa pierwszego etapu II wojny światowej. Określa się go jako kampanię polską, kampanię wrześniową lub wojnę obronną 1939 r. Każde z tych określeń, choć jest powszechnie przyjęte, ma zarówno zwolenników, jak i przeciwników.

Najbardziej precyzyjnym z nich jest „kampania polska”, jednak wśród części historyków i amatorów historii niesmak budzi fakt, że jest to nazwa powszechnie przyjęta w historiografii niemieckiej, gdzie określa jedną z kolejnych zwycięskich kampanii Wehrmachtu. Z kolei „kampania wrześniowa” nie obejmuje walk, które toczyły się w październiku. Pojęcie „wojna obronna” wprowadza zaś zamieszanie, gdyż w tym przypadku wbrew stosowanemu nazewnictwu jedna wojna (obronna), stanowić miałaby etap innej, większej wojny – II wojny światowej. Określenie to jest nie tylko nie do końca poprawne, ale może również wychodzić naprzeciw postulatowi rosyjskiej propagandy, która chętnie początku II wojny światowej doszukuje się dopiero w 1941 r., gdy III Rzesza zaatakowała ZSRS. Pozwala to pominąć lata 1939–1940, gdy poczynania Sowieców jako sojuszników Hitlera oceniane są jako niechlubne.

? Które spośród określeń walk toczonych w Polsce w 1939 r. jest Twoim zdaniem najwłaściwsze?

Przy rozciągnięciu polskich jednostek wzdłuż długich granic bardzo łatwo było przerwać front i wyjść na tyły (więcej o tym na [infografice](#) na s. 12–13). Decydującym czynnikiem stał się jednak przede wszystkim odmienny niż dotychczas sposób prowadzenia natarcia. Koncepcja **Blitzkriegu** okazała się przełomowa i pozwalała Niemcom odnosić sukcesy militarne także w kolejnych kampaniach, aż do jesieni 1941 r. Francuzi, których III Rzesza zaatakowała w 1940 r., nie wzięli w ogóle pod uwagę doświadczeń kampanii polskiej. Zignorowanie wniosków przygotowanych przez polskich oficerów dotyczących przebiegu Blitzkriegu przyniosło francuskiemu dowództwu klęskę. Przegrana Polski nabiera innego znaczenia, jeśli wziąć pod uwagę, że na polskim odcinku Niemcy skoncentrowali 80% swoich wojsk lądowych, wszystkie dywizje zmechanizowane, wszystkie czołgi i 60% lotnictwa. Ponadto zużyli w wojnie z Polską tyle samo amunicji co rok później podczas walk na froncie zachodnim. Zniszczonych lub uszkodzonych zostało 30% czołgów i 32% samolotów biorących udział w walkach. Przywrócenie Wehrmachtowi zdolności potrzebnych do nowego zmasowanego uderzenia zajęło III Rzeszy aż siedem miesięcy.

Chłopiec na gruzach zbombardowanej Warszawy to jedno z bardziej przejmujących zdjęć dokumentujących zbrodnie Luftwaffe na ludności cywilnej. Polska po republikańskiej Hiszpanii była kolejnym celem bestialskich działań niemieckich lotników.

■ fotografia, Warszawa, 1939 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Dziwna wojna

Francja i Wielka Brytania już w maju 1939 r. przyjęły tajne ustalenia dotyczące militarnej pomocy dla Polski. Uznano wówczas, że – mimo oficjalnych deklaracji – nie podejmą w jej obronie walki z Niemcami. Żadne z tych dwóch państw nie było przygotowane do wojny. Wielka Brytania miała w tym czasie tylko nieliczne wojska lądowe, a użycie brytyjskiej floty na Bałtyku nie wchodziło w grę. Z kolei Francuzi czuli się bezpieczni za Linia Maginota [czyt.: mażinota] i zgodnie ze swoją doktryną nastawiali się na działania obronne. Od 3 września alianci pozostawali formalnie w stanie wojny z Niemcami, lecz prowadzili **dziwną wojnę**, która polegała przede wszystkim na zrzucaaniu nad terytorium III Rzeszy ulotek propagandowych. Operacje zbrojne przeprowadzono w ograniczonym zakresie, a po poniesieniu większych strat podczas ofensywy w Zagłębiu Saary już 12 września w Abbeville [czyt.: abewil] Brytyjczycy i Francuzi podjęli decyzję o zaniechaniu jakichkolwiek działań zaczepnych na froncie. O tym postanowieniu szybko dowiedział się Stalin, co przekonało go ostatecznie do ataku na Rzeczpospolitą. W ten sposób alianci poświęcili Polskę na rzecz odroczenia ataku Hitlera na swoje terytoria.

Tarcze do rzucania lotkami miały pozwolić żołnierzom brytyjskim na froncie we Francji zabić nudę podczas dziwnej wojny.

■ fotografia, Francja, 1939 r.

Jak oceniasz działania Wielkiej Brytanii i Francji, które zostały nazwane dziwną wojną?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy wojny obronnej Polski w 1939 r.
2. Wskaż przyczyny niemieckich sukcesów militarnych we wrześniu 1939 r.
3. Oceń znaczenie sowieckiego ataku na Polskę dla wyniku wojny obronnej. Uzasadnij swoją opinię.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Böhrer, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939. Wojna totalna*, Kraków 2009.

L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Warszawa 2009.

T. Szarota, *Tajemnica śmierci Stefana Starzyńskiego*, Warszawa 2020.

HITLER I STALIN DZIELĄ EUROPE

Napaść na Polskę była zaledwie początkiem niemieckiej agresji w Europie. Hitler odbudowywał siły, uzupełniał zaopatrzenie i planował kolejny etap podboju kontynentu. Stalin zaś przygotowywał się do zajęcia następnych ziem w Europie Środkowo-Wschodniej. Czy sojusznicy Polski wykorzystali czas na przygotowanie się do zbrojnej konfrontacji z Hitlerem? Które państwa zdołały się oprzeć potęgze III Rzeszy i jej sprzymierzeńców?

WSPÓŁPRACA ZSRS I III RZESZY

W podpisanym w Moskwie 23 sierpnia 1939 r. **pakcie Ribbentrop–Mołotow** ustalono, że III Rzesza i ZSRS podzieliły się nie tylko terytorium Polski. W tym dokumencie uwzględniono także rozgraniczenie **stref wpływów sowieckich i niemieckich w całej Europie Środkowo-Wschodniej**.

W myśl tych ustaleń:

- ▶ oba państwa podzieliły się terytorium Rzeczypospolitej po połowie;
- ▶ Finlandia, Estonia oraz Łotwa miały znaleźć się w sowieckiej strefie wpływów, Litwa zaś w niemieckiej;
- ▶ Niemcy zgodzili się również na zajęcie przez ZSRS Besarabii, należącej wówczas do Rumunii.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNY PROTOKÓŁ DO PAKTU RIBBENTROP–MOŁOTOW

23 sierpnia 1939 r. III Rzesza i Związek Sowiecki zawarły porozumienie, które częściowo pozostawało tajne. W nieopublikowanym protokole znalazły się postanowienia, które zadecydowały o dalszych losach krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Z okazji podpisania paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR podpisani pełnomocnicy obu stron poruszyli w ścisłej poufnej wymianie zdań sprawę wzajemnego rozgraniczenia sfer interesów obu stron. [...]

1. Na wypadek przekształcenia terytorialno-politycznego obszaru należącego do państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa i Litwa) północna granica Litwy tworzy automatycznie granicę sfery interesów niemieckich i ZSRR, przy czym obie strony uznają roszczenia Litwy do terytorium wileńskiego.

2. Na wypadek terytorialno-politycznego przekształcenia terytoriów należących do państwa polskiego sfery interesów Niemiec i ZSRR będą rozgraniczone w przybliżeniu przez linię Narew–Wisła–San. Kwestia, czy i w interesie obu uznane będzie za pożądane utrzymanie niepodległego

państwa polskiego, zostanie definitywnie zdecydowana dopiero w ciągu dalszego rozwoju wypadków politycznych. W każdym razie oba rządy rozwiążą tę kwestię na drodze przyjacielskiego porozumienia.

3. Jeżeli chodzi o południowy wschód Europy, to ze strony rosyjskiej podkreśla się zainteresowanie Besarabią. Ze strony Niemiec stwierdza się zupełnie désintéressement [fr. 'brak zainteresowania'] odnośnie [do] tego terytorium. [...]

Podpisano:

Za rząd Rzeszy Niemieckiej – J. Ribbentrop

Za rząd Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich – W. Mołotow.

Moskwa, 23 sierpnia 1939

Źródło: Wiek XX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 118–119.

- ?** 1. Wyjaśnij, dlaczego zacytowany fragment paktu Ribbentrop–Mołotow był tajny.
2. Wymień strefy interesów sowieckich i niemieckich określone w tajnym protokole.

W czasie kampanii wrześniowej doszło do korekty przyjętych rozwiązań. 28 września 1939 r. podpisano w Moskwie **niemiecko-sowiecki traktat o granicach i przyjaźni**. Na jego mocy:

- ▶ ZSRS zrezygnował z Lubelszczyzny i Suwalszczyzny na rzecz Niemiec;
- ▶ ZSRS otrzymał za to wschodnie Mazowsze oraz włączył do swojej strefy wpływów Litwę (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 24).

Oba totalitarne kraje podjęły również intensywną współpracę. ZSRS stał się głównym dostawcą surowców dla Niemiec. W czerwcu 1941 r. z ZSRS

Bracia syjamscy Hitler [1] i Stalin [2] na karykaturze są zrosnięci wspólnymi podbojami z 1939 r. i początku 1940 r., czyli Polską i Finlandią [3]. Orientalne czapki tancerzy zdobią swastyka [4] oraz sierp i młot [5].

▪ karykatura, Francja, 1940 r.

CIEKAWOSTKA

Śmierć w śniegu

Finowie byli znacznie lepiej od Sowietów przygotowani do wojny toczonej zimą. Dzięki dobremu wyposażeniu i wyszkoleniu wojska Mannerheima były w stanie w trudnych warunkach zimowych powstrzymać nawet wielokrotnie liczniejsze oddziały Armii Czerwonej. Ze szczególnej skuteczności zasłynęli fińscy strzelcy wyborowi, którzy przemieszczali się na nartach sprawnie i niepostrzeżenie, zadając wrogowi duże straty. Mimo to Finowie nie mieli żadnych szans wobec przewagi liczebnej i technologicznej Armii Czerwonej. Nadejście wiosny przyniosło nieuchronną klęskę osamotnionej Finlandii.

pochodziło 70% niemieckiego importu. W zamian III Rzesza zobowiązała się dostarczać ZSRS niemiecką myśl techniczną, lecz wywiązywała się z tego w minimalnym zakresie. Intensywną współpracę prowadziły jednak tajne służby obu państw – NKWD i Gestapo, które wspierały się w antypolskich działaniach. Zorganizowano nawet konferencje poświęcone zwalczaniu polskiego podziemia.

■ SOWIECKIE PODBOJE

Po zajęciu połowy terytorium Polski Stalin wymusił na państwach bałtyckich zgodę na utworzenie na ich terenie sowieckich baz wojskowych. Następnie podjął działania w celu podporządkowania sobie Finlandii. Zażądał więc od Finów oddania obszarów strategicznie ważnych i silnie umocnionych: Przesmyku Karelskiego i półwyspu Hanko.

Finowie odrzucili jednak te żądania i w rezultacie 30 listopada wojska sowieckie zaatakowały ich kraj. Rozpoczęła się **wojna zimowa**, która potrwała do marca 1940 r. Finami dowodził umiejętnie **Carl Gustaf Mannerheim** [czyt.: karl gustaf manerhajm], dzięki czemu, mimo ogromnej przewagi Sowietów, fińskie oddziały długo stawiały opór, zadając najeźdźcy dotkliwe straty. Przy druzgocącej przewadze liczebnej Sowietów ostatecznie pokonali Finów i zmusili ich do zawarcia 13 marca 1940 r. niekorzystnego traktatu w Moskwie. Finlandia musiała zgodzić się na:

- ▶ utratę fortyfikacji granicznych (zwanym Linią Mannerheima), które dotąd osłaniały ją od ZSRS;
- ▶ oddanie Stalinowi ponad 10% terytorium z miastem Wyborgiem;
- ▶ wysiedlenie ludności fińskiej (dotknęło to 12% populacji kraju).

Wojna zimowa, znacząco kompromitującymi klęskami Armii Czerwonej, ukazała światu słabość

Maskująca odzież zimowa sprawiała, że fińscy żołnierze byli niewidoczni na śniegu. Dzięki niej strzelcy wyborowi mogli zbliżyć się do Rosjan na odległość strzału.

▪ fotografia, Finlandia, 1939 r.

militarną ZSRS. Siły sowieckie pod koniec lat 30. zostały poważnie osłabione w wyniku wielkiej czystki przeprowadzonej w armii przez Stalina. Reakcja krajów europejskich na agresję sowiecką była jednak bardzo ograniczona, np. niewielkiej pomocy militarnej udzielili Finom Węgrzy. Ponadto ZSRS został wykluczony z Ligi Narodów.

Kolejnymi ofiarami Stalina stały się **Litwa, Łotwa i Estonia**. W czerwcu 1940 r., gdy III Rzesza rozgromiła Francję, ZSRS podporządkował sobie trzy republiki bałtyckie. Schemat przejęcia kontroli nad tymi krajami wyglądał bardzo podobnie:

- ▶ korzystając z baz wojskowych i pomocy lokalnych partii komunistycznych, zajęto ośrodki władzy;
- ▶ aresztowano i zesłano do łagrów przedstawicieli miejscowych elit politycznych i wojskowych;
- ▶ zorganizowano sfałszowane referenda, które miały dać pozór legalności działaniom Sowietów;
- ▶ Litwę, Łotwę i Estonię włączono do ZSRS jako republiki związkowe.

W sierpniu 1940 r. Sowietzi zajęli należącą do Rumunii **Besarabię i północną Bukowinę**, a następnie włączyli je w skład ZSRS.

■ PODBÓJ DANII I NORWEGII PRZEZ NIEMCY

Skandynawia stanowiła ważny strategicznie obszar w rozpoczynającej się wojnie. Szwecja była głównym eksporterem rudy żelaza niezbędnej do produkcji zbrojeniowej, a norweskie wybrzeże miało kluczowe znaczenie dla kontroli Morza Północnego i ustanowienia blokady wschodnich wybrzeży Wielkiej Brytanii. Hitler podjął więc decyzję o uderzeniu na **Danię i Norwegię**. Atak nastąpił **9 kwietnia 1940 r.** Duński rząd, nie widząc

POSTAĆ HISTORYCZNA

CARL GUSTAF MANNERHEIM

1867–1951

Marszałek Finlandii, fiński polityk. Pochodził z fińskiej rodziny arystokratycznej, a karierę wojskową rozpoczął w carskiej armii. Po upadku caratu stanął na czele fińskich sił niepodległościowych sprzeciwiających się rewolucji komunistycznej. W latach 1918–1919 pełnił funkcję regenta Finlandii. Po uzyskaniu przez ojczyznę niepodległości wycofał się z życia politycznego, a następnie skupił się na zabezpieczaniu jej obronności, inicjując budowę systemu umocnień wzdłuż granicy sowieckiej – Linii Mannerheima. Dowodził fińską obroną podczas wojny zimowej, potem kierował polityką Finlandii. Zawarł sojusz z III Rzeszą, a w 1944 r. przeszedł ostatecznie na stronę aliantów. Ponieważ zdawał sobie sprawę, że jego obecność będzie utrudniać normalizację relacji fińsko-sowieckich, w 1946 r. wyjechał do Szwajcarii.

szans obrony, poddał kraj pierwszego dnia wojny. W zamian Niemcy zgodzili się na przekształcenie go w protektorat, którym miały kierować dotychczasowe władze.

Norwedzy stawili natomiast najeźdźcy twardy opór. W walce z Niemcami pomocy udzielili im Brytyjczycy i Polacy. Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich odznaczyła się szczególnie w walkach o ważny strategicznie port **Narwik** (zob. więcej na s. 112).

Oddziały Wehrmachtu opanowały Danię, nie napotykając prawie żadnego oporu.

• fotografia, Dania, 1940 r.

Działania bojowe w trudno dostępnej Norwegii trwały do 10 czerwca i dopiero wskutek niekorzystnej sytuacji na froncie zachodnim we Francji zaangażowanie aliantów stopniowo osłabło. Niemcy ostatecznie zajęli Norwegię, a jej rząd wraz z królem schronił się w Wielkiej Brytanii. Władzę w kraju objął marionetkowy rząd, w którego skład weszli norwescy faszyci pod przewodnictwem **Vidkuna Quislinga** [czyt.: widkuna kłislinga] (zob. też [Warto wiedzieć](#) poniżej).

WARTO WIEDZIEĆ

Zdrada i kolaboracja

Przy okazji napaści niemieckiej w Norwegii i innych krajach Europy Zachodniej haniebną rolę odegrały lokalne partie faszystowskie. Często jeszcze przed inwazją podejmowały współpracę z hitlerowskimi Niemcami, przez które były finansowane. Podczas najazdu lokalni faszyci starali się osłabić legalny rząd swojego kraju, a nierzadko otwarcie współdziałali z siłami niemieckimi, wzywali ludność do niestawiania oporu Niemcom, a podczas okupacji podejmowali działalność kolaboracyjną.

Członkowie skrajnie prawicowych partii w Belgii, Holandii, Norwegii, Francji czy Danii byli odpowiedzialni za liczne zbrodnie i prześladowania ludności żydowskiej. Wstępowali do specjalnie dla nich tworzonych jednostek SS i walczyli u boku Niemców. Postacie takie jak Vidkun Quisling w Norwegii czy Léon Degrelle [czyt.: leon degrel] w Belgii stały się symbolami zdrady i kolaboracji z nazistami środowisk skrajnie nacjonalistycznych.

Przywódca belgijskich kolaborantów Leon Degrelle ¹ w mundurze SS podczas spotkania z Hitlerem ². Ten ulubieniec führera został po wojnie skazany przez Belgów na śmierć, ale uniknął kary, gdyż ukrył się w Hiszpanii.

■ fotografia, Wilczy Szaniec, 1944 r.

Odszukaj informacje o powojennych losach Vidkuna Quislinga.

PODOBÓJ BELGII, HOLANDII I FRANCJI

Gdy w Norwegii nadal trwały walki, **10 maja 1940 r.** Niemcy rozpoczęli na Zachodzie ofensywę o kryptonimie „**Fall Gelb**” (niem. 'Plan Żółty'). Bez wypowiedzenia wojny zaatakowali neutralne państwa **Beneluksu**, czyli **Belgię, Holandię i Luksemburg**, oraz swojego głównego rywala na zachodzie kontynentu – **Francję**. Niemieckie natarcia zaplanowano w dwóch kierunkach. Pierwsze zgrupowanie sił hitlerowskich w ciągu dwóch tygodni zajęło Holandię i Belgię.

W tym samym czasie druga grupa armii niemieckich, składająca się głównie z formacji pancernych, sforsowała góry Ardeny, co pozwoliło im ominąć fortyfikacje Linii Maginota i wyjść na tyły wojsk alianckich (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 24). W wyniku tego manewru część wojsk francuskich i wspierające je siły brytyjskie, które stacjonowały w pobliżu granicy Belgii, zostały odcięte od reszty sił francuskich. W rezultacie Brytyjczycy byli zmuszeni do ewakuacji na Wyspy Brytyjskie i pozostawienia na plażach w okolicy Dunkierki całego ciężkiego sprzętu bojowego (zob. zdjęcie na s. 23).

Zdecydowało to o dalszych losach kampanii. 14 czerwca Niemcy wkroczyli bez walki do Paryża, a na czele francuskiego rządu stanął marszałek **Philippe Pétain** [czyt.: filip pete] (zob. [biogram](#) tej postaci na

Niemieckie kolumny pancerne szybko przebiły się przez francuskie linie obrony. Następnie wraz za postępującymi za nimi jednostkami piechoty zmotoryzowanej dotarły do Morza Północnego, otaczając liczne oddziały francuskie i brytyjskie.

■ fotografia, Francja, 1940 r.

s. 38), który **22 czerwca w Compiègne** [czyt.: kąpień] podpisał zawieszenie broni. Na jego mocy:

- ▶ Francja wycofała się z wojny, co stanowiło złamanie umów sojuszniczych z Polską i Wielką Brytanią z 1939 r.;
- ▶ Francuzi zachowali kontrolę nad południem kraju oraz koloniami;
- ▶ północ kraju wraz z Paryżem i wybrzeżem atlantyckim znalazła się pod niemiecką okupacją;
- ▶ siedzibą nowych władz francuskich zostało miasto Vichy [czyt.: wiszi], gdzie proklamowano istnienie tzw. **Państwa Francuskiego (Państwa Vichy)** z Pétainem na czele;
- ▶ w Państwie Vichy wprowadzono ustrój autorytarny i całkowicie podporządkowano je potężnemu „sojusznikowi” – III Rzeszy;
- ▶ Alzacja i Lotaryngia zostały włączone do Rzeszy;
- ▶ do Niemiec włączono również Luksemburg oraz należące do Belgii Eupen [czyt.: open] i Malmedy [czyt.: malmedi].
- ▶ Belgia i Holandia zostały poddane okupacji, a bieżącą polityką kierowały tam kolaboracyjne rządy, do których Niemcy wprowadzili lokalnych faszystów.

Znaczna część Francuzów pogodziła się z klęską, a Pétain cieszył się ich poparciem, choć niezależność jego kolaboracyjnych rządów była systematycznie ograniczana przez Niemców. Jednocześnie w Londynie działał **Komitet Wolna Francja**, który kontynuował

wojnę z Niemcami. Na jego czele stał gen. **Charles de Gaulle** [czyt.: szarl de gol], który sprawił, że w 1944 r. kraj ten został uznany przez aliantów za członka koalicji antyhitlerowskiej i ostatecznie uratował honor Francji.

CIEKAWOSTKA

Wagon z Compiègne

W 1940 r. Niemcy wzięli rewanż za klęskę z 1918 r. i podpisali akt zawieszenia broni z Francuzami w tym samym wagonie, w którym 22 lata wcześniej zatwierdzili własną kapitulację. Na tę okazję wagon został specjalnie sprowadzony z muzeum.

Kapitulację Francji osobiście odebrali Adolf Hitler [1] i Hermann Göring [2].

■ rysunek, Niemcy, 1940 r.

Bombardowanie Rotterdamu, choć prawdopodobnie odbyło się omyłkowo, miało stać się ostrzeżeniem dla państw, które chciałyby się oprzeć Niemcom.

■ fotografia, Rotterdam, 1940 r.

Brytyjski sprzęt wojskowy porzucony na plaży w Dunkierce stał się symbolem klęski aliantów podczas kampanii francuskiej w 1940 r.

■ fotografia, Dunkierka, 1940 r.

EUROPA W LATACH 1939-1941

LEGENDA

- granice państw przed 1 IX 1939 r.
- granica ZSRS po aneksjach w 1939 i 1940 r.
- państwa Osi i obszary przez nie okupowane do 1 IX 1939 r.
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi po 1 IX 1939 r.
- państwa sprzymierzone (alianci) oraz kraje, które przystąpiły do wojny po ich stronie do 22 VI 1941 r.
- państwa neutralne
- granica Niemiec i obszarów do nich włączonych do czerwca 1941 r.
- obszary nieokupowanej Francji podlegające rządowi w Vichy
- Niezależne Państwo Chorwackie (od IV 1941 r.)
- 1 IX 1939 daty przystąpienia państw Osi i ich sojuszników do wojny
- 1 IX 1939 daty agresji państw Osi
- 17 IX 1939 daty agresji ZSRS
- działania wojsk niemieckich i ich sprzymierzeńców (1 IX 1939 – 22 VI 1941 r.)
- działania wojsk sowieckich w latach 1939–1940
- wyprawa brytyjsko-francusko-polskiego korpusu posiłkowego do Norwegii
- umocnienia Linii Maginota
- naloty niemieckie na Anglię (8 VIII – 30 X 1940 r.)
- X ważniejsze bitwy

1. Przedstaw, w jaki sposób rozszerzał się sojusz państw Osi o sprzymierzeńców oraz podbite terytoria.
2. Wymień kraje, które w 1940 r. pozostały neutralne i zachowały niepodległość.

■ PRZECIWKO WIELKIEJ BRYTANII

Hitler pierwotnie nie planował inwazji na Wyspy Brytyjskie. Liczył na porozumienie z Brytyjczykami i wspólny podział wpływów na świecie. Prawdopodobnie w geście dobrej woli zatrzymał atak sił niemieckich na otoczone wojska brytyjskie pod Dunkierką, co pozwoliło na ich ewakuację. Anglicy jednak, pod kierownictwem nowego premiera Winstona Churchilla [czyt.: linstona czerczila], nie poszli na ugodę z III Rzeszą. Churchill wypowiedział wówczas słynne słowa: *Będziemy bronić naszej wyspy bez względu na koszty, będziemy walczyć na plażach, będziemy walczyć na lotniskach, będziemy walczyć na polach i na ulicach, będziemy walczyć na wzgórzach; nigdy się nie poddamy.* W lipcu 1940 r. Hitler wydał rozkaz przygotowania operacji desantowej o kryptonimie **Seelöwe** [czyt.: zilowe] (niem. 'lew morski'). Ze względu na przewagę floty brytyjskiej nad niemiecką inwazję na Wielką Brytanię miało poprzedzić zdobycie przez Luftwaffe panowania nad przestrzenią powietrzną. Niemcy założyli, że wcześniejsza lotnicza

bitwa o Anglię (więcej o niej na [infografice](#) na s. 26–27) umożliwi im inwazję wojsk lądowych. Zmagania rozpoczęły się w lipcu 1940 r. i trwały prawie trzy miesiące. Zakończyły się klęską Luftwaffe, co zmusiło Hitlera do porzucenia planu inwazji na Wyspy Brytyjskie.

Bombardowania miast miały zastraszyć Brytyjczyków i złamać ich opór. Aby podtrzymać wolę walki, miejsca dotknięte nalotami osobiście odwiedzał premier Churchill **1**.

■ fotografia, Londyn, 1940 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WINSTON CHURCHILL

1874–1965

Brytyjski mąż stanu, premier w okresie II wojny światowej, pisarz i historyk. Pochodził z rodziny arystokratycznej. Początkowo wiązał nadzieję z karierą wojskową i dlatego uczestniczył w brytyjskich wojnach kolonialnych, dokonując brawurowych wyczynów. Potem skon-

centrował się na karierze politycznej w szeregach Partii Konserwatywnej. Przed I wojną światową przeprowadził modernizację brytyjskiej floty wojennej, umacniając jej potęgę. Podczas tego konfliktu miał wpływ na politykę wojenną Wielkiej Brytanii. Jego pomysł desantu na wybrzeże Turcji w Gallipoli zakończył się klęską ententy i ogromnymi stratami Brytyjczyków i ich sojuszników. W latach 30. był zagorzałym wrogiem polityki ustępstw wobec Hitlera, a w czasie inwazji niemieckiej na Francję w 1940 r. objął stanowisko premiera. Podczas bitwy o Anglię wykazał się nieustępliwością oraz umiejętnością świetnej organizacji i mobilizacji społeczeństwa. Stał się filarem koalicji antyhitlerowskiej, do której w 1941 r. dołączyły ZSRS i USA. Po wojnie występował przeciwko sowieckim planom imperialnym. Mimo licznych zasług w walce z nazizmem Churchill ponosi także winę za brutalne działania w ramach walki o wpływy kolonialne imperium brytyjskiego, m.in. krwawe stłumienie powstań w Iraku i Kenii. Był zdolnym pisarzem, a jego pamiętniki zostały nagrodzone Literacką Nagrodą Nobla w 1953 r.

Była to pierwsza znacząca porażka III Rzeszy. Niemcy stracili blisko 1700 samolotów, a strona aliancka o połowę mniej. Do sukcesu **Brytyjskich Królewskich Sił Powietrznych** (z ang. Royal Air Force – RAF) szczególnie przyczyniły się:

- ▶ wykorzystanie radarów do wykrywania nadlatujących niemieckich samolotów;
- ▶ zaangażowanie pilotów z innych krajów, m.in. Polaków, Kanadyjczyków i Czechów;
- ▶ przejęcie i rozszyfrowanie niemieckich depech, co było zasługą polskich matematyków, którzy jeszcze przed wojną złamali klucz do niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma (więcej o niej zob. na s. 113).

W walkach o Wyspy Brytyjskie wyróżnili się polscy lotnicy, którzy – zgrupowani głównie w dywizjonach myśliwskich 302 i 303 – stracili blisko 170 samolotów (zob. więcej na [infografice](#) na s. 26–27 i s. 113).

Po klęsce w wojnie powietrznej Hitler zaniechał planów podboju Wielkiej Brytanii i próbował doprowadzić do jej osłabienia poprzez odcięcie od dostaw surowców. Niemcy zablokowali kontakty handlowe z krajami, które sobie podporządkowali, a na morza i oceany wysłali flotę podwodną, aby zatopić wszystkie statki zmierzające do brytyjskich portów (więcej o wojnie na morzach i oceanach na s. 56–57). Wielka Brytania jednak przetrwała i nie poddała się. Było to możliwe m.in. dzięki pomocy Stanów Zjednoczonych, które w ramach Lend-Lease Act [czyt.: lend liz akt], czyli ustawy z marca 1941 r. przyjętej przez amerykański Kongres (więcej na ten temat na s. 33), udzielały wsparcia krajom walczącym z Niemcami.

Warto pamiętać, że wcześniej, jesienią 1940 r., jedynym sojusznikiem Wielkiej Brytanii poza jej koloniami i dominiami pozostawała Polska. Z tego powodu przybywającego z chylącej się ku upadkowi Francji prezydenta Władysława Raczkiewicza witął z honorami sam król Wielkiej Brytanii Jerzy VI.

Lotnictwo brytyjskie odegrało decydującą rolę w obronie Wielkiej Brytanii przed inwazją. O pilotach myśliwców, którzy w 1940 r. pokonali Luftwaffe, Churchill powiedział: *Nigdy w historii wojen tak wielu nie zawdzięczało tak wiele tak niewielu.*

▪ fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.

BITWA O ANGLIĘ

Po zwycięstwie nad Francją Niemcy planowali ostatecznie rozprawić się z Wielką Brytanią. Przeprowadzenie desantu na Wyspy Brytyjskie byłoby jednak możliwe tylko po unieszkodliwieniu potężnej brytyjskiej floty. Ponieważ nie wchodziło to w rachubę, Niemcy musieli zdobyć przewagę w powietrzu. Lotnicza bitwa o Anglię, która trwała trzy miesiące, była kluczowa dla rezultatu walk niemiecko-brytyjskich, a w rezultacie także dla wyniku całej wojny.

■ ZDAŹYĆ PRZED LUFTWAFE

W przypadku nadciągającego nalotu ważne było, aby jak najszybciej uzyskać informacje o czasie i kierunku ataku oraz liczbie samolotów.

1 Sieć radarów śledziła przestrzeń powietrzną wokół Wysp Brytyjskich i dostarczała informacji o działaniach niemieckiego lotnictwa.

2 Dowództwo lotnictwa RAF, czyli Royal Air Force, analizowało informacje spływające z sieci radarowej, od obserwatorów i służb wywiadowczych.

3 Baza lotnicza dywizjonów myśliwskich na sygnał z dowództwa lotnictwa RAF wysyłała samoloty do walki z Luftwaffe.

Samoloty niemieckie

■ POLSCY PILOCI W BITWIE O ANGLIĘ

Co czwarty pilot RAF-u walczący w bitwie o Anglię nie był Brytyjczykiem, a najliczniejszą grupę sojuszników broniących Wysp Brytyjskich stanowili Polacy. Okazali się oni niezwykle skuteczni w walce z Luftwaffe. Dzięki niezwykle odwadze i umiejętnościom zestrzelili 170 niemieckich samolotów, a 36 uszkodzili.

Dywizjon 303 „Kościuszkowski”

126 ✖

kpt. Witold Urbanowicz

15 ✖

sierż. Josef František

15 ✖

HAWKER HURRICANE MK.1

W 1940 r. były najczęściej używanymi brytyjskimi myśliwcami. Korzystali z nich także polscy lotnicy. Hurricane był wolniejszy od niemieckiego Bf-109E, ale górował nad nim zwrotnością.

prędkość maks.: 518 km/h

pułap: 11 000 m

zasięg: 1440 km

10 VII

umowny początek
bitwy o Anglię

13 VIII–6 IX

główny atak na RAF,
dziennie bombardowania
lotnisk i portów

7 IX–2 X

operacja „Blitz”,
dziennie i nocne naloty
na Londyn

3 X–31 X

masowe nocne naloty
na Londyn

31 X

rezygnacja Hitlera
z próby pokonania RAF

14 XI

bombardowanie
Coventry

OCEAN
ATLANTYCKI

Morze
Północne

- Wielka Brytania
- tereny okupowane przez III Rzeszę
- maksymalny zasięg radarów
dużych wysokości
- stacje radarowe
- miejsca bombardowań
- sztab główny

MESSERSCHMITT BF 109

był najpopularniejszym niemieckim samolotem myśliwskim podczas bitwy o Anglię. Miał eskortować bombowce, których zadaniem było niszczenie brytyjskich miast, fabryk, lotnisk czy portów.

prędkość maks.: 465 km/h

pułap: 8200 m

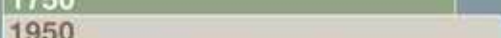
zasięg: 690 km

Stosunek sił na początku walk (lipiec 1940 r.)

myśliwce	900		RAF
	1220		Luftwaffe

bombowce i inne	1060	
	1810	

Straty maszyn w okresie od lipca do października 1940 r.

ogółem straconych	1750	
	1950	

WOJNA NA BAŁKANACH

Pasmo efektownych sukcesów Niemców w latach 1939–1940 skłoniło głównego sojusznika III Rzeszy – faszystowskie Włochy – do przystąpienia do wojny. Mussolini najpierw zaatakował upadającą Francję, a na jesieni 1940 r. zdecydował się uderzyć na sprzymierzoną z Wielką Brytanią Grecję. Tam spotkała go jednak klęska i Hitler został zmuszony do ratowania swojego sprzymierzeńca. W tym czasie w Jugosławii przeprowadzono zamach stanu, odsunięto rząd sprzyjający Niemcom, a do władzy doszło stronnictwo pro-brytyjskie. Anulowało ono zgłoszony przez obalonych poprzedników akces Jugosławii do państw Osi. Hitler podjął wówczas decyzję o zaatakowaniu Bałkanów. Odwlekło to w czasie planowany atak na ZSRS i, jak się potem okazało, miało decydujący wpływ na losy wojny.

W **kwietniu 1941 r.** wojska niemieckie podbiły Jugosławię i Grecję. W tym ataku wzięli udział nowi sojusznicy III Rzeszy: Węgry, Rumunia i Bułgaria, którzy w zamian mogli liczyć na nabytki terytorialne. W części dawnej Jugosławii Niemcy utworzyli tzw. **Niezależne Państwo Chorwackie** z przywódcą ustaszy, czyli chorwackich faszystów – **Ante Paveliciem** na czele. Chorwaccy faszyci byli odpowiedzialni za straszliwe zbrodnie na tamtejszej ludności serbskiej i żydowskiej.

W podbitej Jugosławii szybko powstała jedna z najsilniejszych w Europie konspiracji, która walczyła z niemieckimi i włoskimi okupantami oraz ustaszami. Partyzantka jugosłowiańska była głęboko wewnętrznie podzielona, a dwa najsilniejsze ugrupowania partyzanckie stanowili:

- ▶ czetnicy, czyli serbscy nacjonaści, zwolennicy króla, pod wodzą **Draży Mihailovicia**;
- ▶ komuniści dowodzeni przez **Josipa Broza-Tito**.

Obie grupy rywalizowały ze sobą i często brutalnie zwalczały. Przewagę stopniowo zaczął zdobywać Tito, który w odróżnieniu od czetników skutecznie zabiegał o poparcie nie tylko Serbów, ale i pozostałych narodów Jugosławii. Mimo że państwa Osi skoncentrowały znaczne siły na Bałkanach, partyzanci zdołali nie tylko

przetrwąć, lecz także systematycznie odbierali okupantom zajęte przez nich terytoria. Pod koniec wojny komuniści Tito dysponowali zarówno wpływami politycznymi w całej Jugosławii, jak i poparciem aliantów, którzy przez długi czas angażowali się po stronie czetników.

Jugosłowiańscy zakładnicy w mieście Kragujevac prowadzeni przez niemieckie oddziały na miejsce egzekucji. Kragujevac stało się symbolem okrucieństwa okupantów, którzy w ramach odwetu za akcję przeprowadzoną przez partyzantów wymordowali tu kilka tysięcy osób, w tym także dzieci.

■ fotografia, Jugosławia, 1941 r.

Josip Broz-Tito [1] stał się podczas wojny w Jugosławii najpopularniejszym dowódcą partyzanckim. Zauważył na tym nie tyle komunistyczny charakter jego oddziałów, co zdystansowanie się od nacjonalizmów, które podgrzewały konflikty wewnętrzne i były wykorzystywane przez okupantów.

■ fotografia, Jugosławia, 1944 r.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw metody podboju nowych terenów zastosowane przez Sowieców w latach 1939–1940.
2. Porównaj postawy władz krajów zachodnioeuropejskich w obliczu niemieckiej agresji w 1940 r.
3. Oceń znaczenie dla dalszych losów wojny bitwy o Anglię oraz zaangażowania państw Osi w konflikt na Bałkanach.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera. Studium o współpracy niemiecko-sowieckiej 1939–1941*, Warszawa 1997.
P. Sikora, *Tych niewielu. Polscy piloci w bitwie o Anglię*, Warszawa 2020.

WOJNA NA FRONCIE WSCHODNIM

Do 1941 r. Hitler i Stalin odnosili głównie sukcesy – podzielili między siebie większość Europy. Sojusz tych dwóch zbrodniczych imperiów totalitarnych był jednak obliczony na krótki czas, a każdy z dyktatorów szykował się potajemnie do rozprawy ze swoim rywalem. Latem 1941 r. Hitler zaatakował jako pierwszy. Jaki przebieg, cel i skutek miała niemiecka inwazja na ZSRS? Z jakimi problemami musieli się mierzyć Niemcy w Rosji?

■ NAPAŚĆ NIEMIEC NA ZSRS

Rządzący III Rzeszą Adolf Hitler już w wydanej w latach 20. książce *Mein Kampf* przedstawił jako jeden ze swoich najważniejszych celów podbój znienawidzonego imperium komunistycznego – ZSRS. Rozległe równiny na wschodzie miałyby stać się dla Niemców „przestrzenią życiową” (niem. **Lebensraum**; czyt.: lejbensraum) (więcej o tym zob. też na s. 37). Od 1939 r. przywódca III Rzeszy planom podboju Rosji podporządkował swoje działania.

Pakt Ribbentrop–Mołotow, który w sierpniu 1939 r. zawarto w imieniu wodza III Rzeszy, był traktowany jako jedynie chwilowe, taktyczne porozumienie ze Stalinem. Gdy jesienią 1940 r. doszło do kolejnego spotkania ministrów spraw zagranicznych Niemiec i ZSRS, był już odczuwalny coraz głębszy konflikt interesów obu dyktatorów. Niemcy starali się skierować ekspansję ZSRS w stronę Indii i Zatoki Perskiej, licząc na wywołanie konfliktu z Wielką Brytanią. Stalina interesowały jednak przede wszystkim Bałkany, dlatego zażądał od Niemiec zgody na otwarcie baz wojskowych w Turcji i Rumunii. Takie oczekiwania były sprzeczne z interesami Niemiec, korzystających z rumuńskich złóż naftowych w Ploeszti. Wykluczały się także najistotniejsze, dalekosiężne cele obu przywódców. Stalin czekał na dogodną możliwość rozciągnięcia wpływów komunizmu w Europie i liczył na wykrwawienie się Niemiec i Wielkiej Brytanii podczas przeciągającego się konfliktu. Hitler z kolei niezmiennie chciał zrealizować nazistowską ideę poszerzenia „przestrzeni życiowej” na wschodzie. Ostatecznie zdecydował się zaatakować ZSRS, mimo że nie zdołał pokonać Wielkiej Brytanii. W ten sposób świadomie rozpoczął wojnę

na dwa fronty, czyli popełnił ten sam błąd, o który oskarżał władze niemieckie z okresu I wojny światowej.

W grudniu 1940 r. Hitler podpisał plan wyznaczający termin ataku na ZSRS na 15 maja 1941 r. W wojnie miały wziąć udział również wojska większości państw satelickich i sprzymierzonych (Hiszpania i Bułgaria odmówiły w niej uczestnictwa). Zaplanowana operacja na skutek zaangażowania militarnego Niemiec w konflikt z Grecją i Jugosławią (więcej o nim na s. 28) musiała zostać przesunięta na **22 czerwca 1941 r.** Tego dnia Niemcy rozpoczęli operację o kryptonimie „**Barbarossa**”, w której walczyło blisko 4 mln żołnierzy:

- ▶ III Rzeszy,
- ▶ Finlandii, Rumunii, Słowacji, Węgier, Włoch,
- ▶ a ponadto faszystowscy ochotnicy z Francji, Chorwacji, Hiszpanii, Belgii, Holandii, Danii i Norwegii.

Niemieckie natarcie sił pancernych połączone z nalotami lotnictwa było nie do zatrzymania dla zaskoczonej Armii Czerwonej.

■ fotografia, ZSRS, 1941 r.

Żołnierze sowieccy, którzy w pierwszych tygodniach walk masowo trafiali do niemieckiej niewoli, byli traktowani w nieludzki sposób. Niemcy w obozach jenieckich zmuszali ich do wyniszczającej pracy. Spośród 5,7 mln wziętych do niewoli w latach 1941–1945 przeżyło zaledwie 2,4 mln. Ci, którzy ocalili, po powrocie do ZSRS byli z kolei poddawani przez Stalina represjom.

■ fotografia, ZSRS, 1941 r.

■ WIELKA WOJNA OJCZYŹNIANA

Atak Niemców był szokiem dla Stalina, który mimo ostrzeżeń własnego wywiadu i Brytyjczyków nie wierzył w nadciągające zagrożenie. Dopiero 3 lipca, czyli prawie dwa tygodnie po rozpoczęciu ofensywy przez Niemców, przemówił do obywateli, wzywając do walki w **wielkiej wojnie ojczyźnianej**. W sowieckiej propagandzie zaczęły zniknąć elementy internacjonalistyczne. Pojawił się za to, podobnie jak podczas wojny z Polską w 1920 r., rosyjski nacjonalizm. Symbolami zmian były hasło obrony Matki Rosji i przywrócenie tradycyjnych elementów umundurowania (naramienników). Upowszechniano plakaty z postaciami Napoleona i Hitlera, nawiązujące do klęski Francuzów w wyprawie z 1812 r. Złagodzone również ateistyczną propagandę i zaprzestano wydawać czasopismo „Bezbożnik”. W krytycznej sytuacji Stalin zgodził się również na poprawę relacji z Cerkwią, aby zyskać jej poparcie, szczególnie ważne dla chłopów, którzy w znacznej części pozostawali religijni. Efekty działań propagandowych przyniosły znakomite rezultaty. Społeczeństwo masowo stanęło w obronie państwa, gdyż uważało, że walka toczy się o jego przetrwanie. Wolę oporu wzmacniały informacje o bestialskim traktowaniu przez Niemców sowieckich jeńców. Ponadto za plecami walczących żołnierzy stanęły oddziały NKWD, które rozstrzeliwały wycofujących się czerwonoarmistów. Dostanie się do niemieckiej niewoli Stalin przedstawiał zaś jako równoznaczne ze zdradą.

? Dlaczego, Twoim zdaniem, Stalin zrezygnował z popularyzacji ateizmu i internacjonalizmu?

Pierwsze miesiące kampanii przebiegały zgodnie z planem. Zaskoczone i nieprzygotowane do obrony jednostki Armii Czerwonej masowo poddawały się lub były rozbijane. Wojska niemieckie w błyskawicznym tempie zajęły:

- ▶ Ukrainę z Kijowem,
- ▶ Białoruś,
- ▶ kraje bałtyckie,
- ▶ część Rosji, w tym tereny wokół Leningradu.

W sumie w pierwszej fazie konfliktu do niewoli trafiło blisko 3,5 mln żołnierzy sowieckich. Gdy jednak pod koniec 1941 r. Niemcy dotarli na przedpola Moskwy, ich szybki marsz został zatrzymany.

■ BITWA POD MOSKWĄ

Błyskawiczne postępy Wehrmachtu w ZSRS zostały radykalnie spowolnione jesienią 1941 r. Spowodowały to przede wszystkim niekorzystne warunki wynikające z pogody. Intensywne opady deszczu sprawiły, że rosyjskie drogi i pola zmieniły się w błoto, w którym grzęzły oddziały niemieckie. Na początku listopada rozpoczęła się zaś surowa rosyjska zima. Co więcej, rosnące oddalenie od granic Rzeszy sprawiło, że Niemcy nie byli w stanie szybko uzupełnić zapasów ani dostarczyć ubiorów zimowych.

Stalin w orędziu do narodu zapowiadał pokonanie Niemców. Swoich wiarołomnych sojuszników Hitlera i von Ribbentropa obrzucał inwektywami.

■ fotografia, ZSRS, 1941 r.

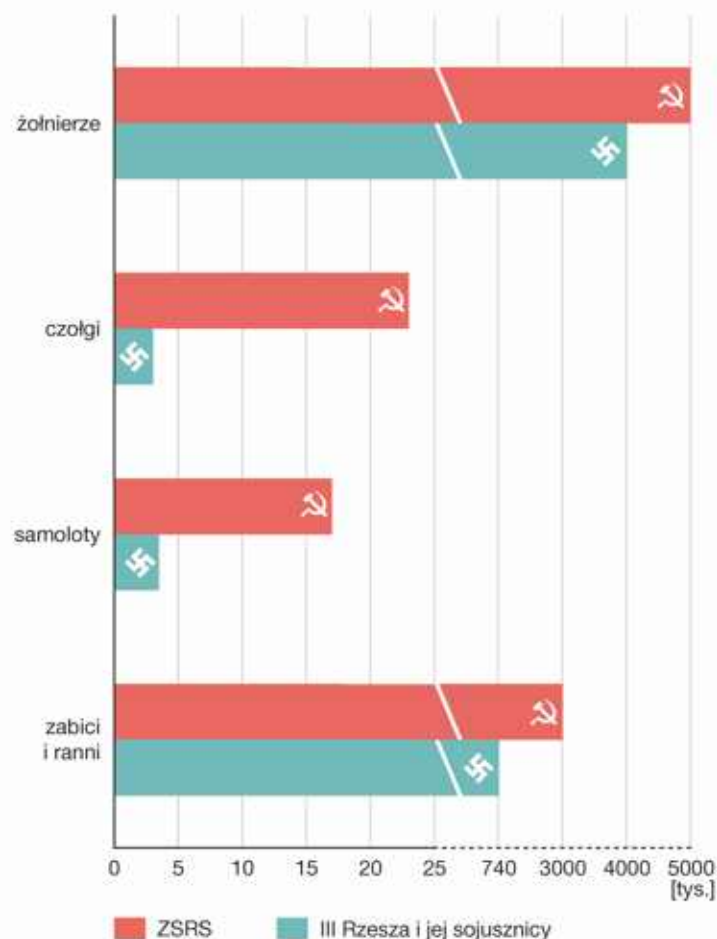
Ich ofensywa, której celem miało być zajęcie Moskwy, z punktu widzenia militarnego i politycznego miała jednak kluczowe znaczenie dla wyniku wojny. Stolica ZSRS była bowiem sercem imperium, a po jej zajęciu reszta kraju stałaby się bezbronna. Przykładowo przez Moskwę przechodziły wszystkie kluczowe linie kolejowe. Utrata panowania nad nimi oznaczałaby paraliż państwa.

Zapory i rowy przeciwpancerne wokół Moskwy były budowane w znacznej mierze przez kobiety. Wynikało to z powszechnej mobilizacji mężczyzn.

• fotografia, ZSRS, 1941 r.

Siły i straty na froncie wschodnim w 1941 r.

Jakow Dzugaszwilli, syn Stalina, trafił do niewoli niemieckiej w lipcu 1941 r. Przywódca ZSRS nie uczynił dla niego wyjątku i, podobnie jak pozostałych jeńców, uważał go za zdrajcę. Odmówił Niemcom wymiany syna na wziętego do niewoli przez Sowietów niemieckiego marszałka. Jakow w niewoli utrzymywał dobre relacje z polskimi jeńcami. Ostatecznie zginął podczas rozpaczliwej próby ucieczki z obozu w Sachsenhausen. Synowa Stalina, tak jak rodziny pozostałych sowieckich jeńców, była poddawana prześladowaniom ze strony NKWD.

• fotografia, ZSRS, 1941 r.

Plakat *Bronimy Moskwę!* wzywał Rosjan do obrony stolicy.

• plakat, ZSRS, 1941 r.

WALKI NA FRONCIE WSCHODNIM
W LATACH 1941–1942

LEGENDA

- granice państw
- granice Rzeczypospolitej 1 IX 1939 r.
- granice republik sowieckich
- granica Związku Sowieckiego 22 VI 1941 r.
- państwa Osi i obszary do nich włączone do jesieni 1942 r.
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi jesienią 1942 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1942 r.
- państwa neutralne
- Działania wojenne wojsk:
- niemieckich i ich sojuszników w 1941 r.
- niemieckich i ich sojuszników w 1942 r.
- sowieckich w 1941 r.
- Linie frontów:
- pod koniec 1941 r.
- jesienią 1942 r.
- trasy konwojów brytyjsko-amerykańskich z pomocą dla ZSRS
- X ważniejsze bitwy

1. Wymień republiki sowieckie, które w 1941 r. zostały zajęte przez Niemców i ich sojuszników.
2. Wyjaśnij, w jakim kierunku Niemcy skierowali swoją ofensywę po niepowodzeniu próby zdobycia Moskwy.

Hitlerowski marsz na wschód jednak spowalniał, a sowiecki opór się umacniał. Dzięki informacjom pochodzącym od sowieckiego szpiega w Tokio Richarda Sorge [czyt.: risiarda zorge] Stalin uzyskał pewność, że nie zostanie zaatakowany przez Japonię. Pozwoliło mu to przerzucić pod Moskwę dywizje syberyjskie, które były znakomicie przygotowane i przyzwyczajone do walk w trudnych warunkach klimatycznych. Wsparły one miejscowe oddziały frontu zachodniego, dowodzone przez **gen. Gieorgija Żukowa** (zob. jego **biogram** na s. 34), co pozwoliło na przeprowadzenie **6 grudnia 1941 r.** udanej kontrofensywy. Niemcy zostali zmuszeni do odwrotu, choć od Moskwy dzieliło ich już tylko 25 km. Była to pierwsza tak dotkliwa porażka Wehrmachtu i koniec mitu niepowstrzymanej taktyki niemieckiego Blitzkriegu.

■ NIEMCY I PODBITA LUDNOŚĆ

Na większości zajętych obszarów miejscowa ludność witała Niemców jak wyzwoliciele spod stalinowskiego terroru. Nadejście wojsk niemieckich dawało jej bowiem nadzieję na zakończenie brutalnych rządów sowieckiego dyktatora. Myliła się jednak, gdyż Hitler nie planował przyznać niepodległości żadnemu z tamtejszych narodów. Sposób działania niemieckich żołnierzy był zgodny z tą dyrektywą.

Na zajętych obszarach Niemcy zastosowali politykę ludobójstwa wymierzoną w ludność żydowską. Pozostałym narodowościom, z wyjątkiem Polaków, zapewniono przejściowo względnie swobodne warunki bytowania. Wypierając Armię Czerwoną, Niemcy uzyskiwali coraz rozleglejsze tereny, nad którymi nie byli w stanie sprawować pełnej kontroli. Pozwalali więc lokalnej

TEKST ŹRÓDŁOWY

HIMMLER O OKUPOWANEJ LUDNOŚCI

Instrukcja jednego z przywódców III Rzeszy Heinricha Himmlera dla oficerów SS w sprawie traktowania ludności na podbitych terenach zawiera wstrząsające wywody w duchu ideologii nazistowskiej.

To, czy jakieś narody żyją w dobrobycie, czy mrą z głodu, obchodzi mnie tylko o tyle, o ile potrzebujemy ich dla naszej kultury, pod innym względem jest mi to obojętne. Mnie interesuje tylko, czy rów przeciwczołgowy dla nas będzie wykopany, a nie to, czy przy tym padnie z wyczerpania dziesięć tysięcy rosyjskich kobiet. Nie powinniśmy być nigdy surowi i bez serca, jeśli nie zachodzi potrzeba, to jasne. My, Niemcy, jedyny naród na świecie, który ma przyzwoity stosunek do zwierząt, będziemy go mieli do tych ludzkich zwierząt. Ale zbrodnią wobec naszej krwi jest martwienie się o nich i danie im ideałów, bo wtedy tylko narazimy naszych synów i wnuków na jeszcze cięższe

przejścia. Kiedy ktoś przychodzi do mnie i mówi: „Nie mogę kopać rowu czołgowego rękami kobiet i dzieci” – odpowiadam: „Jest pan mordercą ludzi pańskiej krwi, bo jeżeli rów nie będzie wykopany, zginą niemieccy żołnierze, synowie niemieckich matek. Są oni naszej krwi”.

Naszym obowiązkiem, naszą troską jest nasz naród i nasza krew. Nic innego nie powinno nas obchodzić. Chcę, aby SS przyjęła tę postawę wobec wszystkich obcokrajowców, nieniemieckich ludów, a zwłaszcza w stosunku do Rosjan.

Źródło: A. Bullock, Hitler. Studium tyranii, tłum. T. Evert, s. 163.

- ? 1. Scharakteryzuj stanowisko Himmlera wobec mieszkańców terenów okupowanych przez Niemców.
2. Wyjaśnij, jakie były źródła stanowiska Himmlera dotyczącego relacji między Niemcami a innymi narodami.

ludności na powołanie do życia własnego szkolnictwa i struktur policyjnych. W części okupowanych krajów powstawały oddziały wojskowe Waffen SS składające się z ludności nieniemieckiej, lecz ściśle podlegające III Rzeszy. Na wschodzie własne formacje Waffen SS stworzyli Ukraińcy, Łotysze, Estończycy, Białorusini, a nawet Rosjanie. W taki sposób postępowano też wobec Kozaków dońskich i kubańskich oraz narodów zamieszkujących Kaukaz, m.in. powołując Legion Gruziński. Ponadto III Rzesza znalazła zwolenników wśród Azerów, Czeczenów, Ormian, Tatarów czy Kałmuków.

Łotewskie oddziały SS brały udział m.in. w likwidacji getta warszawskiego. Formacje kolaboranckie były często delegowane do zadań policyjnych przeciwko ludności cywilnej.

■ fotografia, Warszawa, 1943 r.

Niemcy dusili jednak w zarodku wszelkie działania mające na celu utworzenie niepodległych państw. Uwięziono m.in. lidera Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Stepana Bandę, który 30 czerwca 1941 r. proklamował we Lwowie powstanie państwa ukraińskiego. Mimo to akceptacja społeczeństw tych krajów dla polityki Niemców trwała bardzo długo. Mając w pamięci prześladowania prowadzone przez Stalina, wierzyli, że rządy Niemców stanowią mniejsze zło. Poza tym panowało powszechne przekonanie, że po zwycięstwie Niemiec temat niepodległości ich państw zostanie ponownie podjęty.

■ WSPÓLNIE PRZECIW HITLEROWI

Wiadomość o ataku III Rzeszy na ZSRS była dla Brytyjczyków bardzo korzystna, ponieważ odtąd główny napór ze strony Hitlera kierował się na wschód. Z tego powodu Stalin otrzymał szeroko zakrojoną pomoc ze strony Wielkiej Brytanii oraz Stanów Zjednoczonych. Prezydent USA Franklin Delano Roosevelt jeszcze w marcu 1941 r. przeforsował w parlamencie uchwalenie tzw. **Lend-Lease Act** – ustawy, w myśl której Stany Zjednoczone mogły udzielić państw walczącym z III Rzeszą pomocy w postaci dostaw sprzętu i zapotrzebowania. Początkowo wsparcie to dotyczyło jedynie Wielkiej Brytanii, ale już w lipcu 1941 r. amerykańska broń, żywność i paliwo zaczęły trafiać do ZSRS. Premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill również zadeklarował już 22 czerwca 1941 r. udzielenie zaata-

Sowiecka załoga lotnicza pozuje do zdjęcia na tle bombowca Douglas Boston [czyt.: daglas boston]. Samolot ten trafił do ZSRS w ramach programu pomocy Lend-Lease Act. Podczas wojny Sowieci otrzymali od USA ponad 22 tys. samolotów, w tym 2900 tego typu bombowców.

■ fotografia, ZSRS, 1943 r.

kowanemu ZSRS wszelkiej pomocy technicznej i ekonomicznej w prowadzeniu wojny.

Odpowiedni traktat o współdziałaniu Wielkiej Brytanii i ZSRS przeciw Hitlerowi podpisano 12 lipca 1941 r. W efekcie tej współpracy powstała **koalicja antyhitlerowska**, a państwa wchodzące w jej skład nazwano aliantami. Napaść Niemiec na ZSRS tymczasowo znormalizowała również relacje polsko-sowieckie (więcej o tym na s. 92–94).

■ BITWA O STALINGRAD

Klęska wojsk niemieckich pod Moskwą nie przesądzała jeszcze o wyniku kampanii w Rosji. W 1942 r. celem Hitlera stało się zdobycie roponośnych złóż na Kaukazie oraz Zagłębia Donieckiego. Przywódca III Rzeszy chciał w ten sposób odciąć ZSRS od dostaw paliw i doprowadzić do upadku Stalina. Zwycięstwo na froncie wschodnim miało być także argumentem umożliwiającym ewentualne skłonienie aliantów do zawarcia pokoju. Dla Niemiec było to bardzo ważne, gdyż w grudniu 1941 r. do wojny przeciwko państwom Osi przystąpiły Stany Zjednoczone (więcej na ten temat na s. 58–59).

Atak w kierunku Kaukazu rozpoczął się w **czerwcu 1942 r.** W działaniach bojowych na tym froncie obok wojsk niemieckich brały także udział oddziały węgierskie, chorwackie, rumuńskie i włoskie. Początek operacji był pomyślny dla Hitlera. Stalin zignorował bowiem ponownie dane wywiadowcze, uznając, że Niemcy zaatakują Moskwę. Z tego powodu to tam skoncentrował swoje największe siły. Niemiecki atak na Kaukaz po początkowych sukcesach, podobnie jak rok wcześniej,

Walki w Stalingradzie odbywały się w warunkach miejskich, głównie z użyciem piechoty. W tych warunkach najpopularniejszą bronią artyleryjską były niewielkie moździerze, za pomocą których można było ostrzeliwać przeciwnika chroniącego się nawet za wysokimi przeszkodami.

■ fotografia, Stalingrad, 1942 r.

szybko zaczął zwalniać z powodu braków w zaopatrzeniu i kłopotów z transportem. Centralnym punktem prowadzonej batalii – nie tyle ze względów strategicznych, co propagandowych – stał się Stalingrad. Z powodów prestiżowych Sowieci zrobili wszystko, aby nie dopuścić do zajęcia „miasta Stalina”. Zgodnie z rozkazem miało być ono bronić do ostatniego żołnierza. Podobnie do tych zmagających podchodził Hitler.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GIEORGIJ ŻUKOW

1896–1974

Sowiecki marszałek, jeden z twórców zwycięstwa nad Niemcami. Podczas I wojny światowej służył w carskiej armii, lecz w 1918 r. wstąpił do Armii Czerwonej i walczył w wojnie domowej oraz tłumił antybolszewickie powstania chłopskie. W 1939 r. dowodził siłami sowieckimi na Dalekim Wschodzie

w wojnie z Japonią, a podczas II wojny światowej był jednym z najważniejszych dowódców kształtujących sowiecką strategię. Podejmował decyzje, nie licząc się ze stratami ponoszonymi przez dowodzone przez niego oddziały. Za zasługi wojenne, w tym m.in. zdobycie Berlina, uzyskał tytuł Bohatera Związku Sowieckiego, choć został zapamiętany przez podwładnych jako okrutny i porywczy dowódca.

Żołnierze niemieccy wzięci do niewoli pod Stalingradem nie byli w stanie kontynuować walki m.in. ze względu na brak odpowiedniej odzieży i wyczerpanie zapasów amunicji.

■ fotografia, Stalingrad, 1943 r.

W rezultacie znaczna część miejskiej zabudowy uległa zniszczeniu, a w ruinach rozgorzały wielotygodniowe walki, podczas których dochodziło nawet do starć wręcz. Jednocześnie strona sowiecka przygotowywała kontrofensywę. Ruszyła ona w listopadzie 1942 r. i po rozbiciu wojsk rumuńskich doprowadziła do okrążenia niemieckiej armii dowodzonej przez **gen. Friedricha von Paulusa** [czyt.: fridrisia fon pałlusa]. Przedstawił on Hitlerowi propozycję natychmiastowego wydostania się z okrążenia, lecz otrzymał rozkaz utrzymania pozycji za wszelką cenę. Gdy zaopatrzenie i obiecana pomoc nie dotarły, niemieckie siły znalazły się w pułapce. Paulus skapitulował **2 lutego 1943 r.**, a 90 tys. jego ocalałych żołnierzy trafiło do łagrów. Klęska stalingradzka była ogromnym ciosem militarnym i propagandowym dla Niemiec. Państwa Osi straciły bowiem łącznie ok. 850 tys. żołnierzy. W III Rzeszy ogłoszono trzydniową żałobę narodową. Był to zwiastun nieuchronnie nadciągającej przegranej Hitlera.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny klęski niemieckich planów wojny błyskawicznej na wschodzie.
2. Wskaż wydarzenia, które miały przełomowe znaczenie dla wyniku wojny na froncie wschodnim.
3. Wyjaśnij, jakie wsparcie otrzymali Sowieci od aliantów zachodnich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Bullock, *Hitler–Stalin. Żywy równoległy*, t. 1–2, tłum. F. Pastusiak, Warszawa 1994.

A. Reid, *Tragedia oblężonego miasta 1941–1944*, tłum. W. Tyska, Warszawa 2021.

■ BLOKADA LENINGRADU

Drugie co do wielkości miasto Rosji – liczący prawie 3 mln mieszkańców Leningrad (obecnie Sankt Petersburg) – został otoczony przez wojska niemieckie 8 września 1941 r. Los miasta byłby prawdopodobnie przesądzony, lecz najeźdźcy nie uzyskali pomocy ze strony fińskiej i atak został odparty. Niemcy nie byli w stanie zdobyć Leningradu, ale doprowadzili do jego blokady przy jednoczesnym bombardowaniu lotniczym i ostrzale artyleryjskim. Liczono, że po odcięciu miasta od dostaw jego wyczerpani głodem obrońcy skapitulują. Okazało się jednak, iż blokada nie jest szczelna, a pomoc dla oblężonych dociera statkami przez jezioro Ładoga. Gdy zimą jezioro pokrył lód, Rosjanie zaczęli dowozić dostawy ciężarówkami, które pod ostrzałem niemieckich samolotów pokonywały tzw. **drogę życia**. Wczesną wiosną 1942 r. ewakuowano ponad pół miliona mieszkańców. W styczniu 1943 r. Rosjanom udało się utworzyć korytarz lądowy, przez który do miasta zaczęły docierać dostawy żywności i opału. Trwające blisko 900 dni **oblężenie Leningradu** zakończyło się dopiero **18 stycznia 1944 r.** W czasie jego trwania śmierć głodową poniosło blisko 1 mln leningradczyków.

Droga życia po zamrzniętym jeziorze Ładoga była przez długi czas jedynym traktem łączącym Leningrad z terenami kontrolowanymi przez Sowieców. Konwoje z pomocą były jednak zagrożone atakami sił niemieckich.

■ fotografia, ZSRS, 1942 r.

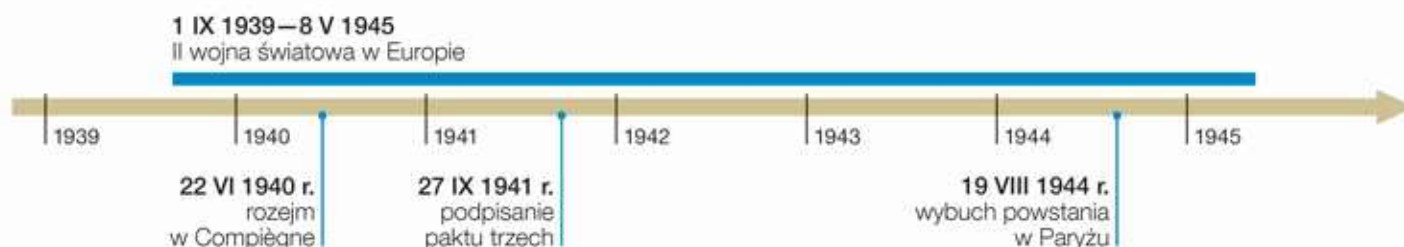

Jakie zagrożenie dla cywilnej ludności miasta stwarzało oblężenie?

4 POLITYKA NIEMIEC W OKUPOWANEJ EUROPIE

W wyniku szybkich podbojów III Rzesza zajęła rozległe tereny zamieszkiwane przez dziesiątki milionów mieszkańców. Od czego zależało ich położenie w nowej rzeczywistości? Jakie postawy wobec III Rzeszy przyjmowała ludność okupowanych ziem? Gdzie opór wobec okupantów okazał się najsilniejszy i najskuteczniejszy?

■ SYTUACJA LUDNOŚCI OKUPOWANYCH KRAJÓW

Na politykę III Rzeszy wobec ludności okupowanych terenów podczas II wojny światowej decydujący wpływ miało nazistowskie przekonanie o rzekomej wyższości Niemców, jako przedstawicieli „rasy germańskiej”, nad innymi narodowościami.

Zgodnie z planami Hitlera kraje Europy Zachodniej miały pozostać częścią powojennego świata, dlatego ich obywateli nie poddano masowym represjom. Okupację uznawano za tymczasową, wprowadzoną dla zapewnienia Niemcom swobody w podejmowaniu dalekosiężnych planów na wschodzie.

Szczególnie ostrożnie Niemcy obchodzili się z częścią zajętych państw zamieszkiwanych przez:

- ▶ narody germańskie (Holendrów, Flamandów, Duńczyków, Norwegów);
- ▶ nacje powiązane w przeszłości z Niemcami (Alzacyków, mieszkańców Luksemburga).

W okupowanej części Francji Niemcy również nie prowadzili masowych egzekucji, łapanek, wypędzeń czy grabieży. Kolaboracja z okupantem nie była wśród Francuzów zjawiskiem wyjątkowym. Niemcy nie zrezygnowali jednak z pełnej kontroli nad tymi państwami. W każdym z nich stacjonował Wehrmacht oraz funkcjonowała niemiecka Służba Bezpieczeństwa (SD). Miały one za zadanie udaremnienie alianckiej inwazji oraz przeciwdziałanie tworzeniu się konspiracji.

Sytuacja zbliżona do zaprowadzonej na zachodzie Europy panowała w Protektoracie Czech i Moraw. Niemcy stosowali tam tzw. politykę „piernika i pejcza”. Mimo względnie łagodnej polityki reagowali z pełnym okrucieństwem w przypadkach wystąpień przeciw nim. W 1942 r. wymordowali mieszkańców czeskiej wsi

Plakat Wraz ze swoimi europejskimi kamratami pod znakiem SS zwyciężysz! zachęcał Francuzów do wstępowania do największej francuskiej formacji kolaboranckiej – dywizji SS Charlemagne [czyt.: szarlemań]. Jednostka ta liczyła ponad 7 tys. żołnierzy.

■ plakat, Francja, 1944 r.

Mord na mieszkańcach czeskiej wsi Lidice był wyjątkowym aktem zemsty za akcję czeskiego ruchu oporu. Spośród 500 mieszkańców Niemcy zamordowali 340 osób. Przeżyła jedynie część kobiet więzionych w obozach koncentracyjnych oraz dzieci przeznaczonych do zniemczenia.

■ fotografia, Lidice, 1942 r.

Lidice. Był to odwet za to, że czescy komandosi przeprowadzili udany zamach na szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy i protektora Czech i Moraw **Reinharda Heydricha** [czyt.: rajnharda hejdrisia] (więcej o tej postaci na s. 44). Licznych zbrodni hitlerowcy dopuścili się także we Włoszech po 1943 r. oraz w okupowanej Francji, gdzie działał ruch oporu.

W bezwzględny sposób traktowano ludność Europy Wschodniej. Zamieszkujący ją Słowianie, Żydzi i Romowie byli przedstawiani przez propagandę nazistów jako **podludzie**. Do grupy tej zaliczono także osoby niepełnosprawne fizycznie i psychicznie. Według oficjalnej propagandy Niemcy, będąc **nadludźmi**, nie byli zobowiązani do przestrzegania żadnych norm etycznych w postępowaniu z podludźmi (więcej o tym w [tekście źródłowym](#) na s. 33).

Politykę ekspansji w kierunku wschodnim hitlerowcy usprawiedliwiali jeszcze przed wybuchem wojny koniecznością zdobycia przestrzeni życiowej na wschodzie kontynentu. Planowali zajęcie dla „rasy germańskiej” terenów od jeziora Ładoga na północy do Morza Czarnego na południu. Przygotowali również szczegółowy

plan osiedleńczy i germanizacyjny tych obszarów, tzw. **Generalny Plan Wschodni (GPW)**, który zakładał po zakończeniu wojny przesiedlenie za Ural lub wymordowanie w obozach zagłady ponad 40 mln Słowian zamieszkujących ziemie polskie, białoruskie, ukraińskie i część ziem rosyjskich. Jedynie nieliczne grupy, wybrane zgodnie z pseudonaukowymi wytycznymi niemieckiej teorii rasowej, miały zostać poddane germanizacji. Zamierzano także pozostawić kilka milionów Słowian z zamiarem ich wykorzystania do niewolniczej pracy. W czasie wojny poszczególne narody, z wyjątkiem Żydów, były traktowane zależnie od stopnia ich przydatności Niemcom. Stąd stosunkowo niewielkie represje spotykały: Ukraińców, Białorusinów, Słowaków, Chorwatów czy Słoweńców. Poprawny charakter miał także stosunek Niemców do Litwinów, Łotyszy i Estończyków.

Wprawdzie formalnie za podludzi hitlerowcy uznawali wszystkich Słowian, lecz w praktyce represje objęły wyłącznie stawiających im opór Polaków, Serbów i Rosjan. Z innych grup szczególnie okrutnie traktowano Żydów, Romów i Sinti, których przeznaczono do całkowitej zagłady.

EUROPA POD NIEMIECKĄ OKUPACJĄ

LEGENDA

- granice II Rzeczypospolitej
- granica tzw. Wielkich Niemiec
- państwa Osi
- sojusznicy państw Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi
- państwa koalicji antyhitlerowskiej
- państwa neutralne
- tereny, na których obowiązywała kara śmierci za udzielanie pomocy Żydom
- obozy zagłady
- obozy koncentracyjne
- państwa, w których istniał ruch oporu
- państwa, w których działały organizacje kolaboracyjne

1. Wymień obozy zagłady utworzone w Generalnym Gubernatorstwie.
2. Wymień tereny okupowane w latach 1941–1942 szczególnie ważne dla Niemców dla zachowania łączności z obszarami, na których toczyły walki na froncie.

■ POSTAWY LUDNOŚCI I WŁADZ KRAJÓW OKUPOWANYCH

Polityka III Rzeszy na obszarach okupowanych w Europie Środkowo-Wschodniej była prowadzona brutalnie. Najwięcej zbrodni hitlerowcy popełnili na ziemiach polskich i rosyjskich. W innych częściach okupowanej Europy umiejętnie stosowali zasadę *divide et impera* (z łac. 'dziel i rządź'), podsycając animozje pomiędzy podbitymi narodami. Cel ten udało im się osiągnąć na Bałkanach. Doszło tam do masowych mordów na ludności serbskiej przez kolaborujących z Niemcami Chorwatów. Do wystąpień przeciwko Serbom i Żydom wykorzystywano także muzułmańskich Bośniaków.

Z kolei na polskich Kresach Wschodnich Niemcy sprzyjali eskalacji zbrodni nacjonalistów ukraińskich, przeprowadzanych na zamieszkującej również te tereny ludności polskiej, czeskiej, żydowskiej i ormiańskiej.

W każdym kraju zachodniej i północnej Europy istniały grupy podzielające rasistowskie i antykomunistyczne poglądy nazistów. Kolaboracja z okupantem była więc wśród nich dość częstą postawą.

Hitlerowcy inspirowali powstawanie tam lokalnych rządów, które powierzali miejscowym faszystom lub zwolennikom rządów autorytarnych. Działalność kolaborantów znacznie ułatwiała Niemcom administrowanie

POSTAĆ HISTORYCZNA

PHILIPPE PÉTAIN

1856–1951

Szef rządu państwa Vichy, marszałek Francji. Dzięki zasługom podczas I wojny światowej, głównie w bitwach nad Marną i pod Verdun, zyskał tytuł marszałka i stał się bohaterem narodowym Francji. Wierzono, że w krytycznym dla ojczyzny momencie II wojny światowej (w czerwcu 1940 r.), gdy Francuzi ponosili klęskę w walce z Niemcami, ponownie odwróci bieg wydarzeń. Tym razem Pétain jednak zawarł pokój z Niemcami i zgodził się w nim na upokarzające dla Francji warunki. W wyniku tego w późniejszych latach zwalczał francuski ruch oporu i wydał w ręce Niemców ok. 70 tys. francuskich Żydów, których następnie wymordowano w obozach zagłady. Po wojnie został skazany przez sąd francuski za zdradę na karę śmierci, zamienioną ze względu na wiek i dawne zasługi na karę dożywotniego więzienia.

Wysoki rangą oficer chorwacki [1] w towarzystwie żołnierza bośniackich oddziałów kolaboranckich [2] w charakterystycznym noszonym przez muzułmanów nakryciu głowy – fezie.

■ fotografia, Jugosławia, 1942 r.

Serbscy więźniowie obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, podobnie jak Żydzi, Romowie i działacze lewicowi, stali się ofiarami zbrodniczych działań chorwackich faszystów – ustaszy.

■ fotografia, Chorwacja, 1943 r.

wanie okupowanymi krajami i pozwalała skutecznie eksploatować gospodarczo tamtejsze społeczeństwa. We Francji i w Norwegii kolaboranckie rządy skrupulatnie wypełniały polecenia przychodzące z Berlina, również te dotyczące kwestii wydania na śmierć swoich obywateli pochodzenia żydowskiego.

Ludność w okupowanych państwach miała różny stosunek do kwestii utrzymywania kontaktów z okupantami. Tam gdzie działał silny ruch oporu, wszelkie formy zbliżenia z wrogiem były piętnowane. Poza tym zdrajców, którzy dostarczali informacji Niemcom o działalności podziemia, skazywano na śmierć i zabijano. Były to działania mające chronić konspiratorów przed rozpoznaniem i zdradą. Piętnowano również kobiety utrzymujące kontakty fizyczne z okupantem, np. golono im głowy do skóry albo oblewano ubrania farbą.

Paryż stał się dla niemieckich żołnierzy miejscem, do którego trafiali w nagrodę na przepustki. Rozrywki, wygoda i spokój kontrastowały z sytuacją na froncie wschodnim, w okupowanej Polsce lub na Bałkanach, gdzie hitlerowcy musieli czuć się nieustannie zagrożeni.

■ fotografia, Paryż, 1941 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODPOWIEDŹ NA NIEMIECKIE ZBRODNI

Rządy emigracyjne krajów sojusznicznych okupowanych przez Niemcy 13 stycznia 1942 r. wspólnie przyjęły w Londynie deklarację w sprawie karania zbrodni niemieckich.

Biorąc pod uwagę, że Niemcy – od początku obecnego konfliktu wywołanego ich agresywną polityką – ustanowiły w krajach przez siebie okupowanych system terroru polegający na przeprowadzaniu masowych aresztowań i deportacji, traceniu zakładników i dokonywaniu masowych egzekucji.

Że podobnych gwałtów dopuszczają się również sojusznicy i współpracownicy Niemiec, a w niektórych krajach także zwolennicy okupantów.

Że niezbędna jest solidarność międzynarodowa, aby wyżej wymienione gwałty nie spowodowały wystąpień odwetowych ze strony ludności cywilnej stanowiących po prostu akt zemsty, a także w celu zadość uczynienia poczuciu sprawiedliwości świata cywilizowanego [...].

Niżej podpisani przedstawiciele rządów Belgii, Czechosłowacji, Narodowego Komitetu Wolnej Francji, rządów Grecji, Holandii, Jugosławii, Luksemburga, Norwegii i Polski oświadczają, że:

1. Gwałty dokonywane na ludności cywilnej pozostają w sprzeczności z powszechnie przyjętymi poglądami narodów cywilizowanych dotyczącymi prowadzenia działań wojennych i przestępstw politycznych.

2. Przyjmują do wiadomości deklaracje ogłoszone w tej kwestii przez prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki i premiera Wielkiej Brytanii dnia 25 października 1941 r.

3. Ogłaszają jako jeden z podstawowych celów wojny ukaranie drogą zorganizowanego wymiaru sprawiedliwości tych, którzy są winni przestępstw i za nie odpowiedzialni – niezależnie od tego, czy przestępstwa te zostały dokonane na ich rozkaz, przez nich osobiście lub przy ich udziale w jakiejkolwiek formie.

4. Są zdecydowani w duchu solidarności międzynarodowej dopilnować, aby winni i odpowiedzialni – niezależnie od ich narodowości – zostali wykryci, oddani w ręce sprawiedliwości i osądzeni, a wyroki na nich wykonane.

Źródło: Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 181–182.

- ?** 1. Wymień motywy, jakimi kierowali się sygnatariusze tej deklaracji.
2. Oceń, jakie znaczenie międzynarodowe miała deklaracja rządów emigracyjnych.

RUCH OPORU I PARTYZANTKA W KRAJACH EUROPEJSKICH

Wraz z początkiem okupacji we wszystkich zajętych przez hitlerowców krajach powstawały struktury oporu różnych opcji politycznych. Jako pierwszy, jeszcze w 1939 r., ruch oporu powstał w Polsce (więcej na ten temat na s. 96). Miały one charakter elitarny lub

masowy i były często wspierane przez brytyjskie służby specjalne z Kierownictwem Akcji Specjalnych (SOE) na czele. Było to szczególnie widoczne w Grecji, Francji i Jugosławii.

Po napaści Niemiec na ZSRS także wywiad sowiecki wspierał rozwój lewicowego ruchu oporu. Alianckie służby specjalne wspomagały organizacje stosujące

WARTO WIEDZIEĆ

Sojusznicy III Rzeszy

Głównym sojusznikiem Niemiec w Europie pozostawały do lipca 1943 r. faszystowskie Włochy. Po podpisaniu 25 października 1936 r. traktatu o przyjaźni łączyła oba państwa, według słów Mussoliniego, „oś Berlin–Rzym”. Sojusz wzmocniono paktem stalowym, podpisanym w maju 1939 r.

Włochy były jednak problematycznym i nieprzewidywalnym sprzymierzeńcem, który podejmował decyzje zagrażające planom militarnym Niemiec. Wynikało to z dążeń Mussoliniego, który chciał samodzielnie podbić tereny wokół Morza Śródziemnego. Duce nie brał jednak pod uwagę słabego przygotowania Włoch do polityki podbojów. Klęski Mussoliniego na Bałkanach zmusiły III Rzeszę do przyścia mu z pomocą, co z kolei opóźniło niemiecką napad na ZSRS. Po podboju Grecji i Jugosławii Włochy otrzymały Dalmację i Czarnogórę, tworząc tam protektorat.

We wrześniu 1940 r. w Berlinie podpisano pakt trzech (zwany także paktem berlińskim). Jego sygnatariuszami zostały III Rzesza, Włochy i Japonia. Pojawiło się wówczas określenie „państwa Osi” jako jednej ze stron światowego konfliktu.

Do paktu stopniowo przystępowały również państwa satelickie III Rzeszy. Zdecydowały się na to po kolei:

- Węgry, które dzięki Niemcom odzyskały znaczną część ziem utraconych po I wojnie światowej;
- Rumunia w obawie przed dalszymi stratami terytorialnymi na rzecz Węgier i ZSRS;
- Słowacja rządzona przez faszystę, księdza Jozefa Tiso;
- Bułgaria wiążąca nadzieje na odzyskanie terenów utraconych po I wojnie światowej;
- Niepodległe Państwo Chorwackie utworzone po rozbiciu Jugosławii;
- Finlandia, która do paktu trzech przystąpiła najpóźniej (jesienią 1941 r.) po to tylko, by odzyskać swoje ziemie zagarnięte przez ZSRS podczas wojny zimowej.

Zaledwie dwa dni sygnatariuszem paktu była również Jugosławia. Podpisała ona układ 25 marca 1941 r., a po pro-alianckim zamachu stanu prawie natychmiast go zerwała. Było to bezpośrednią przyczyną inwazji na Jugosławię przez państwa Osi, która nastąpiła 6 kwietnia 1941 r.

Wizyta księdza Tiso [2] u Hitlera [1] w Berlinie. Rządzący marionetkowym państwem słowackim Tiso odpowiadał m.in. za udział tego kraju w napaści na Polskę, a także za uczestnictwo słowackich formacji w prześladowaniach ludności żydowskiej.

■ fotografia, Berlin, 1939 r.

Oficjalne spotkanie Hitlera [1] z ambasadorem krajów sojusznicznych i współpracujących z III Rzeszą: Japonii [2], Włoch [3] i Hiszpanii [4]. Ten ostatni kraj zachował jednak neutralność aż do końca wojny, choć hiszpańscy ochotnicy walczyli na froncie wschodnim po stronie Niemiec.

■ fotografia, Niemcy, 4 VI 1939 r.

Jakie były motywacje przywódców państw, które stawały się sojusznikami Hitlera?

akty dywersji i sabotażu oraz prowadzące działalność wywiadowczą. Najbardziej znaną sowiecką sieć wywiadowczą tworzyła tzw. Czerwona Orkiestra (niem. *Rote Kapele*), która szpiegowała w instytucjach III Rzeszy.

Znaczącą rolę w obniżaniu potencjału militarnego Niemiec miał rozwój partyzantki. Najliczniejsza była partyzantka w Jugosławii, podzielona politycznie na zwolenników króla i rządu na emigracji oraz partii komunistycznej z Josipem Brozem-Tito na czele (więcej na jej temat na s. 28). Z kolei najwięcej zaprzysiężonych członków podziemia walczyło na ziemiach polskich (ponad 400 tys.). Ruch oporu *Résistance* [czyt.: rezystans] działał także we Francji, szczególnie w części administrowanej przez Państwo Vichy. Wraz ze stopniowym słabnięciem III Rzeszy działalność partyzancka przybierała na sile, czego efektem były zbrojne powstania. W 1944 r. ruch oporu wywołał powstania w Paryżu, Warszawie i na Słowacji. We Włoszech i w Jugosławii oddziały partyzanckie stały się zalążkami przyszłych armii.

Żołnierze francuskiego ruchu oporu w 1944 r. wspierali siły alianckie w wyzwolaniu Francji. W ich szeregach walczyli także Polacy oraz liczni Hiszpanie – dawni żołnierze sił republikańskich.

■ fotografia, Paryż, 1944 r.

We Włoszech zdominowane przez komunistów oddziały partyzanckie po utworzeniu w 1943 r. marionetkowej, faszystowskiej Włoskiej Republiki Socjalnej rozpoczęły jej zwalczanie i atakowały przedstawicieli tego prohitlerowskiego reżimu. W kwietniu 1945 r. partyzanci zatrzymali samego Mussoliniego, który starał się uciec do Szwajcarii, a następnie go rozstrzelali (więcej na ten temat zob. na s. 66).

Włoscy antyfaszyści zorganizowali ruch oporu, który w latach 1944–1945 toczył walki z Niemcami i faszystowskimi oddziałami włoskimi.

■ fotografia, Mediolan, 1944 r.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, od czego zależała sytuacja poszczególnych narodów w okupowanej Europie.
2. Wymień kraje, w których opór wobec niemieckiej okupacji był szczególnie silny.
3. Określ postawy, które mieszkańcy państw europejskich przyjmowali wobec władz okupacyjnych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

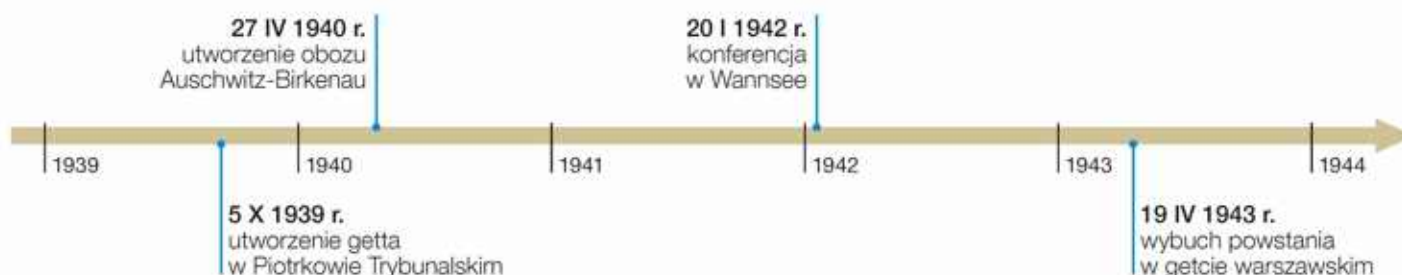
Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice, red. W. Grabowski, Warszawa 2014.

R.C. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, tłum. P. Kościński, Warszawa 1997.

5 HOLOKAUST

Jedną z podstaw ideologii nazistowskiej stanowił antysemityzm. Żydzi według Hitlera byli sprawcami wszystkich nieszczęść, które spadały na Niemcy. Celem führera było całkowite pozbycie się ludności żydowskiej z całej Europy. Jaka zmieniła się sytuacja Żydów z krajów okupowanych przez III Rzeszę? W jaki sposób okupowane narody zareagowały na działania nazistów wymierzone w żydowskich współobywateli?

SEPARACJA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ

Po wybuchu II wojny światowej prześladowania ludności żydowskiej przez nazistów stawały się coraz bardziej brutalne. Już podczas kampanii wrześniowej Niemcy dopuszczali się na niej licznych mordów, np. 8 września 1939 r. w Będzinie w pobliżu Katowic żołnierze Wehrmachtu i SS spalili synagogę wraz z dwustoma modlącymi się tam Żydami.

Od samego początku hitlerowskie władze w okupowanych krajach prowadziły politykę prześladowania i wyniszczania ludności żydowskiej. Jej kolejnymi etapami były:

- ▶ **dyskryminacja**, czyli pozbawienie Żydów praw przysługujących pozostałym mieszkańcom;
- ▶ **stygmatyzacja**, czyli oznaczanie ich w taki sposób, żeby odróżniali się od reszty społeczeństwa;

WARTO WIEDZIEĆ

Podstawy antysemityzmu w Niemczech

Antysemityzm w Niemczech i Austrii miał długą tradycję, a rozwinął się w pełni w okresie międzywojennym, mimo że tamtejsi Żydzi byli zazwyczaj silnie zasymilowani. Szczególnie podatne na hasła nienawiści do Żydów okazały się kręgi skrajnie nacjonalistyczne. Antysemityzm stanowił więc podstawę ideologii nazistowskiej. Jej zasady przedstawił Hitler, który obarczył Żydów winą za:

- klęskę Niemiec w okresie I wojny światowej,
- zorganizowanie rewolucji bolszewickiej w Rosji,
- rzekomy polityczny i kulturalny upadek Europy,
- wprowadzenie znienawidzonego przez nazistów ustroju demokratycznego.

Po dojściu do władzy Hitler wprowadził w 1935 r. ustawy norymberskie, zgodnie z którymi ludność żydowską m.in. pozbawiono większości praw obywatelskich i zakazano zawierania małżeństw niemiecko-żydowskich.

Gdy Hitler zaczął odnosić wojenne zwycięstwa, los Żydów na całym kontynencie był przesądzony – mieli oni zniknąć z Europy. Początkowo jednak Niemcy nie mieli jeszcze sprecyzowanych planów eksterminacji ludności żydowskiej.

? Dlaczego antysemityzm cieszył się szczególną popularnością w środowiskach skrajnie nacjonalistycznych?

Okladka *Grzechu przeciw krwi* – jednej z licznych antysemitycznych niemieckich powieści z początku XX w. Sęp ma twarz o rysach semickich. Tego typu publikacje kształtowały poglądy wielu Niemców.

• książka, Niemcy, 1918 r.

- ▶ **izolacja**, czyli zamknięcie ludności żydowskiej w odrębnych dzielnicach – gettach;
- ▶ **zagłada**, czyli masowe, zorganizowane wyniszczenie Żydów.

Pierwsze trzy elementy tej zbrodniczej strategii Niemcy zaczęli wprowadzać całkowicie otwarcie już w 1939 r. Początkowo na ziemiach wcielonych do Rzeszy władze hitlerowskie prowadziły politykę mającą na celu szybkie wysiedlenie miejscowej ludności żydowskiej do Generalnego Gubernatorstwa. Po wstrzymaniu tej akcji w największych polskich miastach wcielonych do Rzeszy, m.in. w Łodzi, Włocławku, Koninie, Płocku czy Sosnowcu, zaczęto szybko zakładać otoczone zasiekami lub murami **getta**. Na początku 1940 r. na wcielonym do Rzeszy terenie przebywało 600 tys. Żydów, a w Generalnym Gubernatorstwie – 1,5 mln. Od **1 grudnia 1939 r.** nakazano noszenie wszystkim Żydom powyżej 12. roku życia białych opasek z niebieską gwiazdą Dawida. Celem tego zarządzenia było:

- ▶ odseparowanie Żydów od reszty społeczeństwa,
- ▶ łatwiejsze ich wylapywanie do prac przymusowych,
- ▶ ułatwienie realizacji innych zarządzeń, w tym zakazujących im chodzenia po niektórych ulicach, parkach, jeżdżenia koleją.

Sytuacja Żydów z miesiąca na miesiąc się pogarszała. **13 września 1940 r.** ukazało się rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka o tworzeniu gett. W rzeczywistości powstały one już wcześniej, np. pierwsze wydzielono jeszcze w październiku 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim.

Uwięziony Żyd widoczny na zdjęciu [1] ma na prawym ramieniu przyszytą gwiazdę Dawida [2]. Zmuszono go do pozowania do zdjęcia z niemieckim szefem administracyjnym getta Hansem Blebowem [czyt.: bibowem] [3]. Ten hitlerowski urzędnik organizował zagładę łódzkich Żydów, podczas której przywłaszczał sobie ich mienie. Po wojnie został schwytany, skazany na śmierć przez polski sąd i powieszony.

▪ zdjęcie, Łódź, 1941 r.

Getta żydowskie były wyjątkowo zatłoczone. W dzielnicach o bardzo ograniczonej powierzchni Niemcy gromadzili ludność żydowską z kilku miast. Pierwsze getto w Generalnym Gubernatorstwie założyli w Piotrkowie Trybunalskim w październiku 1939 r. Warunki egzystencji (głód i brak higieny) w zamierzeniu okupantów miały prowadzić do jej wyniszczenia. Separacja od pozostałych mieszkańców miast, co na zdjęciu podkreśla napis *Strefa zamieszkała przez Żydów. Wstęp wzbroniony* [1], miała uniemożliwić udzielanie zamkniętym tam ludziom jakiegokolwiek pomocy.

▪ fotografia, Łódź, 1941 r.

W **październiku 1940 r.** wprowadzono karę śmierci dla każdego próbującego opuścić getto. Największe getto w Generalnym Gubernatorstwie powstało w Warszawie, gdzie na niewielkiej przestrzeni stłoczono aż 460 tys. osób. Podobne prześladowania zaczęły stopniowo dotyczyć Żydów z innych krajów okupowanych przez Niemcy.

■ W STRONĘ ZAGŁADY

Po zamknięciu ludności żydowskiej w gettach Niemcy przystąpili do powolnego procesu jej wyniszczenia. Proces ten, w odróżnieniu od poprzednich etapów ich działań, był przeprowadzany potajemnie, a masowe mordy oficjalnie określano w sposób eufemistyczny. Zaczęto od radykalnego ograniczania dostaw żywności. Szacuje się, że wskutek tego posunięcia w gettach na ziemiach polskich zmarła 1/5 Żydów, przede wszystkim starców i dzieci. Tempo wymierania mieszkańców gett nie zadowalało nazistów. Aby szybciej zmniejszyć liczebność Żydów, hitlerowcy rozważali również zesłanie ich na Madagaskar lub za Ural. Pomysł ten jednak ze względu na trwającą wojnę i ogromne koszty został odrzucony.

Jesienią 1941 r. zaczęła krystalizować się koncepcja „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (niem. **Endlösung**) [czyt.: endlozung], co było równoznaczne z wprowadzeniem w życie planu zagłady wszystkich europejskich Żydów – **Holokaustu**. Szczegóły tych zbrodniczych zamysłów dopracowano **20 stycznia 1942 r.** na zorganizowanej przez szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy **Reinharda Heydricha** konferencji w **Wannsee** [czyt.: wanzi] (dzielnicy Berlina). Do przeprowadzenia operacji wyznaczono jednostki SS, a całym przedsięwzięciem dowodził **Adolf Eichmann** [czyt.: ajśman].

To Heydrich i Eichmann podjęli decyzję o wybudowaniu obozów zagłady na ziemiach polskich. Powody takiej lokalizacji były praktyczne: mieszkała tu największa liczba Żydów w Europie – ponad 3 mln, a ponadto był to obszar w całości poddany niemieckiej

WARTO WIEDZIEĆ

Porajmos, czyli zagłada Romów i Sinti

Naziści oprócz eksterminacji Żydów zaplanowali pozbycie się z Europy także Romów i Sinti. Byli oni mordowani na miejscu lub osadzani w gettach, a następnie wysyłani do obozów koncentracyjnych. Łącznie Niemcy i ich sojusznicy (szczególnie aktywni w tych działaniach byli chorwaccy ustasze) wymordowali ok. 500 tys. Romów i Sinti.

Prześladowania Romów i Sinti przybrały zorganizowany charakter. W te zbrodnicze działania zaangażowano zarówno formacje zbrojne, jak i urzędników planujących ich działania.

■ fotografia, Niemcy, 1938 r.

Odszukaj informacje na temat powojennych sposobów upamiętnienia Porajmos.

WARTO WIEDZIEĆ

Organizatorzy Holokaustu

Przeprowadzenie Holokaustu w sposób jak najmniej zauważalny i sprawny było skomplikowanym przedsięwzięciem, w które władze III Rzeszy zaangażowały wiele państwowych instytucji, takich jak policja czy kolej. Nad całością pieczę sprawowało jednak SS, zaś architektami tego zbrodniczego projektu byli działający na rozkaz Hitlera najbardziej zagorzali naziści, tacy jak Niemcy Heinrich Himmler i Reinhard Heydrich oraz Austriacy Adolf Eichmann czy Ernst Kaltenbrunner. Najważniejsze decyzje dotyczące Holokaustu były podejmowane w zaciszu biur i urzędów. Eichmann podczas powojennego procesu wytoczonemu mu w Izraelu tłumaczył się, że nigdy nie zabił ani nie kazał zabić żadnego Żyda.

Odszukaj informacje, w jakich okolicznościach Adolf Eichmann trafił przed izraelski sąd.

Główny dowódca SS Heinrich Himmler [1] wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami – Reinhardem Heydrichem [2] i Karlem Wolffem [3]. Pierwsi dwaj esesmani nie dożyli końca wojny, a Wolff trafił na krótko do więzienia dopiero w latach 60.

■ fotografia, Norymberga, 1936 r.

okupacji, bez rządu kolaboracyjnego. Nie wymagało to żadnych dodatkowych ustaleń i stwarzało możliwość utrzymania zbrodni w tajemnicy przed światem.

■ ZAGŁADA ŻYDÓW

Proces masowego ludobójstwa Żydów rozpoczął się jeszcze przed konferencją w Wannsee, w połowie 1941 r., wraz z atakiem na ZSRS. Za Wehrmachtem na wschód, podobnie jak podczas kampanii wrześniowej, ruszyły oddziały specjalne Einsatzgruppen, które tym razem zajęły się mordowaniem ludności żydowskiej. W wyniku ich zbrodniczych działań zginęło 500 tys. Żydów. Wiele z tych mordów odbywało się z wykorzystaniem pomocy miejscowej ludności. Niemcy celowo podsycali występujący już wcześniej na tych terenach antysemityzm, aby doprowadzić do masowych pogromów. Zależało im, żeby mieszkańcy tych ziem współuczestniczyli w Zagładzie. Do masakr dochodziło przede wszystkim na Ukrainie, Litwie i Łotwie. W znacznie mniejszym stopniu takie wydarzenia zachodziły na ziemiach polskich (np. w Jedwabnem) czy białoruskich. Najbardziej znanymi miejscami eksterminacji na Wschodzie stały się **Babi Jar** koło Kijowa (ponad 100 tys. zabitych) oraz podwileńskie **Ponary** (ponad 80 tys. ofiar).

Organizowane w ten sposób masowe egzekucje nie przynosiły jednak, zdaniem nazistów, oczekiwanych efektów, czyli szybkiej likwidacji wszystkich Żydów. Ponadto organizatorzy eksterminacji zdawali sobie sprawę, że udział w masowych egzekucjach licznych żołnierzy niemieckich i ich miejscowych współpracowników nie pozwoli utrzymać w tajemnicy informacji o Zagładzie.

Postanowiono więc stworzyć na zamkniętych obszarach **obozy zagłady**. Pierwszy z nich powstał jesienią 1941 r. w **Chełmnie nad Nerem** (Kulmhof am

Nehr) niedaleko Łęczycy. Apogeum Holokaustu przypadło na 1942 r. Powstały wówczas kolejne, budowane na odludnych terenach obozy zagłady, takie jak **Bełżec**, **Treblinka** czy **Sobibór**. Załogę obozów tworzyli głównie Niemcy, Austriacy oraz ich wschodnioeuropejscy pomocnicy (m.in. Ukraińcy, Litwini, Łotysze). W tych obozach często całe transporty ludzi były kierowane bezpośrednio na śmierć do komór gazowych. W sąsiedztwie obozów, które pierwotnie odgrywały rolę obozów koncentracyjnych, również powstały obozy zagłady: w Oświęcimiu – **Auschwitz-Birkenau** [czyt.: ałszfic-birkenau], a w Lublinie – **Majdanek**. Nielicznych Żydów wysyłano do obozów takich jak Gross-Rosen [czyt.: gros-rozen], gdzie przeprowadzano eksterminację poprzez wyniszczający wysiłek podczas pracy.

Likwidacja warszawskiego getta została szczegółowo udokumentowana przez Niemców, którzy raport ze swoich zbrodniczych działań opatrzonego fotografiami przedstawili Hitlerowi. Widoczny na zdjęciu esesman [1], ze względu na wyjątkowe okrucieństwo nazywany Frankensteinem [czyt.: frankensztajnem], został w latach 60. rozpoznany, uwięziony, skazany i stracony.

■ fotografia, Warszawa, 1943 r.

Masowe mordy na ludności żydowskiej na terenach zajmowanych przez siły niemieckie były organizowane przez grupy specjalne Einsatzgruppen. Bestialstwo tych oddziałów znalazło odzwierciedlenie po II wojnie światowej. Jeden z procesów norymberskich, podczas których sądzono hitlerowców, objął wyłącznie dowódców tych formacji (więcej o tym na s. 128–129). Zbrodni na wschodzie dopuszczały się jednak także oddziały Wehrmachtu.

■ fotografia, Ukraina, 1942 r.

OBOZY KONCENTRACYJNE I OBOZY ZAGŁADY

Niemieckie plany podporządkowania sobie Europy wiązały się z wymordowaniem elit podbijanych narodów. Już wcześniej, przejmując władzę w Niemczech i Austrii, naziści zakładali obozy koncentracyjne, aby pozbyć się swoich przeciwników politycznych. Później zamykali w nich także osoby, które uznali za nie w pełni wartościowe, m.in. chore psychicznie. Na podbitych ziemiach Niemcy zakładali kolejne obozy koncentracyjne, a od 1942 r., gdy podjęli decyzję o wymordowaniu Żydów, zaczęli budować obozy zagłady.

- III Rzesza i obszary do niej włączone w 1939 r.
- sojusznicy III Rzeszy
- obszary okupowane przez Niemcy i Włochy
- Generalne Gubernatorstwo
- przedwojenne granice II Rzeczypospolitej
- obozy zagłady
- obozy koncentracyjne
- wybrane mniejsze subobozy koncentracyjne
- linie kolejowe (i szlak morski) wykorzystywane do transportu Żydów do obozów zagłady
- kierunki, z których Żydzi byli transportowani do obozu Auschwitz-Birkenau

Transport kolejowy

Transport kolejowy był niezbędny nazistom do przewożenia więźniów z nierzadko odległych zakątków Europy do obozów zagłady, które zbudowali na okupowanych ziemiach polskich. Więźniowie byli transportowani w nieludzkich warunkach i mordowani przy próbach ucieczki.

● Obozy zagłady

Służyły do eksterminacji ludności cywilnej na niespotykaną dotąd skalę. Niemcy zbudowali je, gdy w ramach realizacji planu „ostatecznego rozwiązania” przywódcy III Rzeszy zdecydowali, że będzie to najszybszy i najefektywniejszy sposób mordowania ludności żydowskiej. W komorach gazowych obozów zagłady zginęły ponad 3 mln osób.

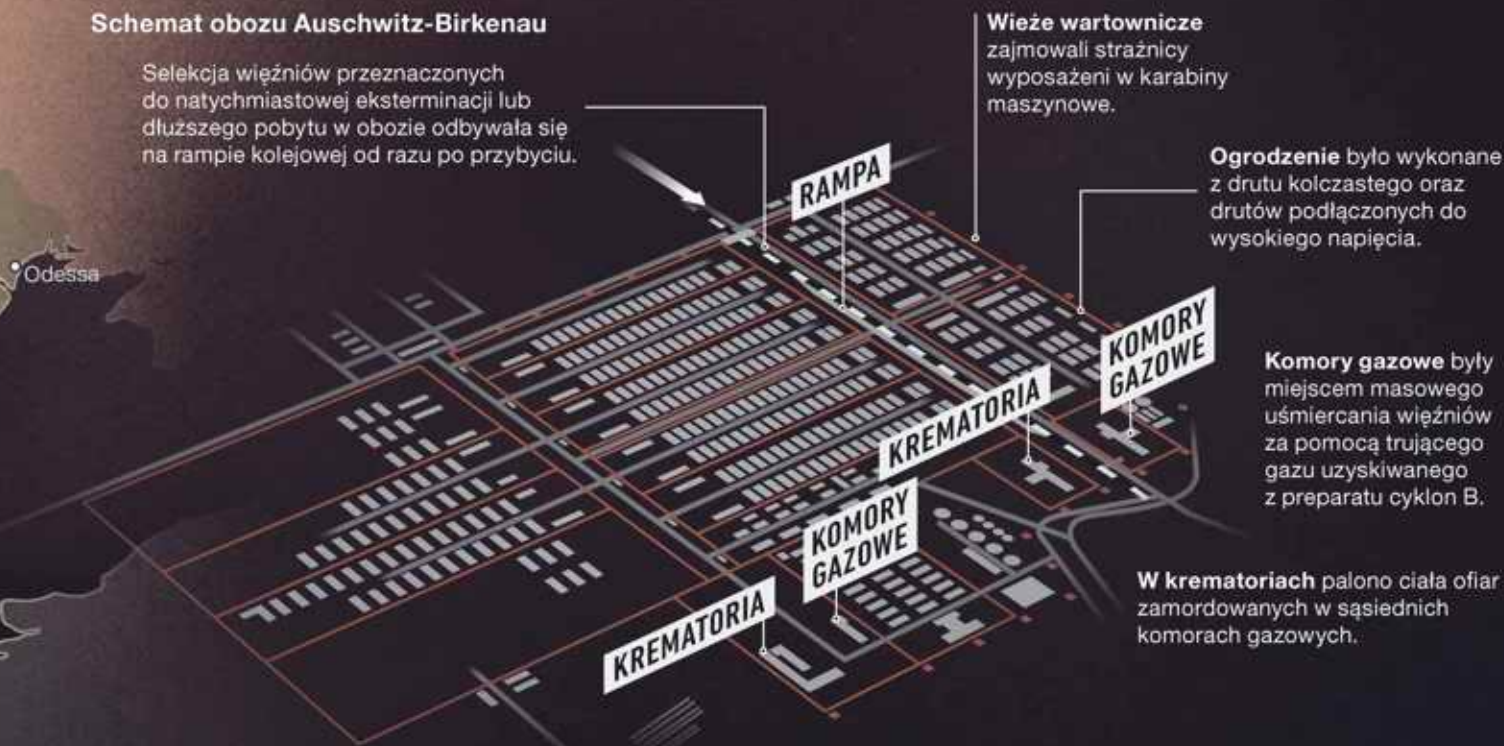
● Obozy koncentracyjne

Służyły jako miejsca uwięzienia i eksterminacji: Żydów, Romów, przeciwników politycznych, początkowo elit, a potem także licznych przedstawicieli podbitych narodów, homoseksualistów, duchownych sprzeciwiających się nazistom i sowieckich jeńców. Więźniowie stanowili darmową siłę roboczą dla niemieckiego przemysłu. Wycieńczająca praca i głód prowadziły do ich wyniszczenia i śmierci. Część z nich była wykorzystywana do eksperymentów pseudomedycznych, które oznaczały śmierć w męczarniach.

Schemat obozu Auschwitz-Birkenau

Selekcja więźniów przeznaczonych do natychmiastowej eksterminacji lub dłuższego pobytu w obozie odbywała się na rampie kolejowej od razu po przybyciu.

Struktura narodowościowo-polityczna ofiar obozu Auschwitz-Birkenau

Jeńcy sowieccy 15 tys.
Romowie 21 tys.
Polacy 75 tys.
inni 15 tys.

Żydzi 960 tys.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JANUSZ KORCZAK

1878–1942

Pisarz, wybitny pedagog i lekarz. Uważał się zarówno za Polaka, jak i Żyda. Pochodził ze spolonizowanej rodziny żydowskiej. Swoją działalność naukową, literacką i społeczną skupił na dzieciach. Zyskał światową sławę dzięki książkom dla nich: *Król Maciuś Pierwszy* czy *Bankructwo Małego*

Dzeka, a także pracom z dziedziny pedagogiki, w których podkreślał godność i prawa dzieci. Prowadził sierociniec dla dzieci żydowskich w Warszawie. Zginął wraz ze swoimi podopiecznymi w komorze gazowej obozu zagłady w Treblince. Nie opuścił ich, choć miał szansę na ratunek. Do dziś jest jednym z najpopularniejszych patronów szkół w Polsce.

Szacuje się, że w wyniku Holokaustu zginęło ok. 6 mln europejskich Żydów, z czego ok. 1 mln stanowiły dzieci. Mordowano ich do ostatnich dni istnienia III Rzeszy. Wojnę przeżyło tylko ok. 300 tys. polskich Żydów, czyli ok. 10% przedwojennej populacji. Byli to głównie ci, którym udało się wcześniej uciec na wschód. Pod okupacją hitlerowską przeżyło ich jedynie ok. 40 tys.

Na skutek Holokaustu Żydzi niemal zniknęli z różnorodnego krajobrazu etnicznego Europy Środkowo-Wschodniej. Wraz z nimi bezpowrotnie odeszła kultura żydowska i wieloletnia tradycja współżycia z miejscową społecznością żydowską w tej części Europy.

■ POWSTANIE W GETCIE

Prawda o tym, że rzekome wysiedlanie Żydów na wschód w rzeczywistości oznacza zagładę zaczęła przenikać do mieszkańców gett i wywołała z jednej strony przerażenie, z drugiej – chęć godnej śmierci. Dlatego w gettach zaczęły powstawać struktury konspiracyjne. Najlepiej zorganizowane były w Warszawie, gdzie działały:

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAGŁADA W AUSCHWITZ

Mieczysław Zając, pielęgniarz i więzień obozu Auschwitz w Oświęcimiu, tak wspominał pobyt w obozie.

Najgorsza była jednak bezradność. Człowiek chciałby pomóc, ale nie zawsze było można. Brak było materiałów opatrunkowych z bawełny. [...] Rany nie chciały się goić, gdyż organizmy były wyczerpane głodem, awitaminozą [brakiem witamin] i nadmierną pracą. Zasadniczo w tym okresie nie było na Bunie [obóz pracy przymusowej w zakładach Buna-Werke] wielu zgonów. Załatwiały to selekcje oraz przenoszenie muzułmanów [skrajnie wycieńczonych więźniów] do obozu w Brzezince [obozu zagłady Auschwitz-Birkenau]. Ładowanie trupów na auto transportujące je do krematorium w Birkenau to była jedyna czynność, od której starałem się wymigać. Pielęgniarze dopisywali numery zmarłych ołówkiem kopiającym na udach – takie było zarządzenie. Następnie brali zmarłego za ręce i za nogi i jak kawał drewna rzucali na wóz. Jeszcze gorsze było wynoszenie z bloków na auta wyselekcjonowanych chorych, którzy nie mogli się poruszać, a także odprowadzanie tych, którzy poruszali się z trudem. Stawiali oni

zawsze to samo pytanie: Pfleger [Pielęgniarszu], gdzie my jedziemy? Dokąd nas odwożą?

Co odpowiedzieć takiemu nieszczęśnikowi? Straszna prawdę znał on dobrze.

Źródło: Teki edukacyjne IPN, Auschwitz. Pamięć dla przyszłości, Warszawa 2003, s. 43.

Dzieci i starcy byli uznawani przez Niemców za bezużytecznych, bo nieprzydatnych do pracy. W wyniku selekcji na rampie trafiali po przyjeździe do obozu Auschwitz-Birkenau do komór gazowych.

■ fotografia, Birkenau, 1943 r.

1. Wyjaśnij, w jaki sposób prowadzono eksterminację więźniów w obozie.
2. Scharakteryzuj pracę pielęgniarza w obozie i oceń postawę autora wspomnień.

- **Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB)** związana z lewicową partią Bund, z Mordechajem Anielewiczem, Icchakiem Cukiermanem, Markiem Edelmannem i Jochananem Morgensternem [czyt.: morgensternem] na czele;
- **Żydowski Związek Wojskowy**, z Pawłem Frenklem, Leonem Rodalem, Dawidem Wdowińskim i Michałem Strykowskim na czele, był z kolei powiązany z żydowską prawicą – syjonistami.

Obie organizacje działały w społeczności getta i utrudniały kolejne wywózki jego mieszkańców do obozów zagłady. Likwidowały również konfidentów szczególnie gorliwie współpracujących z okupantem. Przy współpracy z polskimi formacjami podziemnymi, Armią Krajową i Gwardią Ludową, przygotowały powstanie w warszawskim getcie. Wybuchło ono **19 kwietnia 1943 r.** Choć od samego początku ten zryw nie miał żadnych szans powodzenia, to jednak niósł ważne przesłanie moralne. Był to ostatni gest rozpaczliwego narodu – podjęty, aby umrzeć z godnością. Powstańcy walczyli z ogromnym poświęceniem, starając się zadać Niemcom jak największe straty. Mimo przygniatającej przewagi hitlerowców walki toczyły się do połowy maja. Większość powstańców zginęła, a getto zrównano z ziemią. Symbolem końca powstania stało się wysadzenie w powietrze 16 maja 1943 r. Wielkiej Synagogi przez Jürgena Stroopa [czyt.: jirgena sztrupa], dowódcę niemieckich oddziałów likwidujących getto. Do mniejszego zrywu doszło również w getcie w Białymstoku. Powstania organizowane przez Żydów wybuchały także w obozach zagłady, w tym najbardziej znane w Sobiborze w październiku 1943 r. Po tym zdarzeniu Niemcy zlikwidowali obóz i zatarli ślady zbrodni.

Żydowscy powstańcy schwytani przez esesmanów byli w większości mordowani na miejscu. Część z nich starała się jednak w ostatecznej sytuacji zabijać Niemców w samobójczych zamachach.

■ fotografia, Warszawa, 1943 r.

■ POSTAWY WOBEC HOLOKAUSTU

Gdy większość państw europejskich znalazła się pod okupacją III Rzeszy, ludność żydowska została poddana represjom. Aparat państwowy Francji Vichy (więcej o tym państwie na s. 23) z policją na czele oraz lokalne organizacje faszystowskie wspomagały Niemców w deportacjach Żydów do obozów koncentracyjnych i obozów zagłady.

Znacznie łagodniejszy charakter okupacji na Zachodzie wpływał jednak na to, że część społeczeństw jawnie wyrażała swoją dezaprobatę wobec prześladowania Żydów. W Belgii, gdy władze okupacyjne wprowadziły nakaz noszenia przez nich opasek z gwiazdą Dawida,

Pomnik Bohaterów Getta Warszawskiego odsłonięto 19 kwietnia 1948 r. Front zdobi odlana z brązu rzeźba przedstawiająca powstańców. Z tyłu obelisku znajduje się płaskorzeźba, która ukazuje przejmującą scenę marszu dzieci kobiet i starców pędzonych na śmierć. Warszawski pomnik wykonano z kamienia, którego Niemcy chcieli użyć do budowy tryumfalnych pomników Hitlera.

■ fotografia współczesna, Warszawa

Majątek zagrabiony Żydom przez formację faszystowską, Milicję Francuską, był rozdawany Francuzom, którzy ucierpieli w wyniku alianckich bombardowań na Paryż. W ten sposób Niemcy i ich kolaboranci starali się zjednać francuską ludność i włączyć ją – choćby biernie – w brutalną rozprawę z Żydami.

■ fotografia, Paryż, 1943 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Polskie Państwo Podziemne przeciwko szmalcownikom

Żydzi ukrywający się przed prześladowaniami byli szczególnie narażeni na to, że zostaną wydani Niemcom, podobnie jak osoby udzielające im schronienia. Szmalcownicy, którzy przekazywali okupantom informacje o ukrywających się Żydach, czerpali z tego tytułu korzyści finansowe – przywłaszczali sobie majątek aresztowanych, a czasem nawet zajmowali ich domy. Takie czyny były przez Polskie Państwo Podziemne traktowane jako zbrodnie, a szmalcowników sądzono i karano śmiercią.

Przykładowy afisz z wyrokami ogłoszonymi przez sąd podziemny zaczynał się od słów
W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej.

■ plakat, Polska, 1942 r.

Dlaczego Twoim zdaniem podstawowym wyrokiem wydawanym przez sądy podziemne była kara śmierci?

w geście solidarności z represjonowanymi taką opaskę przywdział przedstawiciel rodziny królewskiej. W Danii na wieść o planowanych deportacjach większość tamtejszej wspólnoty żydowskiej zdołało przetrwać do neutralnej Szwecji.

Ziemie polskie były, obok Jugosławii i części terenów ZSRS, jednym z nielicznych okupowanych obszarów, gdzie za pomaganie Żydom groziła kara śmierci (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 37). Mimo to w ich ratowanie zaangażowało się wiele osób. Z inicjatywy **Zofii Kosak-Szczuckiej** i **Wandy Krahelskiej** powstała **Rada Pomocy Żydom „Żegota”** pod kierownictwem Juliana Grobelnego, w której działał m.in. **Władysław Bartoszewski**. Żydom pomagały zarówno organizacje polskiego podziemia, jak i niezależnie od nich zwykli ludzie. Żydowskie dzieci z gett ratowali np. **Irena Sendlerowa** (zob. jej [biogram](#) na s. 51) czy **Konrad Świerczyński**, inni

W IMIENIU RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Z mocy wyroków Sądu Specjalnego Cywilnego Okręgu Warszawskiego — zostali skazani na śmierć oraz utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych:

1. ZDANOWSKI Tomasz-Stanisław, adwokat we Włochach, za działanie na szkodę Narodu Polskiego w charakterze konfidenta władz niemieckich (Gestapo).
2. RUTKOWSKI Franciszek, podmajstrzy Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie.
3. ŁĄCZYŃSKI Aleksander, b. sołtys gromady Osieck pow. Garwolin.
4. GIEDROYĆ-MORDASIEWICZ Maria Wanda, tłumaczka Dyrekcji Policji Kryminalnej w Warszawie, za szpiegowanie Polaków i denuncjowanie ich przed władzami niemieckimi.
5. MAGALAS Eugeniusz, Ukrainiec, pracownik Urzędu Pracy w Warszawie, za współpracę z okupantem w akcji wylapywania i wywożenia ludności polskiej na roboty przymusowe do Rzeszy.
6. ROZMUS Antoni, plutonowy Policji Kryminalnej, funkcjonariusz obozu karnego dla Polaków przy ul. Gęsiej w Warszawie.
7. WANDYCZ Zdzisław, sierżant Policji Kryminalnej, intendent obozu karnego dla Polaków przy ulicy Gęsiej w Warszawie, za znęcanie się nad osobami osadzonymi w obozie karnym i wymuszanie od nich okupów.
8. PILNIK Bogusław Jan, zam. Warszawa, ul. Pierackiego 17, za szantażowanie i wydawanie w ręce władz niemieckich ukrywających się obywateli polskich narod. żydowskiej.
9. WIECHCIŃSKI vel WICHCIŃSKI Czesław, funkcjonariusz Kolejowego Urzędu Śledczego w Warszawie, ul. Chałubińskiego, za bezpodstawne ściganie działań popełnianych na szkodę okupanta na terenach kolejowych i za znęcanie się nad osobami zatrzymanymi na tych terenach.

Z mocy wyroku Wojakowego Sądu Specjalnego w Warszawie został skazany na śmierć:

10. GRZELAK Tomasz, zam. w Warszawie, za sprzedaż powierzonych mu pod opieką broni.

Wszystkie wyroki zostały wykonane przez zastrzelenie.

KIEROWNICTWO WALKI PODZIEMNEJ.

przechowywali je w ukryciu w swoich domach. Dyrektor warszawskiego ogrodu zoologicznego **Jan Żabiński** wraz z żoną **Antoniną** ukrywali na terenie zoo wielu Żydów. Rodzina **Józefa i Wiktorii Ulmów** z Markowej w Rzeszowskiem przypłaciła swoją ofiarność życiem (więcej zob. w *Symbolach epoki* na s. 52–53).

Aktywną rolę w dziele pomocy Żydom odgrywały struktury niezależne od systemu nazistowskiego. W Europie Wschodniej często taką funkcję pełnił Kościół katolicki. Mimo że papież Pius XII nie zajął oficjalnie stanowiska w sprawie Holokaustu, to za jego wiedzą lokalne struktury kościelne często angażowały się na rzecz pomocy prześladowanym. W klasztorach ukryto kilka tysięcy żydowskich dzieci. Szczególne zasługi miała w tym zakresie warszawska franciszkanka, siostra Matylda Getter, umieszczająca w katolickich sierocińcach dzieci uratowane z getta. Również dorosli często uzyskiwali świadectwa chrztu, co miało im pomóc ukryć żydowskie pochodzenie. W praktyce stosunek Kościoła w poszczególnych regionach zależał w dużej mierze od stanowiska zajętego przez miejscowych dostojników kościelnych. Na okupowanych ziemiach w pomoc Żydom zaangażował się metropolita krakowski, arcybiskup **Adam Sapieha**.

Polacy jako naród nie dali się wciągnąć Niemcom do udziału w masowych pogromach ludności żydowskiej. Zdarzały się przypadki tzw. **szmalcowników**, grabiących Żydów i wydających ich Niemcom. Taka haniebna postawa była jednak powszechnie potępiana, a Polskie Państwo Podziemne ścigało szmalcowników jako zbrodniarzy (zob. *Warto wiedzieć* na s. 50). Byli oni skazywani na karę śmierci, którą wykonywali na nich egzekutorzy Armii Krajowej. Polacy też jako pierwsi alarmowali społeczność międzynarodową o zbrodniach III Rzeszy. Raporty dotyczące Zagłady przygotowali i dostarczyli aliantom m.in. **Witold Pilecki** (zob. jego *biogram* na s. 176) i **Jan Karski** (więcej o nim na s. 102), a próby raportowania o pierwszym niemieckim nazistowskim obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem życiem przypłacił tamtejszy społecznik Stanisław Kaszyński.

Bicz ludzkości – niemiecki plakat o treści antysemickiej był roz-wieszany przez okupantów w Generalnym Gubernatorstwie w celu podburzenia Polaków przeciw Żydom.

• plakat, Niemcy, 1942 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IRENA SENDLEROWA

1910–2008

Polska działaczka społeczna, pracownica społeczna i pielęgniarka. Organizatorka akcji ratowania żydowskich dzieci z warszawskiego getta. Od czasu studiów na Uniwersytecie Warszawskim aktywnie występowała przeciwko antysemityzmowi i działała w Polskiej Partii Socjalistycznej. Podczas okupacji zajmowała się akcją zaopatrywania mieszkańców getta w żywność, leki i szczepionki. Zorganizowała operację przetrzutu 2500 żydowskich dzieci z getta i kierowała nią, dzięki czemu znacznej części z nich udało się przeżyć wojnę. Otrzymała tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata, przyznawany osobom zasłużonym w ratowaniu Żydów przed niemieckimi prześladowaniami.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób pogarszała się sytuacja Żydów w Europie okupowanej przez III Rzeszę.
2. Oceń, jak Holokaust wpływał na postawy wśród ludności terenów okupowanych przez Niemcy.
3. Wyjaśnij, czym różniła się sytuacja osób gotowych ratować Żydów w Europie Zachodniej od sytuacji ludzi podejmujących się tego wyzwania w Polsce i innych krajach Europy Wschodniej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”. Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
A. Mieszkowska, *Historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2018.

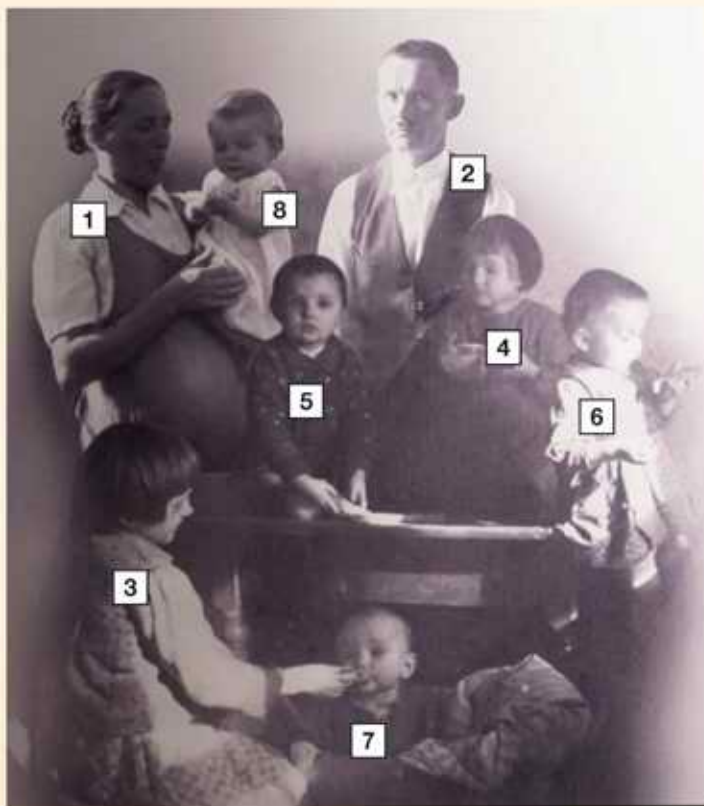

Rodzina Ulmów

W czasie II wojny światowej polska rodzina Ulmów ukrywała ośmioro Żydów. Wszyscy – zarówno rodzice, jak i dzieci – ponieśli za to śmierć z rąk Niemców. Ulmowie są dziś symbolem Polaków ratujących żydowskich sąsiadów w tym okresie.

WIEŚ MARKOWA NA PODKARPACIU

Podczas okupacji Markowa koło Łańcuta była jedną z większych wsi w województwie lwowskim (dzisiaj województwo podkarpackie). Mieszkało tam ponad 4 tys. Polaków i ok. 150 Żydów. Dom gorliwych katolików Wiktorii i Józefa Ulmów był położony na obrzeżach tej miejscowości. Józef, miejscowy społecznik, poświęcał się dwóm pasjom – ogrodnictwu i fotografii. Wiktorja zajmowała się domem. Rodzina Ulmów była dość liczna – małżonkowie mieli sześcioro dzieci. Z powodu wdrażania polityki „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” Niemcy rozpoczęli w 1942 r. mordy i wywózki ludności żydowskiej z Łańcuta do obozów zagłady.

Rodzina Ulmów: matka – Wiktorja [1], ojciec – Józef [2] oraz dzieci: Stanisława [3], Barbara [4], Władysław [5], Franciszek [6], Antoni [7], Maria [8].

▪ fotografia, Markowa, 1944 r.

Muzeum Polaków Ratujących Żydów podczas II Wojny Światowej powstało w 2016 r. w Markowej na Podkarpaciu na terenie dawnego gospodarstwa rodziny Ulmów.

▪ fotografia, Markowa, 2020 r.

UKRYWANIE ŻYDÓW MIMO GROŹBY KARY ŚMIERCI

Pod koniec 1942 r. do domu Ulmów zgłosiły się z prośbą o pomoc dwie żydowskie rodziny. Józef Ulma zdawał sobie sprawę, że na okupowanych ziemiach polskich za ukrywanie Żydów grozi kara śmierci. Był też wcześniej świadkiem egzekucji, jakie przeprowadzili Niemcy w Markowej. Ponadto miał świadomość, że trudno będzie wyżywić 16 osób z kilkuhektarowego gospodarstwa. Mimo tych obaw zdecydował się ratować ośmioro uciekinierów. Ponad rok Ulmowie ukrywali ich na poddaszu swojego domu. Dzięki temu, że budynek stał na uboczu ukrywający się Żydzi mogli nawet wychodzić na dwór i pomagać w codziennych pracach.

TRAGEDIA O ŚWICIE

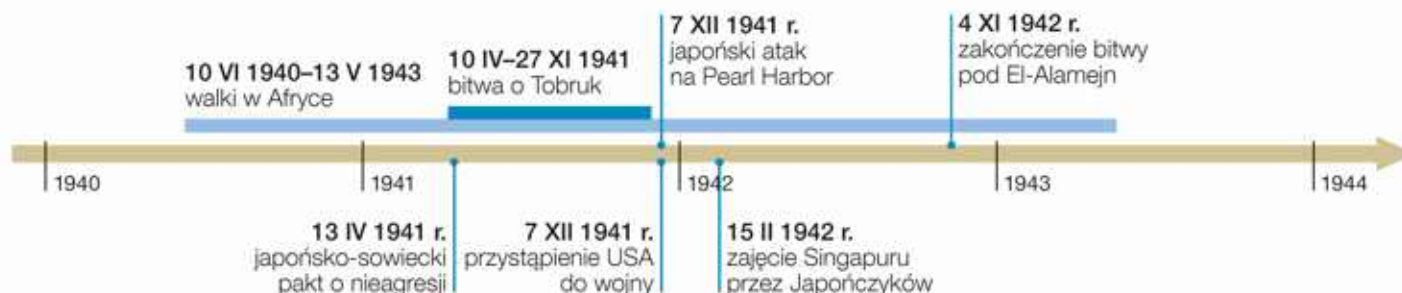
24 marca 1944 r. o świcie pod dom Ulmów podjechali niemieccy żandarmi dowodzeni przez Eilerta Diekena [czyt.: ajlerta dikena]. O ukrywających się tu Żydach doniósł Niemcom granatowy policjant z Łańcuta Włodzimierz Leś. Dieken rozkazał rozstrzelać na miejscu wszystkich Żydów, a następnie Józefa Ulma i jego będącą w siódmym miesiącu ciąży żonę Wiktorję oraz ich dzieci: 8-letnią Stanisławę, 6-letnią Barbarę, 5-letniego Władysława, 4-letniego Franciszka, 3-letniego Antoniego i półtoraroczną Marię.

Choć II wojna światowa rozpoczęła się w Europie, to jednak wkrótce stała się konfliktem o zasięgu globalnym. W kolejnych latach walki objęły Afrykę Północną, a także Azję i wyspy Oceanu Spokojnego. Które państwa zaangażowały się w zmagania poza Europą? Jaki był dalszy przebieg działań wojennych?

■ POCZĄTEK WALK W AFRYCE

W 1940 r. II wojna światowa dotarła do północnej **Afryki**. Działania zbrojne na tym obszarze rozpoczęły Włochy. Mussolini marzył bowiem o odbudowie Imperium Rzymskiego i przekształceniu Morza Śródziemnego we włoskie morze wewnętrzne. Na początku 1940 r. w skład włoskich posiadłości w Afryce wchodziły:

- ▶ Abisynia (Etiopia), Erytrea i Somali Włoskie, tworzące razem Włoską Afrykę Wschodnią,
- ▶ Libia.

Pierwszymi celami wojsk włoskich miały być – sąsiadujące z Włoską Afryką Wschodnią – Somali Brytyjskie i Egipt. Szczególne znaczenie miało opanowanie Kanału Sueskiego, co pozwoliłoby na przecięcie szlaków transportowych łączących Wielką Brytanię z Indiami i Australią (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 55).

Na początku sierpnia 1940 r. 300-tysięczne siły włoskie z okupowanej Etiopii zaatakowały i szybko opanowały **Somali Brytyjskie**. Mimo sukcesu nie kontynuowały ofensywy w kierunku Sudanu i Kenii. Miesiąc później rozpoczęły ofensywę z Libii na **Egipt**.

WARTO WIEDZIEĆ

Zatopienie floty francuskiej

Po kapitulacji Francji w czerwcu 1940 r. Brytyjczycy obawiali się, że kolaboracyjny rząd Vichy może przekazać francuskie okręty III Rzeszy. W tej sytuacji Niemcy uzyskaliby przewagę na morzach, a ich inwazja na Wielką Brytanię miałaby większe szanse powodzenia. Rząd Winstona Churchilla postawił Francuzom ultimatum – wybór jednego z trzech rozwiązań: wspólną walkę przeciw III Rzeszy, odsłanie floty do portów na Karaibach lub całkowite rozbrownienie. Gdy 3 lipca francuscy dowódcy okrętów stacjonujących w porcie Mers el-Kebir w Algierii odrzucili te warunki, Brytyjczycy przystąpili do operacji o kryptonimie „Catapult” [czyt.: katapult]. Okręty Royal Navy otworzyły ogień do jednostek francuskich, co zakończyło się ich zatopieniem lub trwałym uszkodzeniem. W wyniku ostrzału zginęło ok. 1300 francuskich marynarzy. Do podobnego ataku doszło kilka dni później w Dakarze.

Francuski pancernik Bretagne [czyt.: bretań] został ostrzelany w porcie Mers el-Kebir przez okręty brytyjskiej Royal Navy. W wyniku eksplozji jednostka zatонуła. Na jej pokładzie zginęło ok. tysiąc marynarzy.

▪ fotografia, Mers el-Kebir, 1940 r.

? Dlaczego Brytyjczycy podjęli tak stanowcze działania wobec francuskiej floty?

Po kilku dniach walk granicznych Brytyjczycy wycofali się, jednak Włosi nie podjęli pościgu. Pozwoliło to brytyjskiemu dowództwu sprowadzić do Egiptu wojska z Indii, Australii oraz Afryki Południowej. Dzięki tym posiłkom na początku grudnia 1940 r. oddziały brytyjskie rozpoczęły kontrofensywę, zwyciężyły Włochów i wkroczyły do Libii. W ciągu miesiąca Brytyjczycy pokonali prawie 300 km i zniszczyli niemal doszczętnie siły włoskie mające pierwotnie opanować Egipt. Do końca stycznia 1941 r. w rękach brytyjskich znalazł się obszar północnej Libii, w tym niezwykle ważny ze strategicznego punktu widzenia port w Tobruku (przyjrzyj się [mapie](#) zamieszczonej poniżej).

Po udanej ofensywie w Libii w styczniu 1941 r. Brytyjczycy przystąpili do działań przeciwko Włochom w Somalii i Etiopii. Początkowo wojska włoskie stawiały opór, jednak szybko zostały zmuszone do kapitulacji. Ostatnie oddziały poddały się w listopadzie 1941 r. W ten sposób po pięciu latach włoskiej okupacji niepodległość odzyskało Cesarstwo Etiopii, stając się pierwszym krajem wyzwolonym przez aliantów podczas II wojny światowej.

ZAKOŃCZENIE WALK W AFRYCE

Wobec klęski wojsk włoskich w kampanii w Afryce postanowiły zaangażować się Niemcy, gdyż Hitler chciał przejąć kontrolę nad Egiptem i Kanałem Sueskim. Na czele Korpusu Afrykańskiego (niem. 'Afrika Korps') stanął **gen. Erwin Rommel** (zob. [biogram](#) tej postaci na s. 56). Jego oddziały wylądowały w Afryce w lutym 1941 r. i błyskawicznie przystąpiły do ofensywy, która zmusiła formacje brytyjskie do wycofania się z Libii. Jedynym punktem oporu aliantów pozostał tam port w Tobruku. Początkowo broniły go oddziały australijskie, które następnie zamieniono drogą morską na jednostki brytyjskie, czeskie oraz polską **Samodzielną Brygadę Strzelców Karpackich** (więcej o tej formacji na s. 113). Oblężeni przez Niemców i Włochów alianci zostali uwolnieni dopiero w listopadzie 1941 r. przez Brytyjczyków. Mimo tej porażki Niemcy i Włosi kontynuowali swoją ofensywę, spychając wojska brytyjskie na wschód, i zatrzymali się zaledwie 100 km od Aleksandrii. Wkrótce Brytyjczyków wsparły dodatkowe oddziały, wyposażone w sprzęt przysłany ze Stanów Zjednoczonych.

WOJNA W AFRYCE

LEGENDA

- granice państw
- państwa Osi
- obszary okupowane przez państwa Osi
- obszary pod kontrolą aliantów
- państwa neutralne
- Działania wojenne:
- wojsk włoskich w 1940 r.
- wojsk niemiecko-włoskich w 1941 r.
- wojsk brytyjskich na przełomie 1940 i 1941 r.
- lądowanie wojsk niemieckich w Tunezji w 1942 r.
- lądowanie wojsk amerykańsko-brytyjskich w 1942 r. (operacja „Torch”)
- wojsk alianckich w latach 1942–1943
- X ważniejsze bitwy
- oblężenie Tobruku
- △ miejsce kapitulacji wojsk Osi w Afryce Północnej

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone w Afryce podczas II wojny światowej.
2. Omów przebieg operacji „Torch”.

W październiku 1942 r. oddziały brytyjskie pod dowództwem gen. Bernarda Montgomery'ego przeszły do ofensywy. Na przełomie października i listopada toczyła się zacięta **bitwa pod El-Alamejn**, w wyniku której Niemcy zostali zmuszeni do odwrotu. Kilka dni po tym zwycięstwie alianty rozpoczęli operację „**Torch**” [czyt.: torcz] (z ang. ‘pochoźnia’). Polegała ona na wysadzeniu desantu morskiego we francuskim Maroku i w Algierii. Siłami aliantów dowodził Amerykanin, **gen. Dwight Eisenhower** [czyt.: dłajt ajzenahaer]

Niemiecka załoga pancerna poddaje się brytyjskim żołnierzom podczas bitwy pod El-Alamejn. Klęska Afrika Korps na przedpolach Egiptu stała się punktem zwrotnym walk w Afryce.

■ fotografia, Egipt, 1942 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ERWIN ROMMEL

1891–1944

Był jednym z najwybitniejszych dowódców wojskowych XX w. Doświadczenie zdobywał w czasie I wojny światowej. W 1940 r., już jako generał, brał udział w inwazji na Francję. Dowodzony przez niego oddział, ze względu na swoją szybkość i skuteczność działania, został okrzyknięty „dywizją duchów”. Sukcesy we Francji zapewniły mu wielką sławę i uznanie Hitlera. W 1941 r. stanął na czele Afrika Korps. Jego zwycięstwa w walkach na północnej Saharze przyniosły mu przydomek **Lis Pustyni**. W czerwcu 1942 r. został – jako najmłodszy dowódca w historii Niemiec – mianowany feldmarszałkiem. Po ewakuacji wojsk niemieckich z Afryki objął dowództwo we Francji. W 1944 r. został oskarżony o udział w przygotowywaniu zamachu na Hitlera i zmuszony do popełnienia samobójstwa.

(zob. **biogram** tej postaci na s. 65). Jego wojska pokonały oddziały francuskie wierne rządowi Vichy i skłoniły je do przejścia na stronę aliancką. W tej sytuacji armie państw Osi były zmuszone wycofać się do Tunezji, gdzie znalazły się w okrężeniu. Odcięte od posiłków i dostaw zaopatrzenia z Europy, skapitulowały w połowie maja 1943 r. Do niewoli dostało się 275 tys. Niemców i Włochów. Działania zbrojne w Afryce Północnej dobiegły końca. Zwycięstwo w walkach o ten obszar pozwoliło aliantom na opanowanie dużej części basenu Morza Śródziemnego i przygotowanie jeszcze w 1943 r. desantu na Sycylię (więcej na ten temat zob. s. 65–66).

WOJNA NA MORZACH I OCEANACH

Wielka Brytania wzięła na siebie główny ciężar prowadzenia wojny z Niemcami na morzach. W walkach wspierały ją floty dominiów, m.in. Australii, Kanady i Nowej Zelandii, oraz sojuszników – Polski i USA.

Już w pierwszych dniach II wojny światowej na morzach rozpoczęły się działania zbrojne. Ich ofiarami często stawali się również cywile. 3 września, w dniu przystąpienia do wojny Wielkiej Brytanii, niemiecki okręt podwodny U-30 zatopił brytyjski statek pasażerski **SS Athenia**. W ten sposób rozpoczęła się **bitwa o Atlantyk**, która miała trwać aż do końca wojny.

W odpowiedzi na ataki niemieckiej floty na statki pasażerskie i handlowe Brytyjczycy zaczęli organizować konwoje. W ich ramach nieuzbrojone jednostki były eskortowane przez okręty wojenne **Royal Navy**.

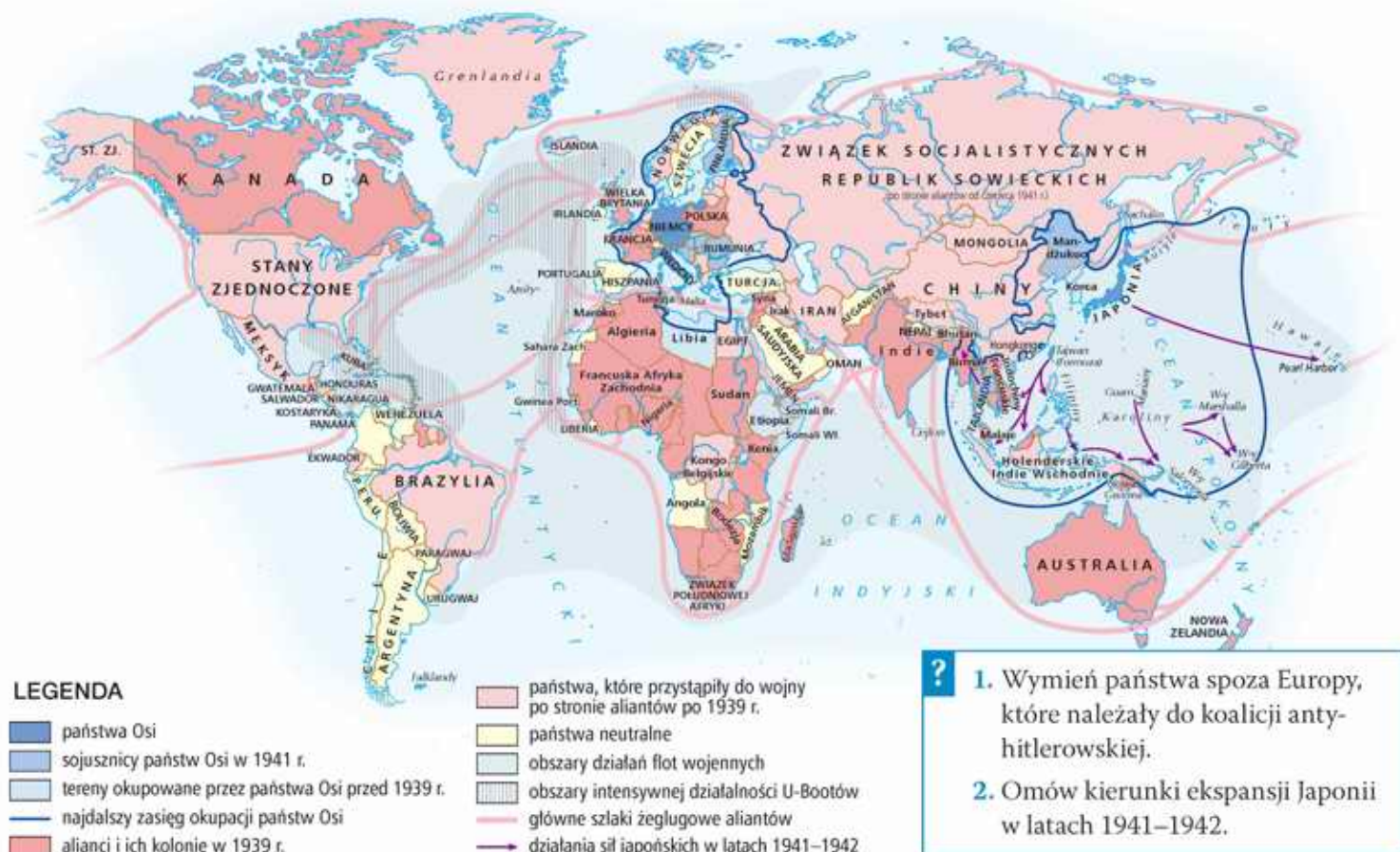
W 1940 r., po przegranej Niemiec w bitwie o Anglię, Hitler podjął decyzję o blokadzie Wysp Brytyjskich. Jej celem było odcięcie Wielkiej Brytanii od dostaw surowców, żywności oraz broni z kolonii, dominiów i krajów sprzymierzonych, a następnie zmuszenie jej do kapitulacji lub przynajmniej zawarcia pokoju.

Po rozpoczęciu wojny sowiecko-niemieckiej w 1941 r. celem ataków Kriegsmarine stały się w dużej mierze konwoje płynące do sowieckich portów na Dalekiej Północy: Murmańska i Archangielska, gdzie w ramach Lend-Lease Act trafiały dostawy z pomocą dla Armii Czerwonej (więcej na ten temat zob. s. 33–34).

Niemcy mieli zdecydowanie słabszą flotę nawodną od aliantów i nie dysponowali bombowcami dalekiego zasięgu. Z tego powodu główną rolę w walce z alianckimi okrętami i konwojami przejęły załogi U-Bootów. Stosowały one znaną z I wojny światowej taktykę „wilczych stad”, która została udoskonalona przez admirała **Karla Dönitza** [czyt.: denica]. Początkowo Niemcy nie dysponowali dostateczną liczbą U-Bootów, aby doprowadzić do przerwania brytyjskich szlaków morskich. Niemiecki przemysł stoczniowy budował potężne

ŚWIAT PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

i bardzo kosztowne jednostki nawodne. Gdy okazało się, że Niemcy nie są w stanie w krótkim czasie zniwelować przewagi floty brytyjskiej, zdecydowali się rozwijać przede wszystkim flotę podwodną. Dzięki temu w latach 1941–1943 produkcja U-Bootów zdecydowanie wzrosła. Krytyczny dla aliantów był 1942 r., gdy utracili 1644 statki. Wzmocniono wówczas ochronę konwojów – wyposażono niszczyciele i pancerniki w niezwykle czułe **radary**, zdolne wykrywać nawet niewielkie obiekty na powierzchni wody, oraz **sonary**, dzięki którym stało się możliwe rozpoznawanie celów

podwodnych. Ponadto do walki z niemieckimi okrętami wysłano samoloty dalekiego zasięgu, wyposażone w radary i uzbrojone w bomby głębinowe.

W drugiej połowie 1943 r. szala zwycięstwa w bitwie o Atlantyk przechyliła się na stronę aliantów. Niebagatelne znaczenie miało także złamanie kodów Enigmy – niemieckiej maszyny szyfrującej, do czego przyczynili się polscy kryptolodzy (więcej na ten temat zob. na s. 113), oraz skuteczne namierzanie niemieckich radiostacji pracujących na morzu. Walki na Atlantyku trwały aż do zakończenia wojny w 1945 r.

Niemieckie U-Booty stanowiły największe zagrożenie dla floty towarowej i pasażerskiej na Oceanie Atlantyckim. Podczas wojny zatopiły łącznie ponad 2800 statków.

■ fotografia, Ocean Atlantycki, 1942 r.

Niszczyciele i lotnictwo morskie chroniły konwoje przed atakami U-Bootów. Do walki z nimi używano torped, min i bomb głębinowych.

■ fotografia, Ocean Atlantycki, 1943 r.

■ ATAK NA PEARL HARBOR

Gdy w Europie wybuchła wojna, Japończycy ogłosili neutralność. Mimo to w 1940 r. wraz z Niemcami i Włochami podpisali tzw. **pakt trzech**, który zobowiązywał państwa Osi do wzajemnej pomocy i określał strefy wpływów. Zgodnie z nim obszarem dominacji Japończyków miała być Azja. Wśród japońskich dowódców istniały dwie koncepcje ekspansji: jedna zakładała atak na ZSRS i opanowanie bogatych w surowce obszarów Syberii, druga zaś przewidywała inwazję na południe, w kierunku kolonii holenderskich w Indonezji i należących do USA Filipin. Ostatecznie zwyciężyła ta druga koncepcja i 13 kwietnia 1941 r. Cesarstwo Japonii podpisało z ZSRS pakt o nieagresji. Odtąd japońskim celem stało się zdobycie przewagi w basenie Pacyfiku. Aby go osiągnąć, trzeba było jednak wyeliminować wpływy Stanów Zjednoczonych w regionie, w bazach na Dalekim Wschodzie.

W lipcu 1941 r. Japończycy zajęli Indochiny Francuskie, co spowodowało gwałtowny sprzeciw USA, które zamroziły japońskie konta w swoich bankach i zakazały sprzedaży ropy naftowej do tego kraju. Sankcje zostały

poparte przez Wielką Brytanię i Holandię. Sądzone, że skłoni to Japończyków do ustępstw. Dodatkowo oczekiwano wycofania się Japonii z Chin. W dniu 26 listopada 1941 r. amerykański sekretarz stanu przekazał Japonii notę dyplomatyczną, w której Waszyngton domagał się jej przystąpienia do wielonarodowego paktu o nieagresji. Japończycy byli już jednak przygotowani do wojny z USA i jeszcze tego samego dnia cesarska flota wojenna wypłynęła w ich kierunku.

7 grudnia 1941 r. japońskie oddziały uderzyły na **Pearl Harbor** [czyt.: perl harbor] – bazę wojenną USA na Hawajach. Plan, którego autorem był admirał Isoroku Yamamoto [czyt.: jamamoto], zakładał zmasowany atak ponad 300 samolotów startujących z sześciu lotniskowców. Uderzenie, przeprowadzone w niedzielny poranek, bez wcześniejszego wypowiedzenia wojny, kompletnie zaskoczyło Amerykanów. W wyniku trwającego dwie godziny nalotu wojska Stanów Zjednoczonych poniosły ogromne straty:

- ▶ zatopiono lub uszkodzono 21 okrętów,
- ▶ zniszczono lotniska i ok. 260 samolotów,
- ▶ śmierć poniosło blisko 2400 Amerykanów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ORĘDZIE PREZYDENTA ROOSEVELTA

Dzień po japońskim ataku na Pearl Harbor prezydent USA wygłosił orędzie, w którym uzasadniał potrzebę oficjalnego wypowiedzenia wojny Japonii.

W dniu wczorajszym, 7 grudnia 1941 r. – będzie to zawsze data haniebna – Stany Zjednoczone zostały nagle i zgodnie ze znacznie wcześniej powziętym zamiarem zaatakowane siłami morskimi i powietrznymi [...] Japonii.

Należy zaznaczyć, że oddalenie Hawajów od Japonii nie pozostawia żadnej wątpliwości, że atak był z rozmysłem planowany wiele dni lub nawet tygodni naprzód. W tym samym czasie rząd japoński świadomie wprowadzał w błąd Stany Zjednoczone fałszywymi oświadczeniami i wyrażaniem nadziei na zachowanie pokoju.

Zawsze będziemy pamiętać, jaki charakter miał ten napad na nas. Obojętne, jak długo przyjdzie walczyć, ażeby złamać tę przygotowaną wcześniej inwazję, lud amerykański, pełen siły wynikającej z poczucia sprawiedliwości, doprowadzi do absolutnego zwycięstwa.

Wierzę, że wyrażam wolę Kongresu oraz narodu, gdy stwierdzam, że nie tylko będziemy się bronić ze wszystkich sił, lecz także musimy zdobyć pewność, że nigdy nie zagrozi nam ponownie podobna forma zdradzieckiego działania [...].

Proszę, ażeby Kongres uchwalił, że od momentu niesprobowanego i tchórzliwego napadu japońskiego w niedzielę, 7 grudnia, istnieje stan wojny między Stanami Zjednoczonymi i Cesarstwem Japonii.

Pomścić 7 grudnia to amerykański plakat wzywający do odwetu za atak na Pearl Harbor.

▪ plakat, USA, 1941 r.

- ?** 1. Wyjaśnij, jak prezydent USA ocenił postawę Japończyków.
2. Rozstrzygnij, czy orędzie Roosevelta spełniało postulat wyrażony przez przedstawiony plakat.

Straty japońskie były nieproporcjonalnie mniejsze:

- ▶ 29 zestrzelonych samolotów,
- ▶ 5 zatopionych minilodzi podwodnych,
- ▶ 65 poległych żołnierzy.

Mimo że Japończycy zadali przeciwnikowi ogromne straty, nie osiągnęli swojego głównego celu, którym było zniszczenie amerykańskich lotniskowców. W momencie ataku w bazie Pearl Harbor nie było żadnej tego typu jednostki. Szczęśliwie dla Amerykanów ocalały także potężne zapasy ropy, których zniszczenie uniemożliwiłoby funkcjonowanie amerykańskiej Floty Pacyfiku przez dłuższy czas.

Niespodziewany atak wywołał ogromne oburzenie w społeczeństwie amerykańskim. Powszechna stała się chęć odwetu na Japończykach. Już następnego dnia po ataku prezydent USA Franklin Delano Roosevelt zwrócił się do Kongresu o ogłoszenie **stanu wojny z Japonią** (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 58). 11 grudnia po stronie Japonii, wypełniając swoje zobowiązania sojusznicze, opowiedziały się Niemcy i Włochy. W odpowiedzi Kongres ogłosił stan wojny z wszystkimi państwami Osi.

■ OFENSYWA JAPOŃSKA W AZJI

Jednocześnie z atakiem na USA Japonia podjęła ofensywę w kierunku południowym. Jeszcze w grudniu zajęła brytyjski Hongkong, co automatycznie postawiło ją w stan wojny z Wielką Brytanią. Pierwsza połowa 1942 r. przyniosła Japończykom pasmo sukcesów:

- ▶ opanowali Birmę oraz Malaje wraz z potężną twierdzą w **Singapurze**, która skapitulowała **15 lutego 1942 r.**, zaledwie po siedmiu dniach oporu;
- ▶ zajęli w lutym 1942 r. **Holenderskie Indie Wschodnie**;
- ▶ podbili w maju 1942 r. należące do USA **Filipiny**;
- ▶ opanowali część Nowej Gwinei, Archipelag Bismarcka i Wyspy Salomona.

Japońskie lotnictwo przeprowadziło również nalot na miasto Darwin [czyt.: darlin] w Australii, zagrażając bezpośrednio temu kontynentowi.

Podobnie jak Niemcy w Europie, Japończycy prowadzili na podbitych terenach brutalną politykę wobec podbitych narodów. Pomimo głozonego hasła „Azja dla Azjatów” dążyli do eksterminacji niektórych tamtejszych ludów, m.in. Chińczyków. Brutalnie traktowali również Europejczyków, zwłaszcza jeńców wojennych oraz chrześcijańską ludność Filipin. Na podporządkowanych obszarach oddawali władzę w ręce podległych sobie lokalnych reżimów. Takie zależne od Japończyków rządy powstały m.in. w Birmie, Wietnamie i Indonezji. Wskutek tego władze w Tokio stworzyły rozległą strefę wpływów i zapewniły sobie niezależność ekonomiczną oraz supremację w tej części świata.

Pancernik USS Arizona podczas japońskiego ataku na Pearl Harbor uległ całkowitemu zniszczeniu. Na jego pokładzie zginęło ponad 1100 amerykańskich marynarzy.

■ fotografia, Pearl Harbor, 7 XII 1941 r.

Armia japońska na podbitych Filipinach i w Indochinach dopuszczała się okrucieństw, tak jak wcześniej w Chinach. Po zdobyciu bronionego przez Amerykanów i Filipińczyków półwyspu Bataan wziętych do niewoli żołnierzy pognano w marszu śmierci. Z wyczerpania i chorób zginęło wówczas ok. 11 tys. jeńców. Odpowiedzialny za to japoński gen. Masaharu Homma został po wojnie osądzony i zgładzony.

■ fotografia, Filipiny, 1942 r.

WALKI NA PACYFIKU

Miejsca bitew na Pacyfiku znajdowały się tysiące kilometrów zarówno od brzegów USA, jak i Japonii. Do pokonania tak dużych odległości nie wystarczała flota powietrzna. Kluczowe znaczenie w tej sytuacji miały lotniskowce – specjalne okręty wojenne, które przewoziły samoloty pokładowe w najodleglejsze zakątki oceanu.

Bombowiec nurkujący

Różnego typu bombowce nurkujące oraz torpedowe atakowały statki i bazy morskie przeciwnika.

Załoga bombowca składała się z dwóch osób: pilota i nawigatora-radiotelegrafisty.

Amerykański **bombowiec nurkujący** Curtiss SB2C Helldiver.

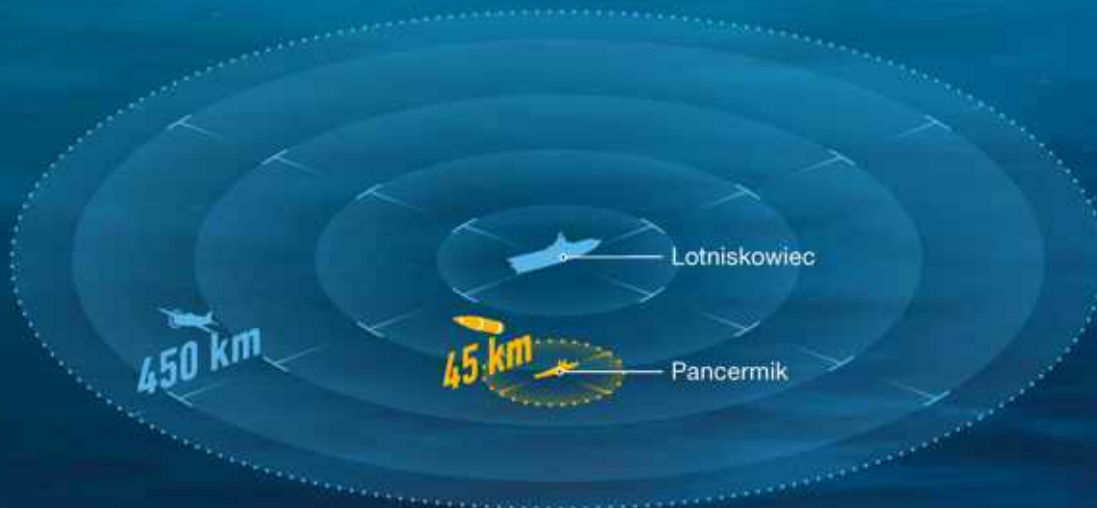
Bomby, przenoszone w luku lub podwieszane pod skrzydłami, były zrzućane w locie nurkującym na okręty wroga.

Rakiety pozwalały niszczyć mniejsze cele, np. gniazda obrony przeciwlotniczej.

Zasięg dział pokładowych i lotnictwa

Na ogromnych akwenach Pacyfiku lotniskowce okazały się znacznie groźniejsze nawet od największych pancerników, których działa miały zasięg wielokrotnie krótszy od zasięgów lotnictwa pokładowego.

Myśliwce były przeznaczone do walki powietrznej z samolotami przeciwnika. Były szybsze i bardziej zwrotne od bombowców.

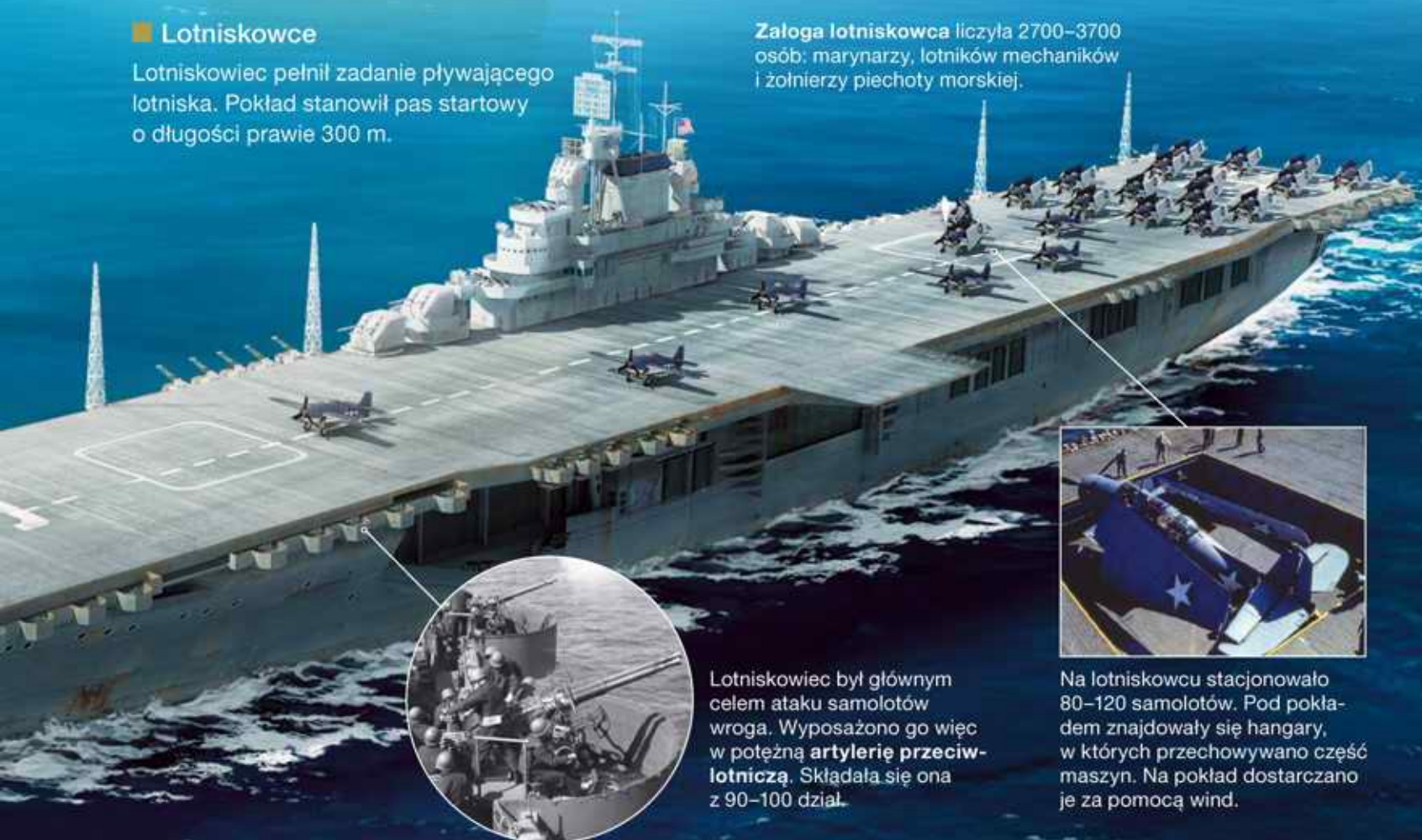

Lotniskowce

Lotniskowiec pełnił zadanie pływającego lotniska. Pokład stanowił pas startowy o długości prawie 300 m.

Załoga lotniskowca liczyła 2700–3700 osób: marynarzy, lotników, mechaników i żołnierzy piechoty morskiej.

Lotniskowiec był głównym celem ataku samolotów wroga. Wyposażono go więc w potężną **artylerię przeciwlotniczą**. Składała się ona z 90–100 dział.

Na lotniskowcu stacjonowało 80–120 samolotów. Pod pokładem znajdowały się hangary, w których przechowywano część maszyn. Na pokład dostarczano je za pomocą wind.

WALKI NA DALEKIM WSCHODZIE

LEGENDA

Japonia z terenami przez nią okupowanymi w 1941 r.

zdobycze japońskie do sierpnia 1942 r.

posiadłości brytyjskie

sojusznicy Japonii

Obszary zajmowane przez Japonię:

w sierpniu 1942 r.

w dniu kapitulacji 2 IX 1945 r.

X ważniejsze bitwy lądowe i morskie

Działania wojsk:

amerykańskich

brytyjskich i australijskich

japońskich

sowieckich i mongolskich

główne kierunki nalołów

japońskie bazy wojenne

zbombardowane miasta

bazy zniszczone przez lotnictwo

miasta, na które zrzucono bomby atomowe

1. Wymień dalekowschodnich sojuszników Japonii.
2. Wyjaśnij, do których krajów kolonialnych należały posiadłości zajęte przez Japończyków.

WOJNA NA PACYFIKU

Wiosną 1942 r. ofensywa japońska na Pacyfiku uległa spowolnieniu. Amerykanie oraz ich sojusznicy otrząsnęli się i stawiali coraz silniejszy opór agresorom. Ponadto w USA przystąpiono do formowania nowych jednostek wojskowych, a fabryki stopniowo przestawały się na produkcję wojenną. W rezultacie w rejon Pacyfiku zaczęły trafiać kolejne oddziały żołnierzy oraz nowoczesny sprzęt.

W maju 1942 r. Japończycy podjęli próbę opanowania bazy wojsk alianckich w Port Moresby [czyt.: por moresbi] na południowym wybrzeżu Nowej Gwineji. Jej zajęcie umożliwiłoby siłom cesarskim atak na Australię. W tej sytuacji Amerykanie zdecydowali się wysłać przeciwko flocie japońskiej swoje siły morskie, których trzon stanowiły ocalałe lotniskowce. W dniach 7–8 maja 1942 r. rozegrała się bitwa na Morzu Koralowym. Starcie pozostało nierozstrzygnięte,

jednak obie strony poniosły znaczące straty, a Japończycy zostali zmuszeni do rezygnacji ze swoich planów ofensywy na południu. Flotę japońską pierwsza porażka spotkała miesiąc później. W rozegranej w dniach 4–7 czerwca bitwie o Midway [czyt.: midlej] Japończycy stracili cztery cenne lotniskowce oraz setki doświadczonych pilotów. Porażka ta zmniejszyła możliwości operacyjne ich floty i umożliwiła Amerykanom przejście do kontrofensywy.

Pierwszym celem USA stało się zajęcie wyspy Guadalcanal [czyt.: gładalkanal] w archipelagu Wysp Salomona (przyjrzyj się mapie powyżej). Walki na lądzie oraz okolicznych wodach trwały tam od sierpnia 1942 r. do lutego 1943 r. i zakończyły się zwycięstwem Amerykanów. Miało ono duże znaczenie dla poprawy morale wojsk amerykańskich, ponieważ po licznych porażkach przeszły one do działań ofensywnych, odzyskując inicjatywę w zmaganiach na Pacyfiku.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg działań zbrojnych w Afryce Północnej.
2. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Stany Zjednoczone przystąpiły do II wojny światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Czubiński, *Druga wojna światowa 1939–1945*, cz. 1–2, Poznań 1999.

J. Piekałkiewicz, *Rommel – tajna służba w północnej Afryce 1941–1943*, Warszawa 1996.

Od czasu klęski Francji w 1940 r. jedynie Wielka Brytania wraz z nielicznymi sojusznikami stawiała czoło hitlerowskiemu Niemcom. Niemiecka inwazja na ZSRS i japoński atak na Pearl Harbor sprawiły jednak, że w wojnę przeciw państwom Osi zaangażowały się Związek Sowiecki i Stany Zjednoczone. W jaki sposób powstała Wielka Koalicja? Jak doszło do przełomu na froncie wschodnim? Jakie działania podjęli alianci zachodni, by pokonać Niemcy?

POCZĄTKI WIELKIEJ KOALICJI

Po pokonaniu Francji przez III Rzeszę w 1940 r. Wielka Brytania była ostatnim punktem oporu przed nazizmem. Z tego powodu rząd USA, mimo że tamtejsze społeczeństwo opowiadało się za polityką izolacjonizmu, wspierał Brytyjczyków. Amerykańska pomoc polegała na udzielaniu im pożyczek finansowych, dostarczaniu sprzętu wojskowego oraz kierowaniu ochotników do walki w brytyjskiej armii. Prezydent Roosevelt określił rolę USA w latach 1940–1941 jako „arsenał demokracji”.

Mimo że latem 1941 r. USA nie były jeszcze oficjalnie zaangażowane w wojnę, amerykański prezydent oraz brytyjski premier stworzyli plan pokojowy, który miał wprowadzić nowy porządek po jej zakończeniu.

14 sierpnia 1941 r. Franklin Delano Roosevelt oraz Winston Churchill podpisali na pokładzie **pancernika Prince of Wales** [czyt.: prins of łejls] deklarację nazywaną **Kartą atlantycką**. Zawierała ona osiem punktów, z których najważniejsze głosiły, że:

- ▶ o wszelkich zmianach terytorialnych mogą decydować wyłącznie obywatele państwa, którego te zmiany dotyczą;
- ▶ obywatele mają prawo wyboru ustroju obowiązującego w każdym państwie;
- ▶ wszystkie kraje powinny współdziałać ze sobą na polu gospodarczym i mieć swobodny dostęp do światowego handlu;
- ▶ spory między poszczególnymi państwami należy rozstrzygać w sposób pokojowy;
- ▶ morza i oceany pozostaną dostępne dla wszystkich.

Jeszcze przed końcem II wojny światowej Kartę atlantycką podpisali przedstawiciele 46 państw, w tym władz ZSRS i rządu polskiego na wychodźstwie.

W grudniu 1941 r., po japońskim ataku na Pearl Harbor (więcej na ten temat na s. 58–59) i wypowiedzeniu wojny Amerykanom przez III Rzeszę, Stany Zjednoczone uczestniczyły już w niej oficjalnie. Powstał wówczas blok sojuszniczy, zwany **Wielką Koalicją**. Jego trzon tworzyły USA, ZSRS i Wielka Brytania.

Prezydent USA Franklin Delano Roosevelt [1] i premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill [2] podczas nabożeństwa odprawionego na pokładzie okrętu Prince of Wales przed oficjalnym podpisaniem Karty atlantyckiej.

• fotografia, Nowa Fundlandia, 1941 r.

W dniach **14–24 stycznia 1943 r.** w zajętym przez aliantów marokańskim mieście Casablanca [czyt.: kaza-blanka] doszło do spotkania Churchilla z Rooseveltem.

Celem konferencji było ustalenie wspólnej strategii pokonania hitlerowskich Niemiec. Ostatecznie przywódcy Wielkiej Brytanii i USA ustalili, że:

- ▶ wojna będzie prowadzona aż do bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy, co oznaczało odrzucenie jakichkolwiek rokowań z przywódcami państw Osi;
- ▶ alianci zachodni utworzą w 1944 r. drugi front w Europie;
- ▶ zostaną nasilone bombardowania Niemiec.

Na spotkanie zaproszono także Stalina, który jednak odmówił przyjazdu pod pretekstem konieczności prowadzenia obserwacji bitwy pod Stalingradem. Prawdopodobnie chciał się spotkać z zachodnimi aliantami później, gdy sytuacja na froncie wschodnim będzie bardziej korzystna dla ZSRS.

WOJNA PANCERNA

Na froncie wschodnim na otwartych przestrzeniach Rosji szczególną rolę odgrywała broń pancerna. Wiosną 1943 r. Niemcy zaczęli dostarczać nowoczesne czołgi „Pantera” i „Tygrys” oraz przeznaczone do niszczenia czołgów działa pancerne typu „Ferdinand”. Miały one skutecznie zwalczać sowieckie czołgi T-34. Okazało się jednak, że szybkość, zwrotność i liczba sowieckich maszyn zniwelowały przewagę siły ognia i opancerzenia niemieckich czołgów. Kluczową rolę odegrała wielka liczba sowieckich pojazdów tego typu, których produkcja była wielokrotnie tańsza niż niemieckich.

Niemiecki czołg średni PzKpfw V Pantera

? Jakie cechy czołgów T-34 umożliwiły zwycięstwo Sowiecom w decydującym starciu na Łuku Kurskim?

BITWA NA ŁUKU KURSKIM

Kłęska armii niemieckiej w bitwie o Stalingrad (więcej o niej na s. 34–35) w lutym 1943 r. stanowiła jeden z punktów zwrotnych w walkach na froncie wschodnim. Następne miesiące przyniosły kolejne operacje Armii Czerwonej, które zmusiły Niemców do odwrotu.

Wiosną 1943 r. Hitler postanowił doprowadzić do rozstrzygającego starcia, które pozwoliłoby Niemcom przełamać opór przeciwnika i jeszcze raz przejąć inicjatywę na froncie wschodnim. Liczył na to, że poniesione straty skłonią Stalina do zawarcia pokoju. Do niemieckich jednostek w Rosji zaczęły trafiać nowe czołgi, m.in. typu „Pantera”, które miały zasadniczo zmienić sytuację na froncie (więcej o tym w ramce poniżej). Na rejon decydującego uderzenia wybrano okolice miasta Kursk, gdzie linia frontu przypominała swoim kształtem łuk. Operacja, której nadano kryptonim „Cytadela”, miała polegać na zmasowanym ataku wojsk

Siły niemieckie i sowieckie w bitwie pod Kurskiem

Sowiecki czołg średni T-34

pancernych i odcięciu części oddziałów sowieckich od reszty ich armii. Ze względu na opóźnienia w dostawie ciężkiego sprzętu początek operacji Niemcy musieli przenieść na lipiec 1943 r.

Dzięki informacjom wywiadowczym Rosjanie poznali plany niemieckiego dowództwa, co pozwoliło im przygotować się do walki. Armia Czerwona starannie umocniła swoje pozycje i stworzyła olbrzymie pole minowe. W rejon przyszłej bitwy sprowadzono także rezerwy wojsk pancernych i dodatkową artylerię. Niemiecki atak rozpoczął się **5 lipca 1943 r.**, lecz zatrzymał się już po kilku dniach. Niemcom, którzy ponieśli znaczne straty, udało się przesunąć linię frontu o zaledwie kilka kilometrów. Do kontrataku ruszyli wówczas Sowieci. **12 lipca w okolicy wsi Prochorowka** rozegrała się największa bitwa wojsk pancernych w dziejach świata. Starcie nie zostało rozstrzygnięte, jednak w jego wyniku niemiecka ofensywa uległa załamaniu.

Zmagania w okolicach Kurska toczyły się niemal przez cały lipiec i sierpień. Na polu walki przewagę zdobyły sowieckie czołgi T-34, które dzięki swojej zwrotności okazały się o wiele skuteczniejsze od ciężkich maszyn niemieckich. Związek Sowiecki był bowiem w stanie szybko odbudować swój potencjał i dysponował niemal niewyczerpanymi rezerwami ludzkimi. Tymczasem dla Niemców straty poniesione w ciągu dwóch lat zmagania na froncie wschodnim były już nie do uzupełnienia.

Bitwa na Łuku Kurskim stała się jednym z punktów zwrotnych w II wojnie światowej. Niemcy ostatecznie utracili wówczas inicjatywę na froncie wschodnim. Odtąd Armia Czerwona konsekwentnie parła na zachód w kierunku Berlina.

■ DESANT NA SYCYLIĘ I WŁOCHY

Po pokonaniu wojsk niemiecko-włoskich w północnej Afryce w lipcu 1943 r. (więcej na ten temat na s. 54–56) alianci rozpoczęli planowanie ataku na Sycylię i Włochy. Głównodowodzącym operacji o kryptonimie „Husky” [czyt.: haski] został Amerykanin, **gen. Dwight Eisenhower**. Plan zakładał atak na Sycylię, a następnie zajęcie Włoch i wyeliminowanie tego państwa z wojny.

10 lipca 1943 r. wojska aliantów przeprowadziły desant na Sycylię. Pomimo niesprzyjających warunków atmosferycznych i problemów w komunikacji Brytyjczykom i Amerykanom udało się opanować wyspę do połowy sierpnia. Atak aliantów spowodował ostateczny upadek autorytetu Benita Mussoliniego we Włoszech. 25 lipca Wielka Rada Faszystowska odwołała go ze stanowiska premiera. Jego miejsce zajął marszałek

Pietro Badoglio [czyt.: badoljo], który doprowadził do podpisania 8 września **zawieszenia broni między Włochami i aliantami**. Byłego dyktatora nowe władze włoskie uwięziły w niedostępnym górskim ośrodku narciarskim. Miejsce przetrzymywania Mussoliniego miało być utajnione przed Niemcami, jednak ich służby szybko ustaliły, gdzie duce się znajduje. Hitler nakazał uwolnienie przywódcy Włoch. 12 września 1943 r. niemieccy spadochroniarze pod dowództwem Ottona Skorzenego [czyt.: skorcenego] odbili Mussoliniego i przetransportowali do Wilczego Szańca – bazy Hitlera koło Kętrzyna w Prusach Wschodnich.

Polskie oddziały były witane z radością przez mieszkańców Bolonii. Międzynarodowe siły aliantów wkroczyły do miasta okupowanego przez Niemców w kwietniu 1945 r.

■ fotografia, Bolonia, 1945 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

DWIGHT EISENHOWER

1890–1969

Był amerykańskim dowódcą wojskowym i 34. prezydentem USA. Po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do II wojny światowej został mianowany głównodowodzącym wojsk amerykańskich na froncie europejskim. Sukcesy w północnej Afryce i na Sycylii sprawiły, że w grudniu 1943 r. został naczelnym dowódcą alianckich wojsk ekspedycyjnych. W 1944 r. dowodził operacją lądowania w Normandii i znacząco przyczynił się do pokonania hitlerowskich Niemiec. Po wojnie kontynuował karierę wojskową. W 1953 r. został wybrany z ramienia Partii Republikańskiej na prezydenta USA. Piastował ten urząd przez dwie kadencje, do 1961 r.

13 października rząd włoski wypowiedział wojnę Niemcom, a wojska III Rzeszy zajęły większość Półwyspu Apenińskiego. Wkrótce Mussolini z pomocą Niemców powrócił do ojczyzny i stanął na czele marionetkowego państwa obejmującego jedynie północną część Włoch – **Włoskiej Republiki Socjalnej** ze stolicą w **Saló** [czyt.: *salo*] (zob. [mapa](#) na s. 73).

WARTO WIEDZIEĆ

Upadek Mussoliniego

Po utworzeniu przez Niemców Włoskiej Republiki Socjalnej Benito Mussolini był w pełni zależny od Hitlera. Otoczony przez coraz mniejszą grupę zwolenników, koncentrował się na zemście na wszystkich, którzy przyczynili się do jego upadku. Mussolini skazał na śmierć tych członków Wielkiej Rady Faszystowskiej, którzy głosowali za jego dymisją. W kwietniu 1945 r., gdy upadek Niemiec był już przesądzony, a wojska aliantów zbliżały się do Mediolanu, postanowił zbiec do Szwajcarii. Wraz z grupą najbliższych współpracowników ukrył się w niemieckim transporcie, który miał przewieźć go przez granicę. Konwój został jednak zatrzymany przez włoskich partyzantów, którzy rozpoznali, aresztowali, a następnie zgładzili byłego dyktatora.

Mussolini wraz z kochanką **Clarą Petacci** [czyt.: *klara petaczczij*] i współpracownikami zostali rozstrzelani przez włoskich antyfaszystowskich partyzantów. Ciała zostały wystawione na widok publiczny w Mediolanie w miejscu, gdzie jeszcze kilka tygodni wcześniej faszyci wieszali schwytanych członków ruchu oporu.

■ fotografia, Włochy, 1945 r.

? Określ, co zdecydowało o upadku Benita Mussoliniego.

Tymczasem wojska aliantów zajęły południowe Włochy, lecz ich marsz na północ był powolny. Pozwoliło to Niemcom umocnić pozycje obronne na tzw. Linii Gustawa na południe od Rzymu. Alianci przełamali tę linię obrony dopiero w maju 1944 r., po **bitwie o Monte Cassino** [czyt.: *kassino*] (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 68). W następnym miesiącu wojska brytyjsko-amerykańskie zajęły Rzym, a w północnej części Włoch, pozostającej w rękach Niemców i włoskich faszystów, rozgorzała trwająca aż do 1945 r. wojna domowa z rosnącym w siłę ruchem oporu. Ważną rolę w wyzwolaniu Włoch odegrały siły 2 Korpusu Polskiego, który zdobył umocnienia Monte Cassino blokujące drogę na Rzym, a następnie zajął m.in. Ankone i Bolonię (zob. [Symbole epoki](#) na s. 118–119).

KONFERENCJE WIELKIEJ TRÓJKI

Pierwsze spotkanie **Wielkiej Trójki**, czyli Churchilla, Roosevelta i Stalina, odbyło się w dniach 28 listopada–1 grudnia 1943 r. w Teheranie, stolicy kontrolowanego przez wojska brytyjskie i sowieckie Iranu. Konferencja rozpoczęła się już po przejęciu inicjatywy na froncie wschodnim przez Armię Czerwoną. Dawało to Stalinowi bardzo silną pozycję negocjacyjną. Szczególnie zależało mu na porozumieniu z Rooseveltem, dlatego przekonał go do zamieszkania w sowieckiej ambasadzie. Wskutek tego między oboma przywódcami nawiązała się nić porozumienia, na czym stracił Churchill, postrzegany przez prezydenta USA jako polityk *myślący kategoriami kolonialnymi i imperialista*. W tej sytuacji premierowi Wielkiej Brytanii trudno było przeprowadzić swój główny plan, jakim było otworzenie drugiego frontu w Europie na Półwyspie Bałkańskim. Podczas rozmów największy wpływ na podjęte decyzje mieli prezydent USA i dyktator ZSRS. Ostatecznie w wyniku konferencji teherańskiej ustalono, że:

- ▶ walka z Niemcami będzie prowadzona aż do ich bezwarunkowej kapitulacji;
- ▶ alianci zachodni przeprowadzą w 1944 r. inwazję w Normandii, otwierając tym samym drugi front w Europie;
- ▶ linią spotkania obu frontów będzie rzeka Łaba;
- ▶ wschodnia granica powojennej Polski będzie przebiegać wzdłuż linii Curzona;
- ▶ Niemcy zostaną poddane okupacji i pozbawione zajętych terenów;
- ▶ w Jugosławii alianci wycofają poparcie dla serbskiej nacjonalistycznej partyzantki **czetników** i udzielią go wyłącznie oddziałom komunistycznym **Josipa Broza-Tito** (więcej o nich na s. 28);

- ▶ Austria zostanie ponownie oddzielona od Niemiec;
- ▶ po zakończeniu wojny zostanie powołana nowa międzynarodowa organizacja czuwająca nad pokojem na świecie.

Ustalenie dotyczące linii spotkania wojsk na Łabie było równoznaczne z podziałem Europy na strefy wpływów. Polska znalazła się w strefie działania wojsk sowieckich, co wówczas utajniono przed polskim rządem w Londynie. W praktyce oznaczało to zgodę na objęcie Europy Środkowo-Wschodniej wpływami ZSRS.

■ LĄDOWANIE W NORMANDII I OTWARCIE DRUGIEGO FRONTU

Jednym z głównych postanowień konferencji w Teheranie było utworzenie przez aliantów zachodnich drugiego frontu – na zachodzie Europy. Dzięki zwycięstwu w bitwie o Atlantyk już wiosną 1942 r. Amerykanie rozpoczęli akcję transportowania do Wielkiej Brytanii żołnierzy i sprzętu niezbędnego do inwazji. Spośród kilku potencjalnych miejsc lądowania wojsk alianckich wybrano ostatecznie Normandię (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 68), gdzie plaże umożliwiały desant dużej liczby żołnierzy. Głównodowodzącym operacji o kryptonimie „Overlord” został Dwight Eisenhower, a w inwazji mieli wziąć udział żołnierze: brytyjscy, amerykańscy, kanadyjscy, nowozelandzcy, francuscy, belgijscy, polscy, czescy i duńscy. Niemcy spodziewali się ataku na północną Francję i wzmocnili system umocnień nabrzeżnych, zwany Walem Atlantyckim.

CIKAWOSTKA

Zamach na Wielką Trójkę

Data i miejsce konferencji teherańskiej miały być utrzymane w tajemnicy, jednak niemieckiemu wywiadowi udało się je poznać. Na rozkaz Hitlera Otto Skorzeny opracował plan zamachu na Stalina, Roosevelta i Churchilla. Zamachowcy mieli dostać się na teren konferencji, m.in. wykorzystując system kanalizacyjny pod brytyjską ambasadą. Ostatecznie ten śmiały plan został udaremniony przez służby wywiadowcze aliantów.

Pierwsze wspólne spotkanie Wielkiej Trójki, Churchilla [1], Roosevelta [2] i Stalina [3], odbyło się po myśli przywódcy ZSRS. Większość jego oczekiwań została spełniona przez zachodnich sojuszników.

■ fotografia, Teheran, 1943 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA TRZECH MOCARSTW

Ostatniego dnia konferencji w Teheranie, 1 grudnia 1943 r., przywódcy USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS wydali wspólną deklarację dotyczącą ich celów związanych z działaniami zbrojnymi i powojennym porządkiem na świecie.

My, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki, premier Wielkiej Brytanii i premier Związku Radzieckiego, [...] określiliśmy oraz potwierdzili naszą wspólną politykę. Wyraziliśmy nasze niezłomne postanowienie, że nasze narody będą współpracowały podczas wojny i w czasie pokoju, który po niej nastąpi.

Co się tyczy wojny, to nasze sztaby wojskowe wzięły udział w naszej dyskusji przy stole narad i uzgodniliśmy nasze plany w celu zniszczenia sił niemieckich. Osiągnęliśmy zupełne porozumienie co do zakresu i terminu operacji, które będą podjęte od wschodu, zachodu i południa. [...]

Wspólnie z naszymi doradcami dyplomatycznymi zbadaliśmy zagadnienia, które wyłonią się w przyszłości. Dążyć będziemy do współpracy i czynnego udziału wszystkich narodów wielkich i małych, których ludy, tak samo jak i nasze w sercu i umyśle, pragną usunięcia tyranii i niewolnictwa, ucisku i nietolerancji. Przyjmujemy je gościnnie, gdyby zdecydowały się wstąpić do światowej rodziny narodów demokratycznych.

Źródło: Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa 1995, s. 183–184.

1. Scharakteryzuj okoliczności polityczne i wojskowe na świecie w czasie podpisania deklaracji.
2. Wyjaśnij, co w praktyce oznaczały wspólne ustalenia dotyczące działań zbrojnych trzech mocarstw.

WALKI W EUROPIE
W LATACH 1943-1944

- ? 1. Wymień obszary zajęte przez aliantów w 1944 r.
2. Wyjaśnij, jakie tereny pozostawały pod okupacją niemiecką pod koniec 1944 r.

LEGENDA

- granice państw w 1943 r.
  - państwa Osi i obszary do nich włączone pod koniec 1942 r.
  - sojusznicy państw Osi
  - obszary okupowane przez państwa Osi pod koniec 1942 r.
  - obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1942 r.
  - państwa neutralne
  - Włoska Republika Socjalna
- Linie frontów:
- sowieckiego na przełomie 1942 i 1943 r.
  - sowieckiego na przełomie 1943 i 1944 r.
  - sowieckiego na przełomie 1944 i 1945 r.
  - wojsk aliantów na przełomie 1943 i 1944 r.
  - wojsk aliantów na przełomie 1944 i 1945 r.
  - najważniejsze trasy konwojów brytyjsko-amerykańskich
- ✦ powstania przygotowane przez zbrojne podziemie
 X najważniejsze bitwy
 IX 1944 daty kapitulacji państw
 IX 1944 daty przystąpienia państw do wojny po stronie aliantów

Desant na plażach Normandii był okupiony tysiącami ofiar po stronie alianckiej, jednak pozwolił wyprzeć siły niemieckie z francuskiego wybrzeża, a następnie rozpocząć wyzwolenie Francji.

• fotografia, Francja, 1944 r.

Mimo to dzięki szeroko zakrojonej brytyjskiej akcji dezinformacyjnej dokładne miejsce i data inwazji pozostały tajemnicą.

Datę inwazji o kryptonimie „D-Day” [czyt.: di-dej] wyznaczono na 6 czerwca 1944 r. Desant na plaże w Normandii był największą tego typu operacją w dziejach. Do jej realizacji skierowano:

- ▶ ok. 200 tys. żołnierzy,
- ▶ 4300 jednostek pływających,
- ▶ ponad 16 tys. samolotów.

Desant morski został poprzedzony przez bombardowania i zrzuty spadochroniarzy, którzy mieli zabezpieczyć zdobyte na plażach przyczółki. Pomimo ogromnych strat aliantom udało się przełamać niemieckie linie obrony. W kolejnych tygodniach wojska sprzymierzone stopniowo wyzwalały kolejne obszary

Francji. W dniach 12–21 sierpnia w okolicach francuskiego miasta **Falaise** [czyt.: falez] rozegrała się kluczowa bitwa dla operacji „Overlord”. Aliantom udało się otoczyć i zniszczyć dużą część niemieckich wojsk pancernych we Francji. To zwycięstwo otworzyło wojskom sprzymierzonych drogę na Paryż. W walkach pod Falaise brali udział polscy żołnierze, walczący w 1 Dywizji Pancernej pod dowództwem gen. Stanisława Maczka (więcej o tej formacji na s. 114).

19 sierpnia 1944 r., na wieść o zbliżających się wojskach amerykańskich, w Paryżu wybuchło powstanie zorganizowane przez tamtejszy ruch oporu. Dzięki pomocy Francuzi w ciągu sześciu dni wyzwolili miasto. W tym samym czasie wojska aliantów wylądowały także w południowej Francji i rozpoczęły wyzwalamie tych terenów.

■ OSTATNIE OFENSYWY NA FRONCIE ZACHODNIM

Po opanowaniu północnej Francji przez aliantów obie strony konfliktu dążyły do zadania decydującego ciosu. We wrześniu alianci rozpoczęli zaplanowaną przez gen. Montgomery’ego operację o kryptonimie „**Market Garden**”.

Jej celem było przerzucenie na tyły wojsk niemieckich w Holandii spadochroniarzy, którzy mieli opanować mosty na Renie i otworzyć wojskom brytyjskim drogę do Zagłębia Ruhry – przemysłowego serca Rzeszy. W desancie wzięły udział dywizje brytyjskie i amerykańskie oraz polska **Samodzielna Brygada Spadochronowa**, dowodzona przez gen. Stanisława Sosabowskiego. Ostatecznie aliantom nie udało się jednak zająć kluczowego mostu w mieście Arnhem [czyt.: arnem], a operacja zakończyła się klęską sprzymierzonych i wielkimi stratami – zginęło 12 tys. spadochroniarzy. W grudniu 1944 r. Niemcy podjęli śmiałą **ofensywę w Ardenach**. Atak wojsk pancernych miał wbić się pomiędzy armię brytyjską i amerykańską. Niemcy liczyli na zadanie aliantom dużych strat, co zmusiłoby ich do podpisania rozejmu. Początkowo ofensywa zaskoczyła sprzymierzonych, którzy nie spodziewali się, że Niemcy są jeszcze zdolni do tak zmasowanego ataku. Wojska Hitlera przesunęły linię frontu, jednak ich atak został zatrzymany. Była to ostatnia ofensywa Niemców w II wojnie światowej.

? Jakie błędy zdecydowały o niepowodzeniu operacji „Market Garden”?

Akcja „**Market Garden**” była największą operacją powietrznodesantową w historii. Wzięło w niej udział ponad 30 tys. spadochroniarzy.

■ fotografia, Holandia, IX 1944 r.

ĆWICZENIA

1. Omów etapy formowania się koalicji antyhitlerowskiej.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przebiegu walk na froncie wschodnim miała bitwa na Łuku Kurskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Buttar, *Pole walki Prusy*, tłum. J. Środa, R. Bartoń, A. Bukowski, Poznań 2011.
B. Wołoszański, *Droga do piekła, Stalin 1941–1945*, Warszawa 1997.

KONIEC II WOJNY ŚWIATOWEJ

Po zwycięstwie w bitwie na Łuku Kurskim latem 1943 r. Rosjanie uzyskali przewagę na froncie wschodnim. Rok później otwarcie przez aliantów zachodnich drugiego frontu doprowadziło do wyzwolenia Francji. Klęska Niemiec była już tylko kwestią czasu. Zacięte walki toczyły się na Pacyfiku, gdzie Japończycy stawiali zacięty opór. Jak doszło do ostatecznej klęski państw Osi? W jakich okolicznościach kształtował się powojenny porządek świata?

WYZWOLENIE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Rok 1944 na froncie wschodnim przyniósł kolejne sukcesy Armii Czerwonej. Jeszcze w styczniu Rosjanie rozpoczęli ofensywę, która umożliwiła odblokowanie Leningradu (więcej na ten temat zob. s. 35) i przekroczyli granice przedwojennej Polski.

22 czerwca, w trzecią rocznicę niemieckiej inwazji na ZSRS, Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę pod kryptonimem „**Bagrati**on”. Otwarcie frontu we Francji zmusiło Hitlera do przerzucenia części sił na Zachód. Dzięki temu Sowietci dysponowali ogromną przewagą w liczbie żołnierzy, czołgów i samolotów, co pozwoliło im na rozbięcie niemieckich wojsk i zmuszenie ich do odwrotu. Ponadto działania oddziałów partyzanckich paraliżowały niemiecki transport i uniemożliwiały dostarczenie rezerw na front. Do połowy lipca 1944 r. wojska sowieckie odzyskały okupowane dotąd części Białorusi i Ukrainy, a także zajęły polskie Kresy Wschodnie, Lubelszczyznę oraz większą część państw bałtyckich. Sowieckie natarcie zatrzymało się dopiero na linii Wisły. W ciągu niespełna dwóch miesięcy Stalin odzyskał wszystkie terytoria utracone w wyniku operacji „Barbarossa”.

Po wybuchu powstania warszawskiego (więcej o nim na s. 104–110) strona sowiecka wstrzymała działania ofensywne na tym odcinku frontu do stycznia 1945 r. Natarcie Armii Czerwonej na Bałkany przyniosło zmianę układu sił na południu Europy. Rumunia i Bułgaria odrzuciły dotychczasowy sojusz z państwami Osi i wypowiedziały im wojnę. Nie uchroniło ich to jednak przed wkroczeniem na ich terytoria Armii Czerwonej.

CIEKAWOSTKA

Parada pokonanych

W ciągu niespełna miesiąca trwania operacji „Bagration” do sowieckiej niewoli trafiło kilkadziesiąt tysięcy niemieckich żołnierzy. Ten błyskawiczny sukces Stalin postanowił wykorzystać propagandowo. Z ogromnym rozmachem zorganizował 17 lipca 1944 r. na ulicach Moskwy niezapowiedzianą defiladę, na którą ściągnął 57 tys. niemieckich jeńców, w tym 19 generałów.

Widok rozbrojonych i brudnych żołnierzy Wehrmachtu był dla moskwičan zaskakujący, a przy tym budował poczucie dumy ze Związku Sowieckiego i wiarę w Stalina. Kolumnę jeńców przemierzającą ulice Moskwy zamykały samochody-polewaczki, które ostentacyjnie zmyły jezdnię, po której przed chwilą przeszli Niemcy.

Niemieccy jeńcy trafiali głównie do łagrow i przez kolejne lata pracowali przymusowo w ZSRS w skrajnie wyczerpujących warunkach. Większość z nich nigdy nie wróciła do Niemiec.

■ fotografia, Moskwa, 17 VII 1944 r.

Do grudnia 1944 r. Sowieci zajęli także:

- ▶ większość terytorium Węgier,
- ▶ wschodnią część Słowacji,
- ▶ południową część Jugosławii.

12 stycznia 1945 r. ruszyła kolejna ofensywa sił sowieckich. Armia Czerwona przełamała niemiecką obronę na linii Wisły i zajęła pozostałą część ziem polskich oraz Prusy Wschodnie, Pomorze Zachodnie i większość Śląska. Najcięższe walki były prowadzone wzdłuż linii niemieckich umocnień, zwanych **Walem Pomorskim**. Został on jednak przełamany pod koniec lutego przez jednostki **1 Armii Wojska Polskiego**. Następnie oddziały polskie i sowieckie dotarły aż do Odry i zdobyły przyczółki na jej zachodnim brzegu.

■ KONFERENCJA W JAŁCIE

W dniach **4–11 lutego 1945 r. w Jałcie** na Krymie doszło do kolejnego spotkania Wielkiej Trójki. W związku z tym, że klęska Niemiec była już przesądzona, spotkanie Stalina, Roosevelta i Churchilla miało przede wszystkim dotyczyć losów pokonanych państw Osi i przebiegu powojennych granic w Europie. Podczas konferencji jałtańskiej postanowiono, że:

- ▶ po kapitulacji Niemcy zostaną podzielone na strefy okupacyjne: sowiecką, brytyjską, amerykańską i francuską;
- ▶ Niemcy będą musiały zapłacić reparacje wojenne;
- ▶ zbrodniarze hitlerowscy zostaną osądzeni przez międzynarodowy trybunał sprawiedliwości;
- ▶ Związek Sowiecki przystąpi do wojny przeciw Japonii w ciągu trzech miesięcy po zakończeniu walk w Europie, a w zamian otrzyma: południowy Sachalin, Kuryle i Port Artur.

Alianci podjęli także kluczowe decyzje dotyczące powojennej Polski:

- ▶ Rzeczpospolita miała utracić Kresy, a jej wschodnią granicę ustanowiono wzdłuż linii Curzona;
- ▶ jako rekompensatę Polska miała otrzymać Pomorze Zachodnie, Śląsk, część Prus Wschodnich i Gdańsk;
- ▶ wybrany przez Polaków rząd będzie musiał być uznany przez wszystkich aliantów.

Decyzje podjęte na konferencji w Jałcie spotkały się ze zdecydowanym protestem władz polskich w Londynie. 13 lutego rząd Tomasza Arciszewskiego wydał oficjalne oświadczenie, w którym surowo potępił ustalenia jałtańskie i nazwał je kolejnym rozbiorem Polski, a rozstrzygnięcia Wielkiej Trójki zdradą sojuszników. Pomimo tych protestów podział świata nazwany **porządkiem jałtańskim** w swoich ogólnych zarysach utrzymał się w Europie przez kolejne 45 lat.

WARTO WIEDZIEĆ

Zamach na Hitlera

W miarę rozwoju niekorzystnej sytuacji na frontach coraz silniejsza stawała się opozycja antyhitlerowska w Niemczech. W organizacji Niemiecki Ruch Oporu został zawiązany spisek, którego celem było zabicie führera i odsunięcie od władzy nazistów. Na czele spiskowców stanął płk Claus von Stauffenberg [czyt.: klaś fon sztauffenberg], który w okresie sukcesów wiernie służył III Rzeszy, jednak w 1944 r. zdecydował się osobiście przeprowadzić zamach.

20 lipca 1944 r. w głównej kwaterze Hitlera w Wilczym Szańcu podczas narady podłożył bombę ukrytą w aktówce, a następnie wyszedł z sali konferencyjnej pod pozorem odbycia ważnej rozmowy telefonicznej. Podłożona przez niego bomba eksplodowała, więc zamachowiec optymistycznie uznał, że Hitler nie żyje. Wobec tego von Stauffenberg udał się niezwłocznie do Berlina, gdzie wtajemniczeni w spisek oficerowie mieli opanować najważniejsze gmachy stolicy i przejąć władzę. Tymczasem okazało się, że Hitler przeżył wybuch. Informacja o tym dotarła do Berlina szybciej niż von Stauffenberg. Udaremniło to próbę wzniesienia przez niego puczu. Niedośły zabójca Hitlera i jego najbliżsi współpracownicy zostali aresztowani i rozstrzelani jeszcze tego samego dnia. Pozostali podejrzani o udział w spisku oraz ich rodziny byli w kolejnych miesiącach mordowani przez nazistów.

Hitler **1** przedstawia swojemu sojusznikowi Mussoliniemu **2** okoliczności zamachu w Wilczym Szańcu. Prawdopodobnie życie dyktatora III Rzeszy uratowała ciężka dębowa podpora stołu, która złagodziła eksplozję.

■ fotografia, Wilczy Szanec, 1944 r.

Jaki był cel i motywy działania spiskowców antyhitlerowskich?

WARTO WIEDZIEĆ

Wyzwolenie Jugosławii

Wobec klęsk wojsk niemieckich na froncie wschodnim komunistyczne oddziały partyzanckie Josipa Broza-Tito samodzielnie przystąpiły do wyzwolenia Jugosławii spod hitlerowskiej okupacji. We wrześniu 1944 r., wraz z wkraczającymi do kraju oddziałami Armii Czerwonej, jugosłowiańscy komuniści zdobyli Belgrad. Ich przeciwnikami byli jednak nie tylko okupanci, lecz także oddziały serbskich czetników – wojsk podległych emigracyjnemu rządowi królewskiemu (więcej na ten temat zob. na s. 28). Korzystając z uznania państw alianckich, siły Broza-Tito wyzwalały kolejne tereny. Najpóźniej zajęto Chorwację i Słowenię, a wycofujące się wojska niemieckie i kolaboracyjne zostały rozbite już po kapitulacji Niemiec **14 maja 1945 r. w bitwie pod Poljaną**. Była to ostatnia bitwa II wojny światowej w Europie. Po wojnie Tito sprawował władzę w komunistycznej Jugosławii aż do swojej śmierci w 1980 r., pełniąc przez wiele lat m.in. urząd premiera i prezydenta.

? Czym różniło się wyzwolenie Jugosławii od innych państw okupowanych przez III Rzeszę?

Oddziały jugosłowiańskiej partyzantki podczas wyzwolenia korzystały jedynie w niewielkim stopniu z pomocy Stalina. Samodzielne odzyskanie niepodległości przez Jugosłowian skutkowało po wojnie niezależnością ich kraju od ZSRS, a od 1948 r. zerwaniem współpracy politycznej z pozostałymi państwami bloku komunistycznego.

■ fotografia, Jugosławia, 1944 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA KONFERENCJI W JAŁCIE

Efektem tygodniowych obrad przywódców Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego było wydanie wspólnej deklaracji zawierającej decyzje podjęte w Jałcie, które dotyczyły m.in. powojennego losu Niemiec.

II Okupacja i kontrola Niemiec

Stosownie do uzgodnionego planu siły każdego z trzech mocarstw będą okupowały oddzielną strefę Niemiec. Zgodnie z tym planem przewidziano utworzenie zespółnej administracji i kontroli za pośrednictwem centralnej Komisji Kontroli, złożonej z naczelników dowódców trzech mocarstw z siedzibą w Berlinie. Uzgodniono, że Francja, jeżeli tego zapragnie, będzie zaproszona do objęcia jednej strefy okupacyjnej i do wzięcia udziału w Komisji Kontroli jako czwarty jej członek. Granice strefy francuskiej będą ustalone przez trzy zainteresowane rządy za pośrednictwem ich przedstawicieli zasiadających w Europejskiej Komisji Doradczej [...].

Jesteśmy zdecydowani rozbroić i rozwiązać wszystkie niemieckie siły zbrojne, złamać na zawsze niemiecki sztab generalny, który wielokrotnie doprowadzał do wskrzesze-

nia militarystyki niemieckiej, usunąć lub zniszczyć wszelki niemiecki ekwipunek wojskowy, znieść lub poddać kontroli wszelkiego rodzaju taki przemysł niemiecki, który mógłby być użyty do produkcji wojskowej, ukarać sprawiedliwie i szybko wszystkich zbrodniarzy wojennych oraz wymusić odszkodowania w naturze za zniszczenia dokonane przez Niemców, unicestwić narodowosocjalistyczną partię, narodowosocjalistyczne ustawy, organizacje i instytucje, usunąć wszelkie wpływy narodowosocjalistyczne i militarystyczne z urzędów publicznych i z życia kulturalnego i gospodarczego narodu niemieckiego oraz podjąć zgodnie w Niemczech inne tego rodzaju środki, jakie mogłyby się okazać koniecznymi dla przyszłego pokoju i bezpieczeństwa świata.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 225–226.

- ?** 1. Wymień działania, jakie zobowiązali się podjąć alianci, by nie dopuścić do odrodzenia się niemieckiego militarystyki.
2. Wyjaśnij, od czego członkowie Wielkiej Trójki uzależniali udział Francji w okupacji Niemiec.

■ ZAJĘCIE NIEMIEC I AUSTRII

Po sforsowaniu Wału Pomorskiego w marcu 1945 r. Armia Czerwona rozpoczęła przygotowania do **operacji berlińskiej**, której celem było zdobycie stolicy Rzeszy. Dowodzący siłami sowieckimi marszałek Gieorgij Żukow miał do dyspozycji ponad 2 mln ludzi (w tym ponad 180 tys. żołnierzy Wojska Polskiego). Ofensywa rozpoczęła się **16 kwietnia 1945 r.** W ciągu pierwszych trzech dni Sowietom udało się sforsować Odrę i Nysę Łużycką. Następnie przełamali niemiecką obronę na Wzgórzach Żelowskich i 25 kwietnia okrążyli Berlin. Miasto było zaciekle bronione przez wycieńczone oddziały Wehrmachtu, jednostki **Volkssturmu** [czyt.: folksszturmu], a nawet młodzież z Hitlerjugend. Bitwę o stolicę III Rzeszy zakończono 2 maja zdobyciem miasta. Rosjanom nie udało się jednak schwycić Hitlera, który **30 kwietnia 1945 r.**

Spotkanie żołnierzy amerykańskich i sowieckich na zniszczonym moście na rzece Elbie w Torgau w Saksonii nastąpiło niecałe dwa tygodnie przed zakończeniem działań zbrojnych w Europie.

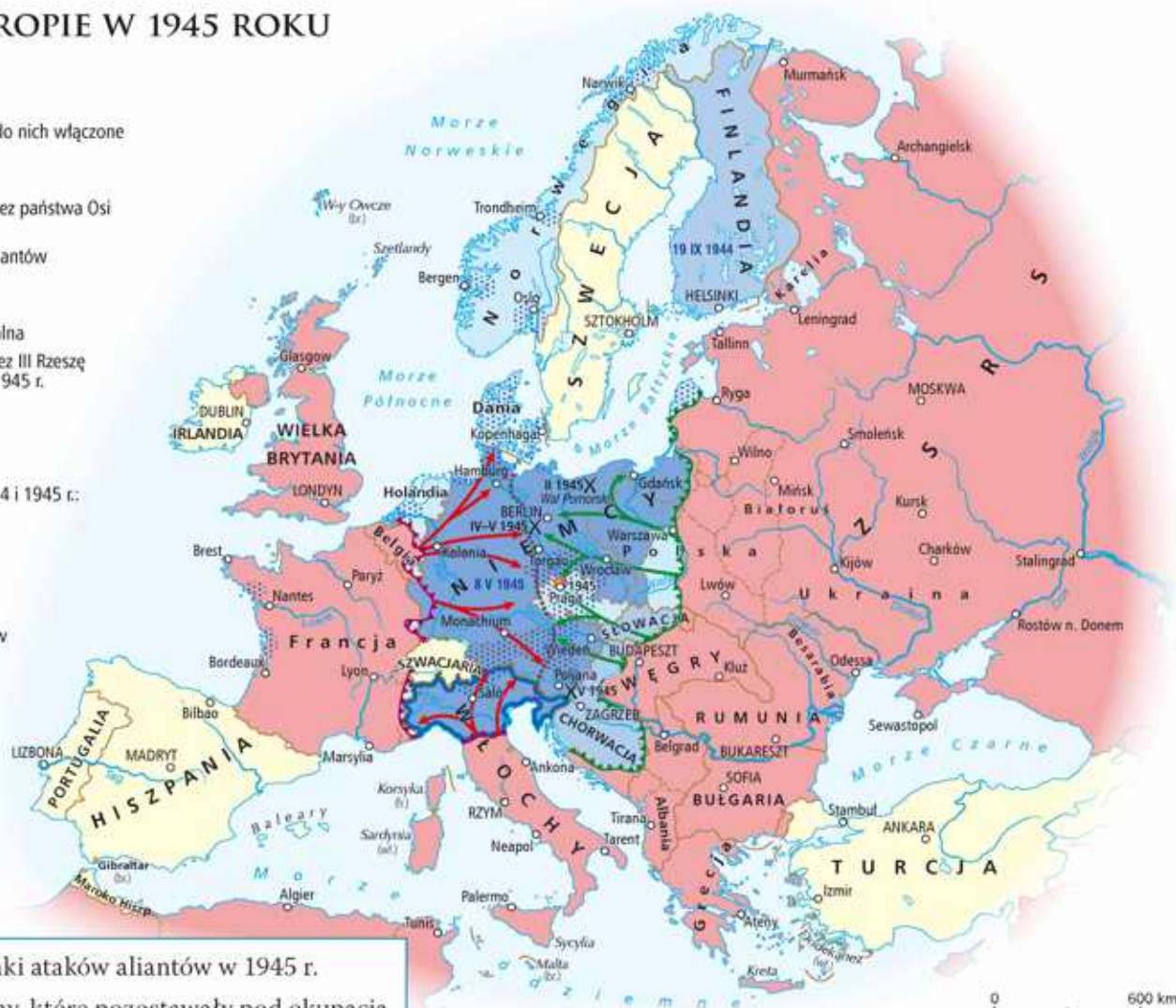
• fotografia, Torgau, 27 IV 1945 r.

Volkssturm – niemiecka formacja wojskowa składająca się z uzbrojonych cywilów, utworzona przez Niemców w ostatnim roku II wojny światowej.

WOJNA W EUROPIE W 1945 ROKU

LEGENDA

- państwa Osi i obszary do nich włączone pod koniec 1944 r.
  - sojusznicy państw Osi
  - obszary okupowane przez państwa Osi pod koniec 1944 r.
  - obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1944 r.
  - państwa neutralne
  - Włosa Republika Socjalna
  - obszary zajmowane przez III Rzeszę w dniu kapitulacji 8 V 1945 r.
- Działania wojenne w 1945 r.:
- wojsk sowieckich
  - wojsk alianckich
- Linie frontów na przełomie 1944 i 1945 r.:
- sowieckiego
  - wojsk alianckich
  - ✶ powstania zbrojne
  - X ważniejsze bitwy
  - 8 V 1945 daty kapitulacji państw

1. Omów kierunki ataków aliantów w 1945 r.
2. Wymień tereny, które pozostawały pod okupacją niemiecką pod koniec 1944 r.

popęłił samobójstwo w swoim bunkrze pod kancelarią Rzeszy. Mimo jego śmierci wojska niemieckie we wschodnich Niemczech stawiały opór aż do 8 maja.

W marcu 1945 r. alianci zachodni sforsowali Ren i rozpoczęli marsz w głąb Niemiec. Wojska amerykańskie pod dowództwem **gen. George'a Pattona** [czyt.: dżordża patona] zajęły część Czech, docierając nawet na przedmieścia Pragi. Musiały się jednak wycofać na zachód, gdyż tereny te miały znaleźć się w sowieckiej strefie wpływów. **25 kwietnia 1945 r.** w miejscowości **Torgau** w Turynii, zgodnie z ustaleniami z Teheranu, doszło do spotkania wojsk sowieckich i aliantów zachodnich.

CIEKAWOSTKA

Rakiety V-2

Pomimo niepowodzeń na froncie Hitler wierzył, że zwycięży dzięki „cudownej broni”. Miały być nią rakiety balistyczne dalekiego zasięgu V-2. Prace nad nimi przebiegały głównie w ośrodku Peenemünde [czyt.: pineminde] na wyspie Uznam. Dzięki wywiadowi Armii Krajowej aliantom udało się zbombardować ten obiekt w sierpniu 1943 r., co spowolniło prace konstrukcyjne.

Ostatecznie pierwsze pociski typu V-2 zostały wystrzelone we wrześniu 1944 r. W kierunku głównego celu – Londynu – wystrzelono prawie 3 tys. spośród ok. 5 tys. rakiet V-2, jakie powstały. Niemcy liczyli, że zniszczenia spowodowane przez nową broń zmuszą Brytyjczyków do kapitulacji. Jednak liczne wady konstrukcyjne i niedostateczna liczba rakiet sprawiły, że „cudowna broń” nie była w stanie odmienić losów wojny.

Rakietą V-2 była pierwszym pociskiem balistycznym, który wzniósł się na wysokość 100 km, a tym samym dotarł do przestrzeni kosmicznej.

▪ fotografia, Niemcy, 1944 r.

7 maja szef Sztabu Dowodzenia Wehrmachtu, **gen. Alfred Jodl**, podpisał we francuskim Reims [czyt.: rę] kapitulację wojsk III Rzeszy przed USA i Wielką Brytanią. Dzień później, na żądanie ZSRS, powtórzono uroczystość w Berlinie. Do zwycięzców dołączyli wówczas także Francuzi. **8 maja 1945 r.** dokumenty bezwarunkowej kapitulacji podpisał w berlińskiej kwaterze marszałka Gieorgija Żukowa głównodowodzący Wehrmachtu, **feldmarszałek Wilhelm Keitel** [czyt.: kajtel].

KONFERENCJA W POCZDAMIE

Niedługo po zakończeniu działań zbrojnych w Europie doszło do kolejnego spotkania Wielkiej Trójki. Miejscem konferencji był Poczdam pod Berlinem. Obrady rozpoczęły się 17 lipca 1945 r. Do najważniejszych postanowień konferencji poczdamskiej należały:

- ▶ uznanie Niemiec głównym winowajcą wybuchu wojny;
- ▶ oddanie Polsce obszarów wschodnich Niemiec i części Prus Wschodnich;
- ▶ przekazanie Związkowi Sowieckiemu części Prus Wschodnich z Królewcem i Kłajpedą;
- ▶ decyzja o wysiedleniu ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier;
- ▶ wprowadzenie wobec Niemiec zasad 4D: demilitaryzacji, denazyfikacji, demokratyzacji i decentralizacji (zob. więcej na ten temat na s. 127);

Zawieszenie sowieckiej flagi na Reichstagu oznaczało symboliczny koniec III Rzeszy. Walki o budynek niemieckiego parlamentu trwały dwa dni, zginęło podczas nich kilka tysięcy żołnierzy.

▪ fotografia, Berlin, 2 V 1945 r.

- ▶ podzielenie Niemiec i Austrii na strefy okupacyjne;
- ▶ postanowienie o ewakuacji wojsk brytyjskich i sowieckich z Iranu;
- ▶ wyznaczenie linii demarkacyjnych na terenie Korei i Indochin.

Dodatkowo ustalono, że kwestie związane z sojusznikami Niemiec: Włochami, Rumunią, Bułgarią i Finlandią zostaną rozwiązane w osobnych traktatach pokojowych.

■ ZAKOŃCZENIE WALK NA PACYFIKU

Kapitulacja hitlerowskich Niemiec zakończyła wojnę w Europie, jednak konflikt na Pacyfiku trwał nadal. Wprawdzie już w 1943 r. inicjatywę przejęli Amerykanie, lecz zmagania o Guadalcanal ujawniły ogromną determinację Japończyków. Stanowiło to zapowiedź długotrwałej kampanii i dużych strat, także po stronie amerykańskiej. Dlatego Amerykanie zaczęli stosować opracowaną przez gen. Douglasa MacArthura [czyt.: daglasa makartura] **taktykę żabich skoków**. Polegała ona na zdobywaniu tylko najważniejszych strategicznie wysp, na których tworzone bazy wojskowe i lotniska niezbędne do ataku na kolejne obszary. Jednocześnie pomijano pomniejsze wyspy, na których japońskie garnizony były bombardowane, a następnie odcinane od zaopatrzenia i łączności. W ten sposób Amerykanie przybliżali się do Wysp Japońskich, ograniczając przy tym straty własne.

Pod koniec marca 1945 r. oddziały amerykańskie po ponad miesiącu walk zdobyły wyspę **Iwo Jima** [czyt.: iwo dżima]. Pomimo ogromnej przewagi Stanów Zjednoczonych Japończycy stawili fanatyczny opór, a z 20 tys. obrońców przeżyło tylko 200.

Uczestnicy konferencji w Poczdamie pozują do pamiątkowego zdjęcia. Od lewej siedzą: reprezentujący Wielką Brytanię Clement Attlee [czyt.: klement atli] **1**, USA – Harry Truman **2** i ZSRS – Józef Stalin **3**. Początkowo Wielką Brytanię reprezentował Winston Churchill. Jednak w trakcie konferencji w wyniku wyborów władzę przejęła tam Partia Pracy. Nowy szef brytyjskiego rządu Clement Attlee zastąpił Churchilla w ostatnich dniach konferencji.

■ fotografia, Poczdam, 1945 r.

Sztandar nad Iwo Jimą to jedna z najsłynniejszych fotografii z czasów II wojny światowej, za którą jej autor Joe Rosenthal [czyt.: dżo rozenthal] otrzymał prestiżową Nagrodę Pulitzera [czyt.: pulicera]. Zdjęcie amerykańskich żołnierzy wywieszających flagę na pierwszej zdobytej wyspie japońskiej zdobyło ogromną popularność już w 1945 r. Ukazało się wówczas na tysiącach plakatów, które w całym USA zachęcały do zakupu obligacji państwowych mających sfinansować dalsze prowadzenie wojny. Fotografia stała się symbolem i do dziś stanowi inspirację dla twórców, w tym rzeźb pomnikowych. Historia powstania tej fotografii zainspirowała ponadto znanego aktora i reżysera Clintę Eastwooda [czyt.: klinta istluda] do nakręcenia w 2006 r. filmu *Sztandar chwały*.

■ fotografia, Iwo Jima, 1945 r.

W następnym miesiącu wojska amerykańskie rozpoczęły atak na wyspę **Okinawę**. Była ona niezwykle ważnym punktem strategicznym, gdyż jej opanowanie umożliwiało bezpośredni atak lotniczy na Japonię. Walki o Okinawę trwały prawie trzy miesiące. Tu również zaciekleść obrońców spowodowała ogromne straty wśród Amerykanów. Dodatkowo w tym czasie japońscy piloci, zwani **kamikadze**, zaczęli przeprowadzać samobójcze ataki lotnicze. Zastosowano także **żywe torpedy**, kierowane przez ochotników-samobójców. Opór stawiany przez Japończyków podczas bitew o poszczególne wyspy uświadomił Amerykanom, że inwazja na Japonię będzie okupiona ogromnymi stratami.

Po śmierci Roosevelta jego następca – Harry Truman, aby jak najszybciej zakończyć wojnę i ograniczyć straty wśród amerykańskich żołnierzy, podjął decyzję o ataku atomowym na Japonię. **6 sierpnia 1945 r.** Amerykanie zrzucili bombę atomową na miasto Hiroszima. Trzy dni później druga spadła na Nagasaki. Liczba bezpośrednich ofiar ataków sięgnęła ok. 120 tys. W tym samym czasie wojnę Japonii wypowiedział ZSRS, który zaczął zajmować tereny w Korei i Chinach.

Wobec ataku atomowego oraz przystąpienia ZSRS do wojny sytuacja militarna Japonii stała się beznadziejna. Dowódcy wojskowi nie myśleli jednak o bezwarunkowej kapitulacji, wymaganej przez aliantów. Liczyli na duże wykrwawienie się Amerykanów podczas zdobywania kolejnych wysp Japonii, bronionych przez fanatyczne oddziały japońskie. Cesarz Hirohito był innego zdania. 10 sierpnia rozkazał swoim wojskom zaprzestać działań zbrojnych i przygotować się do kapitulacji. Tę decyzję ogłosił także w orędziu do narodu.

2 września 1945 r. na pokładzie pancernika USS Missouri [czyt.: mizuri] zakotwiczonego w Zatoce Tokijskiej podpisano bezwarunkową kapitulację Cesarstwa Japonii. Niemal równo po sześciu latach II wojna światowa dobiegła końca.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HARRY TRUMAN

1884–1972

Był amerykańskim politykiem, prawnikiem i 33. prezydentem USA. W czasie I wojny światowej walczył we Francji. W 1919 r. zakończył karierę wojskową. W latach 30. został senatorem z ramienia Partii Demokratycznej. W styczniu 1945 r. objął funkcję wiceprezidenta, a trzy miesiące później, po śmierci F.D. Roosevelta, został zaprzysiężony na prezydenta USA. Urząd ten pełnił przez dwie kadencje do 1953 r. Latem 1945 r. uczestniczył w konferencji poczdamskiej. Na początku sierpnia 1945 r. podjął decyzję o zrzuceniu bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki, co przyczyniło się do śmierci tysięcy japońskich cywilów, lecz przyspieszyło kapitulację Japonii. W 1950 r. zdecydował o zaangażowaniu USA w wojnę w Korei. Był autorem koncepcji politycznej, zwanej doktryną Trumana, która głosiła potrzebę gospodarczej i militarnej pomocy państwom zagrożonym komunizmem.

Podpisanie aktu kapitulacji Japonii odbyło się w obecności przedstawicieli sojuszników USA. W imieniu aliantów podpis pod dokumentem złożył gen. Douglas MacArthur [1]. Stronę japońską reprezentowali: minister spraw zagranicznych Mamoru Shigemitsu [czyt.: szigemitsu] [2] i gen. Yoshijirō [czyt.: jos-iz-iro] Umezu [3].

■ fotografia, Japonia, 2 IX 1945 r.

Oficerowie japońscy składający po kapitulacji swoje miecze przed brytyjskimi żołnierzami to scena, która symbolicznie kończyła okres japońskiego militarizmu. W okresie powojennym pozbawiona armii Japonia skupiła się na rozwoju gospodarczym i technicznym.

■ fotografia, Indochiny, 1945 r.

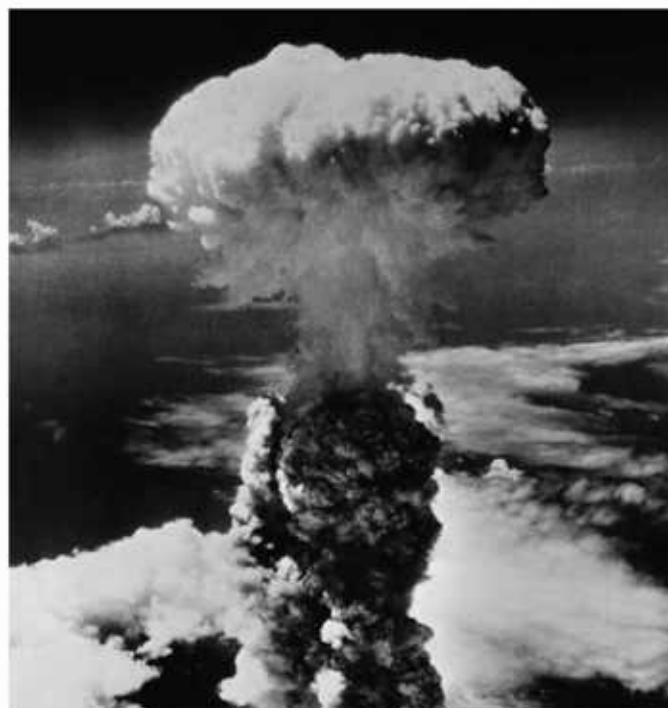

WARTO WIEDZIEĆ

Projekt „Manhattan”

Amerykański program budowy bomby atomowej został zainicjowany w 1942 r. na polecenie prezydenta Roosevelta. Kierownikiem programu nazwanego „Manhattan” został wybitny fizyk amerykański Robert Oppenheimer [czyt.: oppenhajmer]. Wraz z nim do prac zostało zaangażowanych wielu czołowych naukowców, wśród nich dwudziestu laureatów Nagrody Nobla. Aby skonstruować bombę atomową, wykorzystano przedwojenne prace nad napędem atomowym dla okrętów amerykańskich. Oprócz rządu Stanów Zjednoczonych w projekt „Manhattan” zaangażowali się także Brytyjczycy i Belgowie, którzy dostarczyli ogromną ilość uranu z Konga. Prace nad nową bronią były prowadzone w bardzo szybkim tempie, ponieważ obawiano się, że Niemcy również pracują nad stworzeniem bomby atomowej.

Ostatecznie pierwszy próbny wybuch Amerykanie przeprowadzili 16 lipca 1945 r. na poligonie w Nowym Meksyku. Trzy tygodnie później pierwsza bomba atomowa została zrzucona na Hiroszimę. Mimo że starano się utrzymać projekt „Manhattan” w pełnej tajemnicy, jego ważne szczegóły dotarły do agentów sowieckich. W rezultacie kilka lat później także Związek Sowiecki stał się imperium dysponującym bronią atomową.

Bomba atomowa zrzucona na Hiroszimę wywołała gigantyczną eksplozję. W jej wyniku wytworzył się charakterystyczny grzyb, którego wysokość osiągnęła kilkanaście kilometrów.

■ fotografia, Hiroszima, 6 VIII 1945 r.

Hiroszima po ataku atomowym została prawie całkowicie zniszczona. W wyniku eksplozji zginęło 30% populacji miasta. Jego mieszkańcy, którzy przeżyli, cierpieli na choroby popromienne.

■ fotografia, Japonia, 1945 r.

Jakie znaczenie dla przebiegu wojny na Pacyfiku miało przygotowanie broni atomowej przez Amerykanów?

Enola Gay to nieoficjalna nazwa samolotu bombowego Boeing B-29 Superfortress, z którego Amerykanie 6 sierpnia 1945 r. rzucili na Hiroszimę bombę atomową o nazwie „Little boy” (ang. 'mały chłopiec').

■ fotografia, USA, 1945 r.

ĆWICZENIA

1. Omów wydarzenia, które zdecydowały o klęsce Niemiec i Japonii w II wojnie światowej.
2. Wymień postanowienia konferencji w Poczdamie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Dulffer, *Jałta. 4 lutego 1945. Druga wojna światowa i dwubiegunowy świat*, tłum. M. Zaborska, Warszawa 2000.

Jałta. Rzeczywistość, mit i pamięć, pod red. S. Łukasiewicza, Warszawa 2019.

B. Wierzbiański, *Teheran. Jałta, Poczdam: reportaże w przeszłość*, Warszawa 1990.

Podsumowanie rozdziału I

II wojna światowa

1 Kampania polska

1. II wojna światowa rozpoczęła się 1 września 1939 r. O świcie Niemcy zaatakowali polską placówkę wojskową na Westerplatte, a Luftwaffe zbombardowało Wieluń i Tczew. W pierwszych dniach trwała tzw. bitwa graniczna.
2. Największym starciem kampanii polskiej została bitwa nad Bzurą (9–19 września). 13 września naczelny wódz Edward Rydz-Śmigły zarządził odwrót wojsk w stronę Rumunii. 17 września Polskę zaatakował Związek Sowiecki.
3. Strategiczne miejsce do obrony stanowiła stolica. Miasto poddało się dopiero 28 września. 7 października skapitulował oddział gen. Kleeberga pod Kockiem i tę datę uznaje się za koniec wojny obronnej.
4. W kampanii polskiej zginęło 77 tys. polskich żołnierzy i oficerów, ok. 700 tys. dostało się do niewoli.
5. Obrona zakończyła się klęską Polski. O polskiej przegranej zdecydowała przewaga liczebna i techniczna wrogów oraz doskonale opracowana niemiecka taktyka Blitzkriegu. Jedną z przyczyn klęski była też bierna postawa sojuszników Polski: Wielkiej Brytanii i Francji.

2 Hitler i Stalin dzielą Europę

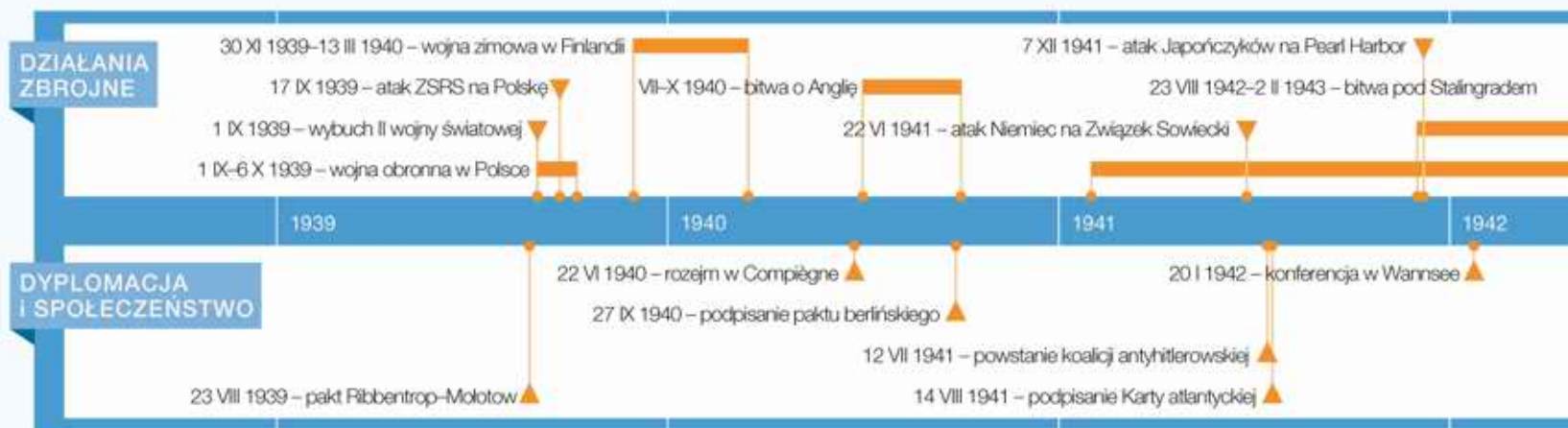
1. W tajnym pakcie Ribbentrop–Mołotow III Rzesza i ZSRS podzieliły strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Jego ustalenia skorygowano 28 września 1939 r.
2. Na przełomie lat 1939 i 1940 toczyła się wojna zimowa między Finlandią a ZSRS. Mimo heroicznej obrony Finowie zostali zmuszeni do kapitulacji. W kolejnych miesiącach Sowietzi zajęli Litwę, Łotwę, Estonię i część Rumunii.
3. W kwietniu 1940 r. Niemcy zaatakowały Danię i Norwegię. Dania poddała się bez walki, Norwegowie bronili się z pomocą Brytyjczyków i Polaków. Ostatecznie alianci ponieśli klęskę, a władzę w kraju przejęli faszysty.
4. W maju 1940 r. Niemcy zajęli państwa Beneluksu i zaatakowali Francję. Niemieckie oddziały ominęły francuskie umocnienia – Linie Maginota, czym zmusiły aliantów do ewakuacji z Francji na Wyspy Brytyjskie.
5. Po podboju Francji kolejnym celem Hitlera była Wielka Brytania. Lotnicza bitwa o Anglię trwała trzy miesiące i zakończyła się klęską Niemców.

3 Wojna na froncie wschodnim

1. 22 czerwca 1941 r. III Rzesza zaatakowała ZSRS. Operacja nosiła kryptonim „Barbarossa”. Wzięło w niej udział ok. 4 mln żołnierzy, Niemców i ich sojuszników, m.in. Finów, Rumunów i Węgrów. Początkowo Niemcy osiągnęli sukcesy, lecz ofensywa załamała się na przedpolach Moskwy.
2. 6 grudnia 1941 r. wojska dowodzone przez gen. Żukowa odparły Wehrmacht spod Moskwy. Sytuację Niemców utrudniały deszcze i błoto, a wkrótce surowa zima. Był to koniec niemieckiej koncepcji wojny błyskawicznej.
3. Przedstawiciele narodów Europy Wschodniej często kolaborowali z Niemcami, upatrując w nich wyzwolicieci spod władzy Sowietów. Niektórzy, jak Łotysze i Ukraińcy, tworzyli nawet własne oddziały SS.
4. W lipcu 1941 r. ZSRS i Wielka Brytania utworzyły koalicję antyhitlerowską. Jej członków nazwano aliantami.
5. Na przełomie lat 1942 i 1943 pod Stalingradem stoczono wielką bitwę, w której państwa Osi poniosły klęskę, tracąc ok. 850 tys. żołnierzy.

4 Polityka Niemiec w okupowanej Europie

1. Ludność państw Europy Zachodniej okupowanych przez Niemców była traktowana dużo łagodniej niż mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej. Słowianie (zwłaszcza Polacy, Rosjanie, Serbowie), Żydzi i Romowie byli według nazistów podludźmi, skazanymi na wyniszczenie.
2. Kolaboranci III Rzeszy prowadzili własną politykę eksterminacji. Chorwaci mordowali Serbów. Rasistowskie zalecenia nazistów realizowali zależni od nich politycy: we Francji marszałek Philippe Pétain, a w Norwegii Vidkun Quisling.
3. W wielu podbitych krajach działała antyhitlerowska partyzantka. Najsilniejsze były: partyzantka prokrólewskich czetników i komunistów pod wodzą Josipa Broza-Tito w Jugosławii, Resistance we Francji oraz działające na terenie okupowanej Polski Armia Krajowa.
4. We wrześniu 1940 r. państwa Osi – III Rzesza, Włochy i Japonia – podpisały tzw. pakt trzech. W Europie ich sojusznikami stały się również: Węgry, Rumunia, Słowacja, Bułgaria, Chorwacja i Finlandia.

5 Holokaust

1. Kolejnymi etapami prześladowania Żydów przez nazistów były: dyskryminacja, stygmatyzacja, izolacja i zagłada. W wielu miastach tworzone osobne dzielnice dla ludności żydowskiej – getta. Od jesieni 1940 r. za opuszczenie getta groziła kara śmierci.
2. 20 stycznia 1942 r. na konferencji w Wannsee naziści zdecydowali o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” – zagładzie całej populacji europejskich Żydów. Twórcami tej koncepcji byli Reinhard Heydrich i Adolf Eichmann. Zagładę Żydów nazwano Holokaustem.
3. W 1941 r. powstał pierwszy obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem, a potem kolejne, m.in. w Treblince. Najwięcej ofiar pochłonął obóz Auschwitz-Birkenau. Łącznie w wyniku Holokaustu zginęło ok. 6 mln europejskich Żydów.
4. 19 kwietnia 1943 r. w warszawskim getcie wybuchło powstanie. Niemcy krwawo stłumili ten zryw, a następnie zburzyli getto.
5. W Polsce za pomoc Żydom groziła kara śmierci. Powstała jednak Rada Pomocy Żydom „Żegota”. Działały w niej m.in. Irena Sendlerowa, s. Matylda Getter i Zofia Kossak-Szczucka. Wśród Polaków byli też szmalcownicy, którzy wydawali Żydów Niemcom.

6 Wojna poza Europą

1. Działania zbrojne w Afryce rozpoczęli Włosi, którzy chcieli podbić Somali Brytyjskie i Egipt. Plany pokrzyżowali im Brytyjczycy, wypierając Włochów z tego rejonu.
2. W lutym 1941 r. ofensywę w Afryce Północnej rozpoczął niemiecki Korpus Afrykański pod dowództwem Erwina Rommla. Od października 1942 r. rozpoczęła się ofensywa Brytyjczyków i Amerykanów – operacja „Torch”. Dowódcami aliantów byli Dwight Eisenhower i Bernard Montgomery. Najważniejsze bitwy tej kampanii rozegrano pod Tobrukiem i El-Alamejn. Niemcy skapitulowali w maju 1943 r.
3. Na morzach zmagania z Niemcami toczyli głównie Brytyjczycy. Główną arenę walk stanowił Atlantyk. Niemcy atakowali statki alianckie, w tym pasażerskie. Groźne były niemieckie łodzie podwodne – U-Booty.
4. 7 grudnia 1941 r. japońskie lotnictwo zaatakowało amerykańską bazę Pearl Harbor na Hawajach. W odpowiedzi Amerykanie wypowiedzieli wojnę Japonii. W pierwszej połowie 1942 r. Japończycy podbili Singapur i Filipiny.

7 Droga do zwycięstwa

1. Brytyjczycy i Amerykanie podpisali w sierpniu 1941 r. Kartę atlantycką – dokument uznający suwerenność wszystkich państw na świecie. W grudniu USA dołączyły do aliantów, zwanych odtąd Wielką Koalicją.
2. Latem 1943 r. w okolicach Kurska stoczono największą bitwę pancerną II wojny światowej. Sowieci zwyciężyli Niemców, był to punkt zwrotny – odtąd Armia Czerwona rozpoczęła marsz w stronę Berlina.
3. W lipcu 1943 r. alianci przeprowadzili desant na Sycylię. Spowodowało to upadek faszystów i przejście Włoch na stronę aliancką. Mussolini stał się przywódcą marionetkowej Włoskiej Republiki Socjalnej. Włochy ostatecznie wyzwolono w kwietniu 1945 r.
4. Na przełomie listopada i grudnia 1943 r. odbyła się konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie. Stalin, Roosevelt i Churchill zdecydowali m.in. o otworzeniu frontu zachodniego.
5. 6 czerwca 1944 r. na plażach Normandii alianci przeprowadzili największy desant w dziejach – na wybrzeżu Francji wylądowało ok. 200 tys. żołnierzy.
6. Po początkowym naporze Japończyków ich przewaga na Pacyfiku zaczęła słabnąć. W 1942 r. przegrali z Amerykanami ważne starcia – o Midway i Guadalcanal.

8 Koniec II wojny światowej

1. 22 czerwca 1944 r. ruszyła ofensywa sowiecka „Bagration”, mająca odbić Europę Środkowo-Wschodnią. Latem 1944 r. Sowieci dotarli do Wisły.
2. W lutym 1945 r. w Jalcie doszło do kolejnego spotkania Wielkiej Trójki. Doprecyzowano ustalenia z Teheranu, m.in. przebieg powojennych granic. O przyszłości Polski zdecydowano bez konsultacji z rządem emigracyjnym.
3. 16 kwietnia 1945 r. ruszyła operacja berlińska. Sowieci sforsowali Odrę i Nysę Łużycką, po długich walkach 2 maja zdobyli stolicę Rzeszy. 30 kwietnia 1945 r. Adolf Hitler popełnił samobójstwo. 8 maja w Berlinie feldmarszałek Keitel podpisał bezwarunkową kapitulację Niemiec.
4. W lipcu 1945 r. w Poczdamie spotkali się przywódcy Wielkiej Trójki. Priorytetami były rozliczenia z nazizmem i przesiedlenia ludności.
5. 6 i 9 sierpnia Amerykanie zrzucały bomby atomowe na japońskie miasta Hiroszimę i Nagasaki. 2 września 1945 r. podpisano akt bezwarunkowej kapitulacji Japonii, który zakończył II wojnę światową.

Czy można było obronić Polskę w 1939 roku?

Z dzisiejszej perspektywy wiemy, że w jednoczesnym starciu z Niemcami i ZSRS II Rzeczpospolita nie miała szans. Czy istniała możliwość, by wojna nie wybuchła, a Polacy mogli uniknąć napaści i z zachodu, i wschodu?

Polska nie była w stanie samodzielnie się obronić przed III Rzeszą z powodu ogromnej przewagi przeciwnika. Po niespodziewanym ataku Niemiec na II Rzeczpospolitą Wielka Brytania i Francja wypowiedziały im w dniu 3 września 1939 r. wojnę, która z lokalnej przeobraziła się w światową. Hitlerowi nie udało się próba izolacji Polski, a w wymierzony w nią atak nie dały się wciągnąć ani Litwa, ani Węgry. Działania militarne sojuszników Polski miały jednak bardzo ograniczony charakter. Niemiec, gen. Alfred Jodl, oceniał to następująco: *I jeśli nie doznałmy klęski już w roku 1939, należy to przypisać jedynie faktowi, że podczas kampanii polskiej około 110 dywizji francuskich i brytyjskich pozostało kompletnie biernych wobec 23 dywizji niemieckich.*

Historycy prowadzą spory, dlaczego na zachodzie Europy toczyła się dziwna wojna, a Polacy samotnie bronili się we wrześniu. Wśród wyjaśnień padają argumenty, że dowódcy francuscy wierzyli w plan defensywny, skuteczny w przypadku I wojny światowej, i z tego powodu unikali działań ofensywnych oraz bombardowań niemieckich pozycji. We Francji, w której doskonale pamiętano o ogromnych stratach ludzkich poniesionych w czasie Wielkiej Wojny, opóźnienia ataku na Niemcy chcieli zarówno wojskowi, jak i politycy. Ważną rolę odegrała też niezdecydowana postawa francuskiego premiera Édouarda Daladiera. Z kolei w Wielkiej Brytanii powoli narażała krytyka wobec ugodowej polityki premiera Neville'a Chamberlaina. W czerwcu 1939 r. na pytanie zadane przez Instytut Gallupa: *Czy popierasz sojusz wojskowy*

między Wielką Brytanią, Francją i Rosją? aż 84% Brytyjczyków odpowiedziało: *tak*. Poparcie to mogłoby skutkować powstaniem sojuszu antyhitlerowskiego, który jednak wówczas nie był jeszcze planowany.

Choć ZSRS zawarł pakt Ribbentrop–Mołotow, niepewna była reakcja Sowietów na atak Niemiec na Polskę. Po 1 września 1939 r. Armia Czerwona początkowo nie podjęła działań. Sowietci wyczekiwali na reakcję sojuszników Polski – Francji i Wielkiej Brytanii – i od tego zależnieli swoje dalsze kroki. Kiedy Stalin dowiedział się, że wsparcie Polsce nie zostanie udzielone, zdecydował o napaści. W dyskusjach pojawiają się głosy, że Rzeczpospolita mogła przyjąć propozycję współpracy z Sowietami wysuniętą na przełomie lat 1933/1934. Rzekomo miałyby ona na celu wspólną obronę niezawisłości politycznej i ekonomicznej państw regionu bałtyckiego, ale została przez Polskę odrzucona.

Niektórzy uważają, że polska dyplomacja powinna zgodzić się na warunki stawiane przez Adolfa Hitlera. Los Czechosłowacji, która zgodziła się oddać część swojego terytorium, nie pozwalał jednak wątpić, że odsunęłoby to niemiecki atak tylko na krótko. Dyskusje na temat tego, czy Polska mogła uniknąć wojny lub choćby ataku z obu stron, będą jeszcze długo trwały. Samotna walka przeciwko potęgze III Rzeszy była nie do wygrania, a Sowietci byli zdeterminowani, aby przeciw za zachód Europy w dążeniu do rozprzestrzenienia tam komunizmu. Osamotniona Polska stała się ofiarą dwóch totalitarnych imperiów.

PODYSKUTUJMY

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny postawy sojuszników Polski we wrześniu 1939 r.
2. Oceń, czy możliwy był w 1939 r. sojusz Polski z Niemcami lub ZSRS.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów przyczyny klęski Polski w wojnie obronnej we wrześniu 1939 r.
2. Przedstaw etapy niemieckich podbojów w Europie w latach 1939–1941.
3. Omów przebieg działań zbrojnych na froncie wschodnim w latach 1941–1944.
4. Omów politykę hitlerowskich Niemiec wobec ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej.
5. Wymień postanowienia konferencji w Teheranie, Jaltie i Poczdamie. Wskaż te, które dotyczyły Polski i Polaków.
6. Przedstaw przyczyny i skutki użycia bomby atomowej przez USA w 1945 r.

• General Władysław Sikorski dekoruje odznaczeniami polskich lotników, fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.

II

POLACY PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

1 Polska pod okupacją

2 Polskie władze na uchodźstwie

3 Polskie Państwo Podziemne

4 Powstanie warszawskie i rok 1945

5 Polacy na frontach II wojny światowej

1 POLSKA POD OKUPACJĄ

1 września 1939 r. III Rzesza z pomocą Słowacji zaatakowała Polskę i – jak się później okazało – tak rozpoczęła się II wojna światowa. 17 września na wschodnie ziemie Rzeczypospolitej wkroczyła Armia Czerwona. Na skutek ataku sąsiednich państw Polska poniosła klęskę. W jaki sposób III Rzesza i ZSRS podzieliły między siebie ziemie polskie?

■ PODZIAŁ ZIEM POLSKICH W 1939 ROKU

▶ Po przegranej kampanii wrześniowej Polska znalazła się pod okupacją III Rzeszy i ZSRS. Gdy walki jeszcze trwały, najeźdźcy zawarli **28 września 1939 r. układ o granicach i przyjaźni**. Zmieniono w nim zapisy z paktu Ribbentrop–Mołotow, przesuwając dalej na wschód – z Wisły na rzekę Bug – ustaloną wcześniej linię graniczną między Niemcami a ZSRS (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 83).

W efekcie 188 tys. km² (49%) zajętego przez okupantów obszaru Polski przypadło Niemcom. Bezpośrednio do III Rzeszy wcielono:

- ▶ Wielkopolskę, Kujawy i ziemię łódzką w ramach utworzonego **Okręgu Rzeszy Poznań** (później nazywanego **Krajem Warty**);
- ▶ Pomorze Gdańskie, Bydgoszcz i ziemię dobrzyńską, przypisane do **Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie**;

▶ część Mazowsza z Płockiem i Suwalszczyzną, które przyporządkowano niemieckiej **provincji Prusy Wschodnie**;

▶ polską część Górnego Śląska, Śląsk Cieszyński, Zagłębie Dąbrowskie i fragmenty zachodniej Małopolski z Oświęcimiem, przyłączone do **provincji śląskiej**.

Z pozostałych polskich ziem zajętych przez Niemcy Hitler utworzył **Generalne Gubernatorstwo** ze stolicą w **Krakowie**. Było ono podzielone na **cztery dystrykty**: warszawski, krakowski, lubelski i radomski. Na czele Generalnego Gubernatorstwa stał oddelegowany przez Hitlera gubernator **Hans Frank**.

▶ W 1941 r., po ataku Niemiec na ZSRS (więcej na ten temat zob. s. 29–32), przyłączono do Generalnego Gubernatorstwa **piąty dystrykt** – Galicję ze stolicą we Lwowie. Resztą Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej zarządzała cywilna administracja niemiecka podzielona na Komisariat Rzeszy Wschód i Komisariat Rzeszy Ukraina.

Spotkanie oficerów Wehrmachtu i Armii Czerwonej. Po pokonaniu Polski Niemcy i Sowieci współpracowali w latach 1939–1941 w zwalczaniu polskich ugrupowań niepodległościowych.

■ fotografia, Polska, 1939 r.

CIEKAWOSTKA

Spisz i Orawa

W 1938 r. polski rząd, wykorzystując dramatyczną sytuację Czechosłowacji po konferencji monachijskiej, zażądał przekazania Polsce m.in. części ziem północnego Spiszu i Orawy. W 1939 r. wojska marionetkowego państwa słowackiego rządzonego przez księdza Jozefa Tiso wkroczyły na przygraniczne polskie tereny, a z terytorium Słowacji zaatakowały Polskę siły niemieckie. Po klęsce Rzeczypospolitej w kampanii wrześniowej III Rzesza zwróciła w listopadzie 1939 r. te sporne tereny sojuszniczej Słowacji.

POLSKA POD OKUPACJĄ III RZESZY I ZSRS

LEGENDA

- granice państw z 31 VIII 1939 r.
- granice II Rzeczypospolitej
- - - granice okręgów Rzeszy
- - - granice dystryktów w Generalnym Gubernatorstwie
- granice Niemiec do 1941 r.
- Kraków stolica Generalnego Gubernatorstwa
- Lublin stolice dystryktów w Generalnym Gubernatorstwie
- obszary okupowane przez Niemcy od 1939 r.
- obszary włączone do Niemiec we wrześniu 1939 r.
- obszary włączone do ZSRS w latach 1939–1940
- obszary włączone do Słowacji w listopadzie 1939 r.
- obozy koncentracyjne powstałe do czerwca 1941 r.
- * wybrane miejsca masowych egzekucji Polaków
- ➔ kierunki deportacji obywateli polskich w głąb ZSRS w latach 1940–1941
- ➔ kierunki deportacji ludności polskiej z terenów włączonych do III Rzeszy do Generalnego Gubernatorstwa

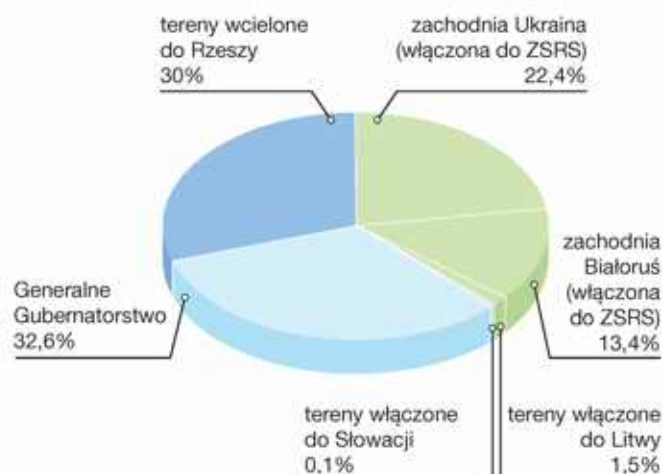

1. Wskaż kierunki deportacji polskiej ludności w latach 1940–1941.
2. Opisz podział polskich ziem przeprowadzony przez Niemcy i ZSRS.

PODZIAŁ TERYTORIUM

PODZIAŁ LUDNOŚCI

Niemieckie akcje skierowane przeciw polskim elitom

Akcja Inteligencja (Intelligenzaktion)	Akcja Specjalna Kraków (Sonderaktion Krakau)	Akcja AB
Od września 1939 do połowy 1940 r. na terenach Pomorza włączonych do Rzeszy wymordowano ponad 80 tys. przedstawicieli polskich elit . Byli wśród nich reprezentanci władz państwowych i samorządowych, ziemianie, przedsiębiorcy, żołnierze, dawni powstańcy śląscy i wielkopolscy, duchowni, nauczyciele, ludzie nauki i kultury oraz harcerze. Miejscem tych masowych mordów były m.in. Barbarka koło Torunia i Piaśnica koło Wejherowa.	W listopadzie 1939 r. podjęto działania przeciwko polskiej inteligencji w Generalnym Gubernatorstwie. W ramach Akcji Specjalnej Kraków (Sonderaktion Krakau; czyt.: zonderaktion krakał) aresztowano polskich profesorów z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz innych krakowskich uczelni i wysłano ich do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen [czyt.: zaksenhalzen], gdzie część z nich zginęła.	Wiosną 1940 r. ruszyła akcja AB , ponownie wymierzona w polską inteligencję. Przeprowadzono ją zarówno na terenach włączonych do Rzeszy, jak i w Generalnym Gubernatorstwie. Niemcy zamordowali kilka tysięcy osób , m.in. byłego marszałka sejmu Macieja Rataja i mistrza olimpijskiego Janusza Kusocińskiego . Zabijano także licznych polskich duchownych katolickich i ewangelickich. Miejscem masowych egzekucji były m.in. Palmiry koło Warszawy.

■ POLITYKA III RZESZY WOBEC POLAKÓW

Hitler, wydając rozkaz napaści na Polskę, nakazał traktować jej ludność ze szczególną brutalnością. W celu osłabienia narodu polskiego postanowił wyeliminować w pierwszej kolejności elity społeczeństwa. Jeszcze przed wybuchem wojny Niemcy rozpoczęli przygotowania do ich wyniszczenia. W tym celu utworzono listy proskrypcyjne, czyli wykazy osób, które dotknąć miały represje. Ludzie, których nazwiska na nich figurowały, byli aresztowani, często torturowani i następnie mordowani. Na terenie okupowanym przez Niemców za eksterminację odpowiadało m.in. **Gestapo**. W Generalnym Gubernatorstwie Polacy byli ludźmi drugiej kategorii. Przekładało się to na ich traktowanie w codziennym życiu:

- ▶ Polacy byli zmuszani do schodzenia z chodnika na ulicę, żeby ustąpić miejsca przechodzącym Niemcom.
- ▶ W środkach transportu publicznego Polakom przysługiwały jedynie wyznaczone miejsca, np. z tyłu pojazdu.
- ▶ Musieli pracować codziennie po 10 godzin bez możliwości wzięcia urlopu.
- ▶ Około 2,8 mln Polaków zostało wywiezionych na **roboty przymusowe** do Niemiec, gdzie zatrudniono ich głównie w rolnictwie.
- ▶ Mieszkańcy polskiej wsi musieli dostarczać obowiązkowe **kontyngenty** żywności, a hodowla zwierząt na własne potrzeby była surowo zabroniona.

Niemcy pozwalali posługiwać się w Generalnym Gubernatorstwie językiem polskim, ale w ograniczonym stopniu. Do obiegu wprowadzili też nową polską walutę, a wymiana pieniędzy odbyła się w wyjątkowo niekorzystny sposób dla tamtejszej ludności. Wkrótce zgodnie

z zarządzeniami władz Rzeszy podjęto działania w celu obniżenia poziomu intelektualnego mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa. Szkolnictwo obejmowało edukację tylko na poziomie podstawowym i zawodowym, aby uczniowie zdobywali umiejętności potrzebne im wyłącznie do pracy fizycznej dla okupanta.

Zlikwidowano prawie wszystkie organizacje, oprócz kilku pomagających najuboższym, takich jak Polski Czerwony Krzyż czy Rada Główna Opiekuńcza. Przedwojennych polskich policjantów Niemcy powołali do służby w polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa, określanej od koloru mundurów jako **granatowa policja**. Polacy mogli pracować wyłącznie na podrzędnych stanowiskach w administracji i otrzymywali niższe wynagrodzenie niż Niemcy. Władze zezwoliły również na wydawanie prasy polskojęzycznej. Była ona jednak

Łapanka uliczna – akcja polegająca na zatrzymywaniu przez Niemców przypadkowych przechodniów, którzy następnie byli więzieni, przesiedlani, umieszczani w obozach koncentracyjnych bądź kierowani do prac przymusowych w Niemczech.

■ fotografia, Polska, 1942 r.

Gestapo (z niem. **Geheime Staatspolizei**; czyt.: gehajme sztaatspolicał) – tajna policja niemiecka.

Kontyngent – tu: obowiązkowa dostawa żywności na potrzeby niemieckiego okupanta, odbywająca się pod groźbą spalenia gospodarstwa lub kary śmierci.

całkowicie kontrolowana przez okupanta i publikowała hitlerowskie treści propagandowe oraz materiały mające demoralizować polskie społeczeństwo. Te ukazujące się w kilkusettyśięcznych nakładach gazety zyskały pogardliwe określenie „**gadzinówki**” (od nazwy niemieckiej gazety z czasu I wojny światowej „Godzina Polska”). Ponadto działały kina i teatry, które także stały się przede wszystkim tubą niemieckiej propagandy. Dlatego polskie podziemie za pomocą hasła *Tylko świnie siedzą w kinie* nawoływało do bojkotu.

Polska ludność, która zamieszkała na terenach byłego zaboru pruskiego w okresie międzywojennym, po ich wcieleniu do Rzeszy została wypędzona do Generalnego Gubernatorstwa (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 83). W sumie wysiedlono **ok. 800 tys. Polaków**. Szybkiej germanizacji ziem polskich miało także sprzyjać sprowadzenie 400 tys. osadników niemieckich z obszarów zajętych przez ZSRS. Pozostała ludność polską – uznaną za nadającą się do germanizacji – zakwalifikowano do różnych kategorii **niemieckiej listy narodowej**, tzw. **volkslisty** [czyt.: folkslisty]. Proces masowego nadawania niemieckiego obywatelstwa poprzez wpisywanie na volkslistę – głównie mieszkańców Pomorza Gdańskiego i Górnego Śląska – przyspieszył w 1943 r., wraz z pogarszającą się sytuacją Niemców na froncie wschodnim. Wciągnięci

na nią mężczyźni podlegali bowiem obowiązkowi służby w Wehrmachcie. Odmowa przyjęcia obywatelstwa skutkowałą represjami, np. zesłaniem do obozu koncentracyjnego. Powołanie do Wehrmachtu otrzymało ok. 500 tys. Polaków wpisanych na volkslistę.

W Polsce, w odróżnieniu od większości okupowanych przez Niemcy państw, nie powstał rząd współpracujący z okupantem, za kolaboracją nie opowiedział się także żaden ze znaczących polskich polityków. Przeciwnie, jakiegokolwiek współpracy z Niemcami ostro występował polski rząd na emigracji. Kolaborację potępiało też polskie podziemie, które likwidowało zresztą niektórych kolaborantów (np. znanego przedwojennego aktora Igo Symba), co ograniczało liczbę osób skłonnych do współpracy z wrogiem. Taka bezkompromisowa postawa i czynny opór stawiały naród polski w czołówce europejskich narodów walczących z III Rzeszą. Przyniosło to masowe represje wobec Polaków. Niemcy stosowali politykę terroru. Aby zastraszyć społeczeństwo w ramach odwetu za zbrojne akcje podziemia, w **publicznych egzekucjach** mordowali polskich zakładników, często osoby całkowicie przypadkowe. Z kolei **łapanie uliczne** w dużej mierze miały zapewnić zakładom przemysłowym i gospodarstwu w Niemczech i Austrii darmową siłę roboczą. Trzeba jednak pamiętać, iż większość polskiego społeczeństwa starała się nie narażać i przeżyć ten trudny czas, mimo że nie akceptowała polityki okupanta.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAKSYMILIAN MARIA KOLBE

1894–1941

Był polskim franciszkaninem, misjonarzem, wydawcą prasy katolickiej. W 1914 r. przyjął śluby zakonne, a następnie ukończył studia z zakresu filozofii i teologii. Od 1922 r. wydawał czasopismo „Rycerz Niepokalanej”, które osiągnęło ogromny nakład miliona egzemplarzy. W latach 30. pełnił misję ewangelizacyjną w Nagasaki w Japonii. Po powrocie do kraju rozwinął ośrodek ewangelizacyjny wokół klasztoru w Niepokalanowie. Podczas okupacji został aresztowany przez Niemców i trafił do obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie pracował fizycznie. W 1941 r. poniósł z rąk hitlerowców męczennską śmierć, oddając życie w zamian za ocalenie współwięźnia. Zmarł śmiercią głodową, a jego ciało zostało spalone w krematorium. W 1982 r. został uznany za świętego Kościoła katolickiego.

■ NIEMIECKIE ZBRODNIENIE W POLSCE

W III Rzeszy obozy koncentracyjne powstały już przed 1939 r. Były nadzorowane przez SS, lecz początkowo stanowiły głównie miejsca wyniszczającej pracy. Zmieniło się to w okresie II wojny światowej, gdy Niemcy utworzyli kilka rodzajów obozów (więcej o tym na [infografice](#) na s. 46–47).

► W **obozach koncentracyjnych** więźniowie pracowali w skrajnie trudnych warunkach. Był to wyniszczający wysiłek, dlatego np. w kamieniołomach w Gusen [czyt.: guzen] więzień średnio żył trzy miesiące. Obozy koncentracyjne służyły także do mordowania więźniów przysyłanych przez Gestapo. Ponadto zorganizowano obozy pracy dla przymusowych robotników, obozy przesiedleńcze, a na wcielonych ziemiach obozy dla wysiedlanych Polaków.

► Inną rolę przypisano **obozom zagłady**, gdzie wyłącznie mordowano na przemysłową skalę. Szczególnie dotyczyło to ludności żydowskiej i romskiej, którą zabijano m.in. w obozach w **Treblince** czy **Bełżcu**.

W końcowym okresie wojny obozy koncentracyjne coraz bardziej upodabniały się do typowych obozów zagłady, jak **Auschwitz-Birkenau** czy **Majdanek**.

■ POLITYKA ZSRS WOBEC POLAKÓW

ZSRS zajął w 1939 r. ponad 200 tys. km² (51%) terytorium II Rzeczypospolitej. Stalin zrezygnował jednak z utworzenia odrębnej polskiej republiki sowieckiej i postawił na pełną integrację zajętego terenu z państwem sowieckim. **Kresy Wschodnie** włączono w skład istniejących już w ramach ZSRS **Białoruskiej i Ukraińskiej Republiki Sowieckiej**. Wileńszczyznę przekazano w październiku 1939 r. Litwie (więcej na ten temat zob. s. 15).

W pierwszych miesiącach sowieckiej okupacji w wielu miejscach dochodziło do samosądów przeprowadzanych przez ludność białoruską i ukraińską na Polakach. Ofiarami byli głównie dawni funkcjonariusze państwowi, którzy mniejszościom kojarzyli się z nieprzychylną im polityką II Rzeczypospolitej. Początkowo część mniejszości narodowych z zadowoleniem przyjęła sowieckie rządy. Wkrótce jednak przeżyły rozczarowanie nowymi realiami, w tym polityką represji.

W pamięci Polaków z terenów zajętych w 1939 r. przez sowieckich okupantów utrzymało się przekonanie o tym, że ludność żydowska współpracowała przy sporządzaniu list osób skazanych na deportację. W rzeczywistości ludność żydowska na równi z polską cierpiała prześladowania ze strony Sowietów – w głąb ZSRS wywieziono nie mniejszy odsetek społeczności żydowskiej niż polskiej. Represje okupantów miały bowiem głównie charakter klasowy – dotyczyły osób zamożniejszych i lepiej wykształconych.

Sowieci ustanowili nowe porządki:

- ▶ przeprowadzili **nacjonalizację przemysłu**,
- ▶ ogłosili **kolektywizację rolnictwa**,
- ▶ doprowadzili do niekorzystnej wymiany waluty,
- ▶ zarekwirowali środki finansowe znajdujące się na kontach bankowych.

Zajęte ziemie pozostawały oddzielone od reszty terytorium ZSRS kontrolą graniczną. Nie chciano bowiem dopuścić do kontaktów ludności, która łatwo mogłaby porównać wyższy poziom życia na tych terenach z panującym w pozostałej części ZSRS.

W listopadzie 1939 r. Sowieci zorganizowali sfalszowane referenda, w których rzekomo 99% głosujących zgodziło się na włączenie Kresów do ZSRS. W 1940 r. przeprowadzono akcję **paszportyzacji**, czyli przymusowego nadawania sowieckiego obywatelstwa obywatelom Polski. Pociągało to za sobą również obowiązek służby w Armii Czerwonej. Los ten spotkał 150 tys. Polaków. Dawnych mieszkańców Rzeczypospolitej, którzy odmawiali przyjęcia sowieckiego obywatelstwa, spotykały

represje. Pozostałych poddano **sowietyzacji**, czyli narzucano im ideologię komunistyczną. Szerzono ją poprzez indoktrynację w szkołach oraz działalność propagandową (o sowietyzacji też w **Symbolach epoki** na s. 245).

■ DEPORTACJE W GŁĄB ZSRS

W ZSRS za represje i politykę narodowościową odpowiadał **Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD)**. W lutym 1940 r. rozpoczęto kolejny etap sowietyzacji Kresów Wschodnich. Polegał on na **masowych deportacjach polskiej ludności**, którą zsyłano do odległego Kazachstanu lub na Syberię (więcej o tym na **infografice** na s. 88–89). Deportacji podlegały rodziny polskich oficerów, policjantów, ziemian, przedstawicieli inteligencji oraz duchowieństwa. Schemat wywózek był wszędzie podobny:

- ▶ akcję przeprowadzano z zaskoczenia nad ranem;
- ▶ pozwalano zsyłanym zabrać tylko podstawowe rzeczy, a następnie wieziono ich w nieogrzewanych wagonach kilka lub kilkanaście dni na wschód, gdzie na miejscu musieli sami wybudować sobie schronienie, np. ziemianki.

Zesłańcom brakowało podstawowych narzędzi, środków higienicznych oraz doskwierał ciągły głód. Efektem tego była wysoka śmiertelność, szczególnie wśród dzieci i osób starszych. Część zesłanych wykorzystywano do pracy przy wyrębie lasu, wydobywaniu węgla, a potem także uranu.

W wyniku masowych deportacji na zesłanie trafiło **ok. 330 tys. mieszkańców Kresów Wschodnich**. Niezależnie od czterech masowych wywózek Sowieci prowadzili dodatkowo nieustanne aresztowania i deportacje tysięcy obywateli II Rzeczypospolitej w głąb Rosji. Według szacunkowych danych z powodu bardzo złych warunków życia zmarło ok. 20% przesiedleńców.

Polacy zesłani do Kazachstanu często musieli tam mieszkać w prymitywnych chatkach lub ziemiankach.

■ fotografia, Kazachstan, 1940 r.

Nacjonalizacja – przejęcie przez państwo prywatnego majątku lub kapitału.

Kolektywizacja rolnictwa – proces łączenia gruntów chłopskich w gospodarstwa, które stawały się własnością spółdzielczą.

ZBRODNIA KATYŃSKA

Po 17 września 1939 r. **do sowieckiej niewoli trafiło ponad 15 tys.** policjantów, oficerów Wojska Polskiego (w tym oficerów rezerwy), kapelanów, funkcjonariuszy Korpusu Ochrony Pogranicza, Żandarmerii Wojskowej oraz funkcjonariuszy wojskowych i policyjnych służb specjalnych. Była to więc grupa silnie związana z polską państwowością, która mogła organizować opór wobec nowej władzy. Zatrzymani trafili do sowieckich więzień, a następnie do trzech obozów: w **Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie** (przyjrzyj się [mapie](#) poniżej).

Przez kilka miesięcy Sowietci starali się namówić ich do współpracy, by wykorzystać podczas planowanego podboju pozostałych terenów Polski. Gdy się to nie powiodło, 5 marca 1940 r. **Stalin podjął decyzję o wymordowaniu polskich jeńców.**

Egzekucje przeprowadzono w **kwietniu i maju 1940 r.** Polskich oficerów z Kozielska mordowano strzałem w tył głowy bezpośrednio nad dołami śmierci w Katyniu. Więźniów obozów w Starobielsku i Ostaszkowie przewożono do więzień do Charkowa i Tweru i tam rozstrzeliwano. Wraz z wojskowymi i policjantami zamordowano także ok. 7 tys. więźniów cywilnych przebywających w tym czasie w sowieckich więzieniach. W sumie **śmierć poniosły 22 tys. wojskowych, policjantów i przedstawicieli polskiej inteligencji.** Przy życiu z różnych przyczyn pozostawiono ok. 400 osób. Części z nich udało się w 1941 r., po zawarciu umowy Sikorski–Majski (więcej o niej na s. 92–94), opuścić ZSRS i stać się świadkami tej zbrodni.

Komisja Międzynarodowego Czerwonego Krzyża nad masowymi grobami oficerów polskich zamordowanych przez NKWD w Katyniu. O wynikach pracy komisji mieszkańcy Generalnego Gubernatorstwa byli na bieżąco informowani przez niemiecką prasę „gadzinową”.

■ fotografia, ZSRS, 1943 r.

Polski Cmentarz Wojenny w Katyniu to miejsce spoczynku szczątków blisko 4500 Polaków zamordowanych w 1940 r. przez stalinowskie służby. Doczekali się oni stosownego upamiętnienia dopiero 60 lat po zbrodni.

■ fotografia współczesna, Katyń

OBOZY JEŃCÓW POLSKICH W ZSRS

LEGENDA

- granice państw z października 1939 r.
- granice II Rzeczypospolitej w 1939 r.
- 🏠 obozy specjalne, w których przetrzymywano polskich oficerów w latach 1939–1940
- 🏠 inne obozy polskich jeńców (rozdzielcze, przejściowe, zbiorcze) i jenieckie obozy pracy przymusowej
- 🚒 miejsca mordu polskich oficerów w 1940 r.

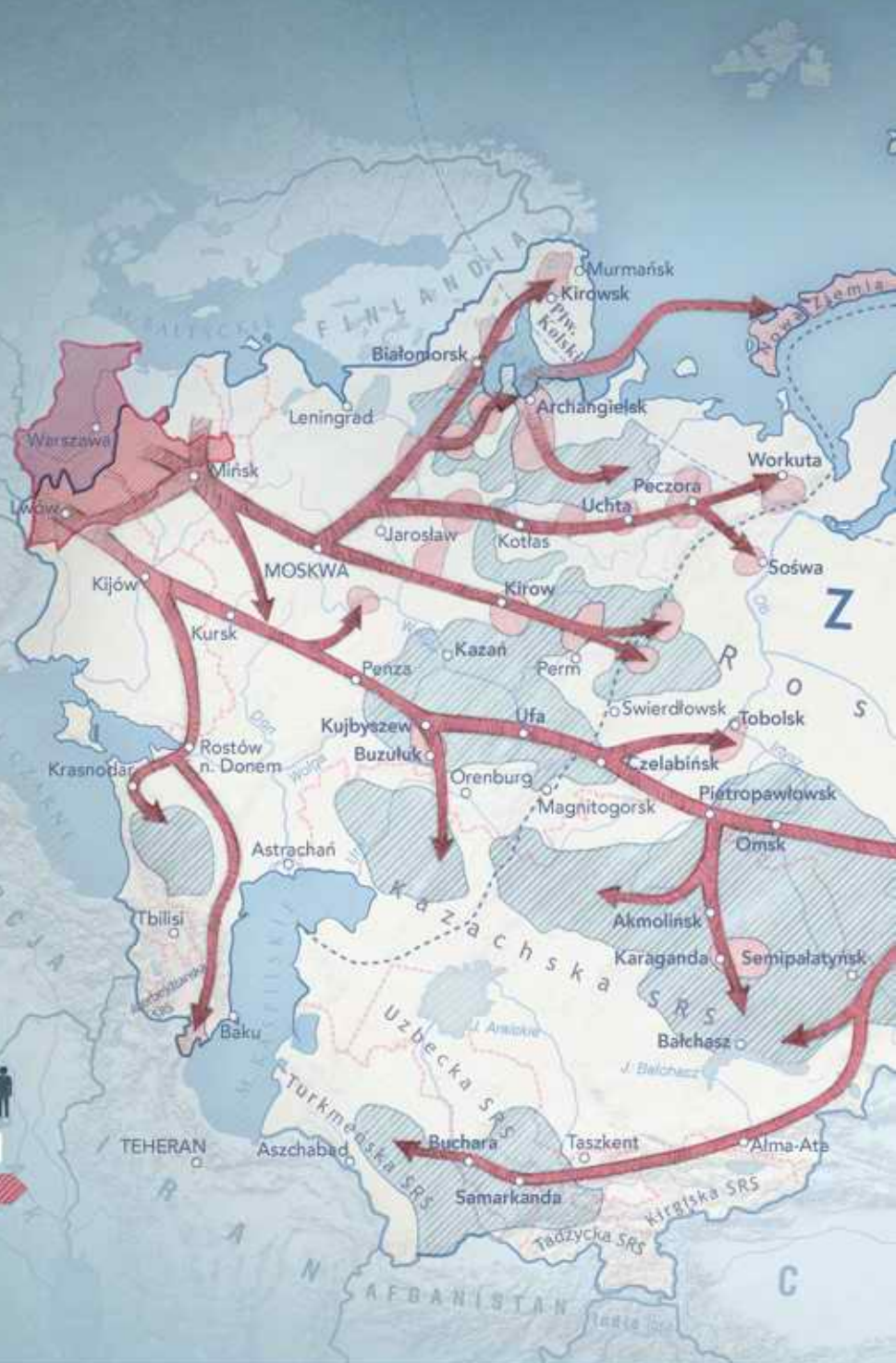
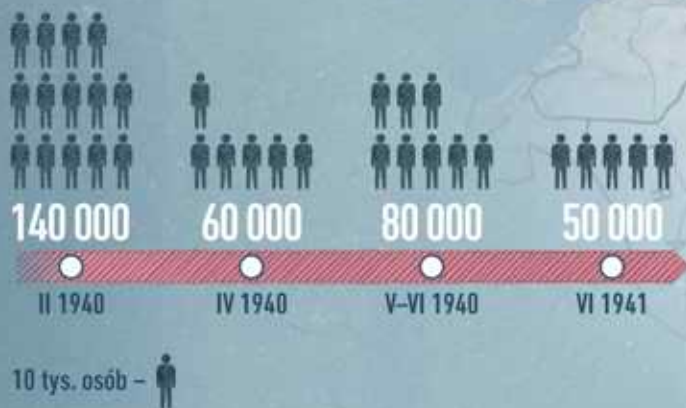
1. Wymień miejsca, gdzie znajdowały się obozy, w których przetrzymywano polskich oficerów w latach 1939–1940.
2. Wskaż miejsca masowych egzekucji i pochówku polskich oficerów w 1940 r.

DEPORTACJE DO ZSRS

Na zagarniętych w 1939 r. ziemiach II Rzeczypospolitej Sowieci zaczęli szybko zaprowadzać nowe porządki. Jej obywateli, którzy zostali przez stalinowską policję polityczną NKWD uznani za wrogo nastawionych wobec państwa sowieckiego, a także podejrzanych o niechęć wobec komunizmu, zamykano w więzieniach. Następnie, często wraz z rodzinami, zsyłano ich w głąb ZSRS, na bezludne tereny o surowym klimacie. W ten sposób Sowieci pozbywali się przeciwników panującej w ich państwie ideologii komunistycznej, a zarazem mogli skorzystać z niewolniczej pracy tysięcy więźniów zesłanych do obozów w Kazachstanie i na Syberii. Losy ponad 330 tys. deportowanych polskich obywateli były tragiczne.

LICZEBNOŚĆ DEPORTACJI

Luty 1940 – WYWÓZKA

GODZ. 3 W NOCY

NAJŚCIE FUNKCJONARIUSZY NKWD
Z INFORMACJĄ O DEPORTACJI
I ROZKAZEM NATYCHMIASTOWEGO
SPAKOWANIA RZECZY OSOBISTYCH.

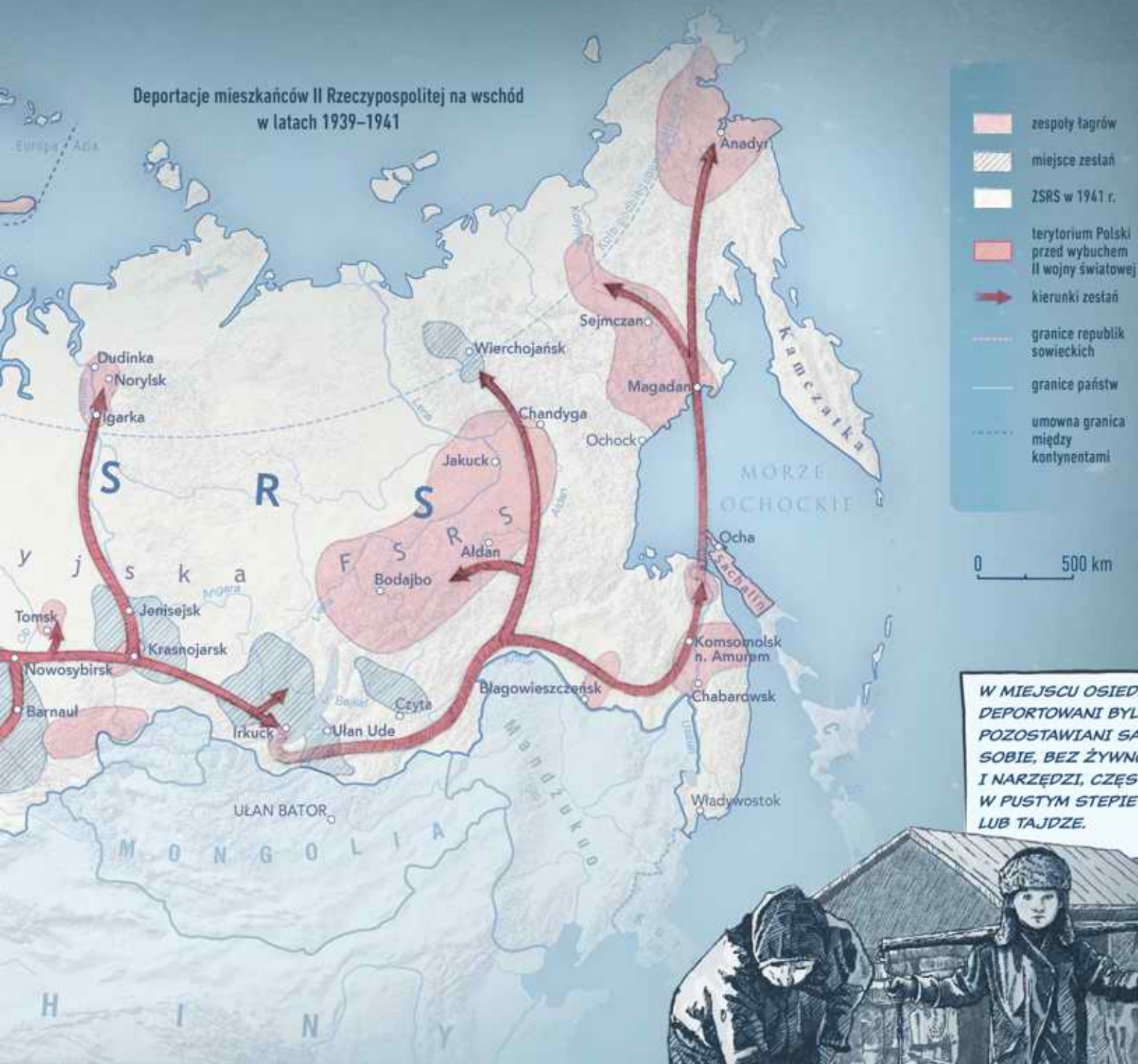
GODZ. 14

ODJAZD POCIĄGU
ZŁOŻONEGO Z WAGO-
NÓW TOWAROWYCH.
ZESŁAŃCÓW PRZEWOŻO-
NO W BARDZO TRUDNYCH
WARUNKACH.

Deportacje mieszkańców II Rzeczypospolitej na wschód w latach 1939–1941

W MIEJSCU OSIEDLENIA DEPORTOWANI BYLI POZOSTAWIANI SAMYM SOBIE, BEZ ŻYWNOŚCI I NARZĘDZI, CZĘŚTO W PUSTYM STEPIE LUB TAJDZE.

Marzec 1940 – ŻYCIE NA ZESŁANIU

CZĘŚĆ DEPORTOWANYCH TRAFIAŁA DO PRACY W KOPALNI, PRZY WYRĘBIE LASU LUB BUDOWIE KOŁEI.

ABY ZDOBYĆ ŻYWNOŚĆ, OSADNICY BYLI ZMUSZENI DO UPRAWY ROLI W NIEZWYKLE TRUDNYCH WARUNKACH, ŁOWIECTWA ORAZ ZBIERANIA LEŚNYCH OWOCÓW I GRZYBÓW.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LIST BERII DO STALINA W SPRAWIE POLSKICH OFICERÓW

Rozkaz zamordowania polskich oficerów został zaakceptowany w Moskwie 5 marca 1940 r.

W obozach NKWD ZSRS dla jeńców wojennych i w więzieniach zachodnich obwodów Ukrainy i Białorusi w chwili obecnej przetrzymywana jest wielka liczba byłych oficerów armii polskiej, byłych pracowników polskiej policji i organów wywiadu, członków polskich nacjonalistycznych kontrrewolucyjnych partii, członków ujawnionych kontrrewolucyjnych organizacji powstańczych, zbiegów i innych. Wszyscy oni są zawziętymi wrogami władzy sowieckiej, pełnymi nienawiści do ustroju sowieckiego. [...]

Biorąc pod uwagę, że wszyscy oni są zatwardziałymi, nierokującymi poprawy wrogami władzy sowieckiej, NKWD ZSRS uważa za niezbędne:

1) Sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14 700 osób, byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników [ziemian], policjantów, agentów wywiadu, żandarmów, osadników i służby więziennej,

2) Jak też sprawy aresztowanych i znajdujących się w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11 000 osób, członków różnorodnych kontrrewolucyjnych, szpiegowskich i dywersyjnych organizacji, byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i zbiegów,

– rozpatrzyć w trybie specjalnym, z zastosowaniem wobec nich najwyższego wymiaru kary – rozstrzelanie.

Źródło: Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939–1945, oprac. D. Baliszewski, A.K. Kunert, t. 1, Warszawa 1999, s. 218–221.

- ? 1. Wyjaśnij, kiedy i w jakich okolicznościach polscy oficerowie dostali się do sowieckiej niewoli.
2. Oceń stosunek władz sowieckich do polskich więźniów.

■ WOBEC SOWIECKIEJ OKUPACJI

Większość Polaków zajęcie Kresów Wschodnich przez ZSRS traktowała jak okupację nieznacznie różniącą się od niemieckiej. Dlatego zaczęli tworzyć struktury konspiracyjne, lecz były one szybko rozbijane przez NKWD. Aby podzielić polskie społeczeństwo, sowiecka władza zwróciła się do pracowników fizycznych oraz inteligencji o lewicowych poglądach. Od 1940 r. można było zostać członkiem sowieckiej partii komunistycznej. Publikowano polską prasę i książki oraz otwarto polskie teatry, co jednak wiązało się z szerzeniem komunistycznej propagandy. Upowszechnianiem sowietyzacji zajmowała się m.in. polska komunistka **Wanda Wasilewska**, która działała w porozumieniu ze Stalinem. Władzom sowieckim udało się nakłonić do współpracy także grono lewicowych literatów, którzy skupili się wokół wydawanego od października 1939 r. we Lwowie pisma

„Czerwony Sztandar”. Należeli do nich m.in. Jerzy Putrament, Władysław Broniewski i Jerzy Borejsza. Trzeba jednak pamiętać, że wielu z nich zaangażowało się w tę działalność w obawie przed represjami NKWD.

Żołnierze Armii Czerwonej rozdają gazety na ulicach Lwowa. Prasa była jednym z ważniejszych narzędzi szerzenia komunistycznej propagandy wśród mieszkańców ziem polskich.

• fotos, Lwów, 1939 r.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj politykę okupantów wobec polskiego społeczeństwa w latach 1939–1941.
2. Wyjaśnij, dlaczego okupanci w pierwszej kolejności wyeliminowali polską inteligencję.
3. Wymień przyczyny deportacji polskiej ludności w głąb III Rzeszy i ZSRS.

DLA ZAINTERESOWANYCH

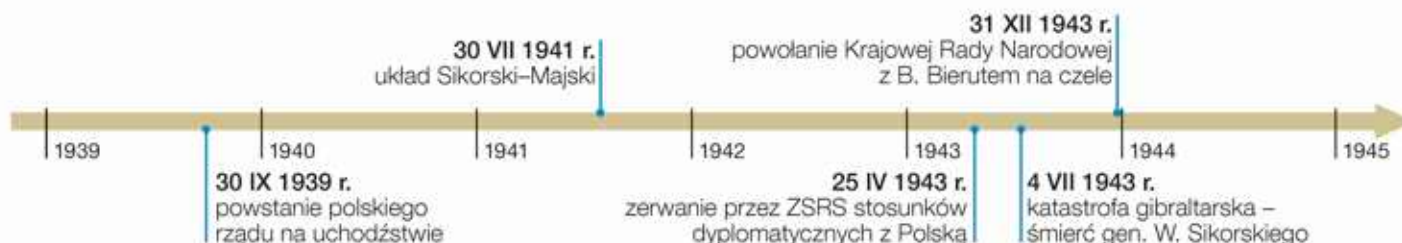
K. Fiedor, *Polska i Polacy w polityce III Rzeszy 1933–1939*, Łódź 2005.

A. Przewoźnik, J. Adamska, *Zbrodnia katyńska*, Warszawa 2011.

Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow. Okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu, t. 1, pod red. S. Kalbarczyka i M. Przegiętki, Warszawa 2020.

17 września 1939 r. na wschodnie ziemie Rzeczypospolitej wkroczyły wojska sowieckie. Wobec zbliżającego się upadku państwa rząd ewakuował się do sojuszniczej Rumunii, gdzie jednak został internowany. Jak mimo to udało się zachować ciągłość polskich władz państwowych? Kto pełnił najwyższe urzędy? Gdzie funkcjonował polski rząd?

■ POLSKI RZĄD NA UCHODŹSTWIE

Po przegranej kampanii polskiej rządy na emigracji przejęli jesienią 1939 r. politycy opozycyjni wobec sanacji. Dzięki poparciu Francji obsadzili kluczowe stanowiska: premiera i naczelnego wodza. W dniu 30 września 1939 r. w Paryżu powstał polski rząd na uchodźstwie, na którego czele stanął jeden z przywódców opozycji antysanacyjnej, **gen. Władysław Sikorski**.

Przykładem ingerencji Francuzów w sprawy polskie była kwestia wyboru nowego prezydenta Rzeczypospolitej. Internowany w Rumunii prezydent Ignacy Mościcki mianował nim, na podstawie zapisów konstytucji kwietniowej, Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego. Nominacji tej nie uznała Francja, żądając wyznaczenia innego kandydata, co było naruszeniem suwerenności polskich władz. Ostatecznie stanowisko prezydenta objął związany z sanacją **Władysław Raczkiewicz**.

Na mocy tzw. **umowy paryskiej** z listopada 1939 r. prezydent zrezygnował z większości swoich uprawnień na rzecz premiera, co sprawiło, że Sikorski stał się najważniejszym polskim politykiem na uchodźstwie.

W grudniu 1939 r. powstała **Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej**, która odgrywała rolę namiastki polskiego parlamentu, a jej pierwszym przewodniczącym został **Ignacy Jan Paderewski**. Początkowo siedziba polskich władz na uchodźstwie znajdowała się we francuskim Angers [czyt.: ążi], lecz po błyskawicznym podboju Europy Zachodniej przez Hitlera członkowie rządu na emigracji w czerwcu 1940 r. ewakuowali się do **Londynu**.

Większość tek ministerialnych objęli przedstawiciele opozycji antysanacyjnej ze Stronnictwa Ludowego, Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Pracy i Stronnictwa Narodowego. Jednak w tym

gabinecie znaleźli się również piłsudczycy. Nowe polskie władze zostały uznane przez znaczną część państw, dzięki czemu rząd na uchodźstwie mógł podejmować decyzje i prowadzić negocjacje z aliantami na najwyższym szczeblu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW SIKORSKI

1881–1943

Był generałem Wojska Polskiego, a od 1939 r. – premierem w rządzie polskim na uchodźstwie oraz Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych. Już przed I wojną światową aktywnie działał w kilku tajnych polskich organizacjach o charakterze niepodległościowym. Podczas wojny walczył jako żołnierz Legionów, a po jej zakończeniu brał udział w obronie ojczyzny przed bolszewikami. Do 1926 r. uczestniczył w życiu politycznym II Rzeczypospolitej – w latach 1922–1923 pełnił funkcję premiera. Następnie jako przeciwnik sanacji został odsunięty od ważniejszych funkcji w państwie. W 1936 r. był jednym z inicjatorów porozumienia politycznego działaczy stronnictw centrowych nazwanego Frontem Morges [czyt.: morż]. Gdy wybuchła II wojna światowa, przebywał na emigracji i włączył się w tworzenie polskich władz na uchodźstwie. Chciał doprowadzić do współpracy z ZSRS, czego wynikiem było podpisanie układu z Sowietami. Sikorski zginął w katastrofie samolotu w Gibraltarze.

■ POLSKIE SIŁY ZBROJNE NA ZACHODZIE

Emigracyjny rząd polski we Francji jeszcze w 1939 r. rozpoczął proces odtwarzania armii. W listopadzie swoją **rezygnację ze stanowiska naczelnego wodza złożył marszałek Edward Rydz-Śmigły**, internowany w Rumunii. Jego miejsce zajął gen. Sikorski, który w tym czasie sprawował już w praktyce kontrolę nad wojskiem. Do wiosny 1940 r. **Polskie Siły Zbrojne (PSZ)** na Zachodzie osiągnęły liczbę 85 tys. żołnierzy, ale tylko 50 tys. było gotowych do walki. Do polskiego wojska przyjmowano zarówno Polaków mieszkających na emigracji, jak i tych, którym udało się uciec z okupowanego kraju bądź z obozów internowania w Rumunii i na Węgrzech. Problemem nowo powstających oddziałów był jednak brak sprzętu i uzbrojenia.

Po upadku Francji **polskie władze na uchodźstwie przeniosły się do Londynu**. Wielka Brytania zamierzała bowiem kontynuować walkę, a Polska ze swoją armią stała się wówczas jej głównym sojusznikiem. Brytyjczycy pomagali w ewakuacji z Francji wojsk polskich, ale udało im się wywieźć tylko ok. 30 tys. żołnierzy. Do Wielkiej Brytanii przedostała się m.in. większość polskich pilotów, którzy walcząc w dywizjonach myśliwskich, w dużej mierze przyczynili się do pokonania Niemców w bitwie o Anglię (więcej o tym na [infografice](#) na s. 24–25). Stworzono z nich stacjonujący w Szkocji **1 Korpus Polski**, na którego podstawie w 1942 r. powstał I Korpus Pancerno-Motorowy.

Prezydent Władysław Raczkiewicz [1] i premier Władysław Sikorski [2]. Obaj politycy już przed wojną piastowali ważne urzędy państwowe. Władysław Raczkiewicz był m.in. marszałkiem senatu i ministrem spraw wewnętrznych. Z kolei gen. Sikorski pełnił funkcję premiera w latach 1922–1923.

■ fotografia, Wielka Brytania, 1940–1943

■ UKŁAD SIKORSKI–MAJSKI

Po napaści III Rzeszy na ZSRS dyplomacja brytyjska podjęła działania mające na celu unormowanie relacji Polski z Sowietami. Celem Anglików było bowiem włączenie Stalina do koalicji antyhitlerowskiej. W efekcie negocjacji **30 lipca 1941 r.** zostało zawarte **polsko-sowieckie porozumienie**, nazywane **układem Sikorski–Majski**. Dokument podpisali w Londynie polski premier Władysław Sikorski oraz ambasador sowiecki w Wielkiej Brytanii Iwan Majski.

Na mocy układu Sikorski–Majski:

- ▶ przywrócono stosunki dyplomatyczne pomiędzy obu państwami;
- ▶ stwierdzano, że pakt Ribbentrop–Mołotow stracił swoją moc;
- ▶ za zgodą władz sowieckich planowano utworzenie na terytorium ZSRS polskiej armii;
- ▶ zwalniano na podstawie amnestii Polaków więzionych w sowieckich łagrach i więzieniach.

Stronie polskiej nie udało się jednak uzyskać potwierdzenia nienaruszalności wschodniej granicy. Mimo to Sikorski, kierując się realizmem politycznym, podpisał traktat. Doprowadziło to do kryzysu gabinetowego i rezygnacji z funkcji kilku ministrów. Równie krytyczne stanowisko zajął prezydent Raczkiewicz, który usiłował zdymisjonować Sikorskiego ze stanowiska premiera. Choć układ wywołał kontrowersje, dzięki niemu **tysiące Polaków więzionych przez Sowietów odzyskały wolność i uratowały życie**.

Żołnierze Polskich Sił Zbrojnych korzystali z uzbrojenia i umundurowania stosowanego przez armie zachodnich aliantów – w 1940 r. głównie francuskiego, a w późniejszych latach brytyjskiego, tak jak widoczny na zdjęciu oddział I Dywizji Pancerniej. Na mundurach umieszczano jednak polskie emblematy.

■ fotografia, Wielka Brytania, 1944 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UKŁAD POMIĘDZY RZECZĄPOSPOLITĄ POLSKĄ A ZSRS

Podpisany 30 lipca 1941 r. układ przywracał stosunki dyplomatyczne między Polską a ZSRS. Dokument określał m.in. zasady, na jakich będą utworzone polskie siły zbrojne w Związku Sowieckim.

Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad zawarły niniejszy układ i postanawiają, co następuje:

1. Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 roku, dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły swą moc. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej oświadcza, że Polska nie jest związana z jakimkolwiek trzecim państwem żadnym układem, zwróconym przeciwko Związkowi Socjalistycznych Republik Rad.

2. Stosunki dyplomatyczne między obu rządami będą przywrócone po podpisaniu niniejszego układu i nastąpi niezwłocznie wymiana ambasadorów.

3. Oba rządy zobowiązują się wzajemnie do udzielania sobie wszelkiego rodzaju pomocy i poparcia w obecnej wojnie przeciwko hitlerowskim Niemcom.

4. Rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad oświadcza swą zgodę na tworzenie na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad Armii Polskiej, której dowódca będzie mianowany przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w porozumieniu z rządem Związku Socjalistycznych Republik Rad. Armia Polska na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad będzie podlegać w sprawach operacyjnych Naczelnemu Dowództwu

Związku Socjalistycznych Republik Rad, w składzie którego będzie się znajdować przedstawiciel Armii Polskiej. Wszystkie szczegóły dotyczące organizacji dowództwa i użycia tej Armii będą ustalone dalszym układem.

5. Układ niniejszy wchodzi w życie natychmiast po podpisaniu i nie podlega ratyfikacji.

Układ niniejszy sporządzony jest w dwóch egzemplarzach, każdy w języku polskim i rosyjskim. Oba teksty mają jednakową moc.

[Do układu zostały dołączone dwa protokoły tajne:]

Protokół I

1. Różne roszczenia o charakterze tak publicznym, jak prywatnym będą rozpatrywane w dalszych rokovaniach między obu rządami. [...]

Protokół II

1. Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów. [...]

Źródło: Wiek XX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 257–258.

Uroczyste podpisanie paktu Sikorski–Majski. Od lewej kolejno siedzą: gen. Władysław Sikorski **1**, minister wojny Wielkiej Brytanii Anthony Eden **2** [czyt.: antony iden] i premier Winston Churchill **3**. Pierwszy z prawej siedzi ambasador sowiecki w Wielkiej Brytanii Iwan Majski **4**.

▪ fotografia, Londyn, 30 VII 1941 r.

- ? 1. Scharakteryzuj i oceń postanowienia układu Sikorski–Majski.
2. Wyjaśnij, do jakich kwestii spornych odnosiły się tajne protokoły.

W rezultacie układu Sikorski–Majski w ZSRS zaczęła powstawać **Armia Polska**, której dowódcą został – zwolniony z sowieckiego więzienia w Moskwie – **gen. Władysław Anders** (zob. **biogram** tej postaci na s. 114). Do punktów werbunkowych Armii Polskiej zgłaszały się tysiące wypuszczonych z łagrów ochotników, nie było jednak wśród nich polskich oficerów internowanych przez Sowietów jesienią 1939 r. w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. Na pytanie o ich los ze strony sowieckiej padała przeważnie odpowiedź, że jeszcze nie dotarli z miejsc zesłania. Chwilę szczerości miał tylko zastępca szefa NKWD Wsiewołod Mierkułow, któremu zdarzyło się powiedzieć, że z *polskimi oficerami popełniliśmy straszną pomyłkę*.

Strona polska zaczęła się domyślać, że oficerowie nie żyją. Mimo że zabrakło tysięcy z nich, gen. Andersowi udało się zorganizować do lata 1942 r. formację liczącą ok. 80 tys. żołnierzy. Anders, którego wojska nie uzyskały od Sowietów pełnego wyposażenia, nie chciał się zgodzić na wysłanie nieprzygotowanych oddziałów na front w celu wsparcia sił sowieckich. W 1942 r. armia polska została więc ewakuowana do Iranu, skąd zaczął się jej szlak wojenny. Została połączona z innymi polskimi formacjami stacjonującymi na Bliskim Wschodzie i w efekcie powstał **2 Korpus Polski** (andersowcy).

■ ZERWANIE STOSUNKÓW POLSKO-SOWIECKICH

Wiele faktów wskazuje na to, że Niemcy znali prawdę o losie polskich oficerów wziętych do niewoli przez Rosjan już od lata 1942 r. Zdecydowali się jednak ujawnić ją dopiero, gdy na froncie wschodnim sytuacja zmieniła się na ich niekorzyść. Od 18 lutego 1943 r. w Lesie Katyńskim Niemcy prowadzili ekshumacje. Kiedy przebadali ponad 400 ciał i stwierdzili, że zabitymi są polscy oficerowie, zdecydowali się sprawę upublicznić.

W dniu 13 kwietnia 1943 r. minister propagandy III Rzeszy Josef Goebbels podał w niemieckim radiu **informację o odnalezieniu w Katyniu grobów polskich oficerów**. Niemcy ogłosili też, że sprawcami mordu byli Sowietci. Aby potwierdzić i rozpropagować tę tezę, rozpoczęli dalsze prace ekshumacyjne, na których miejsce przywieźli jeńców przetrzymywanych w obozach alianckich, Polaków z Generalnego Gubernatorstwa, w tym nawet przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego. Do Katynia przybyła również delegacja Polskiego Czerwonego Krzyża. Badania medyczne potwierdziły, że do zbrodni doszło wiosną 1940 r. Dla strony polskiej od samego początku nie ulegało wątpliwości, że za ten mord odpowiedzialność ponosi ZSRS. Tym niemniej Sikorski zdawał sobie

sprawę z ówczesnej sytuacji politycznej. Nie mógł liczyć na poparcie Brytyjczyków, którym zależało na pomocy Stalina w wojnie z III Rzeszą. Był także pod presją rodaków domagających się wyjaśnienia okoliczności śmierci polskich oficerów. Dlatego postanowił zwrócić się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o zbadanie sprawy. Stalin potraktował to jako pretekst do **zerwania 25 kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych z Polską**. Miał już bowiem koncepcję stworzenia podporządkowanych sobie władz polskich z udziałem polskich komunistów. Planował, że obejmą one rządy w Polsce po jej zajęciu przez Armię Czerwoną.

■ KATASTROFA GIBRALTARSKA

Po ujawnieniu sprawy katyńskiej stanowisko prezentowane przez gen. Sikorskiego stanowiło poważny problem w relacjach zachodnich aliantów ze Stalinem. Dodatkowo polskie koła polityczne nastawione opo-

CIEKAWOSTKA

Zagadka śmierci Sikorskiego

Wkrótce po katastrofie samolotu w Gibraltarze zaczęły mnożyć się liczne hipotezy dotyczące jej przyczyn. Spekulowano m.in., że nie był to wypadek, lecz zamach. Pojawiła się nawet pogłoska, że generał został zastrzelony, a katastrofa samolotu miała tylko ułatwić ukrycie tego faktu. W 2008 r. Instytut Pamięci Narodowej przeprowadził w ramach śledztwa w sprawie katastrofy gibraltarskiej sekcję szczątków Sikorskiego. Jej wyniki potwierdziły, że śmierć generała nastąpiła wskutek urazów typowych dla katastrof lotniczych. Pomimo to nadal nie wszystkie okoliczności śmierci gen. Sikorskiego zostały w pełni wyjaśnione. Być może będzie to możliwe w przyszłości, gdyż brytyjskie materiały archiwalne w tej sprawie zostały utajnione do 2050 r.

General Władysław Sikorski w kabinie samolotu B-24 Liberator. Właśnie na pokładzie tego samolotu 4 lipca 1943 r. wódz naczelny odbywał feralny lot z Gibraltaru.

■ fotografia, 1940–1943

Władysław Sikorski **1** podczas swojej wizyty na Bliskim Wschodzie odwiedził polskie oddziały m.in. w Egipcie i Palestynie. Ostatnim etapem jego podróży była wizyta na Gibraltarze.

■ fotografia, Gibraltar, 1943 r.

cyjnie względem jego dotychczasowej ugodowej polityki wobec ZSRS zwiększyły jeszcze swoją krytykę. Złe nastroje panowały również w armii gen. Andersa stacjonującej na Bliskim Wschodzie. W takich okolicznościach Sikorski zdecydował się odwiedzić oddziały polskich żołnierzy. Inspekcja wypadła zadowalająco, ale w drodze powrotnej doszło do tragedii. **4 lipca 1943 r.** po wystartowaniu z Gibraltaru **samolot premiera spadł do morza**. Według oficjalnych danych wszystkie osoby, poza pierwszym pilotem, zginęły. Katastrofa doprowadziła do zmian w polskich władzach emigracyjnych. Nowym **naczelnym wodzem został gen. Kazimierz Sosnkowski**, zaś funkcję **premiera objął Stanisław Mikołajczyk** ze Stronnictwa Ludowego.

■ POLSKIE WŁADZE W ZSRS

Po ataku Niemiec na ZSRS Stalin polecił przebywającym w Moskwie komunistom przygotowanie się do przejęcia władzy w Polsce. W tym celu utworzono Grupę Inicjatywną, której zadaniem było organizowanie nowych struktur pod niemiecką okupacją. Jej członkami byli m.in. Marcei Nowotko, Paweł Finder

i Bolesław Mołojec. Pod koniec grudnia 1941 r. zrzucono ich na spadochronach pod Warszawą, gdzie 5 stycznia 1942 r. powołali **Polską Partię Robotniczą (PPR)**. W oficjalnej propagandzie członkowie PPR mieli unikać skojarzeń z ideologią komunistyczną, skupiając się na akcentowaniu potrzeby walki o niepodległość Polski w sojuszu z ZSRS. Namawiali również do działań dywersyjnych przeciwko Niemcom.

W pierwszym etapie zajęto się tworzeniem struktur partyjnych. W gronie komunistów szybko doszło do rywalizacji o wpływy, czego efektem stało się zamordowanie Nowotki. Jego następcą Paweł Finder zginął z rąk Niemców, a władzę w partii przejął w listopadzie 1943 r. **Władysław Gomułka**. Z jego inicjatywy 31 grudnia 1943 r. powołano w Warszawie **Krajową Radę Narodową (KRN)** z **Bolesławem Bierutem** jako przewodniczącym. W tej namiastce przyszłego parlamentu, która sama sobie przyznała uprawnienia ustawodawcze, zasiadli głównie przedstawiciele stronnictw lewicowych, mniej lub bardziej powiązani z komunistami. Zbiegło się to w czasie z przekroczeniem przedwojennych granic Polski przez Armię Czerwoną.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób po klęsce Polski we wrześniu 1939 r. została zachowana ciągłość władz na emigracji.
2. Omów skutki podpisania paktu Sikorski–Majski.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach doszło do ujawnienia zbrodni katyńskiej i w jaki sposób wpłynęło to na sytuację międzynarodową Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Jan Karski. *Misja kompletna*, red. I. Hofman, Lublin 2015.
J. Majka, *Generał Władysław Sikorski*, Warszawa 2007.

Po upadku Rzeczypospolitej rozpoczęła się niemiecka i sowiecka okupacja oparta na terrorze. Polacy szybko zorganizowali ruch oporu podporządkowany polskim władzom na uchodźstwie. Jego działalność objęła prawie wszystkie dziedziny życia: wojskowość, administrację, szkolnictwo, sądownictwo, prasę. Czym było Polskie Państwo Podziemne? Jakie konspiracyjne organizacje wojskowe działały na ziemiach polskich?

■ STRUKTURY POLSKIEGO PAŃSTWA PODZIEMNEGO

Na obszarze niemieckiej okupacji w Polsce w działania konspiracyjne zaangażowały się setki tysięcy obywateli. Wśród nich dużą część stanowili wychowani w II Rzeczypospolitej w duchu patriotyzmu młodzi ludzie. Polski ruch oporu, stworzony jeszcze w 1939 r. i podporządkowany rządowi w Londynie, obejmował niemal wszystkie dziedziny życia. Składał się z dwóch pionów:

- ▶ **pion wojskowy** zajmował się m.in. walką z okupantem, akcjami dywersyjnymi, działaniami propagandowymi i wywiadowczymi;
- ▶ **pion cywilny** zarządzał podziemną administracją terenową oraz sądami, które wydawały wyroki na zdrajców i niemieckich funkcjonariuszy, publikował podziemną prasę, organizował tajne nauczanie.

Wszelchność polskiego ruchu konspiracyjnego sprawiła, że jego struktury nazwano **Polskim Państwem Podziemnym**.

■ KONSPIRACJA WOJSKOWA

27 września 1939 r., w przeddzień kapitulacji Warszawy, powstała pierwsza organizacja konspiracyjna na ziemiach okupowanej Polski. Na rozkaz marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego powołano tajną organizację wojskowo-polityczną **Służba Zwycięstwu Polsce (SZP)**. Jej skład zdominowali zwolennicy sanacji, dlatego 13 listopada 1939 r. premier na uchodźstwie i naczelny wódz, gen. Władysław Sikorski, **rozwiązał struktury SZP i powołał w jej miejsce Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)**. Równocześnie powstawały liczne niezależne organizacje konspiracyjne, różnicowane pod względem poglądów politycznych i planowanego sposobu walki o niepodległą Polskę.

Początkowa działalność ZWZ koncentrowała się na powiększaniu stanu osobowego podziemia, gromadzeniu broni i szkoleniu żołnierzy. Bieżące działania polegały na prowadzeniu wywiadu oraz akcji propagandowych. Akcje

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN ROWECKI, PS. GROT

1895–1944

Był polskim dowódcą wojskowym i pierwszym dowódcą Armii Krajowej. W czasie I wojny światowej walczył w I Brygadzie Legionów Polskich. W 1920 r. brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie II RP pracował w Wojskowym Instytucie Naukowo-Oświatowym. Był założycielem i redaktorem pisma „Przegląd Wojskowy”. We wrześniu 1939 r. dowodził brygadą pancerno-motorową. Po klęsce Polski uniknął aresztowania i zaczął działać w konspiracji. Został szefem sztabu i zastępcą dowódcy głównego Służby Zwycięstwu Polsce. W maju 1940 r. otrzymał awans na generała brygady. Od czerwca 1940 r. był komendantem głównym Związku Walki Zbrojnej. W lutym 1942 r. stanął na czele Armii Krajowej. Nadzorował przygotowania do ogólnopolskiego powstania planowanego pod koniec wojny. Aresztowany przez Gestapo w czerwcu 1943 r., trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Po wybuchu powstania warszawskiego został, na rozkaz Heinricha Himmlera, rozstrzelany przez Niemców.

zbrojne ograniczono z powodu represji, jakie spadały na ludność cywilną – hitlerowcy rozstrzelali kilkudziesięciu Polaków za każdego zabitego Niemca.

Dnia **14 lutego 1942 r.** Związek Walki Zbrojnej przybrał ostateczną nazwę **Armia Krajowa (AK)**. Jej głównym celem było **przygotowanie ogólnopolskiego powstania** zbrojnego przeciwko okupantowi w momencie załamania się potęgi militarnej Niemiec. Struktury AK funkcjonowały zarówno w Generalnym Gubernatorstwie, jak i na terenach włączonych do Rzeszy. Obszar Rzeczypospolitej podzielono na okręgi, w których działały lokalne oddziały AK. Organizacja przez cały okres okupacji powiększała swoje szeregi. W 1944 r. **Armia Krajowa liczyła ponad 400 tys. żołnierzy**, w tym ok. 100 tys. w leśnych oddziałach partyzanckich, co czyniło ją najliczniejszą strukturą konspiracyjną na świecie. Szacuje się, że z rąk okupantów zginęło ok. 60 tys. żołnierzy AK.

Niemcy intensywnie walczyli z polskim ruchem oporu. 30 czerwca 1943 r. na skutek zdrady udało im się aresztować pierwszego Komendanta Głównego ZWZ-AK, **gen. Stefana Roweckiego, ps. Grot**. Nowym komendantem AK został **gen. Tadeusz Komorowski, ps. Bór** (zob. [biogram](#) tej postaci na s. 105), który pełnił tę funkcję do upadku powstania warszawskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POWOŁANIE ZWIĄZKU WALKI ZBROJNEJ

Instrukcja gen. Kazimierza Sosnkowskiego dla płk. Stefana Roweckiego, ps. Grot, wydana w Paryżu 4 grudnia 1939 r.

Na podstawie decyzji Rządu na terenach okupowanych Kraju powstaje tajna organizacja wojskowa pod nazwą „Związek Walki Zbrojnej” [...].

II Cel organizacji

a) Przez skupienie w związkach konspiracyjnych jednostek najstaranniej dobranych stworzyć ośrodki czynnego oporu narodowego, przeciwdziałającego załamaniu się sił moralnych polskiego społeczeństwa.

b) Współdziałać w odbudowie Państwa na drodze walki orężnej [zbrojnej]. Z chwilą wkroczenia do Kraju wojsk polskich organizacja ulega rozwiązaniu i wstępuje do szeregów armii regularnej. [...]

IV Charakterystyka organizacji pod względem politycznym

a) ZWZ jest organizacją jednolitą, jedyną działającą na terenie Kraju i nie może być w żadnym wypadku związkiem kilku organizacji pokrewnych.

CIEKAWOSTKA

Zamach na Hitlera

Jedną z pierwszych akcji Służby Zwycięstwu Polsce miał być zamach na Adolfa Hitlera. Zaplanowano go na 5 października 1939 r. w Warszawie. Wódz III Rzeszy przybył do stolicy Polski na defiladę zwycięstwa. Członkowie polskiego podziemia przewidzieli trasę jego przejazdu przez miasto i zaminowali jedno ze skrzyżowań, podkładając ok. 500 kg ładunków wybuchowych. Ostatecznie jednak, z niewyjaśnionych do dziś przyczyn, nie zostały one zdetonowane.

Hitler podczas triumfalnej defilady w Warszawie miał stać się celem zamachu polskiego podziemia.

■ fotografia, Warszawa, 1939 r.

b) ZWZ jest organizacją ogólnonarodową, ponadpartyjną i ponadstanową [tzn. łączącą wszystkie klasy społeczne], skupiającą w swych szeregach, bez względu na różnice przekonań politycznych i społecznych, wszystkich prawych Polaków, pragnących walczyć orężnie z okupantami w warunkach pracy konspiracyjnej i odpowiadających pod każdym względem wysokim moralnym wymaganiom, jakie stawia wobec jednostki podobna praca. [...]

d) Przy rekrutowaniu członków i w toku pracy organizacyjnej nie ma środowisk uprzywilejowanych. Obowiązuje w tym zakresie na terenie Kraju równość startu i równość praw dla wszystkich stronnictw, czy też ugrupowań społecznych i ideowych, działających pod określoną egidą [pod patronatem] polityczną. ZWZ nie może stać się terenem wyścigu o polityczne wpływy w kraju [...]

Źródło: A. Bullock, *Studium tyranii*, s. 163, [w:] W. Pronobis, *Świat i Polska w dwudziestym wieku*, Warszawa 1990, s. 262.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie etapy rozwoju organizacji ZWZ przewidywała instrukcja.
2. Wskaż, jakie zagrożenia polityczne przewidziano w dokumencie.

DZIAŁALNOŚĆ POLSKIEGO PODZIEMIA

Bieżąca działalność polskiego podziemia polegała na organizowaniu **sabotażu i akcji dywersyjnych** na tyłach armii wroga.

- ▶ Już od 1940 r. działał **Związek Odwetu**, który stanowił trzon bojowy ZWZ i zajmował się głównie likwidacją najbardziej niebezpiecznych niemieckich funkcjonariuszy.
- ▶ W 1941 r. doszła jeszcze struktura dywersyjna o kryptonimie „**Wachlarz**”. Do jej zadań należało prowadzenie działań dywersyjnych (m.in. niszczenie linii kolejowych, by utrudnić Niemcom dostarczanie zaopatrzenia na front wschodni) i wywiadowczych na wschód od granicy polsko-sowieckiej z 1921 r.
- ▶ Trzecią organizacją były **Grupy Szturmowe Szarych Szeregów**. Należeli do nich harcerze w wieku powyżej 18 lat. Specjalizowali się w **małym sabotażu**, m.in. roznoszeniu ulotek i podziemnych wydawnictw oraz malowaniu antyhitlerowskich haseł na murach.

Z połączenia tych trzech organizacji w 1943 r. powstało **Kierownictwo Dywersji Armii Krajowej (Kedyw)** pod dowództwem płk. **Augusta Emila Fildorfa** [czyt.: fildorfa], ps. **Nil** (zob. jego [biogram](#) na s. 189), które zajęło się koordynacją działań dywersyjnych. Członkowie Kedywu w latach 1943–1944 zorganizowali ponad 3200 akcji dywersyjno-sabotażowych,

Cokół Pomnika Lotnika na warszawskim placu Unii Lubelskiej został w 1942 r. przez działaczy Szarych Szeregów opatrzony znakiem Polski Walczącej. Było to jedno z wielu działań w ramach małego sabotażu w okupowanej stolicy.

▪ fotografia, Warszawa, 1942 r.

PIERWSZY ODDZIAŁ PARTYZANCKI

Major Henryk Dobrzański, ps. **Hubal**, w 1939 r. dowodził szwadronem ułanów walczącym w okolicach Grodna. Po wkroczeniu Armii Czerwonej stoczył z nią kilka potyczek. Pod koniec września nie zastosował się do rozkazu przekroczenia granicy Litwy. Postanowił wraz z podległymi mu żołnierzami ruszyć na pomoc Warszawie. Na wieść o kapitulacji stolicy Hubal podjął decyzję, by udać się ze swoim oddziałem na Kielecczynę i tam rozpocząć działania partyzanckie. Dobrzański planował przetrwać w ten sposób do ofensywy aliantów, której spodziewano się na wiosnę 1940 r. Jego oddział, liczący ok. 300 żołnierzy, walczył przez kilka miesięcy, kilkakrotnie wygrywając potyczki z Niemcami i wymykając się kolejnym obławom. Partyzanci byli wspierani przez ludność cywilną, choć Niemcy okrutnie mścili się na mieszkańcach wiosek, które udzielały schronienia hubalczykom. 30 kwietnia oddział Hubala został zaskoczony i rozbity przez Niemców we wsi Anielin, a on sam zginął w walce.

Żołnierze Henryka Dobrzańskiego, ps. **Hubal** [1], w czasie postoju we wsi Gałki (obecnie powiat przysuski), gdzie stacjonowali na przełomie lutego i marca 1940 r. W tym czasie major prowadził zaciąg, dzięki czemu znacznie powiększył liczebność swojego oddziału.

▪ fotografia, Polska, 1940 r.

Jaki był cel działania oddziału Hubala?

podczas których atakowali niemieckie posterunki, wykolejali transporty wojskowe przeznaczone na front wschodni, wysadzali mosty, odbijali więźniów. Zlikwidowali też ok. 2 tys. agentów Gestapo i ok. 1 tys. żandarmów oraz uwolnili kilkuset jeńców.

W celu obniżania morale wroga i walki z jego propagandą działalność prowadziła jedna z komórek AK – **Biuro Informacji i Propagandy**. W ramach akcji „N” wydawało ono m.in. niemieckojęzyczne gazetki, w których informowało o niemieckich zbrodniach, bombardowaniu niemieckich miast oraz zapowiadało plany ukarania zbrodniarzy. Biuro starało się także przeciwdziałać propagandzie komunistycznej i sowieckiej (akcja „Antyk”). Po ataku Niemiec na ZSRS aktywność AK się zwiększyła.

Żołnierze Armii Krajowej z 2 Pułku Piechoty Legionów walczyli w okolicach Sandomierza. W sierpniu 1944 r. wspierali wojska sowieckie forsujące w tym rejonie Wisłę. Zasłynęli zwycięstwem nad siłami Wehrmachtu w bitwie pod Cebrem.

■ fotografia, Polska, 1942 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Cichociemni

Tworzącym się w Polsce pod okupacją strukturom konspiracyjnym brakowało specjalistów. Dlatego rząd na uchodźstwie organizował przerzuty do kraju cichociemnych. Byli to wyszkoleni na specjalnych kursach żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Transportowano ich drogą lotniczą nad okupowane ziemie polskie, gdzie lądowali na spadochronach. Tam zajmowali się szkoleniem żołnierzy AK i przeprowadzaniem specjalnych akcji dywersyjnych. Ich nazwa pochodzi od sposobu działania bez rozgłosu – po cichu i po ciemku. Przez całą wojnę przerzucono do kraju 316 cichociemnych (w tym jedną kobietę). Spośród nich 103 zginęło w walce z Niemcami, a dziewięciu zostało zamordowanych po wojnie przez władze komunistyczne.

Ćwiczenia strzeleckie cichociemnych w Wielkiej Brytanii. Oddział ten tworzyli wybrani żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, których po odpowiednim treningu zrzucono w kraju na spadochronach i kierowano do zadań konspiracyjnych.

■ fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.

? Jakie znaczenie dla Polskiego Państwa Podziemnego miała działalność cichociemnych?

Najsłynniejsze akcje polskiego podziemia

Akcja „Wieniec” 7/8 października 1942 r. Akcja „Wieniec II” 31 grudnia 1942/1 stycznia 1943 r.	Akcja „Meksyk II” (Akcja pod Arsenalem) 26 marca 1943 r.	Akcja „Kutschera” 1 lutego 1944 r.	Akcja „Most III” 25/26 lipca 1944 r.
Zniszczenie wszystkich linii kolejowych na trasach wylotowych z Warszawy, co sparaliżowało na kilka godzin warszawski węzeł kolejowy i zablokowało niemiecki transport na front wschodni.	Akcja zbrojna zorganizowana przez członków Szarych Szeregów, podczas której odbili z rąk Gestapo m.in. jednego ze swoich dowódców, harcmistrza Jana Bytnara, ps. Rudy.	Najsłynniejsza akcja Kedywu – zastrzelenie dowódcy SS i policji na dystrykt warszawski, kata Warszawy, gen. SS i policji Franza Kutschery [czyt.: kuczery]. Po tym wydarzeniu Niemcy złągodzili terror w stolicy.	Przejęcie przez AK niewypału niemieckiej rakiety V-2, a następnie zorganizowanie akcji jej przekazania aliantom, którzy wysłali po ten pocisk samolot transportowy z lotniska we Włoszech.

WALKA Z OKUPANTEM

LEGENDA

- granice państw z 31 VIII 1939 r.
- granice Rzeczypospolitej z 31 VIII 1939 r.
- obszary włączone do Niemiec w 1939 r.
- obszary okupowane przez Niemcy od 1939 r.
- obszary włączone do ZSRS w latach 1939–1940, od 1941 r. zajęte przez Niemcy
- granice tzw. Wielkich Niemiec w latach 1941–1944
- obszary działania polskiej partyzantki
- X ważniejsze bitwy partyzanckie
- ★ dywersja na liniach kolejowych
- zasięg akcji „Wachlarz” w latach 1941–1943 z podziałem na odcinki
- siedziby dowództw odcinków akcji „Wachlarz”

- ? 1. Wymień rejony, w których działały największe skupiska oddziałów partyzanckich.
2. Wskaż tereny, gdzie dochodziło do dywersji na torach kolejowych. Wyjaśnij, jaki był cel tego rodzaju działań.

POZOSTAŁE PODZIEMNE ORGANIZACJE ZBROJNE

Początkowo oprócz podlegającej rządowi londyńskiemu ZWZ (później: Armii Krajowej) na ziemiach okupowanej Polski swoje podziemne struktury wojskowe miały także pozostałe ugrupowania polityczne:

- ▶ **Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW)** podlegająca Stronnictwu Narodowemu,
- ▶ **Bataliony Chłopskie (BCh)** podlegające Stronnictwu Ludowemu,
- ▶ **Gwardia Ludowa WRN** (Wolność, Równość, Niepodległość) organizowana przez PPS.

W latach 1940–1944 przeprowadzono **akcję scale-niową**, dzięki której większość sił podporządkowała się częściowo lub w całości dowództwu AK. Poza strukturami Armii Krajowej pozostały **Narodowe Siły Zbrojne (NSZ)**, które wyłamały się z NOW. Od czasu klęski Niemców pod Stalingradem uznawały bowiem ZSRS za najważniejszego wroga i dlatego zwalczały lewicową polską partyzantkę oraz oddziały mniejszości narodowych. Poza kontrolą stronnictw politycznych oraz rządu Rzeczypospolitej pozostawały podlegające Moskwie struktury konspiracji komunistycznej. Polska Partia Robotnicza dysponowała własną partyzantką – **Gwardią Ludową (GL)**, przemianowaną w 1944 r. na **Armieję Ludową (AL)**, i ograniczała się do ścisłej współpracy z władzami ZSRS.

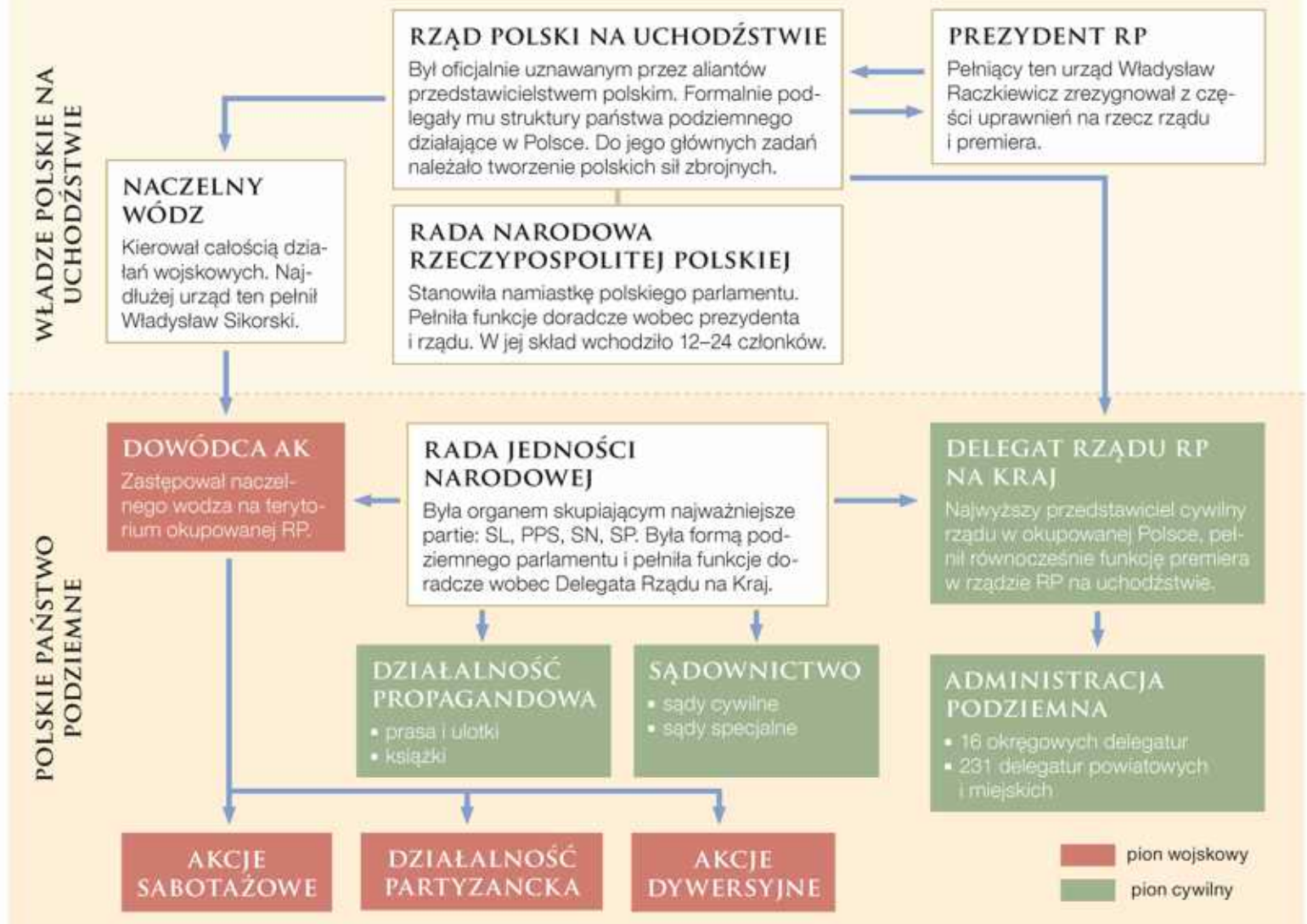
KONSPIRACJA CYWILNA

W okupowanej Polsce nie tylko prowadzono czynną walkę z okupantem, działały tu w konspiracji także partie polityczne. Do najbardziej aktywnych należały: Stronnictwo Narodowe kryptonim „Kwadrat”, Stronnictwo Ludowe „Trójkąt”, PPS (przemianowana na Wolność, Równość, Niepodległość „Koło”) oraz Stronnictwo Demokratyczne „Prostokąt”. Partie te weszły w skład Politycznego Komitetu Porozumiewawczego (PKP), który w kwietniu 1940 r. został uznany przez rząd na uchodźstwie za polityczną reprezentację kraju. W styczniu 1944 r. przekształcił się on w **Radę Jedności Narodowej (RJN)**, swoisty **podziemny parlament**. W marcu tego roku uchwaliła ona deklarację *O co walczy naród polski*, która zawierała wizję przyszłej Polski, państwa demokracji parlamentarnej, uznającego autonomię mniejszości narodowych. Postulowano w niej także poszerzenie granic kraju, m.in. o Gdańsk, Prusy Wschodnie i Śląsk Opolski. Opowiedziano się za współpracą z aliantami zachodnimi oraz ZSRS. Jednak stosunki z tymi ostatnimi były uzależnione od uznania przez nich przedwojennych granic Rzeczypospolitej.

Tworzeniem podziemnej administracji państwowej zajmowała się od grudnia 1940 r. **Delegatura Rządu RP na Kraj**. Podlegało jej m.in. Kierownictwo Walki

■ POLSKIE PAŃSTWO PODZIEMNE

CEKAWOSTKA

Edukacja i wychowanie podczas okupacji

Niemcy nie uwzględniali potrzeby kształcenia ludności w okupowanej Polsce. Polacy mieli w ich zamyśle odgrywać rolę niewykształconych pracowników fizycznych. Dlatego dopuszczane było tylko nauczanie elementarne, tj. pisanie, czytanie, podstawowe rachunki. Polscy nauczyciele stanowili jedną z głównych grup mordowanych przez Niemców lub wysyłanych do obozów koncentracyjnych. Mimo groźby więzienia lub osadzenia w obozie koncentracyjnym szybko zaczęto organizować konspiracyjne nauczanie. Już w październiku 1939 r. powołano do życia **Tajną Organizację Nauczycielską**, której działalność przyniosła powstanie podziemnego szkolnictwa na wszystkich poziomach, tzw. **tajnych kompletów**. Objęło ono 1 mln uczniów szkół podstawowych oraz 100 tys. licealistów. W podziemiu prowadzono również nauczanie akademickie z udziałem profesorów. Podczas okupacji w konspiracji organizacje harcerskie kontynuowały działalność wychowawczą. Prowadziły ją Szare Szeregi i Hufce Polskie, zrzeszające członków Związku Harcerstwa Polskiego.

Uczniowie i nauczyciele uczestniczący w tajnych kompletach musieli zachować szczególną ostrożność. Zbieranie się i rozchodzenie większych grup ludzi budziły podejrzenia policji i niemieckich agentów.

• fotografia, Polska, 1943 r.

Cywilnej, w ramach którego funkcjonowało podziemne sądownictwo, wydające wyroki na zdrajców oraz słynących z okrucieństwa niemieckich funkcjonariuszy. Pierwszym **Delegatem Rządu na Kraj**, który był łącznikiem między ojczyzną a rządem na uchodźstwie, został były prezydent Poznania **Cyryl Ratajski**.

Od 1944 r. Delegat Rządu na Kraj, pełniący funkcję wiceministra w rządzie emigracyjnym, tworzył wraz ze swoimi trzema zastępcami **Krajową Radę Ministrów** (odpowiednik rządu). Była ona organem władzy wykonawczej Polskiego Państwa Podziemnego. Podlegały jej departamenty, czyli ministerstwa, oraz administracja terenowa. Przy Delegaturze działał **Departament Informacji**, który wydawał podziemną prasę, obejmującą łącznie 1700 tytułów powielanych w tysiącach egzemplarzy.

Pion cywilny polskiego podziemia zajmował się również przygotowaniem kadr administracji mających

WARTO WIEDZIEĆ

Misje Jana Karskiego

Jednym z najśłynniejszych przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego był Jan Karski (naprawdę nazywał się Jan Romuald Koziński). Ten polski prawnik i dyplomata był zaangażowany w działalność konspiracyjną. Jako pierwszy użył nazwy „Polskie Państwo Podziemne”, opisując w 1944 r. jego historię. Karski kilkakrotnie w roli emisariusza odbywał niebezpieczne podróże na zachód Europy do przedstawicieli polskich władz na uchodźstwie. Jego najważniejsza misja miała na celu zaalarmowanie aliantów zachodnich w sprawie eksterminacji Żydów w Polsce. Z tego powodu Karski dwukrotnie przedarł się na teren warszawskiego getta. Był też w obozie przejściowym w Izbicy, skąd wysyłano Żydów do obozów zagłady. Na tej podstawie spisał trzy kolejne raporty o Holokauście na ziemiach polskich. W 1942 r. przedostał się do Londynu, gdzie przedstawił swoje świadectwa reprezentantom polskiego i brytyjskiego rządu. W lipcu 1943 r. udało mu się nawet spotkać z prezydentem USA – Franklinem Delano Rooseveltem, aby zaapelować o pomoc dla Żydów w Polsce. Podczas pobytu w Ameryce spotykał się z władzami Kościołów, biznesmenami, a nawet artystami z Hollywood. Jego misja nie przyniosła jednak spodziewanych rezultatów, a raporty Karskiego przyjęto z niedowierzaniem. Pomimo że były rzetelnym świadectwem Holokaustu, wielu wpływowych polityków nie mogło uwierzyć w ogrom zbrodni hitlerowskich w okupowanej Polsce.

Jakie znaczenie miały misje Jana Karskiego?

odbudowywać w przyszłości państwo oraz tworzyć plany rozwoju gospodarczego, społecznego i finansowego powojennej Polski. Zdawano sobie sprawę z tego, iż po przegranej III Rzeszy państwo polskie otrzyma nabytki terytorialne jej kosztem, dlatego opracowano także plany integracji nowych ziem z resztą kraju.

RZEŹ WOŁYŃSKA

Korzystając z klęski II Rzeczypospolitej, Ukraińcy starali się powołać do życia własne niepodległe państwo, pozbawione mniejszości narodowych. Stalin nie zamierzał jednak wspierać żadnego ruchu narodowego, którego celem było utworzenie na okupowanych terenach państwa niezależnego od Związku Sowieckiego.

Sytuacja zmieniła się w 1941 r., po wybuchu wojny pomiędzy ZSRS i III Rzeszą oraz po zajęciu polskich Kresów przez oddziały niemieckie. Współpracujący z Niemcami ukraińscy nacjonaliści pod wodzą Stepana Bandery zorganizowali w 1942 r. własne konspiracyjne oddziały zbrojne – **Ukraińską Powstańczą Armię (UPA)**. Jej celem stali się zamieszkujący Kresy Wschodnie Polacy, którzy przez ukraińskich nacjonalistów byli uznawani za największą przeszkodę w realizacji idei ich państwa. Na początku 1943 r. UPA podjęła decyzję o przeprowadzeniu **czystek etnicznych**, by na ziemiach uważanych przez nich za ukraińskie **zlikwidować ludność polską**. Już w lutym 1943 r. rozpoczęły się mordy na Polakach na Wołyniu. Oddziały UPA otaczały, a następnie atakowały wsie, zabijając wszystkich mieszkańców – zarówno mężczyzn, jak i kobiety oraz dzieci. Kulminacja ataków UPA, nazywanych **rzezią wołyńską**, przypadła 11 lipca 1943 r. („krwawa niedziela” na Wołyniu). Napadnięto wówczas jednocześnie 99 polskich wsi. W całym 1943 r.

Mord w Lipnikach w marcu 1943 r. na polskich mieszkańcach wsi przez oddziały UPA przyniósł ponad 120 ofiar. Mężczyźni, kobiety i dzieci zostali zamordowani w większości prymitywną bronią białą wykonaną często z narzędzi rolniczych.

■ fotografia, Wołyń, 1943 r.

ofiara **banderowców** (tak nazywano członków UPA) padło blisko 60 tys. Polaków. Rok później – chociaż na mniejszą skalę – powtórzono tę akcję w Galicji Wschodniej.

W obronie ludności cywilnej oraz w akcjach odwetowych uczestniczyły doraźnie powołane oddziały polskiej samoobrony, wspierane przez jednostki partyzantki sowieckiej i Armii Krajowej. Ocaleni wołyńscy Polacy, pomimo zakazu władz Polski Podziemnej, wstępowali również do niemieckiej policji pomocniczej, aby w ten sposób chronić cywilów. Szacuje się, że w wyniku ukraińskich mordów na Kresach Wschodnich **zginęło ok. 100 tys. Polaków, a 300 tys. zostało zmuszonych do ucieczki**. Na skutek działań polskiej samoobrony oraz Armii Krajowej zginęło kilka tysięcy Ukraińców. Trzeba także pamiętać, że wielu z nich zginęło z rąk członków UPA w ramach kary za udzielanie schronienia polskim sąsiadom.

■ AKCJA „BURZA”

Głównym celem Armii Krajowej było zorganizowanie ogólnopolskiego antyniemieckiego powstania. Liczono na to, że pokonane przez Armię Czerwoną wojska niemieckie zaczną w nieładzie wycofywać się na zachód. Po wybuchu powstania i zdobyciu broni w wyniku rozbrojenia Niemców zamierzano zorganizować polskie wojsko, które uzyskałoby wsparcie dywizjonów

lotniczych i spadochroniarzy z Wielkiej Brytanii. Dzięki temu na terenie Polski armia i administracja powstałyby jeszcze przed przybyciem wojsk sowieckich.

Jednak Niemcy, mimo klęsk ponoszonych na froncie wschodnim, wycofywali się w pełnym porządku, co przekreśliło plany polskiego podziemia. Dlatego w dowództwie Armii Krajowej opracowano nowy plan akcji, pod kryptonimem „**Burza**”, który zakładał, że:

- ▶ struktury Polskiego Państwa Podziemnego miały włączyć się w wyzwalenie obszaru Rzeczypospolitej przy współpracy z Armią Czerwoną;
- ▶ na wyzwolonym terenie miały się następnie ujawniać struktury cywilne i wojskowe podległe władzom polskim w Londynie;
- ▶ Polacy mieli wystąpić w roli gospodarzy tych ziem i potwierdzić przynależność Kresów do Polski.

Realizacja planu „Burza” zaczęła się na Wołyniu na początku 1944 r., tj. w chwili przekroczenia przez Armię Czerwoną dawnej granicy polsko-sowietkiej. Następnie oddziały AK wzięły udział w wyzwoleniu Lwowa, Wilna oraz Białostoczczyzny i Lubelszczyzny. Wszędzie przebieg wydarzeń wyglądał jednak tak samo. Po zakończeniu walk oddziały AK były rozbrajane przez Sowieców, a oficerowie – aresztowani i wywożeni w głąb ZSRS. Żołnierzom proponowano wstąpienie do armii stworzonej przez polskich komunistów albo więzienie.

Patrol żołnierzy Armii Krajowej i Armii Czerwonej na ulicach Wilna. Wyzwalanie tego miasta odbywało się w ramach operacji „Ostra Brama”, będącej częścią akcji „Burza”.

■ fotografia, Wilno, VII 1944 r.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj struktury Polskiego Państwa Podziemnego.
2. Wymień organizacje konspiracyjne, które nie podlegały polskiemu rządowi emigracyjnemu w Londynie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Londyńska reduta. Władysław Raczkiewicz (1885–1947), red. J. Kłaczek, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017.
T. Szarota, Stefan „Grot” Rowecki, Warszawa 1985.

POWSTANIE WARSZAWSKIE I ROK 1945

W 1944 r. Armia Czerwona wkroczyła na ziemie przedwojennej Rzeczypospolitej, wypierając z nich oddziały Wehrmachtu. W tej sytuacji dowództwo Armii Krajowej zdecydowało o rozpoczęciu akcji „Burza”. Na ziemiach wschodnich nie przyniosła ona jednak spodziewanych rezultatów. Sowieci dążyli bowiem do objęcia opanowanych terenów swoimi wpływami. W lipcu 1944 r. wojska sowieckie zbliżyły się do Warszawy. Jakie działania podjęła Armia Krajowa? Jaki był stosunek aliantów zachodnich do sytuacji w Polsce?

■ PRZYCZYNY WYBUCHU POWSTANIA

21 lipca 1944 r. powstał w Moskwie **Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)** z Edwardem Osóbką-Morawskim na czele. Był to podporządkowany Stalinowi marionetkowy organ władzy wykonawczej, który składał się z polskich komunistów (więcej zob. s. 111). Tego samego dnia Krajowa Rada Narodowa połączyła utworzoną w ZSRS Armię Polską i partyzancką Armię Ludową (AL) w **Wojsko Polskie**. Dzień później – **22 lipca 1944 r.** – w Moskwie ogłoszono **Manifest PKWN** (więcej o nim na s. 174), który stał

się deklaracją ideową nowych, komunistycznych władz Polski z tymczasową siedzibą w Chełmie, a następnie w Lublinie. PKWN uznał się za jedyną legalnie działającą reprezentację Polaków, a władze Rzeczypospolitej w Londynie określał jako „samozwańcze”.

Przygotowywane przejęcie władzy przez komunistów i sowiecka polityka na Kresach Wschodnich zmusiły Komendę Główną AK do zmiany dotychczasowych planów. Do tej pory Warszawa była bowiem wyłączona z akcji „Burza” i dlatego jeszcze w początkach lipca 1944 r. wywieziono stamtąd dużą ilość broni maszynowej. Dowództwo AK postanowiło jednak samodzielnie wyzwolić stolicę i wystąpić wobec wkraczających wojsk sowieckich w roli gospodarzy. Oprócz perspektywy komunistycznych rządów w Polsce zaprowadzonych przez Sowietów do decyzji o zbrojnym wystąpieniu skłaniała ewakuacja niemieckiej administracji z Warszawy, rozpoczęta wobec zbliżania się Armii Czerwonej. Wybuch powstania miał być także argumentem w rozmowach premiera Stanisława Miłkołajczyka, który udawał się w tym czasie do Moskwy na spotkanie ze Stalinem.

Do walki z Niemcami nawoływała mieszkańców Warszawy w dniu 29 lipca 1944 r. moskiewska radiostacja im. Tadeusza Kościuszki, a dzień później z podobnym apelem wystąpiło podziemie komunistyczne z Polskiej Partii Robotniczej (PPR). Odbierano to jako zapowiedź zbliżającego się natarcia Armii Czerwonej na stacjonujących w Warszawie Niemców. Nie zdawano sobie jednak sprawy z rzeczywistych intencji władz sowieckich, które nie zamierzały udzielić pomocy powstaniu zorganizowanemu przez Polskie Państwo Podziemne.

Manifest PKWN ogłoszony przez komunistyczne władze w Lublinie był rozpowszechniany na afiszach rozklejanych na murach wyzwolonych miast.

■ plakat, Polska, 1944 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOMOROWSKI, ps. BÓR

1895–1966

Polski dowódca wojskowy, komendant Armii Krajowej. W czasie I wojny światowej walczył w armii austro-węgierskiej jako ułan. W 1918 r. wstąpił do Wojska Polskiego. Brał udział w walkach z Ukraińcami i wojnie polsko-bolszewickiej. W okresie międzywojennym był m.in. instruktorem jazdy konnej. Reprezentował Polskę na igrzyskach olimpijskich w 1924 r. w Paryżu. Podczas wojny obronnej w 1939 r. był zastępcą dowódcy brygady kawalerii. Uniknął aresztowania i przeszedł do konspiracji. Po aresztowaniu Stefana Roweckiego, ps. Grot, w lipcu 1943 r. został Komendantem Głównym Armii Krajowej. Podjął decyzję o rozpoczęciu powstania warszawskiego. Po jego upadku trafił do niewoli, gdzie spędził resztę wojny. Po 1945 r. pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. W latach 1947–1949 był premierem rządu polskiego na uchodźstwie.

Dnia 31 lipca Komendant Główny AK, gen. Tadeusz Komorowski, ps. Bór, otrzymał – jak się później okazało – nieprawdziwy meldunek, że na przedpolach Pragi pojawiły się pierwsze oddziały Armii Czerwonej. Wydał wówczas rozkaz o rozpoczęciu powstania w Warszawie **1 sierpnia 1944 r.** o godzinie **17.00 (godzina „W”)**.

Początkowo narodowowyzwoleńczy zryw został przyjęty z entuzjazmem przez znaczną część mieszkańców stolicy. Spodziewano się bowiem szybkiego pokonania Niemców i usunięcia ich z miasta. Natychmiast ujawniły się polskie władze cywilne na wyzwolonych terenach i Polacy poculi się jak w wolnym kraju.

■ PRZEBIEG WALK POWSTAŃCZYCH

Do walki w pierwszych dniach powstania przystąpiło ok. 36 tys. żołnierzy z Okręgu Warszawskiego AK, 700 żołnierzy NSZ oraz 270 żołnierzy AL. Bronią dysponowało jedynie ok. 10% powstańców, a wielu miało tylko pistolety lub pojedyncze granaty.

▶ Z początku w dniach 1–4 sierpnia inicjatywa należała do powstańców, którzy odnieśli wiele sukcesów. W ich rękach znalazły się: większa część Śródmieścia, Stare Miasto, Powiśle, Żoliborz, Wola i Mokotów, lecz były to dzielnice odcięte od siebie. Do utrzymania

Młodzi powstańcy na stanowisku strzeleckim jednej z warszawskich barykad. Oddziały powstańcze w części składały się z kilkunastoletnich chłopców. Zajmowali się oni głównie dostarczaniem poczyty i rozkazów, lecz czasami także brali udział w bezpośrednich walkach z siłami niemieckimi.

■ fotografia, Warszawa, 1944 r.

komunikacji między nimi zaczęto więc wykorzystywać **kanały miejskie**. Powstańcom nie udało się jednak opanować żadnego z zakładanych celów wojskowych ani mostów na Wiśle. Nie zajęli również Pragi, gdzie powstanie upadło już 2 sierpnia.

- ▶ Adolf Hitler na wieść o wybuchu powstania rozkazał zniszczyć Warszawę i wymordować jej mieszkańców. Skierowano tam w sumie ponad 50 tys. żołnierzy, dowodzonych przez Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, które dysponowały lotnictwem, czołgami i artylerią. Zaczęły one odzyskiwać dzielnicę po dzielnicy.
- ▶ 8 sierpnia 1944 r. Niemcy zajęli **Wolę**, gdzie wymordowali ok. 40 tys. mieszkańców. Trzy dni później jej tragiczny los podzieliła **Ochota**.
- ▶ 2 września upadła Starówka, a 27 września Mokotów. Najdłużej trwała obrona Śródmieścia.
- ▶ Na początku września 1944 r. dowództwo powstania podjęło decyzję o rozpoczęciu rozmów kapitulacyjnych.
- ▶ Wiadomość o tym dotarła do Stalina, który nakazał natychmiast wznowić działania wojenne oraz wydał zgodę na lądowanie po sowieckiej stronie samolotów alianckich zrzucających pomoc dla powstańców. W połowie września została zajęta przez Sowieców prawobrzeżna część Warszawy – Praga. Skłoniło to gen. Komorowskiego do zerwania rozmów kapitulacyjnych i wznowienia walk.
- ▶ W dniach 16–23 września 1944 r. próbę przyścia z pomocą stolicy podjęły oddziały 1 Armii Wojska Polskiego, walczącej u boku Armii Czerwonej.

POWSTANIE WARSZAWSKIE

Ze względu na koncentrację wojsk niemieckich w okolicach Warszawy i niedostateczne uzbrojenie polskich oddziałów decyzja o rozpoczęciu powstania była bardzo ryzykowna. Dzięki bohaterskiej postawie powstańcom udało się jednak opanować kilka głównych lewobrzeżnych dzielnic stolicy. Gdy jednak spodziewane natarcie Armii Czerwonej zostało celowo wstrzymane przez Stalina, sytuacja Polaków stała się beznadziejna.

■ Obiekty strategiczne

W wyzwolonych dzielnicach Niemcy zachowali kontrolę nad wieloma strategicznymi punktami, które już wcześniej przygotowywali do obrony. Budynki górujące nad miastem udawało się powstańcom zdobyć dopiero po wielodniowym oblężeniu.

PAST-a, czyli gmach Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej, został zdobyty 20 sierpnia. Ulokowani w nim niemieccy snajperzy przez prawie trzy tygodnie stanowili poważne zagrożenie dla Polaków.

LEGENDA:

- ruiny getta
- tereny kontrolowane przez powstańców

4 VIII 1944

W pierwszych dniach walk powstańcy zajęli centralne dzielnice stolicy oraz Żolibórz na północy i Mokotów na południu. Ponadto wyzwolili na krótko robotnicze dzielnice, Wolę i Ochotę, jednak Niemcy wkrótce je zajęli, przeprowadzając masakrę ludności.

■ Wyzwolone tereny

Granice terenów zajętych przez powstańców wyznaczały barykady. W wyzwolonych dzielnicach powiewały biało-czerwone flagi, niszczone symbole hitlerowskie i wszelkie ślady niemieckiej obecności. Tworzono polską administrację, a w celu podniesienia ludności na duchu rozwijano życie kulturalne.

Barykady, wznoszone z płyt chodnikowych i bruku, miały powstrzymać natarcie sił niemieckich i osłaniać przed ostrzałem mieszkańców przekraczających ulice.

3 IX 1944

Na przełomie sierpnia i września powstańcy kontrolowali znacznie mniejsze tereny. Zostali wyparci ze Starego Miasta, Ochoty, Woli i ruin getta. Wszystkie mosty na Wiśle pozostały w rękach Niemców.

■ Nierówna walka

Niemcy mieli ogromną przewagę w uzbrojeniu i wyposażeniu. Wykorzystywali lotnictwo, czołgi, artylerię, a nawet wojska rakietowe. Powstańcy dysponowali bronią ręczną, którą zdobywali w walce z Niemcami, dostawali w rzutach lotniczych od Brytyjczyków lub w niewielkich ilościach wyprodukowali metodami rzemieślniczymi.

Oddziały powstańcze walczyły z użyciem niewielkiej dostępnej im ilości broni i amunicji. Mimo ogromnego zapasu i poświęcenia w starciu z doskonale uzbrojonymi Niemcami przy przedłużających się walkach były skazane na klęskę.

■ Dzielnice bez połączenia

W rękach Niemców pozostały szerokie arterie komunikacyjne pomiędzy dzielnicami zajętymi przez powstańców. Dzięki temu mogli skutecznie wykorzystywać czołgi, którymi Polacy nie dysponowali.

Podziemne kanały były często jedyną drogą komunikacji pomiędzy dzielnicami wyzwolonymi przez powstańców.

2 X 1944

Na przełomie września i października powstanie chyliło się ku upadkowi. Broniło się tylko Śródmieście. Gdy w połowie września siły sowieckie wraz z wojskiem polskim wyzwoliły Pragę, Niemcy wysadzili wszystkie mosty na Wiśle. Na początku października powstańcy ogłosili kapitulację.

■ Straty i ofiary

Niemieckie bombardowania i ostrzał przynosiły codziennie ogromne straty wśród ludności cywilnej. Dzielnice, które jak Wola czy Ochota wpadły w ręce hitlerowców, były pustoszone, a ich mieszkańcy mordowani. Po kapitulacji powstania i wysiedleniu warszawiaków wojska niemieckie przystąpiły do systematycznego burzenia budynków ocalałych z walk. Cała Warszawa, podobnie jak getto, miała się zmienić w morze ruin.

Straty w ludziach

Powstańcy
i ludność
cywilna

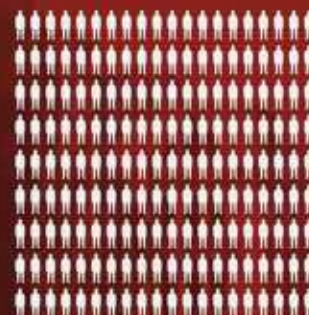
żołnierze

18 000

cywile

180 000

Niemcy
i ich
sojusznicy

żołnierze

10 000

Zniszczenia Warszawy

zabudowa
mieszkalna

zabudowa
przemysłowa

obiekty
zabytkowe

mosty

Z inicjatywy jej dowódcy, gen. Zygmunta Berlinga, na Czerniakowie i Żoliborzu doszło do desantu, który jednak, pozbawiony wsparcia sowieckiego, został rozbity przez Niemców. W walkach zginęło 3,5 tys. polskich żołnierzy. Front zatrzymał się na Wiśle, a Berlinga odwołano ze stanowiska, zastępując sowieckim oficerem.

■ ZACHODNI ALIANSI WOBEC POWSTANIA

Jedynym mocarstwem, które starało się przyjść z pomocą powstańcom warszawskim, była Wielka Brytania. Mimo że Brytyjczycy nie zostali poinformowani przez Polaków o rozpoczęciu powstania, to zaangażowali się w jego wspieranie. Churchill kilkakrotnie interweniował u Stalina w tej sprawie, a gdy nie odniosło to skutku, starał się uzyskać jego zgodę na lądowanie alianckich samolotów na sowieckich lotniskach dla uzupełnienia paliwa. Mimo jej braku lotnictwo brytyjskie przeprowadziło zrzuty z zaopatrzeniem na pozycje powstańcze. Już w nocy z 4 na 5 sierpnia 1944 r. z odległej bazy w Brindisi [czyt.: **brindizi**] we Włoszech wystartowały pierwsze samoloty z pomocą. Bardzo duże straty (31 zestrzelonych bombowców na 186 odbytych lotów), mała celność zrzutów (większość trafiła w ręce Niemców) oraz niebezpieczeństwo misji prowadzonych na granicy zasięgu bombowców

sprawiły jednak, że pod koniec września loty ostatecznie zawieszono. Wobec braku możliwości bezpiecznego lądowania nie wysłano na pomoc powstańcom polskiej 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej.

Prezydent USA Franklin Delano Roosevelt nie włączył się w pomoc powstaniu ani nie naciskał Stalina w tej sprawie. Dla niego najistotniejsze było zaangażowanie w przyszłości wojsk sowieckich w walkach z Japończykami na Dalekim Wschodzie. Unikał więc większych napięć z ZSRS i jego przywódcą. Oficjalnie jednak, w tym w rozmowach z polskimi politykami, popierał walkę Polaków o niepodległość.

■ UPADEK POWSTANIA

W obliczu nieuchronnej klęski **2 października 1944 r.** podpisano akt kapitulacji powstania warszawskiego. Straty powstańców wyniosły ok. 18 tys. zabitych, 25 tys. rannych oraz 16 tys. wziętych do niewoli (zob. [infografika](#) na s. 106–107). Jednym z nich był gen. Tadeusz Komorowski, mianowany w ostatnich dniach powstania Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych. Niemcy stracili w walkach 1800 zabitych i zaginionych, a 9 tys. odniosło rany. Ludność cywilna została wysiedlona ze stolicy, a miasto na rozkaz Hitlera poddano metodycznemu burzeniu. W styczniu 1945 r. lewobrzeżna Warszawa była zniszczona w 85%.

■ ŻYCIE W POWSTAŃCZEJ WARSZAWIE

Pomimo toczących się nieustannie walk i związanych z nimi trudności na co dzień w powstańczej Warszawie toczyło się bogate życie kulturalne, towarzyskie i polityczne. W stolicy działały legalne władze samorządowe i partie. W całym mieście wydawano ponad 130 tytułów prasowych. W Śródmieściu odbywały się m.in. wystawy, spotkania literackie, koncerty i spektakle. Działał tu m.in. teatrzyk kukielkowy „Pod Barykadą”.

W stolicy funkcjonowała także Harcerska Poczta Polowa, która dostarczała nawet do 6 tys. listów dziennie. Dla wielu warszawiaków był to jedyny sposób na uzyskanie informacji od bliskich z innych dzielnic. W całej Warszawie utworzono 8 urzędów pocztowych oraz ok. 40 punktów, w których znajdowały się skrzynki na listy. Każdy z nich mógł zawieść tylko do 25 słów i podlegał ścisłej cenzurze. Listonoszami byli najmłodsi harcerze Szarych Szeregów, nazywani zawiszakami (chłopcy i dziewczynki w wieku 12–14 lat).

Harczerze Szarych Szeregów doskonale sprawdzali się w roli kurierów w powstańczej Warszawie. Już w pierwszych latach wojny wielu z nich przeszło kurs topografii miasta.

■ *fotografia, Warszawa, VIII 1944 r.*

? Jakie znaczenie dla warszawiaków w okresie powstania miała działalność Szarych Szeregów?

Ludność cywilna podczas walk powstania warszawskiego poniosła ogromne straty. Okrutnych mordów dopuszczali się wobec niej żołnierze niemieccy ze specjalnych batalionów SS, które składały się z przestępców skazanych za najcięższe zbrodnie, dowodzonych przez **Oskara Dirlewangera**. Byli oni odpowiedzialni za masakry i gwałty na mieszkańcach Warszawy, m.in. na warszawskiej Woli. Wspierali ich w tym wschodni sojusznicy, głównie z **Rosyjskiej Wyzwoleńczej Armii**

Jeńcy niemieccy wzięci do niewoli przez powstańców. Z rozkazu dowództwa AK żołnierze Wehrmachtu mimo trudnych warunków mieli być traktowani zgodnie z zasadami konwencji genewskiej. Jeńcom malowano na plecach swastykę i kierowano do wyznaczonych obozów.

▪ fotografia, Warszawa, 1944 r.

Narodowej (RONA) Mieczysława Kamińskiego, oraz oddziały Łotyszy, Kałmuków i Azerów, prowadzący pacyfikację dzielnicy Ochota. Podczas powstania zginęło ok. 180 tys. mieszkańców stolicy, w wyniku m.in.:

- ▶ rzezi Woli – ok. 40 tys.,
- ▶ rzezi Ochoty – ok. 10 tys.,
- ▶ zdobycia Starego Miasta – ok. 35 tys.

Część warszawiaków nie opuściła miasta po powstaniu, kryjąc się w ruinach.

Oddziały powstańcze były uzbrojone w dużej mierze w niemiecką broń, którą zdobywały w walce lub w wyniku zajmowania składów broni okupanta. Jedynie niewielka część broni i amunicji pochodziła z dostaw zrzuconych na spadochronach przez aliantów oraz z niewielkich powstańczych warsztatów zbrojeniowych.

▪ fotografia, Warszawa, 1944 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OCENA POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

W listopadzie 1944 r., ponad miesiąc po zakończeniu walk w Warszawie, gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer [czyt.: ludwiś fiszer] spisał sprawozdanie, w którym zawarł swoją ocenę powstania.

Kłeska Warszawy stanowiła jednak w ostatecznym rozrachunku także klęskę Stalina. Stalin swoją taktyką osiągnął oczywiście to, że inteligencja polska, która w głównej mierze walczyła w szeregach AK, bądź poległa w walkach, bądź też wpadła do niewoli. Jednak poza tym z góry przewidzianym sukcesem rezultat powstania warszawskiego jest dla bolszewizmu zdecydowanie negatywny.

Przeważająca część narodu polskiego była od dawna nastawiona antybolszewicko. Z jednej strony bowiem dostatecznie poznała reżim bolszewicki, z drugiej zaś wśród Polaków od zawsze panowała nienawiść do wszystkiego, co rosyjskie. Szerokie kręgi ludności polskiej były jednak gotowe przejść do porządku dziennego nad tymi animozjami

i zaakceptować ze względów taktycznych sojusz z bolszewizmem. Liczono bowiem, że w ten sposób można będzie pozbyć się władzy niemieckiej.

Również ta koncepcja okazała się teraz całkowicie fałszywa, jest bowiem faktem, że Stalin nie tylko nie przyszedł z pomocą, ale praktycznie stał z bronią u nogi, również w ostatnich dniach powstania, gdy powstańcy AK podjęli jeszcze raz rozpaczliwy atak. Polacy przekonali się niezbić, że gra na rosyjską kartę może im w efekcie przynieść jedynie niepowodzenie, a nie oczekiwane odbudowanie ich dawnego państwa.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 278–279.

1. Wyjaśnij, dlaczego – zdaniem autora – klęska powstania była także klęską Stalina.
2. Oceń, czy Fischer słusznie ocenił zamiary i działania Sowietów.

■ ZNACZENIE POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

Dowództwo Armii Krajowej, podejmując tragiczną w skutkach decyzję o włączeniu Warszawy do planu „Burza”, wychodziło z założenia, że skróci to czas potrzebny do zajęcia miasta przez Armię Czerwoną. Przywitanie w roli gospodarza stolicy miało także wymóc na Sowietach uznanie przez nich miejscowych władz podległych rządowi w Londynie. Cel ten nie został osiągnięty. Nie wzięto bowiem pod uwagę, że Stalin nie miał żadnego interesu politycznego we wsparciu powstania organizowanego przez Armię Krajową. Po tym, jak przekonał się, że społeczeństwo Warszawy masowo popiera władze na uchodźstwie i podległą im AK, stracił zainteresowanie jej szybkim zajęciem. Wybuch długotrwałych i krwawych walk polskiego podziemia z Niemcami był mu na rękę. Sprzyjało to realizacji jego koncepcji podboju Polski, która po klęsce powstania, zniszczeniu stolicy i wypędzeniu jej mieszkańców utraciła centrum życia politycznego.

W dyskusjach toczących się na temat wybuchu powstania od wielu lat są powtarzane argumenty i popierające, i podważające tę decyzję (więcej o tym w [To budzi kontrowersje](#) na s. 122). Powstanie warszawskie

wspisało się w panteon polskich powstań narodowo-wyzwoleńczych i stało się kolejnym przykładem męczeństwa narodowego. W okresie powojennym ten zryw stał się także symbolem walk Polaków o niezależność od ZSRS.

Muzeum Powstania Warszawskiego, otwarte w 2004 r. w 60. rocznicę powstania, przyczyniło się do znaczącej popularyzacji wiedzy na temat polskiego oporu podczas okupacji. W ciągu pierwszej dekady działalności odwiedziło je 4,6 mln osób.

■ fotografia współczesna, Warszawa.

WALKI NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1944–1945

LEGENDA

- granice Polski z września 1939 r.
- Niemcy i obszary włączone do nich
- obszary okupowane przez Niemcy we wrześniu 1944 r.
- obszary zajęte przez ZSRS do września 1944 r.
- zasięg obszaru podległego PKWN (tzw. Polska lubelska)
- najważniejsze kierunki natarć Armii Czerwonej (1944–45)
- 1 Armia Wojska Polskiego   2 Armia Wojska Polskiego
- miejsca koncentracji   ■ miejsca koncentracji
- > przemieszczanie się   ---> przemieszczanie się
- szlak bojowy   → szlak bojowy
- Linie frontów:
- w czerwcu 1944 r.
- na początku września 1944 r.
- na początku stycznia 1945 r.
- w połowie kwietnia 1945 r.
- X najważniejsze bitwy stoczone przez armie Wojska Polskiego
- miejsce wybuchu powstania warszawskiego
- + miejsca mordów Polaków dokonanych po wkroczeniu w 1944 r. Armii Czerwonej na obszar Polski
- obszary długotrwałej obrony wojsk niemieckich
- miejscowości wyzwolone przez oddziały AK (w ramach akcji „Burza”) lub przy współudziale Armii Czerwonej
- fortefikacje i umocnienia niemieckie

1. Wskaż rejony, w których realizowano plan „Burza”.
2. Przeanalizuj kierunki natarć Armii Czerwonej na ziemiach polskich.

■ NOWE RZĄDY W POLSCE

W drugiej połowie 1944 r. na zajętych przez Armię Czerwoną ziemiach polskich ukształtowały się komunistyczne władze. W Lublinie z nadania ZSRS rezydował **PKWN, przekształcony 31 grudnia 1944 r. w Rząd Tymczasowy**. Jego premierem został Edward Osóbka-Morawski, a uznanie tego organu zadeklarowały oprócz Moskwy również Jugosławia, Czechosłowacja oraz Francja. Rząd oficjalnie miał charakter koalicyjny, ale kluczowe resorty objęły w nim komuniści. Nieoficjalnie nadzór nad jego działalnością sprawował gen. Iwan Sierow z NKWD.

Podczas pobytu w Moskwie w sierpniu 1944 r. premiera emigracyjnego rządu RP Stanisława Mikołajczyka doszło do spotkania z przedstawicielami polskich komunistów. Przewodniczący Krajowej Rady Narodowej Bolesław Bierut zaproponował mu urząd premiera w zdominowanym przez komunistów nowym rządzie, uznanie za obowiązującą konstytucji marcowej oraz pozbawienie stanowisk prezydenta Władysława Raczkiewicza i naczelnego wodza, gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Nowym prezydentem Polski miał zostać Bolesław Bierut. Mikołajczyk odrzucił te żądania, ale jego pozycja polityczna po upadku powstania warszawskiego była już bardzo słaba, co zakończyło się złożeniem przez niego dymisji w listopadzie 1944 r.

Żołnierze sowieccy, wyzwalając niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny Auschwitz-Birkenau, uwolnili więźniów i zabezpieczyli ślady zbrodni, których Niemcy dopuszczali się na ogromną skalę. Budowle obozowe, w dużej mierze zachowane, stanowią obecnie miejsce pamięci o ofiarach zbrodni niemieckich. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu jest jednym z głównych celów wycieczek m.in. młodzieży z Izraela odwiedzających miejsca męczeństwa ofiar Holokaustu.

■ fotografia, Oświęcim, 1945 r.

Na stanowisku premiera zastąpił go Tomasz Arciżewski z PPS, podkreślający chęć porozumienia z ZSRS, ale nie za cenę utraty suwerenności i Kresów Wschodnich. Ta jasna deklaracja nie zmieniła coraz bardziej niekorzystnej dla sprawy polskiej polityki aliantów (zob. postanowienia jałtańskie na s. 70). W tym czasie na zajętych przez ZSRS terenach tzw. **Polski lubelskiej** rozbudowywali swój aparat władzy polscy komuniści.

■ WALKI NA ZIEMIACH POLSKICH

12 stycznia 1945 r. ruszyła wielka ofensywa wojsk sowieckich. W wyniku jej natarcia przełamano niemiecką obronę na linii Wisły i zajęto pozostałą część ziem polskich oraz Prusy Wschodnie:

- ▶ 17 stycznia 1 Armia Wojska Polskiego wkroczyła po krótkich walkach do zrujnowanej Warszawy.
- ▶ W następnych dwóch dniach Sowietci zajęli Kraków i Łódź.
- ▶ Pod koniec stycznia rozpoczęła się walka o zdobycie Poznania, zamienionego w twierdzę przez Niemców, których długotrwały opór przełamano dopiero 23 lutego 1945 r.
- ▶ Od 24 do 27 stycznia trwały walki o Bydgoszcz, w których uczestniczyły również polskie jednostki.
- ▶ W dniu 27 stycznia 1945 r. Armia Czerwona wyzwoliła obóz **Auschwitz-Birkenau**, uwalniając więźniów, którzy dożyli tej chwili.
- ▶ Dzień później zostały zdobyte Katowice i pozostałe tereny polskiej części Górnego Śląska.
- ▶ Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. sowieckie i polskie wojska stoczyły najcięższe walki na Pomorzu, gdzie Niemcy zbudowali system umocnień nazywany **Walem Pomorskim**, i ostatecznie opanowały większość Pomorza Gdańskiego (bez Gdańska).
- ▶ W lutym wyparli Niemców z Wielkopolski, a w marcu zdobyli Gdańsk.
- ▶ Wczesną wiosną 1945 r. całe terytorium II Rzeczypospolitej było już zajęte przez Armię Czerwoną.
- ▶ Na zajętych terenach NKWD zaczął organizować sieć obozów przeznaczonych dla żołnierzy polskiego podziemia. Przeprowadzał również obławy (m.in. augustowską, górnośląską i pomorską) na ludność podejrzaną o działalność konspiracyjną.

ĆWICZENIA

1. Przeprowadź debatę „za i przeciw” na temat: *Czy decyzja o wybuchu powstania warszawskiego była słuszną?*
2. Przedstaw skutki powstania warszawskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Powstanie '44*, tłum. E. Muskat-Tabakowska, Kraków 2018.
J. Ciechanowski, *Powstanie warszawskie*, Warszawa 2014.

5 POLACY NA FRONTACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Pomimo klęski we wrześniu 1939 r. polscy ochotnicy wkrótce ponownie zaczęli walczyć z Niemcami. Polskie oddziały powstawały zarówno u boku aliantów zachodnich, jak i Armii Czerwonej. W jakich rodzajach sił zbrojnych służyli Polacy? Gdzie organizowano polskie jednostki? W jakich miejscach walczyli polscy żołnierze i czym się wstawili?

■ POCZĄTKI POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH

Po klęsce w wojnie obronnej rząd emigracyjny z pomocą Francji i Wielkiej Brytanii zaczął odtwarzać na terytorium tych państw polską armię. W jej skład wchodziły zarówno siły lądowe, jak i jednostki lotnictwa. W większości rekrutowała się spośród żołnierzy, którym udało się przedostać przez Rumunię i Węgry na Zachód, i szybko osiągnęła liczbę 85 tys.

W momencie ataku III Rzeszy na Francję (V 1940 r.) tylko część polskich jednostek była gotowa do walki (ok. 50 tys. żołnierzy). Armia francuska została jednak pobita, a wspierające ją polskie oddziały uległy rozproszeniu. Około połowie polskich żołnierzy biorących udział w kampanii francuskiej udało się przedostać do Wielkiej Brytanii.

Zasady działania i finansowania polskich oddziałów stacjonujących na terenach należących do Brytyjczyków uregulowano specjalną umową zawartą w sierpniu 1940 r. W tym okresie liczebność **Polskich Sił Zbrojnych (PSZ)**, jak nazywano polskie wojsko, wynosiła ok. 30 tys. żołnierzy. Polskie władze szybko zaczęły podejmować wysiłki w celu zwiększenia naboru, lecz próba rekrutacji wśród emigrantów w USA i Kanadzie nie przyniosła większych rezultatów.

W 1942 r. polskie jednostki utworzone w Wielkiej Brytanii zostały zreorganizowane. Powstał z nich 1 Korpus Pancerno-Motorowy, który stacjonował w Szkocji. Składał się on z: **1 Dywizji Pancernej** (dowodzonej przez **gen. Stanisława Maczka**), **1 Samodzielnej Brygady Strzelców** oraz jednostek pomocniczych. Z myślą o wsparciu przyszłego powstania w kraju utworzono także **1 Samodzielną Brygadę Spadochronową** (dowódcą został **gen. Stanisław Sosabowski**), która podlegała bezpośrednio naczelnemu wodzowi.

■ WALKI O NARWIK

Utworzona we Francji **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich** jako pierwsza polska jednostka wzięła udział w walkach z Niemcami. Po ataku III Rzeszy na Norwegię ta formacja weszła w skład alianckich oddziałów posiłkowych i w maju 1940 r. walczyła w bitwie o strategiczny port w **Narwiku**. Miasto i port zostały ostatecznie zdobyte, ale krytyczna sytuacja Francji broniącej się przed Niemcami sprawiła, że wojska sprzymierzonych musiały się wycofać z Norwegii. W walkach w norweskich fiordach uczestniczyła również polska flota, m.in. niszczyciele *Błyskawica*, *Burza* i *Grom*. Ten ostatni, trafiony bombą lotniczą, zatonął wraz z 59 marynarzami na pokładzie. Podczas niemieckiej inwazji na Skandynawię zginął także okręt podwodny *Orzeł*.

Żołnierze z Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich podczas ewakuacji z Narwiku. W walkach w Norwegii wzięło udział niemal 5 tys. Polaków, ok. 100 z nich zginęło, a prawie 200 zostało rannych.

■ fotografia, Narwik, 1940 r.

? Odszukaj informacje na temat udziału w wojnie polskiego transatlantyku MS Chrobry.

■ POLSKIE LOTNICTWO W ANGLII

Polskim pilotom walczącym we Francji w większości udało się przedostać do Wielkiej Brytanii. Ze względu na brak wyszkolonej kadry oraz zagrożenie niemiecką inwazją Brytyjczycy już w lipcu 1940 r. zezwolili na formowanie polskich jednostek lotniczych na Wyspach Brytyjskich. Polacy zostali wyposażeni w nowoczesny sprzęt – myśliwce Hurricane (zob. [infografika](#) na s. 26–27) – i skierowani na przeszkolenie. Mieli poznać taktykę walki oraz język angielski, używany do porozumiewania się podczas lotów bojowych.

Jako jeden z pierwszych został sformowany **303 Dywizjon Myśliwski „Warszawski” im. Tadeusza Kościuszki**. Jego piloci wzięli udział w najcięższych walkach powietrznych podczas bitwy o Anglię w sierpniu i wrześniu 1940 r. Oprócz Dywizjonu 303 walczył w niej także **302 Dywizjon Myśliwski „Poznański”**. Wysoki poziom wyszkolenia polskich pilotów sprawił, że Brytyjczycy szybko wydali pozwolenie na tworzenie następnych formacji z ich udziałem. Wkrótce powstało kilka dywizjonów myśliwskich oraz cztery bombowe. Podczas kilkumiesięcznych walk strącono **1700 samolotów Luftwaffe**, z czego ponad **170 zestrzelili Polacy**. W czasie walk o Anglię zginęło 32 polskich pilotów.

■ WALKI W AFRYCE

Rozkazem naczelnego wodza, gen. Sikorskiego, w kontrolowanej przez Francję Syrii w kwietniu 1940 r. została sformowana **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich**. Jej dowódcą został **plk Stanisław Kopański**. Jednostkę zamierzano wykorzystać do działań na Bałkanach, jednak po klęsce Francji oddziały

brygady przedostały się do zajmowanej przez Brytyjczyków Palestyny. Po przeorganizowaniu i dozbrojeniu brygada miała trafić na front w Grecji, lecz wobec upadku tego państwa wysłano ją do Afryki Północnej.

W sierpniu 1941 r. polskie oddziały przerzucono do **Tobruku**, oblężonego przez niemieckie oddziały **Afrika Korps**. Polacy ramię w ramię z Australijczykami walczyli tam do grudnia 1941 r. – wówczas twierdzę oswobodzono dzięki brytyjskiej kontrofensywie.

CEKAWOSTKA

Polscy naukowcy w służbie zwycięstwa

Do sukcesów aliantów przyczynili się nie tylko polscy żołnierze, lecz także naukowcy. Dzięki pracy trzech wybitnych polskich matematyków: Mariana Rejewskiego, Henryka Zygalskiego i Jerzego Różyckiego udało się złamać kody niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma. Pozwoliło to Brytyjczykom na przechwytywanie niemieckich rozkazów i skuteczną obronę m.in. przed nalotami i atakami łodzi podwodnych wroga. Polacy Józef Kosacki oraz Andrzej Garboś skonstruowali w 1942 r. wykrywacz min, którego użycie pozwoliło aliantom oczyszczać pola minowe. Z kolei Rudolf Gundlach wynalazł peryskop czołgowy, Władysław Świątkowski wyrzutnik bombowy zastosowany w 165 tys. alianckich samolotów, a Henryk Magnuski – radiostację wojskową krótkiego zasięgu. Szczególnie cenne dla aliantów okazały się prace zespołu naukowców AK związane z opisaniem niemieckiej rakiety V-2, odnalezionej w okolicach miejscowości Sarnaki w 1944 r.

Jan Zumbach należał do najlepszych pilotów Dywizjonu 303 im. Tadeusza Kościuszki. Na kabine jego myśliwca, poniżej emblematu dywizjonu z charakterystycznymi kosami, widoczny jest niemiecki Krzyż Żelazny za bombardowanie Warszawy – trofeum zdjęte z jednego z zestrzelonych samolotów Luftwaffe.

■ fotografia, Wielka Brytania, 1940 r.

Żołnierze Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w okopie pod Tobrukiem. Polacy przez pięć miesięcy bronili ważnego, zachodniego odcinka fortyfikacji miasta, a 9 grudnia 1941 r. wzięli udział w natarciu, które umożliwiło odblokowanie Tobruku.

■ fotografia, Tobruk, 1941 r.

sywie. Przez następne miesiące Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich brała udział w walkach w Afryce Północnej. W marcu 1942 r. została wycofana z frontu i rozformowana. Utworzono z niej 3 Dywizję Strzelców Karpackich, która wraz z 2 Korpusem Polskim walczyła później we Włoszech.

■ UDZIAŁ W WYZWALANIU WŁOCH I KRAJÓW EUROPY ZACHODNIEJ

Po ewakuacji Armii Polskiej z ZSRS nastąpiło jej połączenie z innymi polskimi formacjami stacjonującymi na Bliskim Wschodzie. Utworzony wtedy **2 Korpus Polski**, dowodzony przez **gen. Władysława Andersa**, walczył w kampanii włoskiej w 1944 i 1945 r. W maju 1944 r. Polacy przełamali opór wojsk niemieckich na Linii Gustawa, zdobywając 18 maja 1944 r. klasztor-twierdzę na **Monte Cassino** [czyt.: kassino] (zob. więcej w **Symbolach epoki** na s. 118–119). Przed wojskami alianckimi otworzyła się wreszcie droga na Rzym. Osłabiło to używany w międzynarodowych rozmowach argument Stalina o unikaniu przez polską armię walki z Niemcami. Szlak bojowy 2 Korpusu Polskiego zakończył się zajęciem Bolonii 21 kwietnia 1945 r.

1 Korpus Polski wziął udział w lądowaniu aliantów w Normandii w 1944 r. **1 Dywizja Pancerna**, dowodzona przez **gen. Stanisława Maczka**, walczyła w decydującej o powodzeniu operacji **bitwie pod Falaise** [czyt.: falez].

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ANDERS

1892–1970

Był generałem Wojska Polskiego, Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych. W 1910 r. przerwał studia i zgłosił się jako ochotnik do rosyjskiej armii. Brał udział w I wojnie światowej, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – w jej obronie przed bolszewikami. W II Rzeczy-

pospolitej rozwijał swoją karierę wojskową. Dowodził oddziałami kawalerii. We wrześniu 1939 r. został ranny i dostał się do sowieckiej niewoli. Przebywał w niej aż do podpisania układu Sikorski–Majski. Następnie objął dowództwo nad powstającą w ZSRS Armią Polską i pełnił je aż do końca wojny. Krytykował postanowienia jałtańskie. Po zakończeniu walk nie wrócił do Polski, a jej władze odebrały mu stopień wojskowy i obywatelstwo. Angażował się w życie emigracyjne, wspierał kombatantów. Zmarł w Londynie. Został pochowany na cmentarzu wojskowym pod Monte Cassino we Włoszech, gdzie podczas walk w 1944 r. dowodził 2 Korpusem Polskim.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWA WŁADYSŁAWA ANDERSA

26 lutego 1945 r. gen. Władysław Anders przejął obowiązki Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych. Dzień później wydał odezwę skierowaną do polskich żołnierzy.

Żołnierze, marynarze, lotnicy!

Z rozkazu Pana Prezydenta Rzeczypospolitej obejmuję obowiązki Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych w tak ciężkiej dla Polski chwili. Polskie Siły Zbrojne pozostają w dalszym ciągu wyrazem suwerenności Rzeczypospolitej. Obejmując dowództwo nad wami, stwierdzam, że Polskie Siły Zbrojne w obecnych zmaganiach dziejowych dobrze się zasłużyły sprawie Polski i jej aliantów. Aby siła nie rządziła nad prawem, pierwsi chwyciliśmy za broń 1 września 1939 r. Samotni przeciwstawiliśmy się wówczas całej potęgze niemieckiej. Walczyliśmy potem w Lotaryngii i w Alzacji, pod Narwikiem, w Tobruku, pod Monte Cassino, w Anconie, na Linii Gotów, w Apeninach, pod Falaise i Arnhem. Walczyliśmy cały czas na morzach i w powietrzu. Lotnikom

polskim przypadł zaszczyt dopomóc lotnictwu brytyjskiemu w historycznej bitwie o Wielką Brytanię. Armia polska przez z górą pięć lat stawiała opór niemieckiemu najeźdźcy, zyskując podziw nawet u wroga. Powstanie Warszawskie, najwspanialsza bitwa tej wojny, wpisana jest krwawymi zgłoskami w sumienie świata. Dzięki tobie, żołnierzu polski, wypełniliśmy wobec aliantów wszystkie nasze zobowiązania. Stwierdzam, że spełniliście wasz obowiązek wobec ojczyzny [...].

A jeżeli obcy ludzie lub bojaźliwi pytać was będą, o co walczyście, odpowiadajcie, że żołnierz polski bije się dziś o to samo, o co poszedł w bój pięć lat temu: aby w naszym Kraju i na świecie nigdy siła nie mogła rządzić nad prawem.

Źródło: Dla dobra Rzeczypospolitej. Antologia myśli państwowej, oprac. K. Budzillo i J. Pruszyński, Warszawa 1996, s. 372–373.

- ?** 1. Wyjaśnij, o jakich działaniach polskich oddziałów wspomina naczelny wódz. Wskaż je na mapie.
2. Sprawdź, w jakich okolicznościach Władysław Anders przejął obowiązki naczelnego wodza.

POLACY NA FRONTACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

LEGENDA

- granice państw w 1939 r.
- granice Polski w 1939 r.
- najdalszy zasięg okupacji państw Osi pod koniec 1942 r.
- obszary pod kontrolą aliantów pod koniec 1942 r.
- państwa neutralne
- miejsca formowania się wojsk polskich
- X — ważniejsze bitwy z udziałem Polaków
- kierunki działań Polskiej Marynarki Wojennej
- obszary działań Polskich Sił Powietrznych

- ? 1. Wymień rejony, w których walczyły polskie oddziały.
2. Wskaż miejsca powstawania polskich jednostek zbrojnych poza granicami kraju.

Polskie formacje i ich kierunki działań:

- Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich (1940 r.)
- Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich (1941 r.)
- trasa ewakuacji Armii Polskiej gen. Andersa z ZSRS
- 2 Korpus Polski (1943–1945)
- 1 Dywizja Pancerna gen. S. Maczka (1944–1945)
- 1 Dywizja Piechoty im. T. Kościuszki (1943 r.)
- 1 Armia Wojska Polskiego (1944–1945)
- 2 Armia Wojska Polskiego (1945 r.)

DZIAŁANIA POLSKIEJ FLOTY

W skład Polskich Sił Zbrojnych wchodziły również okręty wojenne. Jeszcze przed wybuchem wojny, 30 sierpnia 1939 r., na rozkaz dowództwa trzon polskiej floty nawodnej, czyli niszczyciele **ORP Błyskawica**, **ORP Grom** i **ORP Burza**, ewakuowano do Wielkiej Brytanii. We wrześniu i w październiku przedarły się tam także dwa okręty podwodne **ORP Orzeł** i **ORP Wilk**. Pozostałą część polskiej floty wojennej strona polska otrzymała w dzierżawę od Brytyjczyków, jak np. **ORP Garland**. Polska flota brała udział w działaniach bojowych, m.in. **ORP Piorun** uczestniczył w walce z niemieckim pancernikiem Bismarck.

Inne jednostki służyły jako ochrona konwojów. Polska flota wojenna wspomagala także sojusznicze wojska w lądowaniu w Normandii, a ponadto walczyła niemal we wszystkich najważniejszych operacjach morskich aliantów w Europie.

- ? Wyjaśnij, co oznacza skrót ORP.

Okręt **ORP Błyskawica** to jedyna jednostka polskiej marynarki wojennej z okresu II wojny światowej, która przetrwała do dziś. Obecnie zacumowany jest na stałe w Gdyni, gdzie pełni funkcję muzeum.

■ fotografia, Gdynia, 2000 r.

Jej przeciwnikiem był elitarny korpus Waffen SS. Następnie szlak bojowy tej jednostki wiódł przez Belgię, Holandię i Niemcy. 5 maja 1945 r. gen. Maczek przyjął w Wilhelmshaven kapitulację dowództwa głównej bazy Kriegsmarine. Wilhelmshaven wraz z północno-wschodnimi częściami Niemiec było administrowane przez polskie wojska do 1947 r.

Natomiast tragiczny los spotkał żołnierzy innej polskiej jednostki sformowanej na zachodzie Europy.

1 Samodzielna Brygada Spadochronowa gen. Sosabowskiego we wrześniu 1944 r. wzięła udział w szeroko

zakrojonej operacji powietrznodesantowej „Market Garden” w Holandii. Polacy wraz z dywizją brytyjską zostali zrzućeni w okolicy miasta Arnhem, gdzie – pozbawieni ciężkiego sprzętu – toczyli walki z pancernymi oddziałami SS i ponieśli bardzo duże straty. Po zakończeniu bitwy formację wycofano do Wielkiej Brytanii, a jej dowódca, generał brytyjski Frederick Browning [czyt.: frederik brańnin], niesłusznie oskarżył Sosabowskiego o to, że rzekomo przyczynił się do niepowodzenia akcji. W rezultacie polskiego generała w grudniu 1944 r. odwołano ze stanowiska.

Żołnierki z polskich oddziałów pomocniczych również uczestniczyły w bitwie o Monte Cassino, za co część z nich została nagrodzona medalami.

■ fotografia, Włochy, 1944 r.

Francuzi dziękujący żołnierzom polskich oddziałów zmotoryzowanych za wyzwolenie. Polacy spotkali się z ogromną wdzięcznością nie tylko we Francji, ale i Włoszech oraz w Holandii.

■ fotografia, Francja, 1944 r.

CIEKAWOSTKA

Maczków

W maju 1945 r. żołnierze 1 Dywizji Pancernej gen. Maczka zajęli niemieckie miasto Haren przy granicy z Holandią. W ciągu dziewięciu dni przesiedlili stamtąd niemal wszystkich mieszkańców i utworzyli „polskie” miasteczko, w którym osiedli polscy żołnierze i ich rodacy z wyzwolanych obozów jenieckich. Wśród nich było m.in. wielu byłych powstańców warszawskich. Miasteczko nazwano Maczkowem od nazwiska gen. Maczka. Ulice nosiły tu polskie nazwy, jak np. Jagiellońska, Mickiewicza czy Kopernika. W tym ośrodku działały polska szkoła, księgarnia, a nawet teatr zorganizowany przez wyzwolonego z jednego z obozów reżysera Leona Schillera. Jesienią 1946 r. Polacy zaczęli opuszczać Maczków. Część z nich wróciła do ojczyzny, inni pozostali na emigracji.

Polska strażniczka z Maczkowa z braku innego wyposażenia musiała korzystać z przejętego niemieckiego munduru.

■ fotografia, Haren, 1945 r.

■ FORMACJE ZBROJNE U BOKU ZSRS

Po zerwaniu przez ZSRS stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 r. Stalin zdecydował o powołaniu polskich oddziałów w pełni podporządkowanych komunistycznemu Związkowi Patriotów Polskich. W maju 1943 r. powstała **1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**, której dowódcą został **plk. Zygmunt Berling**, mianowany przez Stalina generałem. Swoją chrzest bojowy ta formacja przeszła już **12–13 października 1943 r.** podczas bitwy **pod Lenino**. Polacy, pozbawieni wsparcia ze strony wojsk sowieckich, ponieśli tam bardzo ciężkie straty. Zginęło, zostało rannych lub uznanych za zaginionych ponad 1600 żołnierzy, czyli 25% stanu osobowego jednostki. Dywizja została wycofana z walki i do zadań bojowych powróciła dopiero w 1944 r.

W marcu 1944 r. zapadła decyzja o przekształceniu polskich oddziałów w **1 Armię Wojska Polskiego** pod dowództwem gen. Berlinga. Po sforsowaniu przez wojska sowieckie Bugu komunistyczna partyzantka – Armia Ludowa, została włączona do armii Berlinga i tak w lipcu 1944 r. powstało **Wojsko Polskie**. Jego naczelnym dowódcą został **gen. Michał Żymierski, ps. Rola**, przed wojną związany z wywiadem ZSRS. Jeszcze latem 1944 r. sformowano **2 Armię Wojska Polskiego**. Zarówno do nowo tworzonych jednostek, jak i do oddziałów frontowych jako uzupełnienie strat

Uroczysta przysięga żołnierzy 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki odbyła się w rocznicę bitwy pod Grunwaldem.

■ fotografia, Sielce, 15 VII 1943 r.

przymusowo wcielano byłych żołnierzy AK. O stopniu kontroli polskiej armii przez Stalina świadczyło to, że ponad 40% jej kadry oficerskiej stanowili Sowieci.

1 Armia Wojska Polskiego walczyła o przełamanie **Wału Pomorskiego**, a następnie uczestniczyła w zdobywaniu Berlina. Z kolei 2 Armię skierowano na Łużycę, gdzie w wyniku słabego rozpoznania sił wroga, trudnych do realizacji założeń operacyjnych oraz fatalnego dowodzenia przez **gen. Karola Świerczewskiego** poniosła ogromne straty w walkach o Budziszyn i Drezno. Następnie jej jednostki wzięły udział w wyzwolaniu czeskiej Pragi.

Oddziały **Wojska Polskiego** podczas forsowania Wisły w 1944 r. wspierały siły sowieckie. Główna ofensywa, która pozwoliła wyprzeć Niemców z ziem polskich, rozpoczęła się ostatecznie w styczniu 1945 r.

■ fotografia, Polska, 1944 r.

ĆWICZENIA

1. Opisz udział polskich jednostek wojskowych w działaniach zbrojnych w Europie Zachodniej w latach 1940–1944.
2. Przedstaw polskie formacje wojskowe walczące u boku ZSRS.

DLA ZAINTERESOWANYCH

W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 2018.

K. Śledziński, *Cichociemni. Elita polskiej dywersji*, Kraków 2012.

Monte Cassino

*Czerwone maki na Monte Cassino
Zamiast rosy piły polską krew.
Po tych makach szedł żołnierz i ginął,
Lecz od śmierci silniejszy był gniew.
Przejdą lata i wieki przeminą.
Pozostaną ślady dawnych dni
I wszystkie maki na Monte Cassino
Czerwienie będą, bo z polskiej wzrosną krwi.*

refren piosenki *Czerwone maki na Monte Cassino*,
słowa: Feliks Konarski

■ DROGA NA RZYM

W środkowych Włoszech, ok. 150 km na południowy wschód od Rzymu, leży wzgórze Monte Cassino. Już w czasach starożytnych uchodziło za ważny punkt strategiczny, ponieważ opanowanie go otwierało drogę do Wiecznego Miasta. W 529 r. św. Benedykt z Nursji założył tu jeden z pierwszych klasztorów w Europie. To wzniesienie miało odegrać ważną rolę w czasie II wojny światowej.

Po kapitulacji wojsk włoskich Niemcy przystąpili do budowy systemu umocnień nazwanego Linią Gustawa, którego jednym z kluczowych punktów było wzgórze Monte Cassino. Sam klasztor, zajęty przez doborowe jednostki niemieckie i zbudowane w jego sąsiedztwie umocnienia stały się twierdzą.

Walki o przełamanie Linii Gustawa w okolicach Monte Cassino rozpoczęły się w styczniu 1944 r.

Polscy żołnierze ostrzeliwują z moździerza niemieckie umocnienia pod Monte Cassino.

■ fotografia, Włochy, 1944 r.

Plutonowy Emil Czech grający na szczycie Monte Cassino hejnal mariacki w południe 18 maja 1944 r. W ten symboliczny sposób polski żołnierz ogłosił zajęcie klasztoru przez wojska gen. Andersa.

■ fotografia, Monte Cassino, 18 V 1944 r.

Pierwsze uderzenie, w którym wzięli udział głównie żołnierze amerykańscy, nie przyniosło spodziewanych rezultatów, zaś atakujący ponieśli ogromne straty. System niemieckich umocnień okazał się trudny do sforsowania. W tej sytuacji 14 lutego amerykańskie bombowce zrzucały na zabytkowy obiekt ponad 500 t bomb. Klasztor został obrócony w ruinę, w której jednak Niemcy mogli nadal skutecznie się bronić.

W kolejnych natarciach wzięli udział żołnierze brytyjscy, nowozelandzcy oraz Hindusi. Oba szturmowały zostały odparte przez Niemców. Alianci za każdym razem tracili tysiące żołnierzy.

■ POLSKIE NATARCIE

W maju 1944 r. do walki ruszył 2 Korpus Polski. W większości byli to żołnierze wyprowadzeni przez gen. Władysława Andersa z ZSRS. Rozkaz zdobycia Monte Cassino stał się dla nich nie tylko zadaniem bojowym, ale także okazją do przypomnienia zachodnim aliantom o sprawie polskiej. Dla wielu polskich żołnierzy była to także pierwsza okazja, by walczyć ze znienawidzonymi Niemcami. Doskonale zdawał sobie z tego sprawę gen. Anders, pisząc w przededniu ataku do swoich podwładnych:

Żołnierze – za bandycką napaść Niemców na Polskę, za rozbiór Polski wraz z bolszewikami, za tysiące zrujnowanych miast i wsi, za morderstwa i katowanie setek tysięcy naszych sióstr i braci, za miliony wywiezionych Polaków jako niewolników do Niemiec, za niedolę i nieszczęście Kraju, za nasze cierpienia i tułaczkę – z wiarą w sprawiedliwość Opatrzności Boskiej idziemy naprzód ze świętym hasłem w sercach naszych Bóg, Honor i Ojczyzna.

Pierwsze polskie natarcie rozpoczęło się 12 maja o 1.00 w nocy, lecz mimo wsparcia artylerii nie przyniosło sukcesu. Około godz. 14.00 gen. Anders rozkazał przerwać atak. Cztery kolejne dni pozycje niemieckie były bombardowane przez lotnictwo aliantów. 16 maja Polacy ruszyli do decydującego natarcia. Pomimo zacieklej obrony Niemców żołnierze Andersa zdobywali kolejne okoliczne wzgórza. W nocy z 17 na 18 maja hitlerowcy opuścili klasztor, aby uniknąć okrążenia. Nad ranem Polacy zajęli ruiny i zawiesili na nich biało-czerwoną flagę. Zwycięstwo zostało jednak okupione wielkimi stratami. W walkach o Monte Cassino zginęło ponad 900 polskich żołnierzy, a ok. 3 tys. zostało rannych. W następnych miesiącach andersowcy brali udział w wyzwaniu środkowych Włoch, zdobywając m.in. Ankony i Bolonię.

Polski Cmentarz Wojenny na Monte Cassino powstał na przełomie 1944 i 1945 r. Zbudowali go żołnierze 2 Korpusu Polskiego. Spoczywa tu ponad tysiąc spośród nich – różnych wyznań i narodowości. W 1970 r. został tu także pochowany, zgodnie ze swoją ostatnią wolą, gen. Władysław Anders.

■ fotografia, Włochy, 13 XII 2011 r.

■ PAMIĘĆ O BITWIE

Bitwa o Monte Cassino stała się symbolem bohaterstwa żołnierzy polskich w czasie II wojny światowej. Po wojnie polskie jednostki służące na Zachodzie były jednak uważane za wrogie komunistycznemu rządowi w kraju. Z tego powodu gen. Anders został pozbawiony polskiego obywatelstwa i okrzyknięty zdrajcą. Dowódca 2 Korpusu nie zdecydował się wrócić do ojczyzny, podobnie jak wielu jego podwładnych.

Mimo że waleczność Polaków nie podlegała dyskusji, to już sposób dowodzenia gen. Andersa i zasadność poniesionych strat wywoływały spory. Uczestnik walk Melchior Wańkowicz napisał reportaż *Szkice spod Monte Cassino*, gloryfikujący walkę 2 Korpusu. W PRL ten tekst został oceniony, podobnie jak inne dzieła, w których była mowa o wydarzeniach niewygodnych dla ówczesnego rządu. Komuniści nie byli jednak w stanie zatrzeć pamięci o polskim zwycięstwie z 1944 r.

Umocniła ją m.in. popularna piosenka, której słowa jeszcze w trakcie walk napisał Feliks Konarski, żołnierz 2 Korpusu, a jednocześnie poeta i aktor – *Czerwone maki na Monte Cassino*. Pieśń była często śpiewana przez polskich żołnierzy i jeszcze w 1944 r. dotarła do okupowanej Polski.

1. Wyjaśnij, dlaczego wzgórze Monte Cassino miało wyjątkowe znaczenie strategiczne.
2. Określ, jaki był stosunek powojennych polskich władz do gen. Władysława Andersa i innych polskich żołnierzy walczących na Zachodzie.

Podsumowanie rozdziału II

Polacy podczas II wojny światowej

1 Polska pod okupacją

1. Po klęsce Polski w wojnie obronnej jej ziemie podzieliły między siebie III Rzesza i ZSRS. Granica okupacji przebiegała na rzece Bug. Część zajętych przez Niemców ziem włączono do III Rzeszy (m.in. Pomorze i Wielkopolskę), a z pozostałych utworzono Generalne Gubernatorstwo ze stolicą w Krakowie.
2. Pod okupacją niemiecką zlikwidowano wszystkie organizacje, szkolnictwo średnie i wyższe, wprowadzono system upokarzających kar. Prawie 3 mln Polaków przymusowo pracowało w Niemczech. Dziesiątki tysięcy przedstawicieli polskich elit zostały zamordowane.
3. W ramach polityki ludobójstwa Niemcy tworzyli obozy koncentracyjne i obozy zagłady (np. Auschwitz, Treblinka). Życie straciły w nich miliony więźniów.
4. Pod okupacją ZSRS Polakom nadawano przymusowo sowieckie obywatelstwo, rekrutowano do wojska, poddawano ideologizacji. Ludność polską masowo deportowano w głąb ZSRS, a 22 tys. oficerów i przedstawicieli polskiej inteligencji padło ofiarą tzw. zbrodni katyńskiej.

2 Polskie władze na uchodźstwie

1. Po porażce w kampanii polskiej powołano na uchodźstwie nowe władze. Premierem i Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych został Władysław Sikorski, a prezydentem Władysław Raczkiewicz.
2. Z polskich żołnierzy, którzy przedostali się do Francji, utworzono Polskie Siły Zbrojne (PSZ).
3. 30 lipca 1941 r. podpisano układ Sikorski-Majski, na podstawie którego przywrócono dyplomatyczne stosunki polsko-sowieckie. Na mocy porozumień gen. Władysław Anders sformował w Związku Sowieckim ok. 80-tysięczną polską armię.
4. Stosunki polsko-sowieckie zostały zerwane, gdy w 1943 r. Niemcy ujawnili zbrodnię katyńską. Wkrótce potem w katastrofie lotniczej w Gibraltarze zginął gen. Sikorski.
5. Po zerwaniu relacji z Polską Sowieci zaczęli tworzyć równoległe, komunistyczne władze polskie. Pod koniec 1943 r. powołano Krajową Radę Narodową, na czele której stanął Bolesław Bierut.

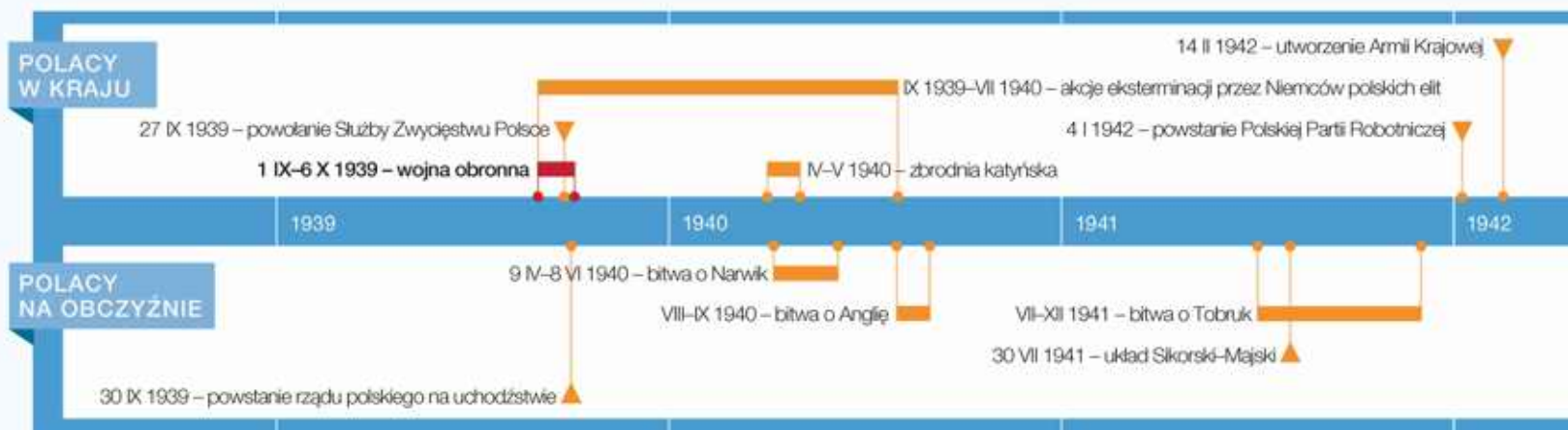
3 Polskie Państwo Podziemne

1. Pod okupacją setki tysięcy Polaków podjęły działania konspiracyjne. Walczono o polskość zarówno zbrojnie, jak i kultywowano m.in. poprzez nauczanie. Powstałe w konspiracji struktury organizacyjne nazwano Polskim Państwem Podziemnym.
2. Główną organizację zbrojną Polskiego Państwa Podziemnego stanowiła Armia Krajowa. W 1944 r. liczyła ponad 400 tys. żołnierzy. Do przywódców AK należeli m.in. Stefan Rowecki, ps. Grot, i Tadeusz Komorowski, ps. Bór.
3. W grudniu 1940 r. powołano Delegaturę Rządu na Kraj, która była łącznikiem między strukturami Polskiego Państwa Podziemnego a rządem emigracyjnym.
4. Oprócz AK powoływano organizacje wojskowe związane z różnymi partiami politycznymi, takie jak Narodowe Siły Zbrojne i podległa Sowiecom Gwardia Ludowa.
5. W latach 1943–1944 m.in. na Wołyniu doszło do masakr ludności polskiej prowadzonych przez ukraińskich nacjonalistów (UPA). Śmierć poniosło tu ok. 100 tys. Polaków.
6. Na początku 1944 r. AK rozpoczęła akcję „Burza”, w ramach której miała wspierać siły sowieckie w wyzwoleniu ziem polskich.

Wykolejanie pociągów z transportami broni i zaopatrzenia przez polskich partyzantów było odczuwalnym wsparciem dla Armii Czerwonej toczącej walkę z Niemcami na froncie wschodnim.

■ fotografia, Polska, 1942 r.

4 Powstanie warszawskie i rok 1945

1. 22 lipca 1944 r. ogłoszono Manifest PKWN, ustanawiający komunistyczny rząd w Polsce. W tej sytuacji dowództwo AK zdecydowało o włączeniu Warszawy do akcji „Burza”.
2. 1 sierpnia 1944 r. w Warszawie wybuchło powstanie, które miało doprowadzić do przejęcia władzy w stolicy i powitania nadchodzących Sowietów w roli gospodarzy. Armia Czerwona nie wspomogła Polaków, gdyż było to sprzeczne z celami politycznymi Stalina.
3. W powstaniu warszawskim walczyło ok. 37 tys. polskich żołnierzy, lecz tylko 10% miało broń. Mimo początkowych sukcesów Polaków to wystąpienie zostało brutalnie zdławione przez Niemców.
4. Powstanie upadło 2 października 1944 r. Zginęło ok. 18 tys. powstańców i ok. 180 tys. cywilów. Niemcy wysiedlili ludność cywilną i przystąpili do burzenia miasta.
5. 31 grudnia 1944 r. komuniści utworzyli własny Rząd Tymczasowy, a pozycja rządu w Londynie po upadku powstania systematycznie słabła.
6. Do marca 1945 r. Armia Czerwona wyparła Niemców z całości terenów II Rzeczypospolitej.

Żołnierze sowieccy na ziemiach polskich często byli witani jako wyzwolicieli spod niemieckiej niewoli. W krótkim czasie potwierdziły się obawy, że Stalin nie planuje przywrócić Polsce pełnej suwerenności.

■ fotografia, Polska, 1944 r.

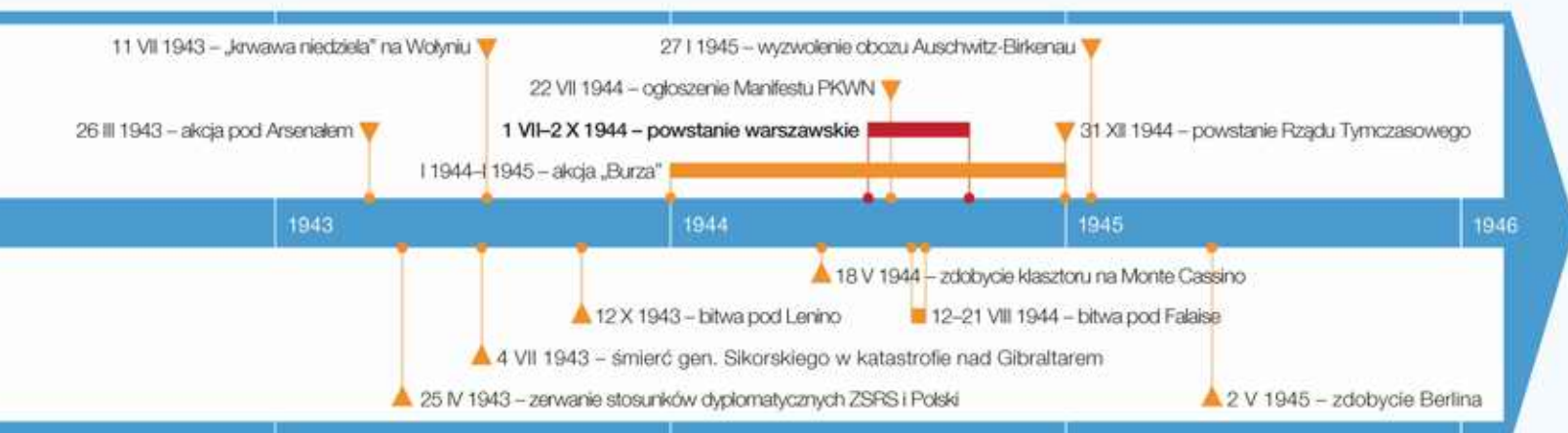
5 Polacy na frontach II wojny światowej

1. Do najslynniejszych jednostek Polskich Sił Zbrojnych należały 1 Dywizja Pancerna, Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich, 2 Korpus Polski i 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa.
2. Ważny dla wyniku bitwy o Anglię w 1940 r. był udział świetnie wyszkolonych polskich lotników z dywizjonów 302 i 303.
3. Polacy toczyli walki na wielu frontach II wojny światowej. Brali udział m.in. w walkach: o Tobruk, Narwik, Monte Cassino, Falaise, w operacji desantowej „Market Garden”.
4. Polskie okręty wojenne służyły aliantom m.in. jako ochrona konwojów.
5. Wśród głównych dowódców wojsk polskich na Zachodzie byli generałowie: Władysław Anders, Stanisław Maczek i Stanisław Sosabowski.
6. Równocześnie u boku ZSRS powstały 1 i 2 Armia Wojska Polskiego, których dowódcami zostali Zygmunt Berling i Karol Świerczewski. Połączone siły tych jednostek jako Wojsko Polskie u boku Armii Czerwonej brały udział w zdobywaniu Berlina wiosną 1945 r.

Żołnierze polskiej 1 Dywizji Pancernej, dowodzonej przez gen. Stanisława Maczka, brali udział w wyzwoleniu Belgii i Holandii. Do miast zajętych przez Polaków jesienią 1944 r. należała Breda.

■ fotografia, Holandia, 1945 r.

Spór o powstanie warszawskie

Zatrważająca liczba ofiar i ogrom ich cierpienia, niemal całkowite zniszczenie polskiej stolicy i kapitulacja po 63 dniach walk bez osiągnięcia zakładanych celów wywołują od lat pytanie, czy cena za antyniemieckie powstanie w Warszawie nie była zbyt wysoka.

Rozbieżne oceny w kwestii zasadności wybuchu powstania przeciwko Niemcom w sierpniu 1944 r. pojawiały się już w trakcie walk. Decyzja o jego rozpoczęciu, podjęta przez Komendanta Głównego Armii Krajowej, gen. Tadeusza Komorowskiego, ps. Bór, zyskała co prawda zgodę premiera rządu na uchodźstwie Stanisława Mikołajczyka, ale krytycznie oceniano ją wielu oficerów Komendy Głównej AK. Rozkazu o wybuchu powstania, co leżało w jego kompetencjach, nie wydał naczelny wódz, gen. Kazimierz Sosnkowski.

Wśród historyków trwały i do dzisiaj trwają spory o sens wywołania powstania. Z jednej strony, zwolennicy wskazują, że antyniemieckie nastroje gnębionej przez okupantów ludności stolicy musiały doprowadzić do wybuchu walk. Pojawiały się opinie, że dzięki powstaniu Polska została uchroniona przed losem kolejnej sowieckiej republiki, ponieważ ten zryw uzmysłowił Stalinowi i komunistom niezwykle determinację w dążeniu Polaków do niepodległości. Z drugiej strony, wskazywano na straty: zniszczenie Warszawy – najważniejszego centrum polskiej państwowości, życia kulturalnego i gospodarczego, oraz wiele ofiar, w tym wśród młodej patriotycznej elity intelektualnej i politycznej. Jak ocenia historyk Andrzej L. Sowa: *Z jednej strony, bohaterstwo powstańców warszawskich było inspiracją do kształtowania się postaw opozycyjnych wobec władz PRL, z drugiej strony, klęska Warszawy była dla nowego pokolenia Polaków przestrogą przed konsekwencjami romantycznych, ale źle skalkulowanych zrywów powstańczych.*

Spory do dzisiaj pozostają aktualne. Na nowo ożyły w związku z przemówieniem uczestnika powstania warszawskiego, gen. Zbigniewa Ścibora-Rylskiego, który podczas uroczystości 3 października 2010 r. przeprosił ludność cywilną Warszawy za cierpienia czasu powstania. W ocenie prof. Wojciecha Roszkowskiego był to jeden krok za daleko: *Radykalni krytycy powstania mogliby odebrać te słowa jako przyznanie się Armii Krajowej do winy lub co najmniej współodpowiedzialności za tragiczny los mieszkańców stolicy. Tymczasem wyolbrzymianie konfliktów między cywilami a żołnierzami czy przeciwstawianie ich sobie byłoby nie na miejscu. Należy pamiętać, że Armia Krajowa nie była dla społeczeństwa ciałem obcym. Jej żołnierze oddawali w powstaniu życie, żeby to społeczeństwo stało się wolne.*

Inny pogląd wyraził prof. Marcin Zaremba: *Przeprosiny wobec ludności cywilnej Warszawy powinny paść już 70 lat temu. Trzeba przypomnieć, jakie były nastroje wśród warszawiaków tuż po powstaniu i w 1945 r. Pano wało wtedy ogólne poczucie klęski i bezsensu tej walki. Oceny krytyczne wobec powstania formułowano powszechnie w prywatnych rozmowach. Wiosną i latem 1945 r. wśród ruin panował trudny do wytrzymania zaduch. Ludzie mieli wrażenie, że chodzą po cmentarzu.*

Spór o zasadność rozpoczęcia powstania warszawskiego na pewno będzie żywy wśród historyków jeszcze przez wiele lat. Jednak niezależnie od oceny decyzji dowództwa Armii Krajowej należy czcić pamięć poległych żołnierzy i cywilnych ofiar powstania.

PODYSKUTUJMY

1. Podaj, kiedy zaczęły pojawiać się wątpliwości związane z wybuchem powstania warszawskiego.
2. Wymień argumenty zwolenników i przeciwników wybuchu powstania w Warszawie w 1944 r.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów politykę okupacyjną Niemiec i ZSRS na ziemiach polskich.
2. Przedstaw okoliczności utworzenia polskiego rządu na uchodźstwie w 1939 r.
3. Wyjaśnij, dlaczego polską organizację konspiracyjną w czasie II wojny światowej nazywa się państwem podziemnym.
4. Przedstaw okoliczności i konsekwencje zbrodni katyńskiej.
5. Omów cele i skutki planu „Burza”.
6. Przedstaw udział Polaków w akcjach militarnych aliantów na froncie zachodnim i południowym oraz podczas walk w Afryce.

▪ Martin Luther King przemawiający do tłumu zgromadzonego w Waszyngtonie, fotografia, USA, 28 VIII 1963 r.

III

ŚWIAT PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

- 1 Odbudowa powojennego świata
- 2 Żelazna kurtyna
- 3 Azja w czasach dekolonizacji

- 4 Bliski Wschód i Afryka po II wojnie światowej
- 5 Konflikty okresu zimnej wojny
- 6 Przemiany w powojennym świecie

1 ODBUDOWA POWOJENNEGO ŚWIATA

W 1945 r., po klęsce Niemiec i Japonii oraz ich sojuszników, zwycięskie mocarstwa przystąpiły do budowania na świecie nowego porządku. W jaki sposób Niemcy zostały ukarane za swoją zbrodniczą politykę? Jaki układ międzynarodowych sił ustalił się po zakończeniu wojny? Jakie działania podjęto, aby zapobiec kolejnemu globalnemu konfliktowi?

■ BILANS STRAT WOJENNYCH

Zakończona w 1945 r. II wojna światowa była największym konfliktem zbrojnym w dziejach. Wzięło w niej udział ponad 50 państw, a walki toczyły się na kilku kontynentach oraz na morzach i oceanach. Trwający sześć lat konflikt przyniósł śmierć ponad 50 mln ludzi. Najcięższe straty pod względem demograficznym i materialnym poniosła Europa.

Podczas II wojny światowej na niespotykaną skalę ucierpiała ludność cywilna. Ginęła podczas bombardowań miast, aktów ludobójstwa na podbitych terenach lub w wyniku zorganizowanej eksterminacji. W rezultacie zbrodniczych działań nazistów populacja europejskich Żydów niemal przestała istnieć. Ludność cywilna często podlegała również przymusowym przesiedleniom. Na obszarach zajętych przez okupantów, głównie ZSRS, swoje domy musiały opuścić setki tysięcy Polaków, Niemców czy krymskich Tatarów.

Wiele miast zostało całkowicie zniszczonych i wyludnionych. Przykładowo licząca w 1939 r. 1,2 mln mieszkańców Warszawa w styczniu 1945 r. była w dużej mierze opustoszałym morzem gruzów. W ruinę zostały obrócone centra wielu dużych ośrodków miejskich, jak m.in. Rotterdam, Stalingrad, Gdańsk, Drezno czy Wrocław. Znacznym zniszczeniom podczas działań wojennych uległy także Belgrad, Leningrad, Berlin i Budapeszt. W wyniku użycia broni atomowej w sierpniu 1945 r. zrównano z ziemią Hiroszimę i Nagasaki.

Zniszczenia wojenne i grabieże spowodowały olbrzymie straty w dziedzinie kultury. W rezultacie walk przestało istnieć wiele zabytków, dzieł sztuki, bibliotek i archiwów. Część zbiorów zaginęła i nie została odzyskana do dziś.

Wojna przyniosła głęboki kryzys gospodarczy. Na skutek działań zbrojnych zostały zniszczone liczne zakłady przemysłowe. Dewastacji uległa też infrastruktura: drogi, mosty, linie kolejowe i lotniska. Pozbawione kapitału państwa europejskie nie były w stanie samodzielnie odbudować swoich gospodarek. Wśród zubożałej ludności szerzyły się choroby i głód.

■ BILANS OFIAR WOJNY

W ciągu sześciu lat działań zbrojnych na całym świecie zmobilizowano ponad 110 mln żołnierzy. Jednak to cywile stanowili większość ofiar II wojny światowej. Wpływ na to miał zarówno charakter prowadzonych walk, m.in. masowe bombardowania lotnicze, jak i zbrodnicza polityka państw Osi.

Straty ludnościowe poniesione w II wojnie światowej

? Podaj przykłady państw, w których zdecydowaną większość ofiar stanowili cywile. Co miało na to wpływ?

BUDOWA NOWEGO PORZĄDKU ŚWIATOWEGO

Po pokonaniu Niemiec i ich sojuszników przywódcy państw zwycięskiej koalicji przystąpili do ustalania nowego światowego ładu. Jego podstawę miały tworzyć **postanowienia konferencji w Poczdamie** (więcej o niej na s. 74–75), do których należało:

- ▶ usankcjonowanie okupacji Niemiec przez aliantów;
- ▶ wprowadzenie rozwiązań mających zapobiec odrodzeniu nazizmu w Niemczech;
- ▶ oddanie Polsce ziem na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej oraz części Prus Wschodnich;
- ▶ przesiedlenie Niemców z tych obszarów na zachód;
- ▶ obarczenie Niemiec pełną odpowiedzialnością za wybuch i skutki II wojny światowej oraz obciążenie ich koniecznością wypłaty odszkodowań i reparacji wojennych;

- ▶ uznanie przywódców III Rzeszy za zbrodniarzy wojennych i postawienie ich przed utworzonym wówczas Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości;
- ▶ nakazanie każdemu z państw sojuszniczych III Rzeszy redukcji armii i rozwiązania wszystkich organizacji o charakterze faszystowskim.

W wyniku klęski III Rzeszy i wprowadzenia w życie postanowień konferencji poczdamskiej zdecydowanie **wzrosła światowa pozycja ZSRS**. Po dojściu do Łaby sowieckie wojska kontrolowały Europę Środkowo-Wschodnią. W Europie nie było żadnego państwa, które mogłoby się przeciwstawić dominacji Stalina. Francja i Wielka Brytania całkowicie utraciły swoje znaczenie polityczne i ekonomiczne. W ten sposób powstał układ dwubiegunowy, w którym czołowe role w światowej polityce zaczęły odgrywać dwa **supermocarstwa**: Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki.

EUROPA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

LEGENDA

- granice Polski z 1939 r.
- granice państw w 1947 r.
- zachodnia granica bloku komunistycznego w 1946 r., tzw. żelazna kurtyna
- Strefy okupacyjne w Niemczech i Austrii:
  - amerykańska
  - francuska
  - brytyjska
  - radziecka
- Wolne Miasto Triest (w latach 1947–1954 pod kontrolą ONZ, od 1954 r. podzielone między Włochy i Jugosławię)
- ważniejsze traktaty
- proces ustanowienia rządów komunistycznych
- wojny domowe
- państwa, które przyjęły pomoc w ramach planu Marshalla
- państwa założycielskie NATO (w 1949 r. również przystąpiły Islandia, Kanada i USA)

1. Wymień państwa, których terytorium było podzielone tzw. żelazną kurtyną.
2. Określ, które państwa znalazły się w sowieckiej strefie wpływów.

■ POWSTANIE ONZ

Utworzona po I wojnie światowej Liga Narodów nie spełniła pokładanych w niej nadziei i nie była w stanie zapobiec wybuchowi kolejnego globalnego konfliktu. Z tego powodu już w czasie II wojny światowej wysuwano postulaty powołania nowej międzynarodowej organizacji pokojowej. Za jej pomysłodawcę uznaje się prezydenta USA F.D. Roosevelta. Idea ta pojawiła się w ogłoszonej w 1941 r. Karcie atlantyckiej oraz Deklaracji waszyngtońskiej z 1942 r. Konkretnie ustalenia w tej sprawie zapadały podczas konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie i Jalcie.

W efekcie tych dążeń **25 kwietnia 1945 r.** w San Francisco [czyt.: san fransisko] w USA rozpoczęła się konferencja założycielska **Organizacji Narodów Zjednoczonych**. W tym spotkaniu uczestniczyli przedstawiciele 46 państw, którzy 26 czerwca uchwalili **Kartę Narodów Zjednoczonych**. Sformułowano w niej zasady działania nowej organizacji międzynarodowej, której głównym celem było utrzymanie pokoju i zapewnienie bezpieczeństwa na świecie. W myśl tego dokumentu członkiem ONZ może zostać *każde państwo miłujące pokój, które przyjęło zobowiązania zawarte w Karcie*.

■ WOJNA DOMOWA W GRECJI

Wpływy państw obozu wschodniego i zachodniego ścierały się m.in. w Grecji. Podczas II wojny światowej duże poparcie społeczne zyskała tam lewicowa partyzantka. W efekcie rosnącego napięcia doszło do konfliktu zbrojnego pomiędzy nią a ugrupowaniami, które opowiadały się za przebywającym na emigracji królem Jerzym II, popieranym przez Brytyjczyków. Po zbojkotowanych przez lewicę wyborach z marca 1946 r. konflikt przerodził się w otwartą wojnę domową. Wkrótce w całym kraju toczyły się regularne walki pomiędzy komunistyczną Demokratyczną Armią Grecji (DSE), wspieraną przez państwa komunistyczne, a wojskami podległymi rządowi, korzystającymi z pomocy USA. Konflikt zakończył się w 1949 r. zwycięstwem wojsk wiernych królowi. Wojna domowa kosztowała życie ok. 70 tys. Greków, a ponad 65 tys. członków oddziałów partyzanckich wraz z rodzinami musiało szukać schronienia w krajach komunistycznych, z czego 14 tys. trafiło do Polski.

? Jaki był wpływ sytuacji międzynarodowej na przebieg i wynik wojny domowej w Grecji?

Oficjalnie Organizacja Narodów Zjednoczonych została powołana do życia **24 października 1945 r.**, a pierwsza sesja Zgromadzenia Ogólnego rozpoczęła się w styczniu następnego roku. Zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych na czele organizacji stanął **sekretarz generalny**, wybierany przez Zgromadzenie Ogólne na pięcioletnią kadencję, a bieżącą pracą zajmował się sekretariat. Zwycięskie mocarstwa zagwarantowały sobie współdecydowanie o losach świata w ramach najważniejszego organu decyzyjnego – **Rady Bezpieczeństwa**. W jej gestii znalazło się m.in. wydawanie zgody na wysyłanie wojsk ONZ (ze względu na kolor flagi organizacji zwanych „błękitnymi hełmami”) do rejonów świata zagrożonych konfliktami. W Radzie zasiadli delegaci: USA, Wielkiej Brytanii, Francji, ZSRS oraz Chin (rządzonych jeszcze wówczas przez Narodową Partię Chin – Kuomintang). Każde z nich miało prawo weta. Pozostałe państwa członkowskie były uprawnione do delegowania do niej swoich przedstawicieli w charakterze członków półstałych (na dwuletnią kadencję). Obrady reprezentantów wszystkich państw członkowskich ONZ odbywały się z kolei na forum Zgromadzenia Ogólnego, a stałą siedzibą ONZ został Nowy Jork.

Żołnierze Demokratycznej Armii Grecji prowadzili głównie działania partyzanckie. W szczytowym momencie walczyło w niej ok. 35 tys. bojowników, jednak nawet wówczas strona rządowa dysponowała zdecydowaną przewagą liczebną.

■ fotografia, Grecja, 1948 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Polska w ONZ

Choć Polska figuruje w dokumentach jako państwo założycielskie tej organizacji, to okoliczności jej udziału w konferencji w kwietniu 1945 r. są zawile. Wynikało to ze skomplikowanej sytuacji politycznej wokół polskiego rządu. Alianci zachodni uznawali jeszcze wówczas polski rząd na uchodźstwie, natomiast ZSRS – Rząd Tymczasowy w Warszawie. Spór udało się zażegnać dopiero po powstaniu w czerwcu 1945 r. Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Do zdominowanego przez komunistów rządu w Warszawie dołączyli wówczas nieliczni przedstawiciele polskiej emigracji z byłym premierem Stanisławem Mikołajczykiem na czele. W tej sytuacji USA i Wielka Brytania cofnęły w lipcu 1945 r. swoje poparcie dla polskich władz w Londynie, a reprezentant Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej polskiego rządu zasiadł w gronie uczestników konferencji w San Francisco.

OKUPACJA NIEMIEC I AUSTRII

Zgodnie z postanowieniami konferencji w Jałcie Niemcy i Austria zostały podzielone na strefy okupacyjne czterech mocarstw: USA, ZSRS, Wielkiej Brytanii i Francji. Każde zwycięskie państwo otrzymało także swój sektor Berlina i Wiednia. W poszczególnych strefach alianci egzekwowali reparacje wojenne, m.in. demontując i wywożąc urządzenia fabryczne. Najbardziej agresywną politykę w Niemczech prowadzili Sowieci, którzy podczas wojny zostali szczególnie dotknięci hitlerowskimi zbrodniami. Ponadto ich celem było przekształcenie swojej strefy okupacyjnej w państwo komunistyczne.

Zgodnie z postanowieniami konferencji poczdamskiej przywódcy III Rzeszy mieli zostać ujęci i osądzeni przez Międzynarodowy Trybunał Wojskowy. Ich proces rozpoczął się w listopadzie 1945 r. w Pałacu Sprawiedliwości w Norymberdze i trwał 10 miesięcy. Na ławie oskarżonych zasiadło 22 głównych dostojników nazistowskich. Większość z nich skazano na karę śmierci. Ponadto nazistowskie organizacje, NSDAP, SS, SD i Gestapo, uznano wówczas za zbrodnicze. W trakcie tego procesu została podniesiona sprawa zbrodni katyńskiej, jednak odrzucono sowieckie próby przypisania jej Niemcom.

W latach 1946–1949 odbyło się 12 kolejnych procesów norymberskich, m.in. proces obozowych lekarzy SS, dopuszczających się zbrodniczych eksperymentów medycznych, oraz proces członków Einsatzgruppen, odpowiedzialnych za eksterminację Żydów, Polaków i obywateli ZSRS (więcej na temat tych procesów przeczytasz na [infografice](#) na s. 128–129).

Zmiana nazw ulic była jednym z elementów denazyfikacji. W wielu niemieckich miastach usuwano tablice z nazistowskimi patronami, np. Adolfem Hitlerem, i wracano do dawnych nazw, jak ul. Dworcowa.

■ fotografia, Trewir, V 1945 r.

We wszystkich strefach okupacyjnych były konsekwentnie wdrażane ustalone na konferencji w Poczdamie zasady 4D, czyli:

- **demilitaryzacji**, zakładającej całkowite rozbicie niemieckiej armii;
- **denazyfikacji**, oznaczającej odsunięcie od władzy i postawienie przed sądem działaczy NSDAP;
- **demokratyzacji**, mającej na celu przekształcenie powojennych Niemiec w państwo demokratyczne;
- **dekartelizacji**, czyli likwidacji wielkich monopolów przemysłowych – karteli.

W strefie amerykańskiej i brytyjskiej wdrożono szeroki plan społeczny dążący do zmiany mentalności Niemców i wyzbycie się przez nich nacjonalizmu, rasizmu i ksenofobii. Niemcy mieli trwale przyjąć anglosaskie wartości, tj. wolność ekonomiczną i wielokulturowość. Amerykanie postawili na szeroko zakrojone zmiany m.in. poprzez reformę szkolnictwa. W ramach denazyfikacji wprowadzili również zakaz obejmowania wyższych stanowisk przez byłych hitlerowców. Sprzyjały także odbudowie dawnych partii politycznych z chrześcijańską demokracją i socjaldemokracją na czele. Jak pokazała przyszłość, taka polityka przyniosła najlepsze efekty i doprowadziła do odrodzenia systemu demokratycznego w ich strefach okupacyjnych.

Alianci przykładali dużą wagę do uświadomienia Niemcom skali hitlerowskich zbrodni. Organizowano m.in. obowiązkowe wyjazdy ludności cywilnej do dawnych obozów koncentracyjnych.

PROCES NORYMBERSKI

W celu rozliczenia czołowych zbrodniarzy nazistowskich zwycięskie mocarstwa powołały Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości. Podczas głównego procesu sędziowie z ZSRS, USA, Wielkiej Brytanii i Francji wydali wyrok na przywódców III Rzeszy, w tym Hermanna Göringa, Wilhelma Keitla i Hansa Franka. Wyrok został ogłoszony 1 października 1946 r. Spośród 22 sądzonych nazistów 12 zostało skazanych na karę śmierci, a trzech na dożywotnie więzienie.

Legenda

- Kara śmierci
- Kara pozbawienia wolności
- Uniewinnienie

● **Franz von Papen**
– polityk i dyplomata współpracujący z Hitlerem.

● **Ernst Kaltenbrunner**
– dowódca SS, współodpowiedzialny za organizację Holokaustu.

● **Alfred Jodl**
– dowódca Wehrmachtu, odpowiedzialny za zbrodnie wojenne.

● **Julius Streicher**
[czyt.: sztrajsier] – wydawca prasy antysemickiej.

● **Baldur von Schirach**
[czyt.: fon sziraś] – przywódca Hitlerjugend.

● **Hermann Göring** – wicekanclerz III Rzeszy, dowódca Luftwaffe, najbliższy współpracownik Hitlera. Göring, mimo że został skazany na karę śmierci, nie został powieszony. Tuż przed egzekucją popełnił samobójstwo, zażywając truciznę. Nie rozstrzygnięto, czy Göring miał cały czas przy sobie ampulkę cyjanku, czy została mu ona dostarczona do więzienia.

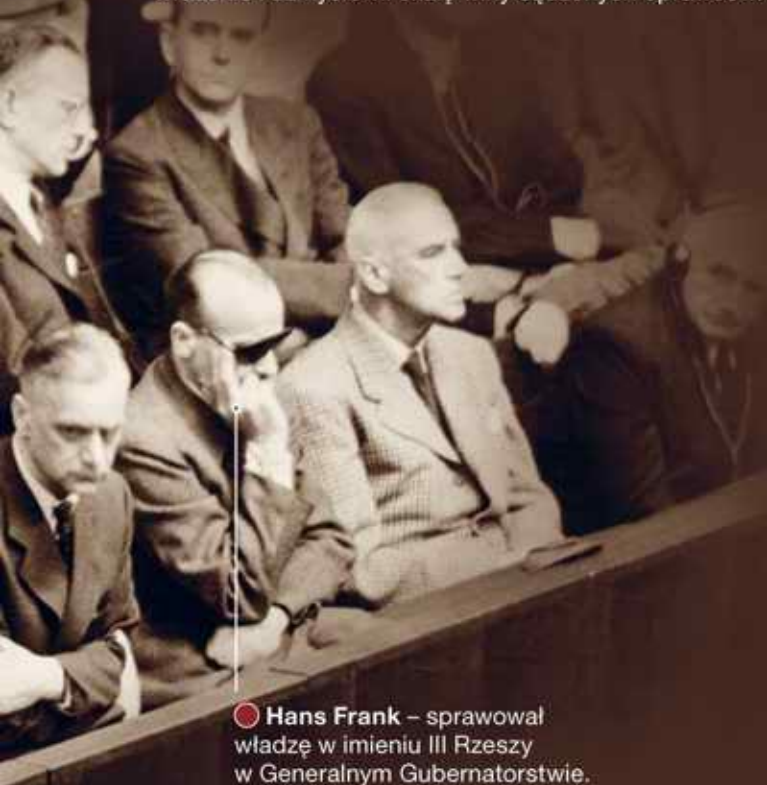
● **Joachim von Ribbentrop** – minister spraw zagranicznych III Rzeszy

Dokument nr 2430-PS to wstrząsający film dowodowy zaprezentowany podczas procesu norymberskiego. Amerykanie sfilmowali obozy koncentracyjne podczas wyzwalań. Widok stosów ciał i skrajnie wyniszczonej więźniów uwieczniony na filmie zrobił ogromne wrażenie i uzmysłowił skalę winy sądzonych oprawców.

● **Hans Frank** – sprawował władzę w imieniu III Rzeszy w Generalnym Gubernatorstwie.

Wyroki w głównym procesie nazistów

Pozostałe procesy nazistów

Po osądzeniu przywódców III Rzeszy odbyło się 12 kolejnych procesów, w których oskarżano m.in. dowódców wojsk odpowiedzialnych za zbrodnie wojenne i oddziałów Einsatzgruppen, lekarzy przeprowadzających eksperymenty na ludziach, przemysłowców korzystających z niewolniczej pracy więźniów obozów koncentracyjnych, a także prawników, którzy opracowywali zbrodnicze przepisy prawne obowiązujące w III Rzeszy. Znaczna część zasądzonych kar została złagodzona przez amerykańską komisję w 1950 r. i większość zbrodniarzy wyszła na wolność już na początku lat 50.

Proces lekarzy

W procesie lekarzy zapadło aż siedem wyroków śmierci. Przedstawione dowody zbrodni – spreparowane odcięte głowy, fragmenty skóry z tatuażami i opisy pseudonaukowych badań sprawdzających wytrzymałość ludzi w ekstremalnych warunkach – zrobiły na sędziach przerażające wrażenie.

Karl Brandt [czyt.: brant], osobisty lekarz Hitlera, oficer SS i organizator Akcji T4, w której ramach masowo mordowano osoby niepełnosprawne w III Rzeszy, został skazany na śmierć i powieszony. Opisy okrutnych doświadczeń, jakie prowadził na sowieckich jeńcach wojennych i więźniach obozów koncentracyjnych, budziły przerażenie.

Procesy przemysłowców

Niemieccy przemysłowcy czerpali ogromne zyski z zamówień zbrojeniowych III Rzeszy. Napis *Praca czyni wolnym* umieszczany nad bramami obozów koncentracyjnych odnosił się właśnie do niewolniczej, darmowej pracy dla niemieckiego przemysłu. Straszne warunki, w jakich pracowali więźniowie, w połączeniu z niedożywieniem, powodowały ich wyniszczenie i śmierć.

Friedrich Flick [czyt.: fridriś flik], jeden z najważniejszych przemysłowców III Rzeszy, został skazany w procesie norymberskim na siedem lat więzienia, lecz wyszedł na wolność już po dwóch latach i odzyskał wraz z rodziną znaczną część majątku zdobytego w okresie III Rzeszy. Do śmierci odmawiał zapłacenia jakichkolwiek odszkodowań swoim ofiarom.

■ DOKTRYNA TRUMANA I PLAN MARSHALLA

Po zakończeniu II wojny światowej kontynent europejski znalazł się w zapaści ekonomicznej. Amerykanie początkowo zamierzali wycofać stąd znaczną część swoich wojsk i skoncentrować się głównie na rejonie Pacyfiku. Rosnące zagrożenie dalszą ekspansją sowiecką w Europie oraz coraz większe wpływy partii komunistycznych we Włoszech i Francji sprawiły jednak, że USA aktywniej zaangażowały się w proces gospodarczej odbudowy Starego Kontynentu.

12 marca 1947 r. w orędziu do Kongresu prezydent Harry Truman sformułował nową doktrynę polityczną. Podstawowym założeniem **doktryny Trumana** stało się udzielanie pomocy finansowej, wojskowej i politycznej krajom przeciwstawiającym się czynnikom zewnętrznym lub próbom przejęcia władzy przez uzbrojone mniejszości. Choć Truman nie określił tego wprost, oczywiste było, że miał na myśli obronę przed komunizmem. Pierwszymi państwami objętymi w myśl tej zasady pomocą od USA były Turcja i Grecja, w której trwała wojna domowa z komunistyczną partyzantką.

Władzom amerykańskim zależało także na utrzymaniu wysokiego stopnia rozwoju gospodarczego krajów europejskich powiązanych z nimi ekonomicznie. Obawiano się, że po wojnie nastąpi spadek zamówień rządowych, a dla wracających z frontu milionów mężczyzn zabraknie wówczas miejsc pracy. Mogłoby to przynieść recesję gospodarczą, którą tym razem dla zdobycia popularności wykorzystaliby komuniści.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GEORGE MARSHALL

1880–1959

Amerykański dowódca wojskowy i polityk. Swoją karierę wojskową rozpoczął w 1901 r. Brał udział w I wojnie światowej. W 1939 r., mianowany przez prezydenta Roosevelta szefem Sztabu Armii Lądowej, pełnił tę funkcję do zakończenia II wojny światowej. W 1947 r. został sekretarzem stanu.

Był współautorem doktryny Trumana i twórcą Europejskiego Planu Odbudowy. Za swoje zasługi na rzecz odbudowy powojennego świata został w 1953 r., jako jedyny w historii zawodowy żołnierz, uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla.

W interesie USA było więc doprowadzenie do sytuacji, w której amerykańska gospodarka nadal będzie się szybko rozwijać, a Europa stanie się rynkiem zbytu dla towarów produkowanych za oceanem. Uznano, że rozwój światowego handlu i związany z tym wzrost stopy życiowej ludności może skuteczniej niż działania militarne zatrzymać pochód komunizmu na świecie. W czerwcu 1947 r. amerykański sekretarz stanu **George Marshall** [czyt.: dżordż marszał] ogłosił program pomocy gospodarczej dla Europy. **Plan Marshalla**, oficjalnie nazywany **Europejskim Planem Odbudowy**, zakładał przekazanie państwom europejskim pomocy, na którą składały się m.in.: kredyty, produkty żywnościowe, surowce, maszyny i urządzenia produkcyjne (zob. też [To budzi kontrowersje](#) na s. 172).

W celu sprawnej koordynacji planu utworzono w Paryżu **Komitet Europejskiej Współpracy Gospodarczej**. W programie wzięło udział 16 państw zachodnioeuropejskich. Państwa bloku wschodniego, w tym Polska, zostały również do niego zaproszone. Polska i Czechosłowacja wstępnie zapowiedziały udział w tym projekcie, jednak na wyraźne żądanie Stalina, podobnie jak pozostałe kraje pod sowiecką kontrolą, musiały się z niego wycofać. W zamian Sowietci zaoferowali tzw. plan Mołotowa, który gospodarki krajów Europy Środkowo-Wschodniej całkowicie podporządkował Moskwie.

Plakat promujący plan Marshalla przedstawia Europę jako okręt. Jego żaglami są flagi państw, które otrzymały amerykańską pomoc.

■ plakat, 1947 r.

Plan Marshalla był realizowany przez cztery lata, do 1952 r., i przyniósł wymierne efekty. Państwa zachodnioeuropejskie odbudowały się, a wpływy komunistyczne w tej części świata osłabły. Ponadto współpraca państw uczestniczących w programie stała się pierwszym krokiem w kierunku integracji europejskiej.

KOMUNIZM W EUROPIE

W latach 1944–1947 komuniści przejęli władzę nie tylko w sowieckiej strefie okupacyjnej Niemiec, lecz także w Polsce, na Węgrzech, w Rumunii, Bułgarii, Albanii i Jugosławii. We wszystkich tych państwach proces sowietyzacji przebiegał według schematu, który został nazwany przez przywódcę węgierskich komunistów Mátyása Rákosiego [czyt.: matjasza rakoszego] „**taktyką salami**”. Oznaczała ona stopniowe, ale konsekwentne odsuwanie opozycji od władzy. Po wyzwoleniu danego państwa komuniści wchodzili do powstających rządów koalicyjnych i obejmowali resorty siłowe. Następnie rozbudowywali swoje wpływy w wojsku, policji i służbach specjalnych, paraliżując stopniowo działania innych partii. Pozwalało im to kontrolować przebieg wyborów parlamentarnych i nierzadko sfałszować ich wynik. W konsekwencji scena polityczna była zdominowana przez partię komunistyczną.

Spotkania przywódców państw komunistycznych były okazją do manifestowania ich sojuszu i kultu Józefa Stalina. Jedną z nich stały się uroczystości związane z 70. rocznicą urodzin przywódcy ZSRS.

■ fotografia, Moskwa, 1948 r.

Ostatnim państwem w Europie opanowanym przez polityków podległych ZSRS była Czechosłowacja. W lutym 1948 r. tamtejsi komuniści z Klementem Gottwaldem na czele przejęli władzę na drodze zamachu stanu. Następnie doprowadzili do uchwalenia nowej konstytucji i zmusili do ustąpienia prezydenta Edvarda Beneša, który zmarł kilka miesięcy później. W niewyjaśnionych okolicznościach poniósł śmierć także syn twórcy niepodległej Czechosłowacji Tomáša [czyt.: tomasza] Masaryka – ówczesny minister spraw zagranicznych Jan Masaryk.

WARTO WIEDZIEĆ

Kominform

27 września 1947 r. z inicjatywy Stalina w Szklarskiej Porębie odbyła się konferencja przedstawicieli partii komunistycznych z Bułgarii, Czechosłowacji, Francji, Jugosławii, Rumunii, Węgier, Włoch, ZSRS i Polski. Przyczyną jej zwołania była chęć ustalenia wspólnego stanowiska przywódców państw bloku wschodniego wobec propozycji uczestniczenia w planie Marshalla. Ostatecznie podjęto decyzję, że państwa komunistyczne nie wezmą w nim udziału.

Podczas konferencji wystosowano postulat powołania nowej struktury łączącej partie komunistyczne w Europie. Tak powstało Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych, zwane w skrócie **Kominformem**. Jego pierwszą siedzibą była stolica Jugosławii – Belgrad. Po konflikcie przywódcy tego państwa Josipa Broza-Tito ze Stalinem i wykluczeniu Komunistycznej Partii Jugosławii z Kominformu w czerwcu 1948 r. siedzibę organizacji przeniesiono do Bukaresztu. W 1949 r. Kominform zorganizował konferencję w Karlovych Varach, po której zakończeniu w całym bloku wschodnim zaostrzono politykę walki z Kościołem i związkami wyznaniowymi. Organem prasowym organizacji było wydawane w językach partii członkowskich czasopismo „O Trwały Pokój, o Demokrację Ludową”. Po śmierci Stalina działalność Kominformu zdecydowanie osłabła i ostatecznie został on rozwiązany w kwietniu 1956 r.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak doszło do powołania Organizacji Narodów Zjednoczonych.
2. Wymień działania aliantów mające na celu likwidację systemu nazistowskiego w Niemczech.
3. Omów zmiany polityczne, jakie zaszły w Europie po II wojnie światowej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

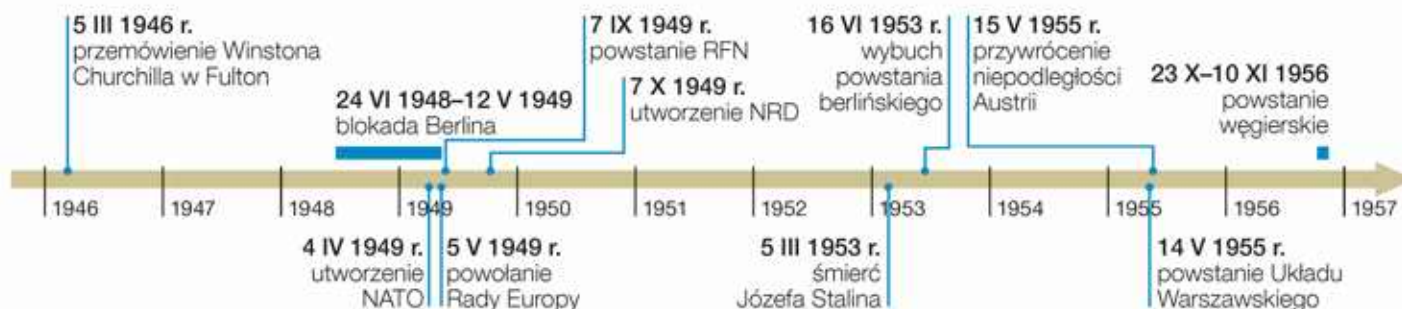
S.M. Plokh, *Jalta. Cena pokoju*, tłum. R. Bartold, Poznań 2011.

J.R. Wegs, R. Ladrech, *Europa po 1945 r.*, tłum. R. Dymek, Warszawa 2008.

2 ŻELAZNA KURTYNA

Po wojnie państwa zachodniej i południowej Europy z pomocą USA odbudowywały swoje gospodarki i ustrój demokracji parlamentarnej. Tymczasem w podporządkowanej ZSRS Europie Środkowo-Wschodniej rozpoczęły się rządy komunistyczne. Obarczone winą za wybuch wojny Niemcy i Austria znalazły się pod okupacją wojsk alianckich. Jakie były dalsze losy ziem niemieckich? Dlaczego doszło do konfrontacji pomiędzy dotychczasowymi sojusznikami?

■ PODZIELONA EUROPA

Po II wojnie światowej nastąpił **podział państw europejskich na dwa bloki**. Pierwszy z nich tworzyły kraje zachodniej i południowej Europy, które ściśle współpracowały ze Stanami Zjednoczonymi. Dzięki przyjęciu planu Marshalla udało im się opanować kryzys gospodarczy i utrzymać ustrój demokratyczny. Wprawdzie w niektórych z nich, m.in. we Francji i Włoszech, komuniści cieszyli się silnym poparciem społecznym, jednak nie stwarzali zagrożenia dla demokracji i stanowili element tamtejszego pluralistycznego systemu politycznego. Państwa, które w 1945 r. zostały zajęte przez Armię Czerwoną, znalazły się w strefie wpływów ZSRS. Komuniści najwcześniej doszli do władzy w Polsce, Jugosławii i Albanii. Następnie opanowali scenę polityczną w Rumunii, Bułgarii, na Węgrzech i w sowieckiej strefie okupacyjnej Niemiec. We wszystkich **państwach bloku wschodniego** powstały zdominowane przez nich rządy podległe decyzjom z Kremla.

W 1946 r., podczas przemówienia w amerykańskim mieście Fulton, Winston Churchill nazwał podział Starego Kontynentu na dwa obozy polityczne **żelazną kurtyną** (więcej o tym w [tekście źródłowym](#) na s. 133). Określenie to miało obrazować barierę, która pojawiła się między państwami zachodnich demokracji a państwami komunistycznymi. Z kolei stan wieloletniego napięcia politycznego pomiędzy nimi został nazwany **zimną wojną**. Pomimo że ostatecznie nie doszło do globalnego konfliktu zbrojnego, na całym świecie toczyły się liczne lokalne wojny, w które USA i ZSRS angażowały się, wspierając walczące strony. Trwała też

nieustanna rywalizacja przejawiająca się w wyścigu technologicznym (np. w badaniach kosmosu), działaniach propagandowych i walce wywiadów.

Winston Churchill [1] pozdrawia swoich słuchaczy sprzed wejścia do gmachu uczelni w Fulton. Obok niego stoi wiwatujący prezydent USA Harry Truman [2].

■ fotografia, Fulton, 5 III 1946 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ŻELAZNA KURTyna

Były premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill w przemówieniu wygłoszonym w Fulton 5 marca 1946 r. scharakteryzował sytuację międzynarodową po wojnie.

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofía – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że tak się wyrażę, w sferze radzieckiej, i wszystkie, w takiej czy w innej formie, podlegają nie tylko wpływowi radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. Rządy policyjne przenikają z Moskwy. Ale tylko Ateny, ze swą nieśmiertelną chwałą, mogą swobodnie decydować o swej przyszłości w wyborach pod nadzorem brytyjskim, amerykańskim i francuskim.

Jeżeli obecnie rząd radziecki usiłuje, na własną rękę, stworzyć na tych obszarach Niemcy prokomunistyczne, wywoła to nowe poważne trudności w strefie amerykańskiej i brytyjskiej i da możliwość pokonanym Niemcom stanąć się przedmiotem przeliczowania się demokracji radzieckiej i zachodniej. Jakiegokolwiek wnioski moglibyśmy wyciągnąć z tych faktów – a są to fakty niewątpliwe – to jedno jest pewne, że nie jest to Europa oswobodzona, o którą walczyliśmy. [...]

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 301.

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Churchill tłumaczył znaczenie pojęcia „żelazna kurtyna”.
2. Powiedz, na jakie zagrożenia wynikające z polityki ZSRS wskazuje brytyjski mąż stanu.

KU ZJEDNOCZONEJ EUROPIE

Po zakończeniu II wojny światowej amerykańska pomoc w ramach planu Marshalla sprzyjała budowaniu jedności gospodarczej w Europie Zachodniej. Filarem integracji miało być pojednanie francusko-niemieckie. Pojawiły się dwie wizje wspólnej Europy. Francuski polityk **Jean Monnet** [czyt.: żan mone] postulował ścisłą integrację w zakresie politycznym, gospodarczym i wojskowym, co w przyszłości przyniosłoby powstanie Stanów Zjednoczonych Europy. Z kolei **Charles de Gaulle** podkreślał znaczenie kultury i tradycji narodowej, opowiadając się za wspólną Europą narodów, w której państwa zintegrowane gospodarczo zachowują suwerenność polityczną. Plan budowy jedności europejskiej na wspólnym chrześcijańskim dziedzictwie zyskał poparcie papieża **Piusa XII**.

Zanim jednak doszło do integracji największych krajów Europy Zachodniej, działania zjednoczeniowe rozpoczęły Belgia, Holandia i Luksemburg. W 1948 r. wprowadzono pomiędzy nimi unię celną, a cały obszar zaczęto nazywać od pierwszych sylab nazw tych państw **Beneluksem**.

Realizacja planu Marshalla skłoniła państwa korzystające z amerykańskiej pomocy do podjęcia wspólnych projektów gospodarczych, które można było przeprowadzić na dotąd nieosiągalną skalę. W marcu 1948 r. 16 państw objętych tym planem zdecydowało

się na zacieśnienie współpracy i utworzenie **Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECE)**, przekształconej w 1960 r. w Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), grupującą również kraje z innych kontynentów.

Wizyta niemieckiej delegacji z kanclerzem Konradem Adenau-
erem [1] na czele w Paryżu.

• fotografia, Paryż, IV 1951 r.

Integracji ekonomicznej towarzyszyły plany pogłębienia współpracy politycznej. Opowiadała się za nią większość ugrupowań politycznych Europy Zachodniej, poza nacjonalistami, a także komunistami. Ci ostatni otwarcie deklarowali lojalność wobec ZSRS.

Szczególne zasługi dla realizacji idei jedności europejskiej mieli politycy chrześcijańsko-demokratyczni, wychowani na pograniczu francusko-niemiecko-włoskim: francuski minister spraw zagranicznych **Robert Schuman** [czyt.: szuman], kanclerz RFN **Konrad Adenauer** oraz premier Włoch **Alcide de Gasperi** [czyt.: alcide de gasperi]. Jako że znali tragiczne konsekwencje wojen, dążyli do budowy dobrosąsiedzkich relacji. Dzięki inicjatywie tych polityków w **1949 r.** powstała **Rada Europy** – forum konsultacji dla rządów i parlamentów 16 państw zachodnioeuropejskich.

W 1950 r. Robert Schuman ogłosił swoją słynną deklarację, w której wysunął propozycję, aby Francja i Niemcy zawarły porozumienie w sprawie koordynacji produkcji węgla i stali. Oprócz względów ekonomicznych za takim projektem przemawiała możliwość kontroli niemieckich zbrojeń, których nadal w Europie się obawiano. Wkrótce dołączyły do niego kraje Beneluksu oraz Włochy. 18 kwietnia 1951 r. podpisano traktat paryski, który wszedł w życie **23 lipca 1952 r.** i miał obowiązywać przez 50 lat. Tak powstała **Europejska Wspólnota Węgla i Stali**. Do organizacji tej nie przystąpiła Wielka Brytania, która uznała, że naruszyłoby to jej suwerenność. Z czasem państwa członkowskie rozszerzyły współpracę, aby doprowadzić do koordynacji działań politycznych.

Konrad Adenauer [1] i Robert Schuman [2] są dziś zaliczani do zaszczytnego grona ojców zjednoczonej Europy. Dzięki ich współpracy Niemcy i Francja, a więc państwa, które wielokrotnie toczyły ze sobą krwawe wojny, zainicjowały proces pokojowej integracji europejskiej.

■ fotografia, Francja, 20 III 1952 r.

■ STALINIZM W PAŃSTWACH BŁOKU WSCHODNIEGO

We wszystkich państwach, które po II wojnie światowej znalazły się w sowieckiej strefie wpływów, po przejęciu władzy przez komunistów był wprowadzany **stalinizm**. Jego najostrzejszą formę zastosowano na terenach włączonych bezpośrednio do ZSRS (krajów nadbałtyckich). Wdrażano tam przymusową kolektywizację, która najsilniej dotykała chłopstwo. Część miejscowej ludności deportowano w inne rejony Związku Radzieckiego, a w ich miejsce sprowadzano Rosjan i obywateli innych republik związkowych. W pozostałych państwach komunistycznych kolektywizacja także była wprowadzana siłą i niejednokrotnie wywoływała bunt społeczne, np. w Bułgarii i Rumunii.

W krajach bloku wschodniego represjom były poddawane Kościoły niepodporządkowane władzom komunistycznym. Prześladowania spotkały m.in. prymasa Węgier **Józsefa Mindszentyego** [czyt.: jużefa mindsentyego]. Komuniści dążyli do upaństwowienia kościelnych majątków i nierzadko aresztowali czołowych hierarchów. Wśród społeczeństw propagowano ateizm i dążono do ich laicyzacji, choć nie odbywało się to w tak ostentacyjny sposób, jak w ZSRS w okresie międzywojennym. W krajach komunistycznych nominacje kościelne miały być zatwierdzane przez specjalnie powołane w tym celu wyznaniowe urzędy państwowe.

Wdrażanie stalinizmu wiązało się również z czystkami w samych partiach rządzących, zgodnie z poglądem przywódcy ZSRS, że w miarę rozwoju komunizmu

Manifestacje wzorowane na tych organizowanych w Moskwie odbywały się we wszystkich krajach, w których wprowadzono stalinizm. Nieodłącznym elementem propagandowym tych uroczystości były wielkie portrety Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina, ale też często lokalnych przywódców partii komunistycznych.

■ fotografia, Berlin, 12 VII 1951 r.

coraz więcej wrogów pojawia się także w szeregach partii. W sfinansowanych procesach politycznych skazano i następnie stracono czołowych działaczy komunistycznych m.in. w Bułgarii, Czechosłowacji, na Węgrzech i w Rumunii.

POWOJENNE NIEMCY I AUSTRIA

Powojenne Niemcy zostały podzielone na cztery strefy okupacyjne zarządzane przez USA, Wielką Brytanię, Francję i ZSRS (więcej o tym na s. 127). Bardzo szybko pomiędzy aliantami zarysowały się jednak duże różnice dotyczące polityki wobec Niemiec.

Ścisła współpraca Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych przyniosła połączenie w styczniu 1947 r. ich stref okupacyjnych w **Bizonię**. Coraz silniejsze wpływy sowieckie w Europie zmusiły pozostałych aliantów do wzmocnienia Niemiec Zachodnich i wsparcia ich gospodarki. W rezultacie w kwietniu 1949 r. do Bizonii została przyłączona też strefa francuska, co spowodowało powstanie **Trizonii**.

Alianci podzielili także Austrię i Wiedeń na cztery strefy okupacyjne. Przeprowadzono tam – podobnie jak w Niemczech – denazyfikację, choć nie była ona tak konsekwentna. Polityka austriacka obierała jednak zde-

cydowanie zachodni kierunek, czego efektem stało się przystąpienie tego kraju do planu Marshalla. W końcu w 1955 r. przywrócono Austrii niepodległość w zamian za zobowiązanie zachowania wieczystej neutralności.

Tablice oznajmujące o granicach stref okupacyjnych w Berlinie zawierały napisy w języku angielskim, rosyjskim i francuskim; tu informacja: Opuuszczasz sektor amerykański.

■ fotografia, Berlin, 1949 r.

BLOKADA BERLINA

20 czerwca 1948 r. w brytyjsko-amerykańskiej strefie okupacyjnej nastąpiła reforma walutowa, która miała zahamować inflację. Nowy pieniądz – marka niemiecka – miał także obowiązywać w zachodnich sektorach Berlina. W tej sytuacji Sowieci zdecydowali o blokadzie Berlina Zachodniego. W nocy z 23 na 24 czerwca 1948 r. przerwano połączenia drogowe, kolejowe i rzeczne między nim i Bizonią. Jednocześnie odcięto dostawy prądu i ograniczono zaopatrzenie tej części miasta. Około 2,5 mln berlińczyków stało się zakładnikami Stalina, który liczył, że w ten sposób wymusi ustępstwa na zachodnich aliantach. Prezydent Truman oświadczył jednak, że nie ugnie się przed szantażem. Amerykanie i Brytyjczycy zorganizowali most lotniczy, który był największą tego typu operacją transportową w dziejach. W ciągu niemal 11 miesięcy alianci wykonali ponad 270 tys. lotów, przewożąc do Berlina Zachodniego m.in. pożywienie, paliwo, opał i lekarstwa. Ostatecznie Sowieci, świadomi nieskuteczności blokady Berlina, znieśli ją 12 maja 1949 r. To konfrontacyjne posunięcie i związany z nim kryzys przekreśliły szanse na współpracę zachodnich aliantów ze Stalinem i przyspieszyły proces powstawania dwóch odrębnych państw niemieckich.

Loty do Berlina Zachodniego w ramach mostu powietrznego wykonywały zarówno samoloty wojskowe, jak i maszyny prywatnych przewoźników. W ciągu całej operacji wielokrotnie dochodziło do wypadków, w których zginęło ok. 70 pilotów.

■ fotografia, Berlin, 1948–1949

? Dlaczego sowiecka blokada Berlina Zachodniego nie przyniosła zamierzonych skutków?

■ NATO I UKŁAD WARSZAWSKI

Blokada Berlina w latach 1948–1949 zapowiadała dalsze agresywne działania ZSRS w Europie. W tej sytuacji przywódcy USA, Kanady i dziesięciu państw europejskich

4 kwietnia 1949 r. zawarli porozumienie – Pakt

Północnoatlantycki (ang. North Atlantic Treaty Organisation – NATO), który miał zapewnić wzajemne wsparcie w przypadku ataku ze strony państw komunistycznych.

Gdy w 1955 r. do NATO przyjęto RFN, remilitaryzacja zachodnich Niemiec została uznana przez państwa bloku wschodniego za wrogie działanie i spotkała się z ich zdecydowaną reakcją. Zawiązały one pakt wojskowy, który miał być przeciwwagą dla NATO. **14 maja 1955 r.** w stolicy Polski przywódcy ZSRS i siedmiu europejskich państw komunistycznych zawarli Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej, zwany **Układem Warszawskim**. Sojusz miał oficjalnie pełnić głównie funkcję obronną, lecz w jego ramach przygotowywano także plany inwazji na państwa zachodnie. Układ sankcjonował obecność wojsk sowieckich we wszystkich państwach członkowskich i wymuszał ścisłą współpracę ich rządów z Moskwą w kwestii wojskowości i polityki zagranicznej.

? Wyjaśnij, jakie były przyczyny utworzenia Układu Warszawskiego.

Państwa NATO	Państwa Układu Warszawskiego
USA	ZSRS
Kanada	Albania (wystąpiła w latach 60.)
Francja	Bulgaria
Wielka Brytania	Czechosłowacja
Norwegia	NRD
Islandia	Polska
Dania	Rumunia
Belgia	Węgry
Włochy	
Luksemburg	
Portugalia	
Turcja (od 1952 r.)	
Holandia	
RFN (od 1955 r.)	
Grecja (od 1952 r.)	

■ POWSTANIE RFN I NRD

W latach 1946–1947 zachodni alianci przeprowadzili wybory do parlamentów krajowych. W ich wyniku na okupowanych ziemiach niemieckich zostały utworzone czołowe partie polityczne, tj. chrześcijańska demokracja (CDU) i socjaldemokracja (SPD). Po ustanowieniu Trizonii rozpoczął się proces przekształcania jej w niezależne państwo. W 1949 r. weszła w życie ustawa zasadnicza, a następnie zorganizowano wybory do parlamentu. W rezultacie we wrześniu 1949 r. powstał rząd z **Konradem Adenauerem** na czele, który proklamował utworzenie **Republiki Federalnej Niemiec (RFN)** ze stolicą w **Bonn**. Państwo to zostało uznane przez demokratyczne kraje Zachodu, które dwa lata później zakończyły wojskową okupację RFN. Siły alianckie pozostały tam jednak jako część struktur wojskowych utworzonego w 1949 r. Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). Podobna sytuacja wystąpiła w zachodnich sektorach Berlina, na czele którego stał demokratycznie wybierany burmistrz, działał tam samorząd, a polityka zagraniczna była ustalana z RFN.

Zmiany polityczne zachodziły także w podległej ZSRS wschodniej części Niemiec. W marcu 1948 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONRAD ADENAUER

1876–1967

Był niemieckim politykiem i kanclerzem Republiki Federalnej Niemiec. W latach 1917–1933 pełnił funkcję nadburmistrza Kolonii. W latach 1921 i 1926 był kandydatem na kanclerza Niemiec. Po dojściu Hitlera do władzy otwarcie sprzeciwiał się rządowi nazistów, za co został pozbawiony zajmowanych stanowisk, a nawet skazany na karę więzienia. Po wojnie wrócił do polityki. W latach 1949–1963 był kanclerzem RFN, przez kilka lat łącząc ten urząd ze stanowiskiem ministra spraw zagranicznych. Doprowadził do przyjęcia RFN do NATO, a następnie do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Dzięki swoim zasługom jest dziś zaliczany do grona ojców założycieli Unii Europejskiej.

powstał wschodnioniemiecki parlament, a rok później utworzono za Łabą odrębne państwo niemieckie. 7 października 1949 r. ogłoszono powstanie **Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD)** ze stolicą we wschodnim Berlinie. Na czele państwa stanęli komuniści **Wilhelm Pieck** [czyt.: pik] (prezydent) i **Walter Ulbricht** [czyt.: ulbriht] (szef partii komunistycznej). Niezależność NRD została uznana przez pozostałe kraje komunistyczne.

Od momentu proklamowania NRD partia komunistyczna zdominowała tamtejsze życie polityczne i rozpoczął się proces sowietyzacji. Warunki życiowe w rządzonym przez komunistów NRD stale się pogarszały. Państwo wschodnioniemieckie ponosiło wysokie koszty reparacji wojennych, a rozwój przemysłu ciężkiego kosztem spożywczego prowadził do ciągłych problemów w zaopatrzeniu ludności w podstawowe produkty. Pomimo rządowej propagandy obywatele NRD zdawali sobie sprawę, że warunki życia w Niemczech Zachodnich są o wiele lepsze i coraz częściej decydowali się na ucieczkę. Tylko w latach 1949–1953 do RFN zbiegło ok. 800 tys. mieszkańców NRD.

Bundestag, czyli parlament Republiki Federalnej Niemiec, zebrał się po raz pierwszy 7 września 1949 r. Osiem dni później powołano rząd Konrada Adenauera.

■ fotografia, Bonn, 7 IX 1949 r.

NIEMCY I AUSTRIA W OKRESIE POWOJENNYM

LEGENDA

- granice państw w 1945 r.
- Strefy okupacyjne:
  - amerykańska
  - brytyjska
  - francuska
  - sowiecka
- granica Republiki Federalnej Niemiec (RFN) od V 1949 r.
- granica Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) od X 1949 r.
- granica Republiki Austrii od 1955 r.
- Okręg Saary (od 1945 r. pod kontrolą Francji, od 1957 r. do RFN)
- terytorium Berlina okupowane przez 4 mocarstwa
- ✈️ most powietrzny do Berlina Zachodniego (VI 1948–V 1949)

1. Opisz proces zjednoczenia Niemiec Zachodnich.
2. Wyjaśnij na podstawie mapy, jak był zorganizowany most powietrzny w okresie blokady Berlina.

■ POWSTANIE BERLIŃSKIE

Kiedy w czerwcu 1953 r. władze NRD ogłosiły decyzję o podniesieniu norm produkcyjnych o 10%, w Berlinie Wschodnim wybuchł bunt robotniczy. Wkrótce w całej NRD protestowało ok. 300 tys. robotników, którzy domagali się m.in. dymisji rządu i uwolnienia więźniów politycznych.

Powstanie berlińskie spotkało się jednak ze stanowczą reakcją ZSRS. Sowieckie wojska okupacyjne przystąpiły do krwawego tłumienia protestów. Na ulice niemieckich miast wyjechały czołgi. Zginęło ponad 300 uczestników zająć, a ponad 1500 aresztowano. Postulaty strajkujących nie zostały zrealizowane, a partia komunistyczna umocniła jeszcze swoją władzę w NRD. Powstanie berlińskie było pierwszym wybuchem niezadowolenia społecznego w bloku wschodnim.

? Odszukaj informacje o innych niemieckich miastach, w których doszło do zamieszek w połowie czerwca 1953 r.

Pacyfikacja powstania berlińskiego odbyła się głównie siłami wciąż stacjonującej w NRD Armii Sowieckiej. Oprócz 20 tys. żołnierzy sowieckich w operacji wzięło też udział kilka tysięcy niemieckich policjantów.

• fotografia, Berlin, 17 VI 1953 r.

■ ŚMIERĆ STALINA I DESTALINIZACJA

Gdy 5 marca 1953 r. zmarł Józef Stalin, rozpoczął się okres rywalizacji o władzę pomiędzy jego dotychczasowymi współpracownikami. Brał w niej udział nie tylko szef tajnych służb **Ławrientij Beria**, ale także członkowie Biura Politycznego KC KPZS **Gieorgij Malenkow** i **Nikita Chruszczow**. W rezultacie rządy przejął ten ostatni. Chruszczow doprowadził do aresztowania i rozstrzelania Berii. Zapoczątkował też proces umiarkowanej krytyki działalności Stalina i odejścia od masowych represji, zwany **destalinizacją**.

W jej ramach:

- ▶ ogłoszono amnestię dla tysięcy osób przetrzymywanych w więzieniach i łagrach;
- ▶ zwiększono nakłady na przemysł lekki i spożywczy;
- ▶ wprowadzono udogodnienia dla rolników.

Okres, który rozpoczął się po śmierci Stalina w ZSRS i państwach od niego zależnych, nazywany jest **odwilżą**. Termin ten pochodzi od tytułu powieści Ilii Erenburga, opisującej czas odrodzenia po „długiej zimie” stalinowskiego terroru.

W lutym 1956 r. w Moskwie odbył się **XX Zjazd KPZS**, który stał się dla Chruszczowa okazją do umocnienia swojej pozycji w partii. W oficjalnym wystąpieniu skrytykował jedynie kult jednostki, natomiast burzę wywołał wygłoszony przez niego w nocy z **24 na 25 lutego 1956 r. tajny referat**. Tym razem Chruszczow poddał rządy Stalina druzgocącej ocenie – potępił zabójstwa tysięcy niewinnych działaczy komunistycznych, a także deportacje całych narodów w latach wojny. Za niewłaściwe uznał również zerwanie stosunków z Jugosławią. Chociaż krytyka nie dotyczyła całego

systemu komunistycznego, lecz tylko niektórych jego aspektów, to i tak wywołała duże zaskoczenie wśród rządzących w państwach bloku wschodniego. Referat zgodnie z założeniem miał pozostać tajny, jednak dość szybko trafił do zachodnich korespondentów. Ponadto został rozpowszechniony wśród wyższych funkcjonariuszy partii komunistycznych w Polsce i na Węgrzech, czym się przyczynił do przyspieszonej destalinizacji w tych krajach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

NIKITA CHRUSZCZOW

1894–1971

Rosyjski polityk i działacz partyjny. Był przywódcą ZSRS w latach 1953–1964. Pochodził z chłopskiej rodziny. W 1918 r. wstąpił do partii bolszewickiej i wziął udział w wojnie domowej w Rosji. W 1939 r. awansował i został I sekretarzem KC WKP(b) Ukrainy. W czasie II wojny światowej, jako komisarz wojskowy, brał udział m.in. w bitwie o Stalingrad. Po śmierci Stalina udało mu się wyeliminować Ławrientija Berię i innych czołowych polityków, dzięki czemu stanął na czele KPZS i rządu ZSRS. Przeprowadził destalinizację, a następnie rywalizował ze Stanami Zjednoczonymi w zakresie zbrojeń i technologii kosmicznych. W 1964 r. został odsunięty od władzy.

■ POWSTANIE WĘGIERSKIE

Po II wojnie światowej na Węgrzech panował jeden z najbardziej opresyjnych reżimów w bloku wschodnim. Po śmierci Stalina premierem Węgier został **Imre Nagy** [czyt.: nodź], który wprowadził bardziej liberalny kurs polityki, m.in. ograniczył represje względem wrogów politycznych i zwiększył produkcję towarów konsumpcyjnych. Dalsze próby reform zostały jednak zatrzymane. Premier Nagy został w marcu 1955 r. pozbawiony stanowiska, a następnie usunięty z partii. Pomimo to hasła reform wśród Węgrów znalazły żywy oddźwięk. Pod wpływem destalinizacji oraz Polskiego Października (czytaj o tych wydarzeniach na s. 196–199) coraz śmielej domagali się zmian.

23 października 1956 r. w Budapeszcie zebrał się tłum manifestujący poparcie dla wydarzeń w Polsce, do którego funkcjonariusze policji politycznej otworzyli ogień. Jeszcze tego samego dnia na ulicach manifestowało ok. 300 tys. ludzi. Nazajutrz Imre Nagy został przywrócony na urząd premiera, a wojska sowieckie wkroczyły do Budapesztu. Węgrzy chwycili za broń. Na stronę powstańców przeszła także część armii węgierskiej, dowodzona przez płk. **Pála Malétera**. Do końca miesiąca Rosjanie zostali zmuszeni do opuszczenia miasta.

Premier Nagy ogłosił koniec systemu monopartyjnego i utworzył rząd, w którego skład weszli nie tylko komuniści. 1 listopada proklamował wystąpienie Węgier z Układu Warszawskiego i zwrócił się do ONZ z prośbą o uznanie neutralności tego państwa.

W odpowiedzi ZSRS powołał nowe władze z **Jánossem** [czyt.: janošem] **Kádárem** na czele. 4 listopada na Węgry ponownie uderzyły wojska sowieckie. Do Budapesztu wkroczyło ok. 30 tys. żołnierzy wyposażonych w broń pancerną. Po tygodniu krwawych walk powstanie upadło. Szacuje się, że w walkach na Węgrzech zginęło ok. 2,5 tys. powstańców, kilka tysięcy zostało uwięzionych, a ponad 200 tys. wyemigrowało. Sam Imre Nagy schronił się w ambasadzie Jugosławii, skąd jednak podstępem został wywabiony i aresztowany. W 1958 r., podobnie jak Pála Malétera, skazano go na śmierć i stracono.

Powstańcy węgierscy nie doczekali się pomocy ze strony państw bloku zachodniego. Ostatecznie rząd USA wystraszył się konfrontacji z ZSRS. Doraźnej pomocy Węgom udzielili Polacy, którzy masowo oddawali krew na rzecz walczących powstańców, a następnie dostarczyli ją do Budapesztu wraz ze znacznym zapasem leków.

Pomnik Józefa Stalina w Budapeszcie obalono 23 października 1956 r. Statua dyktatora została strącona z cokołu, a następnie zniszczona przez manifestantów.

■ fotografia, Budapeszt, 23 X 1956 r.

CIEKAWOŚKA

Krew w wodzie

Podczas Letnich Igrzysk Olimpijskich w Melbourne [czyt.: melburn] w 1956 r. doszło do najstraszniejszego meczu piłki wodnej w historii. Mecz Węgier i ZSRS, rozegrany już po stłumieniu powstania w Budapeszcie, miał bowiem polityczny podtekst. Dopingowani przez publiczność Węgrzy wyszli na prowadzenie 4:0. Wówczas jeden z reprezentantów ZSRS brutalnie uderzył węgierskiego zawodnika, którego krew zabarwiła wodę w basenie. Mecz został przerwany, a zwycięstwo przyznano Węgom. Wydarzenie to urosło do rangi symbolu. Część węgierskich zawodników w obawie przed represjami nie wróciła do kraju.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij znaczenie pojęcia „zimna wojna”.
2. Omów przebieg i skutki powstania węgierskiego w 1956 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Dallas, *Zatruty pokój. 1945 – wojna, która się nie skończyła. Wnikliwe studium przyczyn zimnej wojny*, Wrocław 2012.
Historia zimnej wojny, t. 1: Geneza, red. M. Leffler, O. Westada, Oświęcim 2017.

Kult jednostki

Określenie „kult jednostki” zostało po raz pierwszy użyte przez Nikitę Chruszczowa, który w 1956 r. w tajnym referacie potępił działania Stalina. W państwach totalitarnych i autorytarnych szczególną rolę przypisywano przywódcom, podkreślając ich rzekome niezwykle zdolności, w tym nieomyślność i wizjonerstwo. Po II wojnie światowej kult wodza rozwijał się przede wszystkim w ZSRS oraz innych państwach o ustroju komunistycznym, m.in. w Chinach (Mao Zedong), w Korei Północnej (Kim Ir Sen), a w Europie w Rumunii (Nicolae Ceaușescu; czyt.: nikolae czauszescu). W pewnej mierze zastąpić miał on zwalczany przez komunistów kult religijny, do którego nadal była przywiązana większość obywateli.

■ KULT JÓZEFA STALINA

W oficjalnej sowieckiej propagandzie Józef Stalin był uznawany za genialnego wodza i polityka, człowieka o nieprzeciętnym umyśle, zdolnego pouczać naukowców na temat ich dziedzin. Jednocześnie miał dbać o potrzeby społeczeństwa i otaczać opieką potrzebujących. Za krytykę jego decyzji, które były niepodważalne, groziło zesłanie do łagru, a nawet kara śmierci. Elementy kultu jednostki wprowadzono nie tylko do życia oficjalnego, lecz także prywatnego. Wyidealizowaną postać zwycięskiego wodza i ojca ojczyzny proletariatu prezentowano w literaturze i sztuce, a w szkołach i zakładach pracy organizowano apele ku jego czci. Na pochodach pierwszomajowych i podczas innych świąt państwowych defilowano z portretami Stalina w otoczeniu wizerunków Lenina, Marksa i Engelsa.

W przestrzeni publicznej o zasługach przywódcy przypominały liczne pomniki oraz tablice upamiętniające sukcesy. Jego imieniem nazywano miasta, np. już w 1925 r. Carycyn stał się Stalingradem. W 1953 r., po śmierci dyktatora ZSRS, uchwałą Rady Państwa i Rady Ministrów PRL miasto Katowice przemianowano na Stalinogród, a Pałac Kultury i Nauki nazwano Pałacem im. Józefa Stalina. Czechosłowacy najwyższy szczyt w Tatrach Gerlach (2655 m) nazwali Stalinov štít [czyt.: stalinoł szczyit], a licznym miastom w bloku wschodnim zmieniono nazwy na „Stalin” (należały do nich m.in. albańska Kuçova, bułgarska Warna, rumuński Brașov i węgierskie Dunapentele).

Józef Stalin był przedstawiany jako ojciec narodu i przyjaciel dzieci. Na jednym z plakatów propagandowych widniał napis: *Dziękuję kochanemu Stalinowi za szczęśliwe dzieciństwo.*

■ plakat, ZSRS, 1950 r.

■ BOSKI MAO ZEDONG

Jednym z narzędzi umacniania kultu jednostki było rozpowszechnianie portretów. Obowiązkowo umieszczano je w urzędach i szkołach. W domach prywatnych miały zastąpić obrazy i symbole religijne, by przydać przywódcom wymiaru świętości. W Chinach w 1966 r. nakazano, aby w każdym domu znajdował się portret przewodniczącego Mao Zedonga (więcej o nim na s. 144) i tablica z cytatami z jego dzieł. Zaczęto otaczać go nieomal boską czcią.

W czasie zainicjowanej przez Mao Zedonga rewolucji kulturalnej w Chinach obowiązkowym rekwizytem jego zwolenników była książeczka z cytatami przywódcy Chińskiej Republiki Ludowej, nazywana od koloru okładki *Czerwoną książeczką*. Drukowano ją w setkach milionów egzemplarzy, a każdy obywatel był zobowiązany do jej studiowania, a wręcz do uczenia się cytatów na pamięć. By dotrzeć z jej przekazem do Chińczyków niepotrafiących czytać, skomponowano setki piosenek, których tekstem były cytaty z *Czerwonej książeczki*.

W zakładach produkcyjnych dzień rozpoczynano i kończono uroczystym apelem pod portretem chińskiego przewodniczącego, prosząc o siły do pracy dla ojczyzny.

Po śmierci Mao Zedonga w 1976 r. Chiny pogrążyły się w żałobie narodowej. W przeciwieństwie do Stalina, po którego śmierci nadszedł w ZSRS czas rozliczeń i potępiono kult jednostki, w Chinach nie poddano oficjalnej krytyce jego postępowania. Komunistyczny przywódca po dziś dzień jest przedstawiany jako ojciec narodu.

■ KIM IR SEN – ZAŁOŻYCIEL „DYNASTII KIMÓW”

W języku północnokoreańskiej propagandy komunistycznego przywódcę Kim Ir Sena nieustannie wychwalano w przesadny sposób (zob. też s. 145). Kult tego dyktatora był podtrzymywany przez jego syna Kim Dzong Ila, a obecnie jest sprawowany przez wnuka – Kim Dzong Una (tzw. dynastia Kimów), którzy przejmowali po sobie władzę w państwie. W całej Korei Północnej znajdują się tysiące miejsc i pomników poświęconych temu przywódcy. Postać Kim Ir Sena otacza w Korei Północnej wszechobecny kult, a rocznica jego urodzin jest obchodzona jako Dzień Słońca. W rzeczywistości te wyrazy czci wynikają z zastraszenia społeczeństwa, które cierpi głód i nędzę, żyjąc w izolacji od świata. Ponadto opresyjny reżim komunistyczny dysponuje bronią nuklearną, co zagraża pokojowi na świecie.

■ CEAUȘESCU OSĄDZONY PRZEZ NARÓD

W Europie szczególną wagę do budowania własnego kultu w duchu neostalinowskim przywiązywał rumuński dyktator Nicolae Ceaușescu. Stworzył oparty na nepotyzmie oraz inwigilacji tajnych służb system władzy, nazywany „socjalizmem w jednej rodzinie” (więcej o jego rządach zob. na s. 239). Wraz z żoną Eleną opływali bowiem w luksusy, podczas gdy społeczeństwo Rumunii było pogrążone w skrajnej biedzie. Oficjalnie uwielbiany przez naród jako ukochany wódz, Geniusz Karpat, porównywany do historycznych władców Rumunii, w rzeczywistości żył pogrążony w lęku o własne życie. W obawie przed otruciem woził wszędzie ze sobą kiper, który próbował serwowanych przywódcy potraw. Ostatecznie nie uciekł przed gniewem obywateli – w czasie rewolucji w 1989 r. został aresztowany i po pospiesznym „procesie” rozstrzelany.

- ?
1. Dlaczego przywódcom państw autorytarnych i totalitarnych przypisywane są niezwykle cechy umysłu i osobowości?
  2. Jaką rolę odgrywa kult jednostki w państwach autorytarnych i totalitarnych?

Posągi Kim Ir Sena [1] i jego syna Kim Dzong Ila [2] stoją w stolicy Korei Północnej – Pjongjangu. Zgodnie z prawem każdy obywatel Korei Północnej przechodzący przed pomnikami zobowiązany jest pokłonić się dawnym przywódcom swojego państwa.

• fotografia, Pjongjang, 2016 r.

W wyniku II wojny światowej uległa zachwianiu dotychczasowa pozycja państw europejskich, które zaczęły tracić status mocarstw. Uzależnione od nich w różnym stopniu kraje Dalekiego Wschodu odtąd coraz częściej przystępowały do walki o niepodległość. Jakie systemy polityczne wybrały niepodległe państwa Azji? W jaki sposób na przemiany na Dalekim Wschodzie zareagowały nowe supermocarstwa – ZSRS i USA?

■ WALKA O NIEPODLEGŁOŚĆ INDII

Przez wiele lat Indie, nazywane „perłą w koronie brytyjskiej”, były najważniejszą i najbogatszą kolonią Zjednoczonego Królestwa. Jednak już w okresie międzywojennym coraz silniejsze stawały się tam dążenia niepodległościowe. Postulaty wyzwolenia spod władzy brytyjskiej zgłaszała największa partia polityczna – **Indyjski Kongres Narodowy**. Jej lider – **Mahatma Gandhi** [czyt.: gandhi] – odrzucił idee zbrojnej walki na rzecz metod pokojowych. Wymyślił i propagował metodę **biernego oporu**, w ramach której:

- ▶ bojkotowano brytyjskie towary,
- ▶ organizowano manifestacje,
- ▶ ogłaszano strajki,
- ▶ zgłaszano petycje do władz w Londynie.

Zaproponowany przez Gandhiego obywatelski sprzeciw przyniósł początkowo pożądane efekty. Ze względu na funkcjonowanie w Wielkiej Brytanii systemu demokratycznego i opór opinii publicznej władze kolonialne nie mogły stosować długotrwałych i brutalnych represji wobec mieszkańców Indii, a w konsekwencji pokonać hinduskiego marszu ku niepodległości. Nurtu pacyfistycznego nie udało się jednak zbyt długo utrzymać, gdyż społeczeństwo Indii samo było wewnętrznie skłócone. Około 30% stanowili tu muzułmanie, którzy wrogo odnosili się do wyznającej hinduizm większości. W rezultacie radykalizacja lokalnych sporów skłoniła Brytyjczyków do wycofania się z Indii.

W końcu w 1947 r. w miejsce dawnej kolonii brytyjskiej powstały dwa wrogie sobie państwa: **hinduistyczne Indie** i **muzułmański Pakistan**. Ten drugi składał się z dwóch niepołączonych ze sobą obszarów:

Pakistanu Wschodniego i Pakistanu Zachodniego. Jednocześnie rozpoczęły się masowe migracje ludności, które objęły ok. 10 mln osób. Muzułmanie z południa wędrowali na północ do Pakistanu, a hinduiści z tych państw przenosili się do Indii. Wędrownikom tym towarzyszyły zamieszki, w których zginęło ok. 200 tys. ludzi. W 1971 r. wschodnia część Pakistanu wyodrębniła się jako niezależne państwo – Bangladesz, w którym również dominowali muzułmanie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAHATMA GANDHI

1869–1948

Był prawnikiem, filozofem i politykiem, twórcą niepodległego państwa indyjskiego. Nazywał się Mohandas Karamchand [czyt.: karamczand] Gandhi i pochodził z bogatej rodziny kupieckiej. Mając 19 lat, wyjechał na studia prawnicze do Londynu. Po powrocie do Indii włączył się aktywnie w życie polityczne, propagując działania w ramach tzw. biernego oporu i stanął na czele Indyjskiego Kongresu Narodowego. Po wycofaniu się Brytyjczyków z Indii starał się łagodzić konflikty między hinduistami i muzułmanami. Jego pokojowa postawa, oprócz milionów zwolenników, przysporzyła mu także wrogów. Zginął w zamachu z rąk fanatycznego hinduisty.

WARTO WIEDZIEĆ

Konflikt indyjsko-pakistański

Wyodrębnienie się osobnych państw: Indii i Pakistanu nie zakończyło konfliktu między zamieszkującymi tę część świata hinduistami i muzułmanami. Nadal był on szczególnie żywy na obszarach, które zamieszkiwali wspólnie wyznawcy obu religii. Długoletni i wciąż nierozstrzygnięty spór rozgorzał o leżącą na pograniczu Indii i Pakistanu prowincję Kaszmir. W latach 1947, 1965 i 1971 pomiędzy Indiami i Pakistanem wybuchały kolejne wojny. W wyniku ostatniego z tych konfliktów doszło do usamodzielnienia się Bangladeszu (wcześniej Pakistanu Wschodniego). Relacje między Indiami i Pakistanem do dziś są bardzo napięte. Tutejszy konflikt stanowi zagrożenie dla pokoju światowego, gdyż oba państwa od lat dysponują bronią nuklearną.

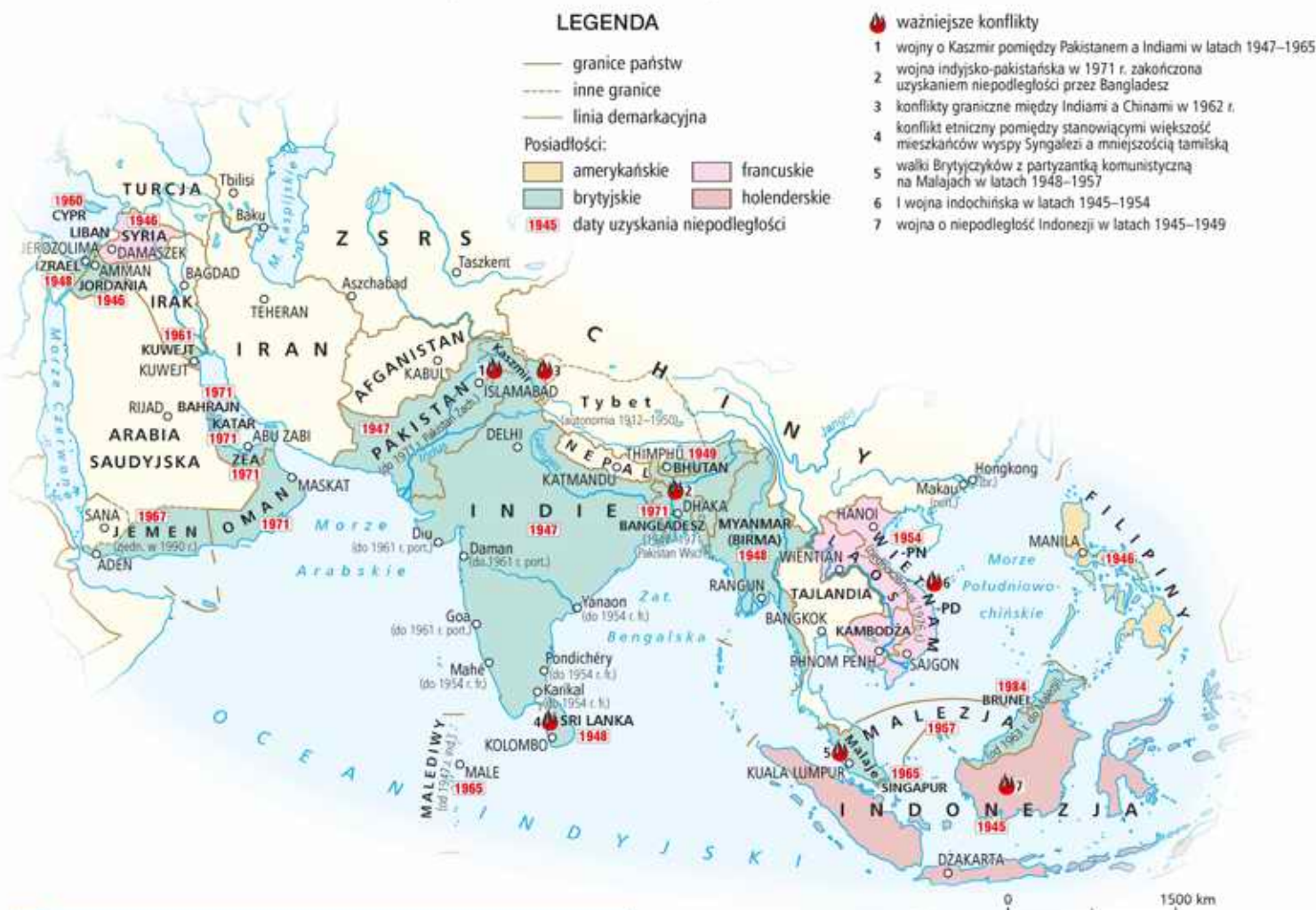
? Odszukaj informacje na temat udziału Polaków w tworzeniu sił lotniczych Pakistanu.

Żołnierze armii indyjskiej pozujący do zdjęcia przy pakistańskim czołgu, który zniszczyli podczas wojny w 1965 r.

■ fotografia, Pakistan, 1965 r.

DALEKI WSCHÓD PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

- ?**
1. Wymień państwa, które powstały w dawnych posiadłościach brytyjskich w Azji.
  2. Wskaż państwa na Dalekim Wschodzie, w których zapanował system komunistyczny.

■ CHIŃSKA REPUBLIKA LUDOWA

W 1945 r., po kapitulacji Japonii, w Chinach rozgorzała na nowo wojna domowa pomiędzy wojskami Komunistycznej Partii Chin (KPCh) a partią narodową – Kuomintangiem. Dowodzeni przez **Mao Zedonga** komuniści uzyskali wsparcie ZSRS, a siły **Czang Kaj-szeka** – USA. Obie strony dysponowały kilkoma milionami żołnierzy. Jednak to komunistom, dzięki obietnicy reformy rolnej, udało się przekonać do siebie chińskich chłopów, co pozwoliło im zmobilizować ponad 5 mln dodatkowych rekrutów. Wojska Mao Zedonga w 1949 r. kontrolowały już niemal całe Chiny, a wojska Kuomintangu zostały wyparte z Pekinu, Nankinu i Kantonu. W rezultacie Czang Kaj-szek wraz z 2 mln swoich zwolenników ewakuował się na wyspę Tajwan. Oznaczało to zwycięstwo komunistów.

1 października 1949 r. Mao Zedong proklamował powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej** (ChRL). Wkrótce chińskim komunistom udało się opanować cały kraj, a ponadto podbić Tybet.

W rządzonym przez Mao Zedonga państwie zastosowano politykę typową dla państw komunistycznych: ogłoszono reformę rolną likwidującą duże gospodarstwa, znacjonalizowano przemysł, zaczęto prześladować duchowieństwo, zwłaszcza chrześcijańskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAO ZEDONG

1893–1976

Był politykiem i ideologiem, wieloletnim przywódcą Chińskiej Republiki Ludowej. W młodości związał się z ruchem komunistycznym. Podczas wojny domowej w 1927 r. był współtwórcą Armii Ludowo-Wyzwoleńczej. Po japońskiej agresji na Chiny współpracował przejściowo z Kuomintangiem przeciw wspólnemu wrogowi. Po 1945 r. ponownie zwalczał zwolenników Czang Kaj-szeka. Po zwycięstwie w wojnie domowej proklamował powstanie Chińskiej Republiki Ludowej. Dążył do wprowadzenia w kraju chińskiej odmiany komunizmu zwanej maoizmem, czego przejawem były m.in. Wielki Skok i rewolucja kulturalna. Należał do najbardziej wpływowych postaci XX w., a jednocześnie był jednym z największych zbrodniarzy w dziejach. Uznaje się, że jego polityka doprowadziła do śmierci ok. 70 mln ludzi.

■ CHINY W CZASACH MAO ZEDONGA

W 1958 r. z inicjatywy Mao Zedonga rozpoczęto wdrażanie zasad tzw. **Wielkiego Skoku** – programu gospodarczego mającego przekształcić Chiny z państwa rolniczego w przemysłowe. Szczególny nacisk położono w nim na zwiększenie wytopu żelaza. W tym celu w niemal każdej wsi wybudowano prymitywne piece hutnicze. To rozwiązanie przyniosło katastrofalne skutki, gdyż chłopci zajęci wytopem metali zaniedbali pracę na roli, co pociągnęło za sobą głęboki kryzys ekonomiczny i klęskę głodu. Zmarło kilkanaście milionów ludzi, a Mao Zedong stracił funkcję przewodniczącego państwa. Władzę po nim przejęli pragmatyczni politycy: Liu Shaoqi [czyt.: lju sjaoki] i Deng Xiaoping [czyt.: deng sjaopin], którzy stawiali na rozwój przemysłu lekkiego i odbudowę zniszczonej przez Mao gospodarki.

Pomimo niepowodzenia, jakim zakończył się program Wielkiego Skoku, Mao Zedong zachował szerokie wpływy w partii i armii. Co więcej, w tym okresie zaczął propagować własną wizję komunizmu, zwaną **maoizmem**. W 1964 r. ukazały się *Cytaty przewodniczącego Mao* (zwane *Czerwoną książeczką*). W maju 1966 r. powołano do życia partyjną grupę do spraw **rewolucji kulturalnej**, w której skład weszli działacze powiązani z Mao. Był to początek ruchu społecznego, który miał mu pozwolić na odzyskanie władzy w państwie. Jednocześnie rozpoczęły się prześladowania jego rywali politycznych, m.in. Liu Shaoqi i Deng Xiaopinga. Największe poparcie dla idei Mao okazywali studenci, z których zaczęto tworzyć oddziały **Czerwonej Gwardii (hunwejbiniów)**. Służyły one do czystek politycznych, torturowały i mordowały przeciwników chińskiego przywódcy. Szacuje się, że podczas rewolucji kulturalnej zginęło ponad milion ludzi. Ponadto wiele milionów zostało zesłanych na wieś w celu tzw. reedukacji, co w praktyce oznaczało pracę w skrajnie ciężkich warunkach. Na porządku dziennym były również włamania do prywatnych domów i demolowanie ich wnętrz, palenie „kontrewolucyjnych” książek i zachodnich produktów. W ramach odcinania się od niekomunistycznej tradycji hunwejbini zniszczyli tysiące cennych dzieł sztuki i zabytków, m.in. mury miejskie Pekinu.

Po odzyskaniu pełni władzy Mao skierował wojsko przeciw hunwejbiniom. Ponad 14 mln spośród nich przymusowo zesłano na wieś, gdzie mieli pracować na roli. Ukoronowaniem starań Mao Zedonga stał się IX Zjazd KPCh w kwietniu 1969 r., potwierdzający przejęcie przez niego rządów, które sprawował aż do śmierci w 1976 r. (więcej o komunistycznych Chinach na [infografice](#) na s. 146–147).

WOJNA W KOREI

W 1945 r., po zakończeniu japońskiej okupacji, Korea została podzielona wzdłuż 38 równoleżnika i w rezultacie jej północna część znalazła się pod kontrolą ZSRS, a południowa – USA. Sowieccy politycy skutecznie blokowali rozmowy na forum ONZ mające doprowadzić do zjednoczenia tego państwa. W 1948 r. w południowej strefie odbyły się wybory, a utworzony w ich wyniku rząd został uznany przez ONZ za reprezentację państwa koreańskiego. W reakcji na północy powstał popierany przez ZSRS komunistyczny rząd z **Kim Ir Senem** (więcej na jego temat w *Symbolach epoki* na s. 141) na czele, który we wrześniu 1948 r. proklamował utworzenie **Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej (KRL-D)**. Mimo napiętej sytuacji oraz licznych incydentów zbrojnych na granicy Związek Sowiecki i USA postanowiły wycofać się z Korei. Wojska ZSRS opuściły ją w grudniu 1948 r., a Stany Zjednoczone usunęły prawie cały swój kontyngent w czerwcu 1949 r. Okazało się jednak, że Sowieci przekazali komunistom z północy broń, co pozwoliło im już w czerwcu 1950 r. zaatakować i opanować prawie cały obszar Republiki Korei. Choć pospieszenie przerzucono z Japonii na południe Półwyspu Koreańskiego siły amerykańskie, udało się obronić tylko port Pusan. Wkrótce pod nieobecność delegata ZSRS Rada Bezpieczeństwa ONZ podjęła decyzję o udzieleniu pomocy Korei Południowej.

WARTO WIEDZIEĆ

O krok od wojny atomowej

Na początku 1951 r., po wkroczeniu sił chińskich do Korei, gen. MacArthur planował użycie do ataku broni atomowej. Otrzymał jednak od prezydenta Harry'ego Trumana zdecydowany zakaz jej wykorzystania. Prezydent obawiał się bowiem włączenia do konfliktu Sowieców, koncentrujących swoje dywizje przy granicy z Koreą i dysponujących już w tym czasie arsenałem atomowym.

General Douglas MacArthur ¹ podczas wojny w Korei stał na czele utworzonych po raz pierwszy w historii wojsk interwencyjnych ONZ. Podlegali mu żołnierze 17 państw.

■ fotografia, okolice Inczon, 15 IX 1950 r.

? Jakie racje kierowały gen. MacArthurem, a jakie prezydentem Trumanem w sporze o użycie broni atomowej w Korei?

WOJNA KOREAŃSKA W LATACH 1950–1953

LEGENDA

- granice państw
- granica między Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną a Republiką Korei wzdłuż 38 równoleżnika (od 1945 r.)
- działania wojsk północnokoreańskich od 25 VI 1950 r.
- linia frontu z 14 IX 1950 r.
- kontrofensywa wojsk ONZ (głównie amerykańskich) IX–X 1950 r.
- linia frontu z 25 X 1950 r.
- atak chińskich „ochotników” 25 X 1950 r.
- działania wojsk chińskich i północnokoreańskich (X 1950 – I 1951)
- linia frontu z 15 I 1951 r.
- działania wojsk ONZ i południowokoreańskich po 15 I 1951 r.
- ▨ rejon wojny pozycyjnej I 1951 – VII 1953 r.
- ..... linia demarkacyjna ustalona rozejmem w Panmundzom 27 VII 1953 r.

- ? 1. Omów przebieg linii frontu w połowie września 1950 r.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przebiegu wojny miało zaangażowanie się w nią wojsk chińskich.

KOMUNISTYCZNE CHINY

Pozbawione w XIX w. znaczenia i samodzielności Chiny w następnym stuleciu weszły w okres burzliwych przemian. Ostatecznie zatriumfował tu komunizm, ale w wersji chińskiej, całkowicie różniącej się zarówno od teorii głoszonych przez Marksa, jak i rozwiązań znanych z ZSRS z okresu postalinowskiej odwilży. Za prowadzenie sztywnego kursu politycznego Komunistycznej Partii Chin odpowiadał Mao Zedong.

1927–1937

wojna domowa Kuomintangu z chińskimi komunistami

1958–1962

Walka z czterema plagami – kampania masowego tępienia m.in. wróbli, obwinianych przez Mao Zedonga o wydziobywanie zasiewów. W jej wyniku zachwiano równowagę ekosystemu, co doprowadziło do niespotykanej plagi szarańczy niszczącej zbiory.

1959–1961

Wielki chiński głód – w wyniku Wielkiego Skoku i powszechnego tępienia ptactwa plony rolne bardzo zmalały, co przyniosło klęskę głodu i śmierć ok. 40 mln ludzi.

Wielki Skok – plan Mao Zedonga mający przekształcić Chiny z kraju rolniczego w uprzemysłowiony. Zakładanie komun ludowych i stawianie prymitywnych hut we wsiach doprowadziły do katastrofy gospodarczej.

1971 r.

zbliżenie polityczne i gospodarcze Chin i USA. wejście ChRL do Rady Bezpieczeństwa ONZ w miejsce Republiki Chińskiej (Tajwanu)

1969 r.

chińsko-sowiecki konflikt zbrojny nad Ussuri

1976 r.

śmierć Mao Zedonga

Czang Kaj-szek, przywódca chińskiej partii nacjonalistycznej Kuomintang, szkolił się w Moskwie, ale w późniejszych latach korzystał głównie z pomocy USA.

Mao Zedong, przywódca chińskich komunistów, zachował niezależność od Moskwy i stworzył odmianę komunizmu dostosowanego do warunków panujących w Chinach.

1937–1945

rozejm pomiędzy Kuomintangiem a Komunistyczną Partią Chin, wspólna walka z agresją japońską

1950–1953

wojna koreańska, w której chińscy „ochotnicy” walczyli po stronie Korei Północnej

1 X 1949 r.

powstanie Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL)

1945–1949

wojna domowa zakończona zwycięstwem komunistów i wycofaniem sił Kuomintangu na Tajwan

1964 r.

uzyskanie przez Chiny dostępu do broni nuklearnej

1966–1969

Rewolucja kulturalna ogłoszona przez Mao Zedonga pozwoliła mu przeprowadzić czystki z pomocą fanatycznej młodzieży. Ponadto spowodowała nieodwracalne straty w walce z tradycyjną chińską kulturą.

Czerwona książeczka była główną lekturą zwolenników Mao – zawierała 427 jego cytatów, np. *Wróg sam nie zginie*.

1978 r.

objęcie władzy przez Deng Xiaopinga, początek reform gospodarczych i otwarcie Chin na świat

W wyniku sprawnych działań sił ONZ, dowodzonych przez gen. Douglasa MacArthura, nie tylko wyparto komunistów z okupowanego terenu, ale także zajęto prawie całą Koreę Północną. Reżim Kim Ir Sena uratowała jednak chińska interwencja. **25 października 1950 r.** tysiące żołnierzy z Chin, zwanych ochotnikami, przystąpiło do walki, mimo że oficjalnie państwo chińskie pozostawało neutralne. Łamanie ustaleń międzynarodowych przez Chiny wywołało gwałtowne reakcje na świecie. Dalsze zaostrzenie konfliktu groziło wybuchem globalnej wojny, dlatego oba supermocarstwa uznały za konieczne uspokojenie sytuacji i rozpoczęcie rozmów pokojowych. Negocjacje toczone w **Panmun-dżomie** ostatecznie zakończyły się zawieszeniem broni w **lipcu 1953 r.** Wyznaczono wówczas linię demarkacyjną, która obowiązuje do dziś jako granica między Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną a Republiką Korei, choć oba kraje pozostają w stanie wojny.

■ WYZWOLENIE INDOCHIN I INDONEZJI

Przed II wojną światową Indochiny były podzielone pomiędzy Wielką Brytanię i Francję. Sytuację zmieniła jednak okupacja japońska w czasie wojny. Dodatkowo później ZSRS i Chiny starały się obalić władze kolonialne w regionie i utworzyć tam podporządkowane sobie państwa. Z tego powodu od 1945 r. wspierały rozwój partyzantek komunistycznych na Półwyspie Indochińskim. W **Wietnamie** – kolonii francuskiej – działała organizacja Viet Minh [czyt.: wiet min], na której czele stał **Ho Chi Minh** [czyt.: ho szy min]. 2 września ten komunistyczny polityk proklamował powstanie **Demokratycznej Republiki Wietnamu**. W odpowiedzi władze kolonialne zaczęły wysyłać coraz więcej żołnierzy do Indochin. W 1946 r. między Francją i siłami Viet Minhu wybuchła **I wojna indochińska**. Do 1949 r. przewagę mieli Francuzi, którym udało się opanować większość terytorium Demokratycznej Republiki Wietnamu. Mimo to po powstaniu Chińskiej Republiki Ludowej, dzięki dostawom broni z północy, wietnamscy partyzanci przeszli do kontrataku i stopniowo odzyskiwali terytorium. Ostatnim punktem oporu Francuzów była twierdza Dien Bien Phu. Zmagania o nią rozpoczęły się w marcu 1954 r. i okazały się przełomowym momentem wojny. Ostatecznie Wietnamczycy zdobyli Dien Bien Phu 7 maja 1954 r.

W tym samym czasie walki między wojskami kolonialnymi i partyzantką komunistyczną toczyły się także w Laosie i Kambodży. Dla zażegnania tych konfliktów zwołano konferencję pokojową w Genewie i w lipcu 1954 r. podpisano **porozumienia genewskie**, na mocy których w Indochinach powstały cztery państwa:

Północnokoreańskie plakaty propagandowe z lat 1950–1953 przedstawiały Amerykanów jako bezduszných najeźdźców i nawoływały do stawienia im zacieklego oporu.

■ plakat, Korea Północna, 1950–1953

POSTAĆ HISTORYCZNA

HO CHI MINH

1890–1969

Wietnamski polityk, przywódca komunistyczny. W młodości jako członek załogi statku podróżował po świecie i zwiedził Amerykę oraz kraje Europy Zachodniej. We Francji przystąpił do komunistów, a następnie przedostał się do ZSRS, gdzie zdobył wykształcenie i pozycję polityczną jako jeden z głównych komunistycznych liderów w Indochinach. Podczas II wojny światowej na czele Viet Minh (Ligi Walki o Niepodległość Wietnamu) prowadził wojnę partyzancką z Japończykami, a po jej zakończeniu z francuskimi siłami kolonialnymi. Po pokonaniu i wycofaniu się Francuzów został prezydentem Wietnamu Północnego i zabiegał o przyłączenie południowego Wietnamu, organizując tam i zaopatrując partyzantkę komunistyczną – Vietcong. Nie dożył zjednoczenia Wietnamu pod władzą komunistów, ale na jego cześć zmieniono nazwę zdobytej stolicy Wietnamu Południowego – z Sajgonu na Ho Chi Minh.

- ▶ Demokratyczna Republika Wietnamu (Wietnam Północny), rządzona przez komunistów pod wodzą Ho Chi Minha;
- ▶ Republika Wietnamu (Wietnam Południowy), pozostająca w sojuszu z USA;
- ▶ Kambodża – państwo komunistyczne, w którym w latach 70. władzę przejęli Czerwoni Khmerzy [czyt.: kmerzy] (zob. ramka obok);
- ▶ Laos.

Podobnie napięta sytuacja polityczna panowała na **Archipelagu Malajskim**. Tu także w okresie okupacji japońskiej coraz silniejsze stawały się dążenia niepodległościowe. Już 17 sierpnia 1945 r. lider Narodowej Partii Indonezji Ahmed Sukarno proklamował powstanie niepodległej **Republiki Indonezji**. Mimo to po kapitulacji Japonii we wrześniu 1945 r. władzę odzyskali tu Holendrzy. Pomiędzy zwolennikami niepodległości a władzami kolonialnymi wybuchła wojna. Konflikt zakończył się w 1949 r. klęską Holandii, która musiała uznać niepodległość Indonezji.

Zdobycie Dien Bien Phu – warownego obozu wojsk francuskich – przez Wietnamczyków 7 maja 1954 r. stanowi symboliczne zakończenie panowania kolonistów w Indochinach.

■ fotografia, Wietnam, 7 V 1954 r.

■ CZERWONI KHMERZY

W latach 1970–1975 w Kambodży toczyła się wojna domowa pomiędzy siłami komunistycznymi popieranymi przez ZSRS a wspieranymi przez Chiny i USA Czerwonymi Khmerami. Zwycięstwo tych drugich rozpoczęło okres jednej z najbardziej krwawych dyktatur w dziejach świata. Czerwoni Khmerzy, na czele których stał Pol Pot, dążyli do zorganizowania całego społeczeństwa na zupełnie nowych zasadach. Opierali się na założeniach chińskiej rewolucji kulturalnej połączonej ze skrajnym szowinizmem, czyli uwielbieniem własnego narodu, a nienawiścią wobec innych narodów. W ciągu pięciu lat swoich rządów Czerwoni Khmerzy wymordowali prawie 2 mln ludzi, co stanowiło 1/5 mieszkańców Kambodży. Ich ofiarą padły niemal cała inteligencja i duchowieństwo. Na śmierć skazywano tych, którzy umieli czytać i pisać, a nawet tych, którzy tylko nosili okulary. Miliony osób zostały wygnane z miast i osadzone w wiejskich komunach. Kres ludobójstwu położyła dopiero interwencja wietnamska w 1979 r.

Pol Pot był przywódcą Czerwonych Khmerów, a w latach 1975–1979 dyktatorem Kambodży. Jest uważany za twórcę jednego z najbardziej zbrodniczych systemów totalitarnych w historii.

■ fotografia, Tajlandia, 1980 r.

Odszukaj informacje o losach Pol Poty po obaleniu dyktatury Czerwonych Khmerów w Kambodży.

ĆWICZENIA

1. Omów proces odzyskiwania niepodległości przez Indie.
2. Przedstaw przebieg wojny koreańskiej w latach 1950–1953.
3. Oceń rolę, jaką odegrał Mao Zedong w historii Chin.

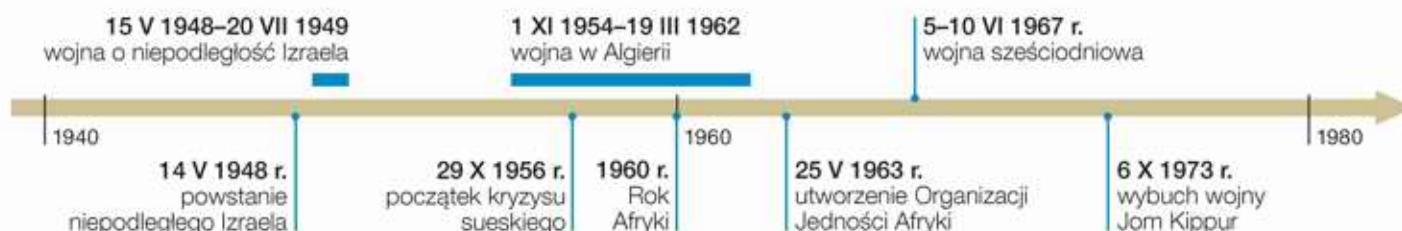
DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Færøvik, *Mao. Cesarstwo cierpienia*, tłum. E. Partyga, Warszawa 2018.
P. Lowe, *Wojna koreańska*, tłum. M. Czekalski, Warszawa 1993.

BLISKI WSCHÓD I AFRYKA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W pierwszej połowie XX w. na Bliskim Wschodzie i w Afryce przeważały terytoria zależne – posiadłości i protektoraty państw europejskich. Od 1945 r., w związku z osłabieniem dawnych metropolii, coraz więcej społeczeństw byłych kolonii zaczęło dążyć do niepodległości. Jak przebiegała dekolonizacja w Afryce? W jaki sposób rozpoczął się trwający do dzisiaj konflikt na Bliskim Wschodzie?

■ POWSTANIE IZRAELA

Postulat utworzenia państwa żydowskiego w Palestynie nabrał realnego kształtu w 1917 r., gdy szef dyplomacji brytyjskiej, lord Arthur Balfour [czyt.: artur balfur], ogłosił oficjalną deklarację w tej sprawie. Przez cały okres międzywojenny trwała emigracja Żydów do Palestyny, koordynowana przez organizacje syjonistyczne, czyli takie, które głosiły potrzebę utworzenia niepodległego Izraela.

Przeciwko napływowi Żydów na te tereny protestowała miejscowa ludność arabska. W wyniku tego sprzeciwu w latach 30. Brytyjczycy zaczęli ograniczać przyjmowanie kolejnych uchodźców. Jednak po tragedii Holokaustu i zakończeniu II wojny światowej opinia publiczna zdecydowanie popierała ideę utworzenia niepodległego państwa żydowskiego. W listopadzie 1947 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych podjęła decyzję o podziale Palestyny na dwa państwa: żydowskie i palestyńskie. **14 maja 1948 r. Żydzi proklamowali powstanie niepodległego Izraela.** Mimo to państwa arabskie w tym regionie – Egipt, Liban, Transjordania, Jemen, Irak i Arabia Saudyjska – nie uznały tego faktu i rozpoczęły działania zbrojne. Wojna o niepodległość Izraela trwała ponad rok i zakończyła się klęską wojsk arabskich. Izraelczycy nie tylko obronili swoje państwo, lecz także zajęli część obszarów przeznaczonych pierwotnie dla Palestyńczyków. Pozostałymi terenami palestyńskimi podzielili się arabscy sąsiedzi Izraela:

- ▶ Zachodni Brzeg Jordanu zajęła Jordania,
- ▶ Strefę Gazy – Egipt,
- ▶ Wzgórza Golan – Syria.

W rezultacie tych wydarzeń niepodległe państwo palestyńskie nigdy nie powstało.

Pierwszym premierem państwa Izrael został pochodzący z Płońska **Dawid Ben Gurion**. Reprezentował on lewicową Partię Pracy, która miała decydujący wpływ na ustrój nowego państwa. Izrael otworzył się na emigrację Żydów z całego świata. Przybywała tu ludność żydowska zarówno o korzeniach wschodnioeuropejskich (aszkenazyjska), jak i wywodząca się Półwyspu Iberyjskiego i północnej Afryki (sefardyjska).

W niepodległym Izraelu prężnie rozwijało się rolnictwo dzięki irygacji terenów pustynnych. Na zajętych obszarach Żydzi zakładali zmilitaryzowane spółdzielnie produkcyjne zwane **kibucami**. Rozbudowano też przemysł, w dużym stopniu nastawiony na potrzeby armii, która z kolei została stworzona przez działaczy syjonistycznej organizacji Betar. Izrael szybko stał się wysoko rozwiniętym państwem, jedynym w regionie, w którym wprowadzono demokrację w stylu zachodnioeuropejskim.

Dawid Ben Gurion [1] odczytuje tekst deklaracji niepodległości Izraela. Nad jego głową jest widoczny portret Theodora Herzla – twórcy ruchu syjonistycznego.

■ fotografia, Tel Awiw, 14 V 1948 r.

ROZWÓJ PAŃSTWA IZRAEL

LEGENDA

- granice państw w 1999 r.
- miejsce proklamowania państwa Izrael 14 V 1948 r.
- ziemie zajęte przez Izrael do listopada 1956 r.
- bombardowania izraelskie podczas wojny sześciodniowej 5–10 VI 1967 r.
- tereny zajęte przez Izrael w 1967 r.
- ziemie zajęte przez Izrael w 1973 r. podczas wojny Jom Kippur
- obszary Libanu zajęte przez Izrael w 1982 r.
- granica Izraela w 1999 r.
- Działania wojenne:
- wojsk brytyjsko-francuskich 5–6 XI 1956 r.
- wojsk izraelskich podczas wojny sześciodniowej
- wojsk egipskich i syryjskich podczas wojny Jom Kippur w 1973 r.
- wojsk izraelskich w 1982 r.

- ? 1. Wymień państwa arabskie, których tereny zajął Izrael w latach 1967–1982.
2. Wskaż porty morskie, którymi dysponował Izrael w 1948 r., i te, które uzyskał w wyniku walk w 1967 r.

KRYZYS SUESKI

W pierwszej połowie XX w. Kanał Sueski był oficjalnie obiektem neutralnym, a kontrolę nad nim sprawowali Brytyjczycy. Po zwycięstwie Izraela w wojnie z Egiptem w 1949 r. władze tego drugiego państwa zamknęły dostęp do kanału dla izraelskich statków. Ponadto doprowadziły do opuszczenia tej strefy przez wojska brytyjskie. W lipcu 1956 r. prezydent Egiptu **Gamal Abdel Naser** ogłosił nacjonalizację Kanału Sueskiego. Stało się to przyczyną konfliktu, który przeszedł do historii jako **kryzys sueski**.

Przeciwko Egiptowi wystąpiła zbrojnie koalicja utworzona przez Izrael, Wielką Brytanię i Francję. 29 października 1956 r. wojska izraelskie rozpoczęły operację, w ramach której:

- ▶ zajęły Strefę Gazy i usunęły stamtąd bojowników palestyńskich;
- ▶ opanowały egipskie bazy wojskowe na półwyspie Synaj;
- ▶ uzyskały dla Izraela dostęp do Morza Czerwonego.

Jednocześnie do wojny włączyły się Wielka Brytania i Francja. Pod pretekstem zapewnienia pokoju w strefie Kanału Sueskiego wysłały na Morze Śródziemne swoje okręty i lotnictwo. 31 października Brytyjczycy i Francuzi zbombardowali cele w Egipcie, a tydzień później w wyniku desantu opanowali Kanał Sueski.

Wybuch walk o tę strategiczną drogę wodną spotkał się ze stanowczym protestem USA. Prezydent Eisenhower obawiał się, że władze Egiptu zwrócą się o pomoc do ZSRS, co doprowadzi do wybuchu globalnego konfliktu. Ostatecznie pod naciskiem ONZ i USA wojska brytyjskie, francuskie i izraelskie zostały wycofane z zajętych terenów. Kontrolę nad Kanałem Sueskim ponownie przejął Egipt, a prezydent Naser stał się w krajach arabskich bohaterem.

Wielkiej Brytanii i Francji zaangażowanie w ten konflikt przyniosło kompromitację na arenie międzynarodowej. Obnażyło ich bezsilność i uzależnienie od USA, co z kolei przyspieszyło procesy dekolonizacyjne na świecie.

■ OD WOJNY SZEŚCIODNIOWEJ DO KRYZYSU PALIWOWEGO

Po dwóch wojnach arabsko-izraelskich na Bliskim Wschodzie nadal utrzymywało się napięcie i ścierały się wpływy polityczne USA i ZSRS. Państwa arabskie w większości współpracowały z Moskwą, Izrael korzystał zaś ze wsparcia USA i jego sojuszników. W 1967 r. Egipt razem z Syrią i Jordanią zaczął przygotowywać się do ataku na Izrael. Dzięki informacjom wywiadu izraelski rząd dowiedział się o planowanej agresji i uprzedził atak. **5 czerwca 1967 r.** wojska izraelskie zaatakowały nagle pozycje państw arabskich. W błyskawicznej, trwającej zaledwie sześć dni kampanii Siły Obronne Izraela rozbiły armie tych trzech państw i zajęły: Zachodni Brzeg Jordanu ze wschodnią Jerozolimą, strefę Gazy, półwysep Synaj i Wzgórza Golan.

Kilka lat później Egipt i Syria podjęły próbę odzyskania ziem utraconych podczas wojny sześciodniowej. **6 października 1973 r.**, w dniu, w którym przypadało największe żydowskie święto **Jom Kippur (Dzień Pojednania)**, armie obu państw arabskich rozpoczęły skoordynowany atak na Izrael. Egipt wkroczył na półwysep Synaj, a Syryjczycy odbili Wzgórza Golan. Ich sukcesy okazały się jednak przejściowe. Pomimo bardzo ciężkich strat armia izraelska błyskawicznie się zreorganizowała, przeprowadziła kontrofensywę i odzyskała utracone obszary. Ostatecznie pod koniec października 1973 r. za pośrednictwem USA i ZSRS zakończono walki. Jednym ze światowych skutków wojny był **kryzys paliwowy**. Wydobywające i eksportujące ropę państwa arabskie, aby zaprotestować przeciw zachodniej pomocy dla Izraela, podniosły radykalnie ceny tego surowca. Doprowadziło to do największego kryzysu gospodarczego po zakończeniu II wojny światowej, który udało się przezwyciężyć dopiero w latach 80.

Wojska izraelskie podczas wojny sześciodniowej korzystały z czołgów odkupionych od Francuzów, Brytyjczyków i Amerykanów. Na zdjęciu wyprodukowane w USA pojazdy pancerne typu Sherman [czyt.: szerman].

■ fotografia, wschodnia Jerozolima, 10 VI 1967 r.

■ REWOLUCJA ISLAMSKA W IRANIE

Iranem, jednym z nielicznych państw muzułmańskich, w którym większość mieszkańców wyznaje **szytyzm**, od 1941 r. rządził wspierany przez USA szach Reza Pahlavi [czyt.: pahlawi]. Jego panowanie opierało się na służbach bezpieczeństwa, które brutalnie zwalczały opozycję. Władca ten nie był również lubiany ze względu na wprowadzanie wzorowanych na Zachodzie reform społecznych i obyczajowych, źle przyjmowanych przez konserwatywne społeczeństwo.

Narastające protesty społeczne były początkowo wywoływane przez środowiska prozachodnich demokratów. Niezadowolenie z polityki prowadzonej przez szacha wykorzystał jeden ze skrajnych odłamów opozycji – muzułmańscy fundamentaliści. Po krwawej rewolucji przyczynili się oni w 1979 r. do upadku monarchii i ucieczki szacha z kraju. Władzę w Iranie przejęli wówczas fanatyczni szyici z **Ruhollahem Chomejnim** na czele. Jako **ajatollah** (przywódca duchowy) miał on decydujący głos we wszystkich sprawach państwowych, religijnych i obyczajowych. Wprowadzone przez niego reformy okazały się jeszcze dalsze od demokracji niż świeckie rządy szacha. Iran stał się republiką islamską, w której prawo stanowią zapisy Koranu. Irański rząd wrogo odnosi się do Stanów Zjednoczonych i Izraela.

Dojście do władzy fanatycznych szyitów prowadziło też do eskalacji napięcia z sąsiadującym od zachodu Irakiem, rządzonym przez świecki reżim **Saddama Husajna**. W 1980 r. wybuchła długotrwała, krwawa wojna iracko-irańska, która zrujnowała obie strony konfliktu. W 1988 r. podpisano zawieszenie broni przywracające stan sprzed jego wybuchu.

Szytyzm – mniejszościowy odłam islamu, którego wyznawcy nazywani szyitami są prześladowani przez stanowiących większość muzułmanów sunnitów.

Ajatollah Chomejni odegrał kluczową rolę podczas rewolucji islamskiej w Iranie. Stał się niekwestionowanym autorytetem dla milionów Irańczyków, a dla świata – symbolem fanatycznych rządów fundamentalistów islamskich.

■ fotografia, Teheran, 1979 r.

■ DEKOLONIZACJA W AFRYCE

W chwili zakończenia II wojny światowej na całym kontynencie afrykańskim tylko trzy państwa: Egipt, Etiopia i Liberia cieszyły się pełną niepodległością. Znaczną samodzielność miały również rządzone przez białą mniejszość brytyjskie dominia na południu Afryki. Pozostałą część kontynentu zajmowały kolonie: francuskie, włoskie, portugalskie, hiszpańskie, belgijskie i brytyjskie (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 154).

Po 1945 r. na tych terenach szybko zaczęły powstawać organizacje niepodległościowe. Klęska Francji w Indochinach zachęcała ludność afrykańską do walki o własną niepodległość. W 1954 r. w należącej do Francji **Algierii** wybuchło powstanie przygotowane przez tamtejszy Front Wyzwolenia Narodowego. Władze kolonialne przystąpiły do tłumienia buntu, jednak nie osłabiło to zapалу Algierczyków. Trwający osiem lat konflikt przyczynił się do powrotu do władzy gen. Charles'a de Gaulle'a, który w 1961 r. jako nowy prezydent Francji ogłosił w Algierii referendum. Większość mieszkańców kolonii opowiedziała się w nim za suwerennością i rok później Algieria stała się niezależnym państwem. Algierię opuścił milion osiedlonych tam Francuzów oraz drugie tyle lojalnych wobec Francji Algierczyków, tzw. **harkisów**.

Szczyt procesu dekolonizacyjnego przypadł na lata 60. XX w., gdy niepodległość uzyskały aż 32 kraje, przede wszystkim w Afryce. Przełomowy okazał się **rok 1960**, w którym niezależność ogłosiło aż 17 tamtejszych państw, i z tego względu został nazwany **Rokiem Afryki**. O ile Francja i Wielka Brytania opuściły swoje dawne kolonie w sposób pokojowy, choć zachowały silne wpływy gospodarcze na tych terenach, o tyle rządzona przez Antónia Salazara Portugalia nie zamierzała rezygnować ze swoich afrykańskich posiadłości. Jej kolonie stały się niepodległe dopiero w latach 70.,

Mieszkańcy Algieru, stolicy Algierii, świętują ogłoszenie wyników referendum niepodległościowego. Głosowanie odbyło się 1 lipca 1962 r. Ponad 99% głosujących opowiedziało się za odłączeniem od Francji.

■ fotografia, Algier, lipiec 1962 r.

po śmierci dyktatora (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 154). Inaczej potoczyły się wydarzenia w Afryce Południowej. W polityce i gospodarce dominowały tam dwie grupy białej ludności: Burowie – Afrykanerzy, czyli potomkowie holenderskich osadników z czasów nowożytnych, oraz przybysze z Wysp Brytyjskich. Kraj ten był dominium brytyjskim, a w 1961 r. przekształcił się w **Republikę Południowej Afryki (RPA)**.

Już w 1948 r. reprezentująca Afrykanerów Partia Narodowa zaczęła wprowadzać politykę **apartheidu** [czyt.: apartajdu], czyli segregacji rasowej ludności. W rezultacie uprzywilejowana była tu ludność biała, której przysługiwały prawa wyborcze. Czarnoskórzy mieszkańcy RPA w przestrzeni publicznej, np. w parkach czy środkach transportu, mogli przebywać tylko w wyznaczonych odrębnych strefach. Ponadto zakazano m.in. zawierania małżeństw mieszanych. W końcu zaczęto wydzielać tzw. **bantustany** – formalnie niepodległe państewka uznawane jedynie przez RPA, gdzie docelowo planowano przesiedlić całą czarnoskórą ludność. Tworzono je w głębi kraju, na obszarach o słabej infrastrukturze. Osiedlani tu przymusowo czarnoskórzy otrzymywali obywatelstwo bantustanu i jednocześnie tracili południowoafrykańskie.

Polityce apartheidu sprzeciwiał się Afrykański Kongres Narodowy, na którego czele stał prawnik **Nelson Mandela**. Za swoją działalność w 1960 r. został skazany na karę dożywotniego więzienia, które ostatecznie opuścił w 1989 r. Cztery lata później Mandela oraz ówczesny prezydent RPA **Frederik de Klerk** otrzymali Pokojową Nagrodę Nobla. Kres systemu apartheidu nastąpił dopiero w 1994 r. W tym samym roku Mandela został wybrany pierwszym czarnoskórym prezydentem w dziejach RPA.

Polityka apartheidu przejawiała się niemal we wszystkich sferach życia mieszkańców Republiki Południowej Afryki. Przykładowo w siedzibach instytucji państwowych obowiązywały osobne kolejki dla białej i czarnoskórej ludności.

■ fotografia, RPA, 1980 r.

DEKOLONIZACJA AFRYKI

LEGENDA

Posiadłości:

	belgijskie		hiszpańskie
	brytyjskie		portugalskie
	egipskie		włoskie
	francuskie		

1960 daty uzyskania niepodległości

1 Togo (1960 r.)

2 Gwinea Równikowa (1968 r.)

3 W-y Św. Tomasza i Książęca (1975 r.)

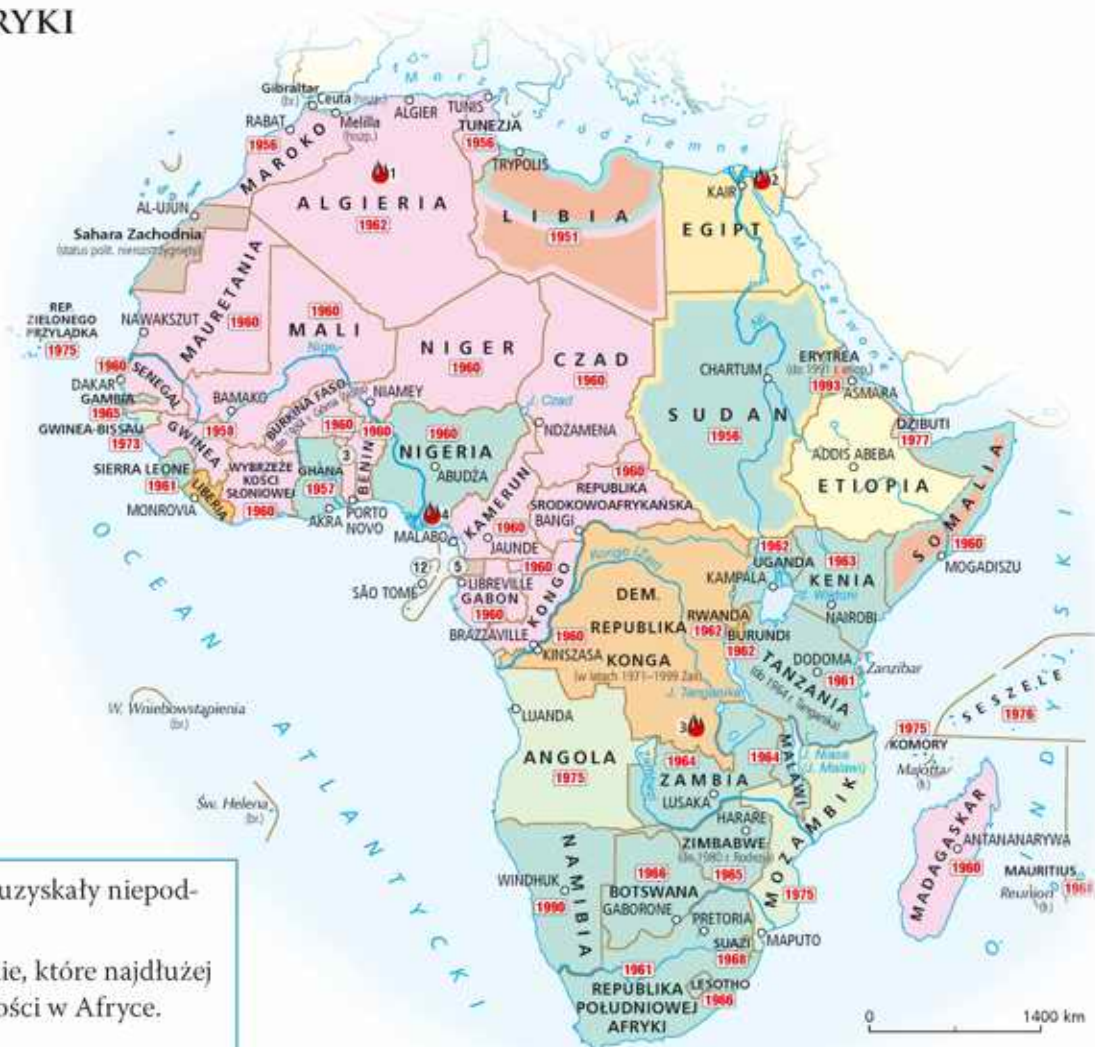
 ważniejsze konflikty

1 wojna o niepodległość Algierii (1954–1962)

2 kryzys sueski w 1956 r.

3 wojna w Katandze (1960–1963)

4 wojna w Biafrze (1967–1970)

- ? 1. Wymień państwa, które uzyskały niepodległość w Roku Afryki.
2. Podaj państwo europejskie, które najdłużej utrzymało swoje posiadłości w Afryce. Wskaż jego kolonie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA ONZ

14 grudnia 1960 r. Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych wydało specjalną rezolucję w sprawie przyznania niepodległości krajom i narodom kolonialnym.

1. Ujarzmienie innych narodów, obce panowanie i wyzysk innych narodów stanowią zaprzeczenie podstawowych praw człowieka, w sprzeczności z Kartą Narodów Zjednoczonych, oraz stanowią przeszkodę dla rozwoju pokoju i współpracy światowej.

2. Wszystkie narody posiadają prawo do samookreślenia; w oparciu o to prawo określają one swobodnie swój status polityczny i działają swobodnie na rzecz swojego rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego.

3. Kwestia nierównego poziomu przygotowania w zakresie politycznym, gospodarczym, społecznym czy

oświatowym nie powinna nigdy być wysuwana jako pretekst uzasadniający odroczenie terminu osiągnięcia niepodległości.

4. Należy zaprzestać wszelkich działań zbrojnych, jak i stosowania wszelkich środków represyjnych w stosunku do narodów zależnych, ażeby umożliwić im pokojowe i swobodne wykorzystanie swojego prawa do całkowitej niezawisłości. Jednocześnie należy uszanować integralność ich terytorium narodowego.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1945–1990. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 1995, s. 60–61.

- ? 1. Wskaż źródła wolności narodów, na jakie powołują się twórcy deklaracji.
2. Wyjaśnij, jakie przeszkody stały na drodze do realizacji celów zawartych w deklaracji.

KONFLIKTY OKRESU DEKOLONIZACJI

W latach 1950–1980 w Afryce i na pobliskich wyspach powstało 48 nowych państw. Granice wyznaczono na podstawie linii granicznych ustalonych przez Europejczyków w czasach kolonialnych. Często nie uwzględniały one podziałów etnicznych, niejednokrotnie więc w jednym kraju zamieszkiwały wrogie sobie plemiona. Przyczyniło się to w kolejnych dziesięcioleciach do wybuchu wielu lokalnych konfliktów w nowo powstałych państwach. Do podsycania sporów na tym kontynencie przyczyniały się również światowe mocarstwa, które chciały w ten sposób poszerzyć swoje strefy wpływów.

W latach 60. XX w. szczególnie krwawe wojny domowe toczyły się w **Nigerii** i **Kongu**. W Nigerii, najludniejszym państwie na kontynencie, zasobnym w ropę naftową, w 1967 r. próbę odłączenia się od muzułmańskiej większości kraju podjęła chrześcijańska prowincja **Biafra**. Wojna w Biafrze trwała trzy lata, a w jej trakcie siły muzułmańskie były wspierane przez państwa zachodnie i koncerny naftowe. Separatyści ponieśli klęskę, a w wyniku masakr ludności cywilnej oraz klęski głodu zginęło tam ok. miliona mieszkańców. Istniejąca zaledwie trzy lata Republika Biafry została ponownie włączona do Nigerii.

Równie dramatyczna sytuacja panowała w **Kongu**. Pierwszy premier kraju **Patrice** [czyt.: *patris*] **Lumumba** skłaniał się do współpracy z ZSRS, co zagrażało interesom dawnych kolonizatorów – Belgów. Doprowadzili więc oni do wybuchu buntu w najbogatszej prowincji kraju – **Katandze**. Rebelia była wspierana przez belgijsko-brytyjskie koncerny kontrolujące tamtejsze kopalnie miedzi i złota, które obawiały się znacjonalizowania tych przedsiębiorstw przez lewicowy rząd. Lumumba został zamordowany przez katangijskich żandarmów. Konflikt zakończył się dopiero po interwencji wojsk ONZ, które w 1963 r. zajęły Katangę i zakończyły secesję tej prowincji.

Wydarzenia w Kongu stały się impulsem do powołania w 1963 r. **Organizacji Jedności Afryki**, która miała rozstrzygać konflikty pomiędzy państwami afrykańskimi i przeciwdziałać ingerencji dawnych metropolii oraz USA i ZSRS w wewnętrzne sprawy Afryki.

Wojska Biafry dysponowały przestarzałą bronią, nierzadko pamiętającą czasy I wojny światowej. Separatyści wykorzystywali w walce także chałupniczo wykonane ładunki wybuchowe, a nawet wozy opancerzone zbudowane z maszyn rolniczych.

■ fotografia, Biafra, 1967–1970

PAŃSTWA TRZECIEGO ŚWIATA

W okresie zimnej wojny pomiędzy państwami kapitalistycznymi (nazywanymi Pierwszym Światem) a socjalistycznymi (określanymi jako Drugi Świat) wiele dawnych kolonii i ubogich państw, m.in. w Ameryce Łacińskiej i Afryce, starało się zachować neutralność. Kraje te nazywano **państwami Trzeciego Świata**. W 1955 r. powołały one **Ruch Państw Niezaangażowanych**. Organizację tę założyło 29 państw (obecnie jest ich już ponad 100), których przywódcy podpisali wspólną deklarację. Jej przesłanie opiera się na koncepcji politycznej i filozoficznej Mahatmy Gandhiego, a także Karcie Narodów Zjednoczonych.

Spośród krajów Trzeciego Świata najlepiej rozwijały się kraje azjatyckie. Część z nich – jak Korea Południowa czy Singapur – stały się potęgami gospodarczymi. Indie, dzięki ogromnemu potencjałowi ludzkiemu, są lokalnym mocarstwem dysponującym bronią nuklearną, choć nadal pozostają państwem wielkich kontrastów społecznych. Z kolei kraje arabskie w większości zbudowały swoją potęgę gospodarczą na sprzedaży ropy naftowej. W Afryce najwolniej rozwijały się kraje położone na południe od Sahary. Wprawdzie ten obszar obfitował w liczne bogactwa naturalne, jednak na przeszkodzie rozwoju stanęły podziały plemienne, ingerencje dawnych mocarstw kolonialnych oraz próby wprowadzenia komunistycznego systemu politycznego i gospodarczego.

ĆWICZENIA

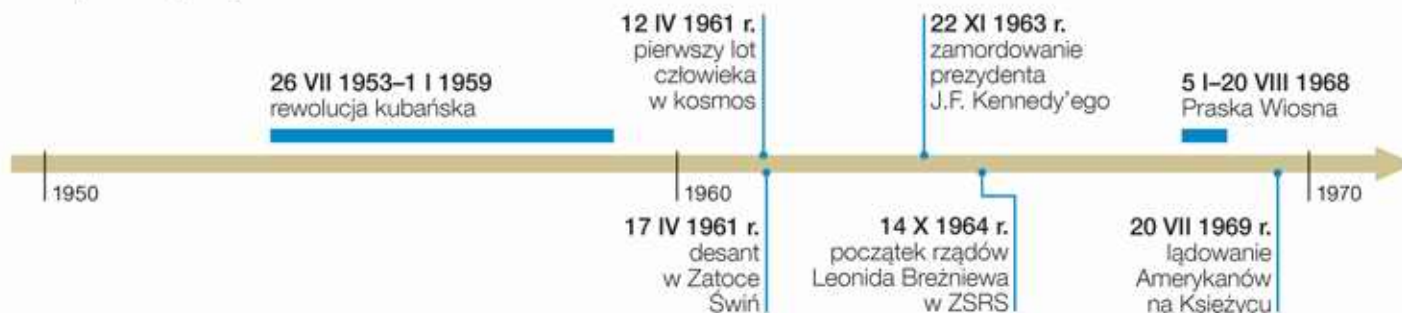
1. Omów przyczyny i przebieg konfliktu między Żydami i Palestyńczykami.
2. Przedstaw proces dekolonizacji w Afryce.
3. Wymień państwa, które należą do grupy państw Trzeciego Świata.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Stosunki międzynarodowe w Afryce, red. J. Milewski, W. Lizak, Warszawa 2002.

Po II wojnie światowej na całym świecie doszło do burzliwych przemian społecznych i politycznych. Ówczesne supermocarstwa – ZSRS i USA – rywalizowały, wspierając na kilku kontynentach walczące ze sobą strony regionalnych konfliktów. Jaki był przebieg i wynik tych wojen? Czym groziło ich nasilenie?

■ REWOLUCJA KUBAŃSKA

Kuba od czasu uzyskania niepodległości na początku XX w. była republiką, w której ogromne wpływy zarówno ekonomiczne, jak i polityczne mieli Amerykanie. Za sprawującego dyktatorską władzę Fulgencio [czyt.: fulhencjo] Batisty na wyspie kwitła korupcja, pogłębiały się nierówności społeczne i rosło niezadowolenie mieszkańców. Przywódcą opozycji dążącej do obalenia Batisty był **Fidel Castro** [czyt.: kastro], który z czasem stopniowo zbliżał się w poglądach do komunistów. Nie powiodła się przeprowadzona w 1953 r. pierwsza próba pozbawienia Batisty rządów. Castro trafił do więzienia, a potem na emigrację. W 1956 r. powrócił do kraju wraz z oddziałem rewolucjonistów, w tym argentyńskim komunistą **Ernesto Che Guevarą** [czyt.: cze gewarą] i rozpoczął wojnę partyzancką z siłami

Fidel Castro [1] i jego współpracownicy po powrocie z emigracji uzyskali wsparcie zaledwie kilkudziesięciu żołnierzy. Z czasem hasła obalenia dyktatury i reformy rolnej znacząco poszerzyły grono ich zwolenników. Na początku 1959 r. Armia Rewolucyjna liczyła już kilka tysięcy bojowników.

■ fotografia, Kuba, ok. 1958 r.

znenawidzonego przez Kubańczyków Batisty. Oddziały Castro zdobywały coraz większe poparcie, zajmowały kolejne prowincje i na początku **1959 r.** wkroczyły do stolicy – Hawany, zmuszając dotychczasowego dyktatora do ucieczki. Na Kubie Castro rozpoczął nacjonalizację przemysłu i wielkich majątków ziemskich, co wywołało zaniepokojenie władz USA.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FIDEL CASTRO

1926–2016

Był przywódcą rewolucji kubańskiej i wieloletnim dyktatorem Kuby. W młodości uczył się szkołach jezuickich, a następnie studiował prawo na uniwersytecie w Hawanie. W 1953 r. stanął na czele nieudanego zamachu stanu wymierzonego przeciw dyktaturze gen. Batisty. Został skazany na 15 lat więzienia, ale dzięki amnestii udało mu się wyjechać do Meksyku. Tam założył Ruch 26 Lipca. W 1956 r. na czele swoich zwolenników powrócił na Kubę, aby wznieść rewolucję. Po trzech latach walk partyzanckich zwyciężył i wygnał gen. Batistę. W kolejnych latach wprowadził Kubę do bloku państw ściśle współpracujących z ZSRS. Przez 49 lat jako dyktator rządził niepodzielnie na wyspie. W 2008 r. z powodów zdrowotnych przekazał władzę swojemu bratu – Raulowi.

KRYZYS KUBAŃSKI

Nowy przywódca Kuby zdawał sobie sprawę, że planowane przez niego reformy będą uderzały w interesy USA. Dlatego aby zabezpieczyć się przed amerykańską interwencją, nawiązał stosunki dyplomatyczne z ZSRS i innymi państwami bloku wschodniego. Wywołało to w USA obawy przed wprowadzeniem na Kubie komunizmu, a także utworzeniem tam sowieckich ośrodków wojskowych i wywiadowczych. W tej sytuacji Amerykanie zaniechali wszelkich kontaktów politycznych i gospodarczych z Kubą. Ponadto rozpoczęto przygotowywanie grupy kubańskich emigrantów do zbrojnego przewrotu. **17 kwietnia 1961 r.** nastąpiła inwazja na wyspę. Wspierani przez Amerykanów kubańscy przeciwnicy Castro wylądowali w **Zatoce Świń**, lecz zostali pokonani przez siły komunistyczne. Te wydarzenia skłoniły Castro do surowej rozprawy z opozycją. Jego przeciwnicy zostali wymordowani, uwięzieni lub zmuszeni do emigracji. Przede wszystkim jednak Castro ostatecznie zdecydował się na pełną współpracę z ZSRS. Nadarzącą się okazję postanowił wykorzystać Chruszczow. Sowiecki przywódca chciał umieścić na wyspie bazy wojsk oraz wyrzutnie rakietowe z głowicami jądrowymi, które swoim zasięgiem mogły objąć całe Stany Zjednoczone. Pozwoliłoby mu to w przyszłości skutecznie zagrażać USA.

Złożona przez Chruszczowa propozycja umieszczenia broni na Kubie spotkała się z aprobatą Castro. Zaczęto tam potajemnie przewozić sowieckie rakiet balistyczne dalekiego zasięgu. Szybko jednak dowiedzieli się o tym Amerykanie. Wbrew przewidywaniom Chruszczowa reakcja prezydenta USA Johna Fitzgeralda

Kennedy'ego [czyt.: dzona fiddżeralda kenedjego] była natychmiastowa i stanowcza. Amerykanie rozpoczęli w październiku 1962 r. morską blokadę wyspy. Amerykańskiej marynarce wojennej wydano rozkaz zatrzymania za wszelką cenę okrętów z bronią płynących na Kubę. Wszystkie statki zmierzające w jej kierunku miały być zatrzymywane w celu sprawdzenia, czy nie przewożą części rakiet balistycznych. Poza tym zażądano od Moskwy wycofania z wyspy dostarczonych już rakiet. Sytuacja stała się napięta. Siły obu supermocarstw zostały postawione w stan najwyższej gotowości, co w każdej chwili groziło wybuchem wojny jądrowej. Ostatecznie Chruszczow ustąpił i zawrócił statki płynące na Kubę, a także zgodził się usunąć dostarczone tam wcześniej wyrzutnie rakietowe. Strona amerykańska zagwarantowała w zamian bezpieczeństwo Kuby oraz złożyła obietnicę wycofania swoich rakiet z Włoch i Turcji. W ten sposób **kryzys kubański** został zażegnany. Ponadto przywódcy obu supermocarstw zgodzili się na zainstalowanie w Waszyngtonie i w Moskwie **gorącej linii telefonicznej**, aby w przyszłości, w przypadku kolejnych konfliktów, móc łatwiej się ze sobą komunikować. Rywalizacja państw komunistycznych z kapitalistycznymi jednak się nie zakończyła.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JOHN FITZGERALD KENNEDY

1917–1963

Polityk amerykański, 35. prezydent USA. Po studiach trafił do marynarki wojennej, w której służył podczas II wojny światowej. W okresie powojennym zaangażował się w działalność Partii Demokratycznej, z którą była związana jego wpływowa rodzina. Pełnił funkcję senatora,

a w 1960 r. został wybrany na prezydenta USA. Prowadził aktywną politykę zagraniczną, starając się z jednej strony poprawić relacje z ZSRS, z drugiej zaś odsunąć zagrożenie komunistyczne od granic USA. W tym celu popierał działania skierowane przeciw Kubie i nakazał blokadę wyspy na wiadomość o próbie zainstalowania tam sowieckich wyrzutni rakiet. Zginął w Dallas 22 listopada 1963 r. Okoliczności zamachu i motywy zabójcy nie zostały wyjaśnione, gdyż sam wkrótce został zabity. Był pierwszym katolikiem piastującym stanowisko prezydenta USA.

Amerykański samolot patrolowy przelatujący nad sowieckimi okrętami u wybrzeży Kuby. Patrole lotnicze należały do głównych elementów blokady wyspy.

■ fotografia, okolice Kuby, X–XI 1962 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA BLOKADY KUBY

Prezydent John F. Kennedy 23 października 1962 r. przedstawił stanowisko USA w sprawie prób zlokalizowania sowieckich baz wojskowych na Kubie.

Zważywszy, że pokój świata i bezpieczeństwo Stanów Zjednoczonych oraz wszystkich państw amerykańskich zostały zagrożone wskutek zainstalowania na Kubie przez Związek Radziecki ofensywnych baz wojskowych łącznie z bazami dla wyrzutni rakiet, których zasięg obejmuje większą część obszaru Ameryki Północnej i Południowej, zważywszy, że wspólna uchwała Kongresu Stanów Zjednoczonych, zatwierdzona w dniu 3 października 1962 r. stwierdza, że Stany Zjednoczone są zdecydowane – przy pomocy wszelkich środków [...], nie wyłączając użycia broni – zapobiec rozszerzeniu przez panujący na Kubie reżim marksistowsko-leninowski swej agresywnej lub wywrotowej działalności na którąkolwiek część tej półkuli oraz że Stany Zjednoczone są zdecydowane nie dopuścić do utworzenia na Kubie bądź do

wykorzystania przez ten kraj znajdującej się pod ochroną obcych wojsk bazy wojskowej, która mogłaby zagrozić bezpieczeństwu Stanów Zjednoczonych oraz [...], aby nie dopuścić do tego, by znajdujące się na Kubie rakiety, które mogą być wykorzystywane do celów ofensywnych, mogły stać się kiedykolwiek rzeczywistą groźbą dla pokoju i bezpieczeństwa dla kontynentu, wobec tego ja, John F. Kennedy, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki [...], ogłaszam, że siły zbrojne będące pod moim przywództwem otrzymały rozkaz, by uniemożliwić dostarczanie Kubie broni ofensywnej i innych materiałów pomocniczych.

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1945–1990. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 1995, s. 60–61.

- ? 1. Wyjaśnij, dla kogo, zdaniem Kennedy'ego, miałyby stanowić zagrożenie instalacja rakiet na Kubie.
2. Wymień środki, jakich byli gotowi użyć Amerykanie, aby zapobiec utworzeniu sowieckich baz na Kubie.

KONFLIKTY W AMERYCE POŁUDNIOWEJ I ŚRODKOWEJ

Od lat 60. ZSRS popularyzował idee komunistyczne w krajach Ameryki Łacińskiej, mając w pamięci sukces rewolucji kubańskiej. Panujące tam ubóstwo i niechęć do USA stanowiły podatny grunt dla rozwoju ruchów rewolucyjnych. W 1967 r. komuniści podjęli próbę wzniesienia rewolucji w Boliwii. Zakończyła się ona niepowodzeniem oraz śmiercią znanego argentyńskiego rewolucjonisty Ernesto Che Guevary.

W 1970 r. koalicja partii lewicowych w wyniku demokratycznych wyborów przejęła władzę w Chile, a prezydentem został **Salvador Allende** [czyt.: salwador aljende]. Nowy rząd rozpoczął w gospodarce zmiany własnościowe. Gdy w 1973 r. upaństwowił kopalnie miedzi, w które inwestowały koncerny amerykańskie, sytuacja Chile – zarówno międzynarodowa, jak i wewnętrzna – stała się trudna. Gospodarka Chile gwałtownie się załamała, a część wysokich oficerów przeprowadziła pucz wojskowy, któremu wsparcia udzieliły USA. Allende zginął, broniąc pałacu prezydenckiego, a dyktatorską władzę przejął gen. **Augusto Pinochet** [czyt.: pinoczet], który przywrócił wpływy zagranicznych korporacji, ustabilizował sytuację gospodarczą i rozpoczął brutalne prześladowania organizacji lewicowych.

Z kolei w 1979 r. w Nikaragui popierany przez ZSRS lewicowy Sandinistowski Front Wyzwolenia Narodowego, kierowany przez **Daniela Orteę**, obalił dyktatorskie rządy rodziny Somozów. W efekcie wybuchła wieloletnia wojna domowa sandinistów ze wspieranymi przez USA siłami antykomunistycznej partyzantki nazywanej *contras* [czyt.: kontras], co kosztowało życie ok. 30 tys. mieszkańców Nikaragui.

Podobne konflikty społeczno-polityczne toczyły się w większości krajów Ameryki Łacińskiej i nie wygasły nawet po upadku ZSRS.

Augusto Pinochet 1 w otoczeniu dowódców armii i policji podczas obchodów Dnia Niepodległości w 1973 r. Pinochet był prezydentem Chile aż do 1990 r., gdy dobrowolnie przekazał władzę demokratycznie wybranemu prezydentowi Chile.

■ fotografia, Santiago, 18 IX 1973 r.

WOJNA W WIETNAMIE

W 1955 r., na mocy postanowień genewskich (więcej o nich na s. 148–149), powstały na Półwyspie Indo-chińskim dwa niezależne państwa: komunistyczna **Demokratyczna Republika Wietnamu**, w której rządy sprawował **Ho Chi Minh** (więcej o tej postaci zob. na s. 148), i proamerykański **Wietnam Południowy**. Sytuacja ta nie zadowalała jednak komunistów, którzy dążyli do przejęcia kontroli nad całym krajem.

Z czasem w Wietnamie Południowym zaczęła działać komunistyczna partyzantka – **Vietcong** [czyt.: wietkong]. Jej działalność wspierały władze północnowietnamskie. Vietcong otrzymywał sprzęt wojskowy, a liczba jego żołnierzy stale rosła, w latach 1960–1965 z 9 do 160 tys. bojowników. Szybko okazało się, że rząd południowowietnamski jest zbyt słaby, aby pokonać oddziały Vietcongu. W 1961 r. rząd Wietnamu Południowego zwrócił się do nowo wybranego prezydenta USA Johna F. Kennedy'ego z prośbą o interwencję zbrojną. Amerykanie obawiali się, że zajęcie Wietnamu przez komunistów może być krokiem do przejęcia przez nich władzy w całej południowo-wschodniej Azji, dlatego zdecydowali o wysłaniu tam swoich wojsk. Początkowo kontyngent USA liczył 1500 żołnierzy, jednak z czasem wzrastał. W 1964 r. kolejny prezydent Lyndon B. Johnson zwiększył liczbę amerykańskich żołnierzy w Wietnamie do 21 tys. Cztery lata później było ich już 500 tys.

Walki w Wietnamie toczyły się w niezwykle trudnych warunkach, szczególnie dla Amerykanów – nieprzyjazny klimat oraz trudno dostępny teren porośnięty dżunglą dawał przewagę partyzantom z Vietcongu. Aby niszczyć wielkie połacie dżungli, Amerykanie używali m.in. toksycznego napalmu. Wykorzystywali także lotnictwo – samoloty i śmigłowce służyły do bombardowania infrastruktury i stanowisk ogniowych wroga. Mimo to kolejne lata walk nie przynosiły większych rezultatów. Tymczasem tysiące amerykańskich żołnierzy ginęły lub powracały do ojczyzny jako inwalidzi. Wielu z nich cierpiało także z powodu silnych urazów psychicznych. W USA rosło coraz większe niezadowolenie społeczne.

W 1969 r. prezydent Richard Nixon rozpoczął proces wycofywania wojsk amerykańskich, ograniczając pomoc dla Wietnamu Południowego do dostaw broni i organizacji szkoleń. W końcu wojska USA opuściły ten region w 1973 r. Dwa lata później, w kwietniu 1975 r., oddziały północnowietnamskie przeprowadziły ostateczną ofensywę i zdobyły stolicę Wietnamu Południowego – Sajgon. Tym samym cały Wietnam został zajęty przez komunistów, którzy zjednoczony przez siebie kraj nazwali **Wietnamską Republiką Socjalistyczną**.

Wojna w Wietnamie pochłonęła życie ponad 3 mln ludzi, w tym ok. 2 mln cywilów. Amerykanie stracili blisko 60 tys. żołnierzy.

WARTO WIEDZIEĆ

Społeczeństwo USA wobec wojny w Wietnamie

Początkowo poparcie dla interwencji zbrojnej było wśród Amerykanów stosunkowo wysokie. Ponadto medialna propaganda przedstawiała tę wojnę jako ważną misję i sukces wojsk USA. Z czasem jednak liczba ofiar i bardziej wiarygodne informacje docierające z rejonu walk sprawiły, że coraz więcej amerykańskich obywateli domagało się wycofania stamtąd armii USA. Na siłę zaczynały przybierać ruchy pacyfistyczne, m.in. hipisowski. Przez kraj przetaczały się manifestacje, podczas których domagano się zaprzestania udziału w „brudnej wojnie”. Wiele z nich zostało brutalnie spacyfikowanych. W rezultacie wzrost niezadowolenia społecznego miał jednak duży wpływ na decyzję o wycofaniu wojsk amerykańskich z Wietnamu. Przyczyniła się do tego również działalność sowieckich agentów, którzy celowo inspirowali i finansowali działania antywojenne w USA, rozsiewając przy tym nieprawdziwe informacje dotyczące konfliktu w Wietnamie.

Konflikt ten stał się też na wiele lat ważnym tematem dzieł amerykańskiej kultury. W filmach, takich jak *Pluton* Olivera Stone'a [czyt.: oliwera stołna], *Łowca jeleni* Michaela Cimino [czyt.: majkela simino] czy *Czas apokalipsy* Francis Forda Coppola [czyt.: fransisa forda koppoli], podejmowano temat wojny oraz jej wpływu na ludzką psychikę i całe społeczeństwo. Liczne dzieła miały pacyfistyczny charakter, m.in. musical *Hair* [czyt.: hej], który był przejawem kontestacji konfliktu w Wietnamie. Inne, jak *Byliśmy żołnierzami* Randalla Wallace'a [czyt.: łolsa], przedstawiają mniej krytyczny obraz amerykańskiego udziału w wojnie wietnamskiej.

Czas apokalipsy to film, którego scenariusz został oparty na opowiadaniu *Jądro ciemności* z przełomu XIX i XX w. autorstwa pisarza polskiego pochodzenia Josepha Conrada.

■ kadr filmowy, 1979 r.

MUR BERLIŃSKI

Symbolem podziału Europy w okresie zimnej wojny stał się mur berliński, który przez blisko 30 lat oddzielał Berlin Zachodni od Wschodniego, stolicy NRD. Od czasu powstania obu państw niemieckich w 1949 r. wyraźnie pogłębiała się różnica poziomu życia między nimi. Oddzielała je wprawdzie pilnie strzeżona granica, jednak w samym Berlinie jej przekroczenie było stosunkowo łatwe. Szacuje się, że w latach 1949–1961 ok. 2,7 mln mieszkańców NRD uciekło do Niemiec Zachodnich. Aby zatrzymać tę migrację, władze NRD w porozumieniu z Kremlm zdecydowały o odcięciu obszaru Berlina Zachodniego.

13 sierpnia 1961 r. wschodnioniemieckie służby zablokowały przejścia graniczne i przystąpiły do budowy muru. Tak powstał liczący ok. 150 km system obwarowań, składający się z betonowego muru, zasieków, bunkrów, wież strażniczych i rowów. Budynki, które stały na granicy obu części miasta, zostały zburzone, a ich mieszkańcy przesiedleni. Mur podzielił całe rodziny, odciął też wiele osób od ich dawnych miejsc pracy. Za usiłowanie nielegalnego przekroczenia muru groziła śmierć, lecz mimo to wielokrotnie podejmowano takie próby. Ocenia się, że przez 28 lat powiodło się ponad 5 tys. prób ucieczki, lecz ok. 200 osób, w tym także Polak, przypłaciło je życiem. Mur berliński został zburzony przez samych berlińczyków podczas spontanicznego zrywu, który rozpoczął się 9 listopada 1989 r. (więcej o tym na s. 252). Wraz z nim upadła żelazna kurtyna dzieląca Europę. Niecały rok później doszło do zjednoczenia Niemiec.

Prezydent USA John F. Kennedy **[1]** przybył do Berlina w 1963 r. Podczas swojej wizyty wraz z kanclerzem RFN Konradem Adenauerem **[2]** obserwowali wschodnią część Berlina ze specjalnej platformy widokowej.

• fotografia, Berlin, 26 VI 1963 r.

Mur berliński, oddzielający wschodnią **[1]** i zachodnią **[2]** część miasta, miał od 3,4 do 4,2 m wysokości. Dodatkowo znajdował się za nim pas ziemi niczyjej **[3]** pozostający pod stałą obserwacją uzbrojonych strażników.

• fotografia, Berlin, 1961 r.

Wschodnioniemiecki żołnierz został sfotografowany podczas próby ucieczki podjętej w czasie budowy muru. Szacuje się, że w trakcie wznoszenia obwarowań na zachodnią stronę Berlina uciekło ok. 400 osób, głównie robotników i strażników.

• fotografia, Berlin, 15 VIII 1961 r.

? Jakie znaczenie dla mieszkańców obu części Berlina miało wzniesienie muru?

■ PRASKA WIOSNA

W 1964 r. Chruszczowa odsunięto od władzy, a nowym sowieckim przywódcą został **Leonid Breżniew**. Za jego rządów ZSRS osiągnął apogeum swoich wpływów na świecie. Breżniew skutecznie nie dopuszczał do poszerzania zakresu niezależności poszczególnych krajów bloku komunistycznego. Oficjalnie ingerencję w ich sprawy uzasadniała tzw. **doktryna Breżniewa**. Na jej podstawie ZSRS zobowiązał się udzielać „bratniej pomocy” rządzącym w każdym państwie, w którym wystąpiłoby zagrożenie upadku systemu socjalistycznego.

Ofiarą tej doktryny stała się **Czechosłowacja**, w której od początku lat 60. następowała powolna liberalizacja oraz wymiana działaczy partyjnych. Stalinistę Antonína Novotného zastąpił w 1968 r. na stanowisku szefa Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KPCz) **Alexander Dubček** [czyt.: dubczek], który zaczął reformować kraj. Jednym z pierwszych przedsięwzięć nowego przywódcy było podjęcie publicznych rozliczeń za zbrodnie popełnione w okresie stalinowskim. Rozpoczęła się **Praska Wiosna**. Zniesiono cenzurę, dopuszczono możliwość działania niezależnych organizacji społecznych, a także otworzono granice z zachodnimi państwami. Ponadto – choć z opóźnieniem – zrehabilitowano ofiary okresu stalinowskiego. Działania te określano jako próbę zbudowania „**socjalizmu z ludzką twarzą**”.

Zarówno Breżniew, jak i przywódca PRL Władysław Gomułka obawiali się, że Praska Wiosna będzie miała bezpośredni wpływ na sytuację w ich krajach. 16 lipca 1968 r. władze ZSRS, PRL, Bułgarii, Węgier i NRD przekazały KPCz swoje stanowisko potępiające reformy w Czechosłowacji. Ich zdaniem zagrożenie

socjalizmu w tym kraju stwarzało problem dla wszystkich państw bloku wschodniego. Uznali również, że mają prawo udzielić miejscowym komunistom wszelkiej pomocy, aby powstrzymać dalsze przemiany.

W efekcie w nocy z **20 na 21 sierpnia 1968 r.** armie ZSRS, PRL, Węgier oraz Bułgarii rozpoczęły inwazję na Czechosłowację, nazwaną operacją „**Dunaj**”. W oficjalnej propagandzie podano, że została ona przeprowadzona na prośbę członków KPCz. Liczbę ofiar interwencji wojsk Układu Warszawskiego szacuje się na ok. 200 osób. Cofnięto większość reform, a w kraju zaplanowano tzw. **normalizacja**, czyli powrót do poprzednich metod rządzenia. Nowym przywódcą państwa został **Gustáv Husák**. Zwolennikom zmian udało się jedynie przeforsować przekształcenie kraju w państwo federacyjne – Czechy i Słowację.

CIĘKAWOSTKA

Protest Ryszarda Siwca

Interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji spotkała się z wieloma protestami, spośród których najtragiczniejsze było samobójstwo Ryszarda Siwca, byłego żołnierza Armii Krajowej. Podczas dożynek na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie 12 września 1968 r., w obecności władz PZPR i ok. 100 tys. widzów, Siwiec zdecydował się na akt samospalenia. Przed śmiercią spisał testament i nagrał swoje przesłanie zakończone słowami: *Usłyszcie mój krzyk, krzyk szarego, zwyczajnego człowieka, syna narodu, który własną i cudzą wolność ukochał ponad wszystko, ponad własne życie, opamiętajcie się! Jeszcze nie jest za późno!*

Sowieckie czołgi na ulicach Pragi były atakowane przez cywiliów uzbrojonych często jedynie w butelki z benzyną. Ogółem w operacji „Dunaj” wykorzystano ok. 6500 czołgów, w tym ponad 600 należących do Wojska Polskiego.

■ fotografia, Praga, 21 VIII 1968 r.

RYWALIZACJA W KOSMOSIE

Podczas zimnej wojny rywalizacja supermocarstw dotyczyła nie tylko wyścigu zbrojeń, ale również innych dziedzin, w tym podboju kosmosu. W latach 50. większe sukcesy w tych zmaganiach odnosił ZSRS, który wystrzelił w 1957 r. na orbitę okołozemską pierwszego sztucznego satelitę o nazwie **Sputnik**. W 1961 r. Sowieci wysłali również, na statku kosmicznym Wostok 1, pierwszego człowieka w przestrzeń kosmiczną – **Jurija Gagarina**.

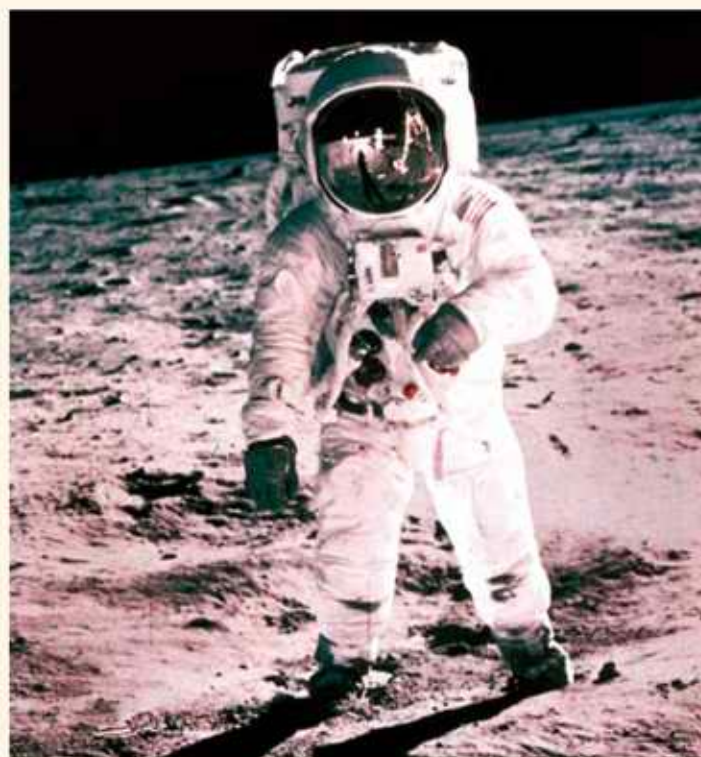
Nowy prezydent USA John F. Kennedy podjął wyzwanie i jako jeden z celów swojego państwa wyznaczył lądowanie ludzi na Księżycu w ciągu 10 lat. Ten cel udało się osiągnąć 20 lipca 1969 r., gdy amerykański statek kosmiczny Apollo 11, m.in. z astronautą Neilem [czyt.: nilem] Armstrongiem, wylądował na Srebrnym Globie. Transmisję z tego wydarzenia obejrzały setki milionów ludzi na świecie. Znakiem odwilży w relacjach supermocarstw w latach 70. było połączenie w przestrzeni pozaziemskej w 1974 r. dwóch statków kosmicznych: amerykańskiego Apolla i sowieckiego Sojuza.

W kolejnej dekadzie, gdy stosunki ZSRS i USA znacznie się pogorszyły, Amerykanie rozpoczęli program tzw. **gwiezdnych wojen**. Miał on na celu zbudowanie na orbicie okołozemskiej systemu przechwytyującego i niszczącego rakiety wystrzelone z wyrzutni państw Układu Warszawskiego.

Jurij Gagarin odbył lot kosmiczny 12 kwietnia 1961 r. Jego statek wystartował ze stacji Bajkonur w Kazachstanie i w ciągu ok. stu minut dokonał niemal pełnego okrążenia kuli ziemskiej.

■ fotografia, Kazachstan, 12 IV 1961 r.

Lądowanie na Księżycu było dla Amerykanów wielkim sukcesem – zarówno technologicznym, jak i propagandowym. Podróż na Srebrny Glob zajęła astronautom ponad trzy dni. Na jego powierzchni Neil Armstrong i Buzz Aldrin [czyt.: bozz oldrin] spędzili ponad 21 godzin.

■ fotografia, Księżyc, 20 VII 1969 r.

? Z jakich powodów kosztowne projekty kosmiczne miały duże znaczenie dla supermocarstw?

ĆWICZENIA

1. Wymień kontynenty, na których toczyła się rywalizacja pomiędzy USA a ZSRS.
2. Oceń, która konfrontacja pomiędzy Wschodem a Zachodem była najgroźniejsza dla ogólnoświatowego pokoju.
3. Wyjaśnij, dlaczego, Twoim zdaniem, żaden z licznych konfliktów, w który zaangażowały się USA i ZSRS, nie przerodził się w konflikt ogólnoświatowy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Krawczyk, *Praska Wiosna 1968*, Warszawa 1998.

6 PRZEMIANY W POWOJENNYM ŚWIECIE

Świat odbudowujący się po II wojnie światowej znacząco zmienił się w porównaniu do okresu międzywojennego. Gwałtowne przyspieszenie przemian społeczno-politycznych nastąpiło w latach 60., gdy zaczęło dorastać pierwsze powojenne pokolenie. Jakie idee stały się popularne wśród ówczesnej młodzieży? Które z nich okazały się trwałe?

POCZĄTKI INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ

Po 1956 r. odejście od stalinizmu i odwilż w bloku wschodnim (więcej o niej na s. 138) oddaliły zagrożenie nowym światowym konfliktem, w którym mogłaby zostać użyta broń atomowa. Kraje zachodnie skoncentrowały się wówczas na zacieśnianiu więzi między sobą (zob. też s. 133–134). Wielusetletnie tradycje państwowe, w połączeniu z ukształtowanymi przez pokolenia nawykami funkcjonowania w **społeczeństwie obywatelskim**, sprzyjały poszerzaniu standardów demokratycznych na Zachodzie. Te przemiany obejmowały kraje Europy Zachodniej. W południowej Europie – w Portugalii, Hiszpanii i Grecji – system demokratyczny ostatecznie utrwalił się dopiero w latach 70.

Współpraca gospodarcza i polityczna pogłębiała się w szybkim tempie. 25 marca 1957 r. Francja, RFN, Włochy, Belgia, Holandia, Luksemburg podpisały **traktaty rzymskie**, które dały początek **Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej (EWG)** oraz **Europejskiej Wspólnocie Energii Atomowej (Euratom)**. Wspólnota przyniosła zniesienie cel i możliwość podejmowania pracy przez obywateli na terytorium wspólnego rynku gospodarczego. Pod naciskiem Francji walczącej o ochronę swoich rolników wprowadzono dotowany i chroniony cłami na towary z zewnątrz wspólny rynek rolny. Traktaty rzymskie tworzyły podwaliny pod nowy europejski system polityczny, wskazując jego główne organy – Radę Ministrów, Parlament, Sąd oraz Komisję. W 1958 r. rozpoczęła działalność Komisja EWG z siedzibą w Brukseli. W 1974 r. powstała Rada Europejska, a w 1979 r. powołano Parlament Europejski z siedzibą w Strasburgu.

Poza EWG pozostali Brytyjczycy, sceptycznie nastawieni do organizacji, która według nich mogłaby ograniczyć ich suwerenność. Ponieważ dostrzegali jednak korzyści ze współpracy, w 1959 r. Wielka Brytania wraz z Austrią, Danią, Norwegią, Portugalią, Szwajcarią i Szwecją podpisała konwencję, na której podstawie powstało **Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (EFTA)**. Nie przyniosło to spodziewanych efektów z uwagi na mniejszy potencjał gospodarczy tej organizacji w porównaniu do wspólnego rynku. Z tego powodu Wielka Brytania rozpoczęła starania o przyjęcie do EWG. W końcu przystąpiła do niej w 1973 r. wraz z Irlandią i Danią. Rozwój gospodarczy Europy Zachodniej przekonywał kolejne państwa do idei integracji. W 1981 r. EWG powiększyła się o Grecję, a w 1986 r. o Hiszpanię i Portugalię (więcej o procesie integracji europejskiej na s. 264–265).

Uroczystość podpisania traktatów rzymskich odbyła się w Pałacu Konserwatorów na Kapitolu w Rzymie. Każdy kraj był reprezentowany przez dwóch polityków.

• fotografia, Rzym, 25 III 1957 r.

■ WALKA Z RASIZMEM W USA

Mimo że od zniesienia niewolnictwa w USA minęło prawie sto lat, w latach 50. w południowych stanach wciąż obowiązywała segregacja rasowa, a wśród ludności białej panował silny rasizm. Nadal duże wpływy miała tu tajna organizacja Ku-Klux-Klan, starająca się ograniczyć prawa przysługujące w USA czarnoskórej ludności. Afroamerykanie ze swoim liderem, charyzmatycznym pastorem **Martinem Lutherem** [czyt.: luterem] **Kingiem** na czele, podjęli walkę o ich przestrzeganie. Ta batalia zaczęła się od mało znaczącego wydarzenia. 1 grudnia 1955 r. w stolicy stanu Alabama – Montgomery, czarnoskóra działaczka **Rosa** [czyt.: roza] **Parks** odmówiła, wbrew obowiązującemu tam prawu, ustąpienia miejsca w autobusie białemu mężczyźnie. Z tego powodu została aresztowana, ale gdy sprawa stała się głośna, oparła się aż o amerykański Sąd Najwyższy, który uznał segregację za niezgodną z konstytucją USA.

W rozpoczętej w ten sposób walce o równouprawnienie czarnoskórych mieszkańców USA Martin Luther King opowiadał się za nieużywaniem przemocy (ang. *non-violence*) [czyt.: nonwajlens] i stosowaniem jedynie

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARTIN LUTHER KING

1929–1968

Działacz społeczny i przywódca ruchu na rzecz praw Afroamerykanów w Stanach Zjednoczonych. Był pastorem Kościoła baptystów. Zainspirowany osiągnięciami Mahatmy Gandhiego (więcej o tej postaci na s. 142) podjął działalność społeczną na rzecz równouprawnienia Afroamerykanów. Swoją aktywność rozpoczął od wsparcia Rosy Parks. Po wieloletnich pokojowych protestach i kampaniach opartych na bojkocie udało się mu doprowadzić do uchylecia licznych lokalnych przepisów dyskryminujących Afroamerykanów, a w rezultacie spowodować przyjęcie ustawy o prawach obywatelskich umożliwiającej walkę z rasizmem. Za swoją działalność został w 1964 r. uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla. Uważał, że walka o prawa czarnoskórej ludności powinna odbywać się wyłącznie pokojowymi metodami. Mimo to kilkakrotnie biali rasiści przeprowadzali na niego zamachy. W wyniku jednego z nich 4 kwietnia 1968 r. został zamordowany.

biernego oporu. Z jego inicjatywy w stanach na południu USA, gdzie żywe wciąż pozostawały rasistowskie uprzedzenia, organizowano bojkoty, przemarsze przez miasta oraz akcje celowego zajmowania miejsc zarezerwowanych wyłącznie dla białych. W sierpniu 1963 r. doszło do marszu na Waszyngton. Podczas niego Martin Luther King wygłosił przemówienie, powtarzając słowa *I have a dream* (z ang. 'mam marzenie'). Marsz okazał się przełomowy dla walki o równouprawnienie czarnoskórej ludności i przeszedł do historii, a pastor King otrzymał rok później Pokojową Nagrodę Nobla. W 1964 r. uchwalono ustawę zapewniającą równy dostęp wszystkich obywateli do obiektów użyteczności publicznej oraz szkół, a także zakazującą dyskryminacji ze strony pracodawców i związków zawodowych.

■ ŚMIERĆ JOHNA F. KENNEDY'EGO

W 1963 r. prezydent USA John F. Kennedy w ramach przygotowań do kampanii, podczas której miał ubiegać się o reelekcję, odwiedził Teksas. 22 listopada 1963 r. w stolicy tego stanu – Dallas – doszło do zamachu. Kolumna samochodów, wśród których był kabriolet prezydenta, została ostrzelana. Kennedy został trafiony w szyję oraz głowę i zmarł niedługo po przewiezieniu do szpitala. Jeszcze tego samego dnia na prezydenta został zaprzysiężony dotychczasowy wiceprezydent Lyndon B. Johnson. Zamachowca – Lee Harveya Oswalda [czyt.: li harwija azłalda] – aresztowano po kilku godzinach. Dwa dni później, podczas wyprowadzania z aresztu, Oswald został zastrzelony przez powiązanego z mafią Jacka Ruby'ego [czyt.: dzaka rubjego]. Powołana dla zbadania okoliczności zamachu specjalna komisja śledcza uznała, że zarówno Oswald, jak i Ruby działali sami, co mimo braku jakichkolwiek dodatkowych śladów, do dziś jest podawane w wątpliwość.

Prezydent J.F. Kennedy i jego żona Jacqueline [czyt.: dzaklin] podróżowali specjalnym odkrytym autem. Śmiertelne strzały padły z okna magazynu książek, w którym pracował zamachowiec.

■ fotografia, Dallas, 22 XI 1963 r.

? Podaj nazwisko innego prezydenta USA, który zginął w wyniku zamachu.

WARTO WIEDZIEĆ

Malcolm X i Czarne Pantery

Afroamerykanie mieszkający na południu USA spotykali się nie tylko z dyskryminacją i segregacją, lecz przy próbach oporu i samoorganizacji byli także brutalnie zastraszani, a często mordowani. Taki los spotkał m.in. rodzinę Malcolma Little [czyt.: lityl], który przyjął potem nazwisko X, ponieważ chciał podkreślić, że nie wie, jak naprawdę nazywali się jego będący niewolnikami przodkowie. Malcolm X w odróżnieniu od Martina Luthera Kinga nie ograniczał się wyłącznie do pokojowych metod w walce o prawa Afroamerykanów, a organizacje, z którymi się związał, odwoływały się do islamu i prowadziły działalność wywrotową.

Ostatecznie Malcolm X został zastrzelony w 1965 r. w ramach porachunków wewnątrz radykalnych ugrupowań. Rok później powstała Partia Czarnych Panter, która współpracowała z organizacjami lewicowymi i za główny cel stawiała sobie działalność w dziedzinie samoobrony Afroamerykanów. Ugrupowanie to zdobyło ogromną popularność i toczyło liczne walki z policją.

 Odszukaj informacje na temat organizacji
Naród Islamu, z którą był związany Malcolm X.

Amerykańscy lekkoatleci Tommie Smith [czyt.: tomi smys] i **John Carlos** [czyt.: dżon karlos], medaliści w biegu na 200 m podczas igrzysk olimpijskich w Meksyku w 1968 r., unoszą zaciśnięte pięści w czarnych rękawiczkach na znak poparcia dla Partii Czarnych Panter.

■ fotografia, Meksyk, 18 X 1968 r.

KULTURA W LATACH 1945–1968

Korzystna koniunktura gospodarcza, jaka zapanowała w odbudowującej się po zakończeniu II wojny światowej Europie, przyspieszyła na Zachodzie rewolucję naukowo-techniczną. Towarzyszyło jej upowszechnienie się **telewizji**, co stało się punktem zwrotnym w rozwoju cywilizacji – przewagę zaczęła zdobywać kultura obrazu. Dzięki temu medium z jednej strony ludzie uzyskali jeszcze szerszy dostęp do informacji, lecz z drugiej strony zostali otoczeni propozycjami rozrywki niewymagającymi wysiłku intelektualnego.

Nie oznaczało to jednak natychmiastowego kryzysu kultury pisanej – popularność i dostępność książek i czasopism nadal rosła. Po wojnie twórcy analizowali ludzką naturę zdolną do okrucieństwa (m.in. Günter Grass, Tomasz Mann, George Orwell). Znakomicie rozwijała się literatura amerykańska. Kariery literackie kontynuowali Ernest Hemingway [czyt.: heminglej] i William Faulkner [czyt.: łiliam folkner], a pod koniec lat 50. nowym zjawiskiem stała się twórczość odrzucających tradycyjne normy społeczne bitników Jacka Kerouaca [czyt.: dżeka keruaka] i Allena Ginsberga. W ZSRS i bloku państw komunistycznych niezależna literatura pozostawała poza oficjalnym obiegiem wydawniczym i była publikowana za granicą, zyskując międzynarodowe uznanie (Borys Pasternak, Iosif Brodski, Czesław Miłosz). W literaturze francuskiej wyłonił się m.in. nurt **egzystencjalizmu**, poruszający kwestie

wolności i samotności człowieka w świecie, czego przykładem jest twórczość Jeana-Paula Sartre'a [czyt.: żana pola sartra] i Alberta Camusa [czyt.: kamisa]. Powstał odwołujący się do surrealizmu **teatr absurdu**, który ukazywał ludzi bezskutecznie poszukujących w życiu sensu i porozumienia (Eugène Ionesco [czyt.: eżen jonesko], Samuel Beckett [czyt.: beket]). Wielką popularnością cieszyła się francuska piosenka literacka, wykonywana m.in. przez Édith [czyt.: edit] Piaf.

Elvis Presley był jedną z największych ikon popkultury. Jego płyty do dziś sprzedają się w nakładzie ponad 600 mln. Jako gwiazdor zagrał także w ponad 30 filmach.

■ fotografia, USA, ok. 1970 r.

Brigitte Bardot pochodzi z Francji. W latach 50. i 60. była wielką gwiazdą kina. Po porzuceniu aktorstwa zaangażowała się w walkę o prawa zwierząt.

■ kadr z filmu *Stokrotka* z 1956 r.

Nowe trendy kulturowe i obyczajowe znajdowały odbicie w kinie francuskim i włoskim, szczególnie w filmach czołowego twórcy awangardowej Nowej Fali – Jeana-Luca [czyt.: żana luka] Godarda, skupionego na życiu ówczesnej francuskiej młodzieży, oraz w kinie włoskim Federica [czyt.: federika] Felliniego, ukazującym życie zwykłych ludzi. W filmach przedstawiających powojenne przemiany obyczajowe występowały najsłynniejsze europejskie aktorki, m.in. Brigitte Bardot [czyt.: briżit bardo] czy Claudia Cardinale [czyt.: klaudia kardinale].

W USA w kinematografii lat 50. królowały westerny [czyt.: lesterny], wielkie ekranizacje z historii starożytnej (*Kleopatra*, *Spartakus*), biblijnej (*Ben Hur*, *Dziesięcioro przykazań*) oraz musicale (*Deszczowa piosenka*) i komedie (*Pół żartem, pół serio*). Ogromną popularność, zwłaszcza wśród młodzieżowej publiczności, zyskali James Dean [czyt.: dżejms din] i Marlon Brando, którzy kreowali postaci buntowników rzucających wyzwanie społeczeństwu. W tym samym czasie realizowano filmy coraz śmielsze obyczajowo, co podchwyciła prasa, która odpowiadała na tego typu oczekiwania czytelników („Playboy”). Symbolem tych przemian stała się słynąca z urody aktorka **Marilyn Monroe** [czyt.: merylyn monro], należąca do największych gwiazd Hollywood.

W muzyce popularnej tradycyjna stylistyka muzyki białych (country) coraz częściej łączyła się z elementami afroamerykańskiego Południa (blues). Ten styl upowszechnił się na całym świecie m.in. za sprawą piosenkarza **Elvisa Presleya** [czyt.: elwisa presleja] – króla rock’n’rolla [czyt.: rokendrolla].

Feminizm – ruch społeczny dążący do równouprawnienia płci w życiu politycznym, ekonomicznym, osobistym i społecznym.

Subkultura młodzieżowa – wyodrębniona grupa młodzieży wyznająca przynajmniej częściowo inne zasady niż większość społeczeństwa.

■ REWOLUCJA OBYCZAJOWA LAT 60.

Przemianom społecznym lat 60. towarzyszyły gwałtowne przeobrażenia obyczajowe. Znacznie przyspieszyło je wprowadzenie na rynek w 1960 r. pigułki antykoncepcyjnej, co dało możliwość przełomu w kwestii roli kobiet w zachodnim społeczeństwie. W latach 60. i 70. zaowocowało to **rewolucją seksualną**, czyli znacznym rozluźnieniem norm obyczajowych. Zwiększyła się społeczna akceptacja dla rozwodów i związków nieformalnych. W prawodawstwie krajów zachodnich zaczęto wówczas wprowadzać ustawy dopuszczające aborcję. Zmieniał się konserwatywny wzorzec małżeństwa i została podważona stereotypowa rola kobiety wyłącznie jako matki i żony. Rosnąca popularność **feminizmu** była ściśle powiązana nie tylko ze zmianami politycznymi i ekonomicznymi, ale także z kryzysem tradycyjnych wartości.

Według czołowej ideolożki ruchu feministycznego Betty Friedan [czyt.: friden] rola kobiet w społeczeństwie została ukształtowana poprzez dotychczasowe konserwatywne wychowanie i może ulec zmianie. Wymagało to jednak walki o pełne równouprawnienie kobiet i zakończenie ich zależności od mężczyzn (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 167). W USA w 1970 r. było już ponad 40% czynnych zawodowo kobiet, które odgrywały również coraz częściej rolę aktywistek w ruchach pokojowych i **subkulturach młodzieżowych**.

■ SUBKULTURY I RUCHY KONTESTATORSKIE

Przemiany społeczne i obyczajowe lat 60. znalazły również swoje odzwierciedlenie w zmianie postaw i zainteresowań młodzieży, która stała się motorem zmian. Ogromną popularność wśród niej zdobyły powstałe w tym czasie zespoły rockandrollowe i rockowe: The Beatles [czyt.: ze bitels], The Rolling Stones [czyt.: ze rollin stołns], The Animals czy The Doors [czyt.: ze doors]. Młodzi muzycy stali się idolami, a ich kariery rozwijały się w błyskawicznym tempie. Ewolucja Beatlesów dobrze oddawała zmiany, jakie zachodziły w ówczesnym pokoleniu. Młodzi muzycy zaczynali swoją światową karierę jako gładko uczesani chłopcy w garniturach, kończyli zaś jako brodaci kontestatorzy zachodniej cywilizacji z kwiatami w długich włosach.

Kontestacja, czyli kwestionowanie dotychczasowych zasad życia społecznego, przyczyniła się do ukształtowania wielu subkultur młodzieżowych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WALKA O NOWĄ ROLĘ KOBIETY

W książce *Mistyka kobiecości* z 1963 r. Betty Friedan wskazywała na rolę edukacji i pracy zawodowej w rozwoju społecznym kobiet.

Wizja mieszkającej na przedmieściu pani domu była marzeniem każdej Amerykanki, a mówiono, że także obiektem zawiści kobiet na całym świecie. Amerykańska pani domu, wyzwolona – dzięki osiągnięciom nauki i sprzętom domowym – od mozolnej pracy, chorób i niebezpieczeństw związanych z porodem towarzyszącym jej babce, zdrowa, piękna, wykształcona, zajęta wyłącznie mężem, dziećmi i domem, odnalazła prawdziwe, kobiece spełnienie. Jako pani domu i matka stawiała się szanowaną i równoprawną partnerką w męskim świecie. Miała wolność wyboru samochodu, ubrań, sprzętu domowego, supermarketu, miała wszystko, o czym zawsze marzyły kobiety. W ciągu piętnastu lat po zakończeniu drugiej wojny światowej ta mistyka kobiecego spełnienia stała się cennym i żywym, odnawiającym się źródłem współczesnej kultury amerykańskiej.

Miliony kobiet żyły zgodnie z uroczą wizją mieszkających na przedmieściach amerykańskich pań domu, całujących przed domem mężów na do widzenia, zostawiających w szkole dzieci, które ledwie zmieściły się do ich kombi, z uśmiechem używających nowego elektrycznego odkurzacza do polerowania nieskazitelnie czystej kuchennej podłogi. Same piekły chleb, szyły sobie i dzieciom ubrania, ich pralki i suszarki chodziły całymi

dniami. Zmieniały prześcieradła nie raz, ale dwa razy w tygodniu, w szkole dla dorosłych uczyły się robić dywany i współczuły swoim biednym sfrustrowanym matkom, które marzyły o robieniu kariery. Ich jedynym marzeniem było zostać idealną żoną i matką, ich największą ambicją była piątka dzieci i piękny dom, walczyły wyłącznie o to, by znaleźć i zatrzymać przy sobie męża. Nie zastanawiały się nad niekobiecymi problemami świata za progiem własnego domu, chciały, aby to mężczyźni podejmowali najważniejsze decyzje. Chłubiły się swoją rolą kobiety i w spisie ludności w rubryce „zawód” z dumą wpisywały „pani domu” [...].

Jednak pewnego kwietniowego poranka 1959 r. usłyszałam, jak matka czwórki dzieci, pijąc kawę z czterema innymi matkami na przedmiejskim osiedlu dwadzieścia pięć kilometrów od Nowego Jorku, tonem skrywanej desperacji wypowiada słowo „problem”. I kobiety od razu, bez słów, wiedziały, że nie mówi o problemie z mężem czy dziećmi, czy domem. Nagle zrozumiały, że ten sam problem, nienazwany, dotyczy także ich. Niepewne zaczęły o nim rozmawiać. Potem, gdy odebrały dzieci ze żłobka i zawiozły je do domu na popołudniową drzemkę, dwie z nich płakały z ulgi, jaką przyniosła świadomość, że nie są same.

Źródło: B. Friedan, *Mistyka kobiecości*, tłum. A. Wysokińska, „Res Publica”, 2008, nr 210.

- ? 1. Opisz, jak Betty Friedan przedstawiła sytuację kobiet w Stanach Zjednoczonych po II wojnie światowej.
2. Wyjaśnij, na czym Twoim zdaniem polegał „problem”, o którym w tekście rozmawiały kobiety.

W latach 60. popularnym ruchem stali się **hipisi**, określani też jako „dzieci kwiaty”. Buntowali się oni przeciwko normom funkcjonującym w świecie kapitalistycznym, odrzucali konsumpcyjny model życia oraz sprzeciwiali się instytucjom społecznym, takim jak małżeństwo czy Kościół, a także hierarchii. Podważali sens istnienia władzy politycznej, ponadto byli **pacyfistami** i organizowali pokojowe protesty, szczególnie przeciwko wojnie w Wietnamie. Wśród hipisów panowało również przyzwolenie na narkotyki, środki psychodeliczne i wolną miłość. Część z nich próbowała urzeczywistniać swoje ideały na co dzień, żyjąc w komunach opartych na hipisowskich zasadach. Na ich temat powstało wiele filmów dokumentalnych i fabularnych oraz musicali, np. *Hair*. Z tradycji hipisowskiej wywodzą się też twórcy, którzy przeszli do historii muzyki, m.in. Jimmi Hendrix [czyt.: dżimi henriks], Janis Joplin [czyt.:

Festiwal w Woodstock [czyt.: ludstok] w USA odbył się w sierpniu 1969 r. Przed liczącą ok. 400 tys. osób publicznością wystąpili m.in. Jimmi Hendrix, Janis Joplin i Joe Cocker [czyt.: dżo koker].

• fotografia, Woodstock, 15–18 VIII 1969 r.

dżenis dżaplin] czy zespół Led Zeppelin. Z tego nurtu wyłonił się w latach 70. hard rock z zespołami Deep Purple [czyt.: dip parpl] i Black Sabbath [czyt.: blek sabat].

W latach 70. zaczęły powstawać kolejne subkultury, kontestujące z kolei hipisowski obraz świata. Ich następcy znacznie radykalniej odrzucali zastany porządek świata i byli prekursorami ruchu **punk** [czyt.: pank], który na Wyspach Brytyjskich upowszechnił się od 1977 r. Młodzież przejęła wówczas pesymistyczne hasło kultowego zespołu Sex Pistols: *No future* (z ang. 'bez przyszłości') i w części modę na zażywanie narkotyków.

Nasilenie przemian społecznych w krajach zachodnich nastąpiło pod koniec lat 60. W Stanach Zjednoczonych podłoże protestów społecznych i wystąpień na uniwersytetach stanowiły w tym czasie głównie wojna w Wietnamie oraz nierówności klasowe i rasowe. W Europie buntury studenckie wynikały zaś ze sprzeciwu wobec skostniałego systemu nauczania w szkołach wyższych. Krytykowano rozdzźwięk pomiędzy szybkimi zmianami w wielu dziedzinach a powolnie przekształcającymi się normami obyczajowymi i społecznymi. Młodzież masowo przyjmowała hasła grup lewackich, czyli skrajnie lewicowych, które atakowały zachodnie systemy polityczne pod hasłami *walki z oligarchią polityczną i kapitalistycznym wyzyskiem oraz burżuazyjnym stylem życia*. Do największych demonstracji doszło w maju 1968 r. na uniwersytetach francuskich. Za przykładem Francuzów poszli studenci z RFN, Włoch, Belgii, Holandii oraz Szwecji. W kolejnych latach protesty stopniowo wygasły, zwłaszcza że została uwzględniona część postulatów, jak np. zwiększenie liczby miejsc na studiach czy polepszenia warunków studiowania.

The Beatles zdobyli na początku lat 60. XX w. ogromną popularność określaną jako beatlemania. W kolejnych latach zespół zaprzestał działalności koncertowej, zmienił wizerunek i styl muzyczny, a jego członkowie zaangażowali się politycznie, m.in. wsparli ruchy pacyfistyczne.

■ fotografia, Londyn, 19 V 1967 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Terroryzm skrajnie lewicowy w latach 70. i 80.

Wzorami dla młodzieży buntującej się w 1968 r. byli często Karol Marks, Włodzimierz Lenin, Mao Zedong, Ernesto Che Guevara czy Lew Trocki. Po wygaśnięciu protestów część działaczy lewackich się zradykałizowała i stworzyła organizacje terrorystyczne. Należały do nich: we Francji Action Directe [czyt.: aksja direkt] (z fr. 'Akcja Bezpośrednia'), w RFN Rote Armee Fraktion [czyt.: frakcja] (z niem. 'Fracja Armii Czerwonej'), a we Włoszech Czerwone Brygady. Głosiły one hasła konieczności zbrojnego obalenia kapitalizmu, rozprawy z nieosądzonymi nazistami robiącymi po wojnie kariery czy wsparcia dla narodów walczących o niepodległość (m.in. Palestyńczyków). Lewacy terroryści planowali to osiągnąć poprzez akcje zastraszania społeczeństwa i zamachy na przedstawicieli świata polityki i biznesu. Apogeum działalności lewackich bojówek przypadło na lata 70. Niektóre z nich korzystały ze wsparcia służb specjalnych krajów komunistycznych, liczących na destabilizację zachodnich państw demokratycznych.

Aldo Moro – włoski polityk związany z Chrześcijańską Demokracją i dwukrotny premier, został porwany przez członków Czerwonych Brygad w 1978 r. Terroryści chcieli wymienić go za swoich więzionych towarzyszy, jednak rząd odmówił negocjacji, a Moro został zamordowany.

■ fotografia, Włochy, kwiecień 1978 r.

Jakie zmiany w sposobie funkcjonowania zachodnich społeczeństw mogły wywołać działania organizacji terrorystycznych?

■ SOBÓR WATYKAŃSKI II

Kościół rzymskokatolicki w latach 60. musiał odnieść się do następujących w coraz szybszym tempie zmian społecznych na Zachodzie. Impuls do odnowy i unowocześnienia tej instytucji dał papież **Jan XXIII**, z którego inicjatywy w październiku 1962 r. zwołano **sobór watykański II**. Po śmierci Jana XXIII w 1963 r. dzieło reformy Kościoła rzymskokatolickiego kontynuował zaś nowy papież **Paweł VI**. W grudniu 1965 r. zamknięto obrady soboru, na którym potwierdzono dotychczasową doktrynę Kościoła w dziedzinie wiary i moralności, jednak w dużej mierze zreformowano życie kościelne. Po soborze widoczne zmiany nastąpiły zwłaszcza w liturgii (m.in. mszę św. zaczęto odprawiać w językach narodowych, a nie po łacinie, zaś kapłani zaczęli ją celebrować, stojąc twarzą do wiernych, po drugiej stronie ołtarza w formie stołu). Zreformowano seminaria i zakony, zniesiono indeks ksiąg zakazanych. Zaczęto podkreślać to, co wspólne z innymi Kościołami chrześcijańskimi, m.in. w grudniu 1965 r. papież Paweł VI i duchowy zwierzchnik wszystkich prawosławnych, patriarcha Konstantynopola Atenagoras, cofnęli ekskomuniki wydane wobec siebie przez przywódców obu Kościołów w 1054 r. W stosunku do religii niechrześcijańskich (głównie judaizmu i islamu) Kościół zaczął zwracać większą uwagę na to, co może być podstawą dialogu.

Chociaż wprowadzone zmiany przyjęły się wśród większości wyznawców, to jednak stały się przedmiotem wielu dyskusji i sporów, w których tradycjoniści odrzucali reformy posoborowe, forsowane przez zwolenników kontynuacji zmian w Kościele.

Mimo reform postępujący wzrost dobrobytu połączony z rewolucją obyczajową lat 60. przyczynił się do **laicyzacji**, w tym odchodzenia społeczeństw Zachodu od regularnego uczestnictwa w życiu religijnym Kościołów. Proces ten objął najpierw kraje protestanckie, a następnie katolickie. Wpłynęło to na stopniowe redukowanie dotychczasowego znaczenia Kościoła w życiu społeczno-politycznym. Jednak w wielu państwach jego wpływy pozostały znaczące, a w Irlandii czy Polsce, Kościół nadal odgrywał bardzo ważną rolę ze względów narodowych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw metody walki z segregacją rasową w USA stosowane przez Martina Luthera Kinga i Malcolma X.
2. Porównaj zmiany społeczne i kulturalne w okresie powojennym przed 1968 r. i po nim.
3. Oceń zmiany w Kościele katolickim, jakie przyniósł sobór watykański II.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Jankowski, *Hipisi w poszukiwaniu ziemi obiecanej*, Warszawa 2003.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN XXIII

1881–1963

Papież reformator, święty Kościoła katolickiego. Pochodził z chłopskiej rodziny. W 1904 r. przyjął święcenia kapłańskie i rozpoczął karierę duchowną. W okresie II wojny światowej jako biskup był zaangażowany w akcję wystawiania fałszywych świadectw chrztu w celu ocalenia Żydów

prześladowanych przez nazistów. W latach 50. został kardynałem, a po śmierci papieża Piusa XII w 1958 r. papieżem. Podczas swojego pontyfikatu rozpoczął wielkie reformy Kościoła katolickiego od zwołania soboru watykańskiego II i podjęcia dialogu z innymi wyznaniem chrześcijańskimi. Zyskał ogromne uznanie już za życia, czego znakiem było przyznanie mu w 1962 r. przez tygodnik *The Times* [czyt.: ze *tajms*] tytułu Człowieka Roku.

Obrady soboru watykańskiego II były podzielone na cztery sesje trwające po dwa–trzy miesiące. Łącznie wzięło w nim udział ponad 3 tys. duchownych z sześciu kontynentów.

■ fotografia, Watykan, 1962–1965

Podsumowanie rozdziału III

Świat po II wojnie światowej

1 Odbudowa powojennego świata

1. W II wojnie światowej brało udział ponad 50 państw. Śmierć poniosło od 50 do 70 mln ludzi. Wśród ofiar najczęściej było Żydów, Polaków i obywateli ZSRS.
2. Po 1945 r. zaczął kształtować się podział na sfery wpływów dwóch supermocarstw: ZSRS i USA. W kwietniu 1945 r. w celu utrzymania pokoju na świecie powołano ONZ.
3. Niemcy oraz Austria zostały podzielone na strefy okupacyjne USA, ZSRS, Francji i Wielkiej Brytanii i wdrażano w nich zasady 4D. W Norymberdze osądzono zbrodniarzy wojennych.
4. W 1947 r. USA zaczęły stosować doktrynę Trumana, polegającą na wspieraniu sił antykomunistycznych w mniej rozwiniętych państwach. Równolegle wdrażano plan Marshalla, z którego skorzystały państwa zachodnie.
5. W latach 1944–1947 władzę w kolejnych państwach Europy Środkowo-Wschodniej przejmowali komuniści. W latach 1947–1956 funkcjonował Kominform, zrzeszający krajowe partie komunistyczne.

2 Żelazna kurtyna

1. Po II wojnie światowej Europa została podzielona na dwa bloki – proamerykański zachodni i prosowiecki wschodni. Oddzielała je granica, zwana żelazną kurtyną. Stan napięcia politycznego i rywalizacji nazwano zimną wojną.
2. Państwa Europy Zachodniej dążyły do integracji gospodarczej. W 1948 r. zawieszono Beneluks oraz OEEC. W 1952 r. powstała Europejska Wspólnota Węgla i Stali, zrzeszająca Francję, Włochy i kraje Beneluksu.
3. W Niemczech alianci zachodni utworzyli Trizonię, którą w 1949 r. przekształcono w RFN. W tym samym roku ze strefy sowieckiej utworzono NRD.
4. W państwach komunistycznych wprowadzano komunizm w wersji stalinowskiej na wzór ZSRS (nacionalizacja, kolektywizacja, forsowna industrializacja, socrealizm, ateizm). W Berlinie Wschodnim (1953 r.) oraz na Węgrzech (1956 r.) wybuchły krwawo stłumione powstania.
5. Po śmierci Stalina w 1953 r. w krajach komunistycznych zaczęła się destalinizacja, nazwana odwilżą. Ograniczono represje polityczne i nakłady na przemysł ciężki.

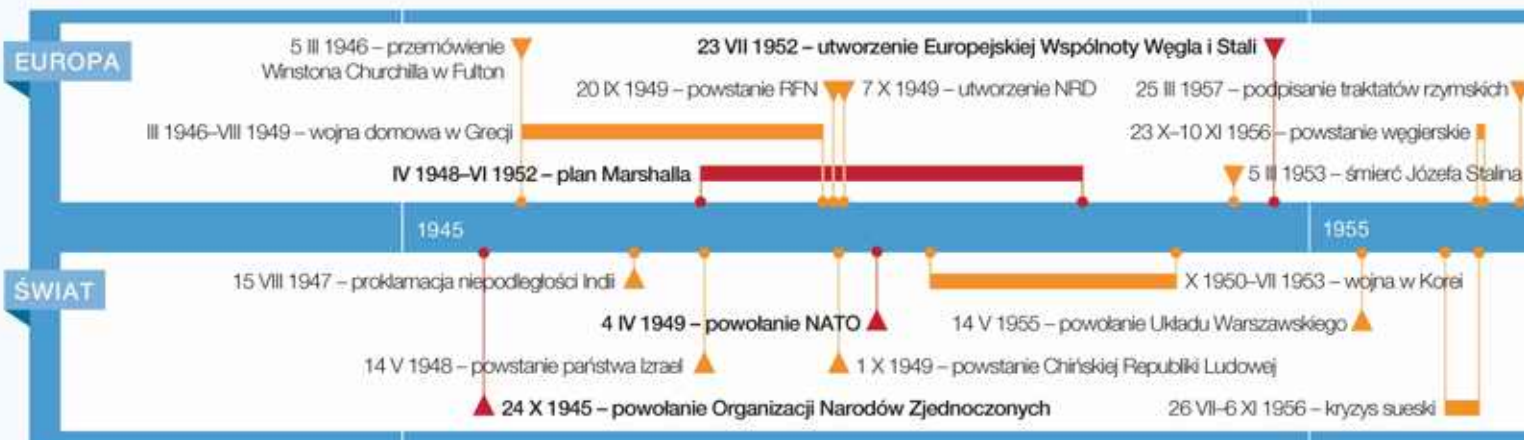
3 Azja w czasach dekolonizacji

1. W 1947 r. kierowany przez Mahatmę Gandhiego Indyjski Kongres Narodowy doprowadził do uzyskania niepodległości przez Indie i Pakistan.
2. Od 1949 r. władzę w Chinach sprawowali komuniści pod wodzą Mao Zedonga. Wdrożono plan Wielkiego Skoku i rewolucję kulturalną, polegającą na niszczeniu przez studentów dawnej chińskiej kultury.
3. W latach 1950–1953 toczyła się wojna w Korei pomiędzy komunistyczną KRL-D rządzoną przez Kim Ir Sena a demokratyczną Republiką Korei wspieraną przez USA. Rozjem w 1953 r. utrwalił podział na dwa wrogie państwa.
4. W wyniku II wojny światowej doszło do dekolonizacji Indochin i Archipelagu Malajskiego. W 1949 r. spod panowania władzy kolonialnej wyzwoliła się Indonezja, a następnie pozbyły się jej Kambodża, Laos oraz Wietnam Północny i Południowy.
5. W Kambodży w latach 1975–1979 rządili Czerwoni Khmerzy. Wymordowali oni 1/5 mieszkańców kraju.

Marsze organizowane w Indiach przez Mahatmę Gandhiego były częścią metody biernego oporu, stosowanego w proteście wobec niekorzystnych rozporządzeń Brytyjczyków.

■ fotografia, Indie, ok. 1930 r.

4 Bliski Wschód i Afryka po II wojnie światowej

1. W 1948 r. powstał niepodległy Izrael. Jego premierem został Dawid Ben Gurion. Zamieszkali w nim Żydzi z całego świata oraz żyjący tam Palestyńczycy.
2. W 1956 r. wybuchł konflikt o Kanał Sueski między Egiptem a koalicją Izraela, Francji i Wielkiej Brytanii. Spór zakończyła interwencja USA.
3. W czerwcu 1967 r. rozegrała się wojna sześciodniowa, w której Izrael podbił tereny Egiptu, Jordanii i Syrii. W 1973 r. Izrael znów pokonał sąsiadów – w wojnie Jom Kippur, której skutkiem był kryzys paliwowy.
4. Po II wojnie światowej rozpoczęła się dekolonizacja Afryki. Lata 60. przyniosły niepodległość 32 krajom.
5. RPA utworzona w 1961 r. okazała się reliktem kolonializmu. Potomkowie Brytyjczyków i Holendrów wprowadzili segregację rasową – apartheid. Upadł on w 1994 r., kiedy prezydentem został czarnoskóry Nelson Mandela.
6. W okresie zimnej wojny powstał Ruch Państw Niezaangażowanych, deklarujących neutralność w konflikcie USA i ZSRS. Były wśród nich zarówno państwa zamożne, jak i ubogie dawne kolonie.

Spotkanie Nikity Chruszczowa i Johna F. Kennedy'ego odbyło się w Wiedniu w czerwcu 1961 r. Tematem ich rozmów były m.in. sytuacja na Kubie oraz relacje między RFN i NRD.

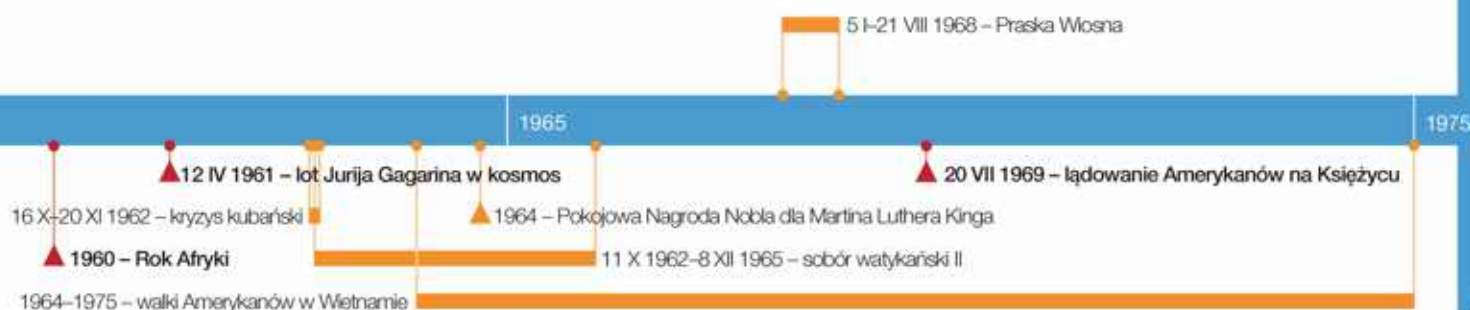
■ fotografia, Wiedź, 4 VI 1961 r.

5 Konflikty okresu zimnej wojny

1. W 1959 r. w wyniku rewolucji władzę na Kubie przejął Fidel Castro. Kraj dostał się w strefę wpływów ZSRS. Po nieudanej interwencji USA Sowieci rozmieścili na Kubie wyrzutnie rakiet. Odpowiedzią USA była blokada wyspy. Kryzys, zwany kubańskim, zakończył się dzięki porozumieniu prezydenta Johna F. Kennedy'ego z przywódcą ZSRS Nikitą Chruszczowem.
2. W państwach Ameryki Łacińskiej dochodziło do walk o władzę. W niektórych z nich, jak Chile, przez lata rządili wojskowi dyktatorzy.
3. W 1964 r. władzę w ZSRS przejął Leonid Breżniew. Wprowadził on doktrynę głoszącą potrzebę interwencji w każdym państwie, gdzie zagrożony będzie system socjalistyczny. W 1968 r. w Czechosłowacji Alexander Dubček podjął demokratyzujące kraj reformy. Okres ten, nazwany Praską Wiosną, zakończył się inwazją armii państw komunistycznych.
4. W 1955 r. wybuchła wojna w Wietnamie. Pomimo pomocy Stanów Zjednoczonych w 1975 r. Wietnam Południowy został podbity przez komunistów z północy.

6 Przemiany w powojennym świecie

1. W 1957 r. Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, RFN i Włochy utworzyły EWG i Euratom. Z czasem integrować się zaczęły kolejne państwa. W 1992 r. podpisano traktat w Maastricht, na którego podstawie powołano Unię Europejską.
2. W latach 50. XX w. w USA nasiliła się walka z rasizmem. Na jej czele stał Martin Luther King. Doprowadził on do zakończenia segregacji rasowej w tym państwie.
3. Po II wojnie świat zrewolucjonizowała telewizja. W literaturze i filozofii popularnością cieszył się egzystencjalizm, obecny też w kinie europejskim. W Hollywood w latach 50. publiczność podbijały gwiazdy głównie w wysokobudżetowych produkcjach, a w latach 60. zaistniało kino autorskie. W muzyce królowały rock'n'roll, country i blues.
4. W latach 60. rozpoczęła się rewolucja seksualna i narodził się feminizm. Młodzież kontestowała panujące reguły społeczne i angażowała się w subkultury.
5. Kościół katolicki w obliczu nowych wyzwań dążył do modernizacji. Aby przeciwdziałać postępującej laicyzacji, w 1962 r. zwołano sobór watykański II.

Dlaczego Polska nie przystąpiła do planu Marshalla?

Amerykańska pomoc dla Europy w latach 1948–1952 wyniosła ok. 13,5 mld ówczesnych dolarów USA. Umożliwiła państwom, które ją przyjęły, odbudowę i szybsze wyjście z powojennego kryzysu gospodarczego. Dlaczego kraj najbardziej dotknięty zniszczeniami II wojny światowej – Polska, nie skorzystał z tego finansowania?

Europejski Plan Odbudowy został nazwany planem Marshalla od nazwiska amerykańskiego sekretarza stanu (czyli ministra spraw zagranicznych), gen. George'a Marshalla. Zakładał pomoc gospodarczą dla Europy zrujnowanej wskutek II wojny światowej, w tym także w celu ograniczenia wpływów komunizmu w zbiedniałym społeczeństwie. Zaproszenie na konferencję do Paryża w sprawie dostaw towarów, pożyczek i kredytów, rozpoczynającą się 12 lipca 1947 r., wystosowano do wszystkich państw europejskich. Skierowano je zarówno do państw zachodnich (poza Hiszpanią z powodu panującej tam dyktatury wojskowej Francisca Franco), jak i wschodnich, z ZSRS na czele, w tym Polski. Komunistyczny rząd Józefa Cyrankiewicza wyraził zainteresowanie amerykańską propozycją. O dobre relacje gospodarcze z USA – a zwłaszcza kredyty na zakup urządzeń dla przemysłu węglowego i rolnego oraz dostawy zboża – oprócz premiera Cyrankiewicza zabiegali również minister Hilary Minc i ambasador Polski w USA Józef Winiewicz.

W Stanach Zjednoczonych ścierały się wówczas dwie koncepcje na temat stosunków z państwami Europy Środkowo-Wschodniej, które znalazły się w strefie wpływów ZSRS. Departament Stanu zakładał włączenie ich do planu pomocy ekonomicznej. Z kolei w kołach wojskowych panowało przekonanie o pełnej zależności Polski, Czechosłowacji i Węgier od komunistycznego imperium, co miałoby takie wsparcie wykluczać. Jak podkreślała prof. Krystyna

Kersten: *W chwili odchodzenia od sojuszy z czasów wojny amerykańscy politycy nie uwzględniali ani interesów polskich, ani interesów Stanów Zjednoczonych w Polsce.*

Plan Marshalla został potraktowany przez Stalina jako zagrożenie dla sowieckich wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej i możliwość ekonomicznego uzależnienia jej od Zachodu. Sowiecki minister spraw zagranicznych Władimir Mołotow sformułował zarzuty, że Plan Odbudowy Europy przyniesie utratę samodzielności gospodarczej i suwerenności małych krajów. W wyniku zdecydowanych nacisków Moskwy Polska oraz Czechosłowacja, mimo zgłoszonego wcześniejszego udziału w konferencji paryskiej, wycofały się z niej. Polski rząd złożył ponadto protest przeciwko pomocy ekonomicznej dla Niemiec z zachodniej strefy okupacyjnej.

Plan Marshalla pozwolił państwom zachodniej Europy szybciej podźwignąć się ze zniszczeń i powojennego kryzysu gospodarczego. Najwięcej zyskały na nim gospodarki Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Niemiec Zachodnich. Wywarło to znaczący wpływ na utrzymujący się podział na bogatszą Europę Zachodnią i uboższą Środkowo-Wschodnią, wykluczoną z planu Marshalla decyzją Stalina. Na Zachodzie przyczynił się do powstania *welfare state* [czyt.: łelfer stejt], czyli opiekuńczego państwa dobrobytu, zabezpieczającego obywateli przed ryzykiem wynikającym z funkcjonowania gospodarki rynkowej, np. utratą pracy.

PODYSKUTUJMY

1. Wyjaśnij, dlaczego Polska nie przystąpiła do planu Marshalla.
2. Wskaż, jakie były efekty planu Marshalla dla Europy Zachodniej, a jakie dla Środkowo-Wschodniej.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów proces kształtowania się dwóch państw niemieckich po 1945 r.
2. Wyjaśnij, czym była i jak powstała żelazna kurtyna.
3. Przedstaw, jak przebiegał proces dekolonizacji w Azji Południowej i Południowo-Wschodniej.
4. Wyjaśnij, jak rozpoczął się proces integracji państw Europy Zachodniej po II wojnie światowej.
5. Omów największe konflikty zbrojne okresu zimnej wojny.
6. Scharakteryzuj najważniejsze międzynarodowe organizacje polityczne i gospodarcze utworzone po 1945 r.

▪ Manifestacja „Solidarności”, fotografia, Warszawa, 5 VII 1981 r.

IV

POLSKA I POLACY PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

- 1 Początki władzy komunistów w Polsce
- 2 Powojenna odbudowa
- 3 Polska w czasach stalinizmu
- 4 Odwilż polityczna 1956 roku

- 5 Mała stabilizacja za Gomułki
- 6 Polska czasów Gierka
- 7 Narodziny „Solidarności”
- 8 Stan wojenny w Polsce

1 POCZĄTKI WŁADZY KOMUNISTÓW W POLSCE

Na bagnietach walczącej z Niemcami Armii Czerwonej do Rzeczypospolitej został przyniesiony nowy ustrój. Polscy komuniści zgodnie z planem Stalina przygotowywali się do przejęcia władzy w Polsce. Jakimi metodami ją zdobyli mimo braku społecznego poparcia? Jak zareagowali na to zachodni alianci?

■ MANIFEST PKWN I POLSKA LUBELSKA

22 lipca 1944 r. komunistyczne Radio „Moskwa” ogłosiło **Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (Manifest PKWN)**. W tym dokumencie grupa wybranych przez Sowietów komunistów określiła siebie jako jedyny legalny organ polskiej władzy wykonawczej. W samowolnym rządzie znaleźli się działacze Związku Patriotów Polskich i członkowie Krajowej Rady Narodowej. Przewodniczącym PKWN został socjalista **Edward Osóbka-Morawski**. Ogłoszony w Manifestie program:

- ▶ zapowiadał **reformę rolną** bez odszkodowania dla właścicieli ziemi;
- ▶ odmawiał legalności władzom polskim na emigracji;
- ▶ uznawał za nieobowiązującą konstytucję kwietniową i opierał swoje działania na ustawie zasadniczej z marca 1921 r.;
- ▶ deklarował przywrócenie odebranej przez Niemców własności;
- ▶ zapowiadał rządy demokratyczne w Polsce oparte na władzy parlamentu, co stało w jawnej sprzeczności z okolicznościami jego powstania – PKWN został bowiem powołany w Moskwie i 20 lipca 1944 r. zatwierdzony przez Stalina.

Całkowitą zależność nowych władz od komunistycznego imperium ujawniło podpisane 27 lipca 1944 r. w Moskwie Porozumienie między PKWN a rządem ZSRS o polsko-sowieckiej granicy. Pełniący funkcję rządu organ zrzekł się w nim bowiem polskich Kresów Wschodnich.

Po zajęciu Lubelszczyzny przez Armię Czerwoną zainstalowany przez Sowietów rząd, czyli PKWN,

rezydował od 1 sierpnia 1944 r. w **Lublinie**. Pod jego administracją znajdowały się województwa: lubelskie, białostockie, lwowskie (na zachód od linii Curzona, bez Lwowa) i część warszawskiego – była to tzw. **Polska lubelska**. W dniu **31 grudnia 1944 r.** PKWN został **przekształcony w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej**. Jako premiera wysunięto Edwarda Osóbkę-Morawskiego. Rząd Tymczasowy był uznawany tylko przez ZSRS, Jugosławię oraz Czechosłowację. W lutym 1945 r. przeniósł swoje urządowanie do zrujnowanej Warszawy.

Manifest PKWN był rozpowszechniany na ziemiach polskich zajętych przez Armię Czerwoną. Nie zapowiadał bezpośredniego planów wprowadzenia w kraju komunizmu, aby nie zniechęcać Polaków do nowej władzy i zachować pozory niezależności od ZSRS.

■ fotografia, VIII 1944 r.

WALKA Z PODZIEMIEM

W obliczu postępów sowieckiej ofensywy i braku zamierzonych skutków akcji „Burza” 19 stycznia 1945 r. komendant Armii Krajowej, gen. Leopold Okulicki, wydał rozkaz nakazujący rozwiązanie struktur Armii Krajowej. Sam stanął na czele nowej organizacji „Niepodległość” („Nie”). Tymczasem władze sowieckie podjęły decyzję o wyeliminowaniu przywódców polskich sił niepodległościowych. Funkcjonariusz NKWD, gen. Iwan Sierow, zaproponował spotkanie strony sowieckiej z przywódcami Polskiego Państwa Podziemnego. W marcu 1945 r. w podwarszawskim Pruszkowie, mimo udzielonych wcześniej gwarancji bezpieczeństwa, polscy delegaci zostali aresztowani i wywiezieni do Moskwy. Wśród zatrzymanych znaleźli się: gen. Leopold Okulicki, Delegat Rządu na Kraj Jan Stanisław Jankowski i przewodniczący Rady Jedności Narodowej Kazimierz Pużak.

W czerwcu 1945 r. w Moskwie odbył się ich pokazowy proces, nazwany **procesem szesnastu**. W celu zachowania pozorów sprawiedliwości Sowieci uniewinnili trzy osoby. Pozostałym wymierzono wyroki więzienia. Okulicki i Jankowski zmarli lub zostali zamordowani w sowieckich więzieniach. Pomimo ciosu, jakim było uwięzienie przez Sowieców przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, cały czas w Polsce istniało zbrojne podziemie związane z rządem emigracyjnym, m.in. Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj (maj–sierpień 1945 r.), a następnie Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość (WiN). Własne struktury konspiracyjne zachowali narodowcy. Były to Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) i Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW). W podziemiu, głównie na wschodnich i centralnych ziemiach polskich, walczyło łącznie ok. 25–30 tys. żołnierzy. Nazywa się ich dziś **żołnierzami niezłomnymi** lub **wykłętymi**.

Olbrzym i zapłuty karzeł reakcji to plakat przedstawiający w karykaturalny sposób Armię Krajową.

• plakat, 1946 r.

Sowieci i ich komunistyczni sojusznicy w Polsce podjęli na szeroką skalę bezpośrednie zbrojne działania przeciwko polskiemu podziemiu. Prowadziły je oddziały NKWD i formacje polskich komunistów, tj. Urząd Bezpieczeństwa (UB), Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) oraz Milicja Obywatelska (MO). Niespełna trzy tygodnie po procesie szesnastu, w lipcu 1945 r., w okolicach Suwałk i Augustowa, gdzie zachowały się dość liczne struktury partyzanckie wierne rządowi na uchodźstwie, NKWD wraz z UB przeprowadziły tzw. obławę augustowską. Podczas tej operacji zamordowano lub uwięziono ponad 2 tys. żołnierzy polskiego podziemia i okolicznych mieszkańców udzielających im pomocy. Podobne działania, choć nie na tak dużą skalę, komuniści podejmowali także w innych częściach kraju.

W ramach samoobrony latem 1945 r. oddziały składające się z dawnych żołnierzy AK, dowodzone przez kpt. Antoniego Hedę, ps. Szary, i por. Stefana Bembińskiego, ps. Harnaś, rozbiły więzienia w Radomiu oraz Kielcach i uwolniły setki żołnierzy podziemia więzionych przez służby komunistyczne.

Oddziały polskiego podziemia niepodległościowego, pomimo przewagi liczebnej i lepszego uzbrojenia wroga, odnosiły sukcesy w walce z sowieckimi oddziałami NKWD oraz wspierającymi je polskimi formacjami UB, KBW, MO i wojska. Żołnierze niezłomni odnieśli zwycięstwa m.in. w bitwach: pod Kuryłówką, Miodusami-Pokrzywnymi i w Lesie Stockim. Los członków antykomunistycznej partyzantki był jednak zazwyczaj tragiczny. Komuniści działali w bezwzględny sposób, często uciekali się do podstępów i celowych prowokacji. Represje, a nawet zabójstwa dotyczyły krewnych ściganych żołnierzy. Los ppłk. Łukasza Cieplińskiego, ps. Pług, ilustruje sytuację żołnierzy niezłomnych. Ten weteran kampanii wrześniowej i dowódca oddziału AK na

Kpt. Antoni Heda, ps. Szary [1], w lipcu 1945 r. odniósł znaczący sukces. Uwolnieni z kieleckiego aresztu akowcy uniknęli wieloletniego więzienia, zesłania w głąb ZSRS lub nawet śmierci.

• fotografia, Kielecczyzna, 1945 r.

Podkarpaciu po opanowaniu ziem polskich przez Sowie-
tów ponownie przeszedł do podziemia i pełnił wysoką
funkcję w zarządzie WiN. Po aresztowaniu w 1947 r.
przez ponad trzy lata poddany był brutalnemu śledz-
twu i w sfingowanym procesie skazany na karę śmierci.
Wraz z innymi działaczami WiN został rozstrzelany
i pochowany w anonimowej mogile na Łączce, czyli
części cmentarza na warszawskich Powązkach (więcej
zob. w **Warto wiedzieć** na s. 177). Wśród niezłomnych
nie brakowało także żołnierek. Komuniści obchodzili
się z nimi równie bezwzględnie, o czym świadczy los
Danuty Siedzikówny, ps. Inka, 18-letniej sanita-
riuszki w działającym na Pomorzu oddziale żołnierzy
5 Brygady Wileńskiej AK. Inka podczas brutalnego
śledztwa nie wydała swoich towarzyszy broni, dlatego
została skazana na śmierć i rozstrzelana. Taki sam los
spotkał jej dowódcę, mjr. Zygmunta Szendzielarza,
ps. Łupaszka.

W miarę jak reżim komunistyczny umacniał swoją
pozycję, na społeczeństwo spadały coraz większe re-
presje. Ofiarami prześladowań prowadzonych przez
Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (MBP)
i podległych mu funkcjonariuszy UB stawali się za-
równo faktyczni, jak i potencjalni przeciwnicy wła-
dzy czy zupełnie przypadkowe osoby. Na śmierć lub
więzienie skazano wielu wybitnych działaczy niepod-
ległościowych. W więzieniu znaleźli się m.in. przed-
wojenny polski premier, piłsudczyk Kazimierz Świ-
tałski, a wśród setek skazanych na śmierć byli m.in.

Danuta Siedzikówna, ps. Inka [1], z oddziałem 5 Brygady Wileńskiej Armii Krajowej. W jednostce nastoletnia Inka pełniła obowiązki sanitariuszki i łączniczki. Została skazana na śmierć przez sąd komunistyczny mimo młodego wieku i braku dowodów na to, że walczyła z bronią w ręku. Do końca zachowała godność i nie zgodziła się podpisać prośby do władz o złagodzenie wyroku.

■ fotografia, Polska, 1945 r.

organizator obozowego ruchu oporu w KL Auschwitz
i legenda podziemia, rotmistrz Witold Pilecki (zob.
jego **biogram** poniżej). W katowni UB na ul. Koszyko-
wej w Warszawie zamordowano również bohaterskiego
żołnierza Szarych Szeregów i AK, weterana powstania
warszawskiego – Jana Rodowicza, ps. Anoda.

■ NOWY RZĄD I REFERENDUM

Od czerwca 1945 r. w Warszawie działał **Tymczasowy
Rząd Jedności Narodowej**. Jego skład został uzgod-
niony w Moskwie w trakcie procesu przywódców

POSTAĆ HISTORYCZNA

WITOLD PILECKI

1901–1948

Był oficerem, organizato-
rem polskiej konspiracji
podczas okupacji niemiec-
kiej i po wprowadzeniu rzą-
dów komunistycznych po
II wojnie światowej. Pocho-
dził z polskiej rodziny zesa-
nej w głąb Rosji. W 1918 r.
przedostał się do Polski,
wstąpił do Wojska Pol-
skiego i uczestniczył w Bi-
twie Warszawskiej, a następnie w akcji zajęcia Wilna
przez gen. Żeligowskiego. W 1939 r. został ponownie
zmobilizowany i walczył w kampanii wrześniowej. W li-
stopadzie 1939 r. współtworzył organizację konspi-
racyjną – Tajną Armię Polską, która skupiła się m.in.
na sytuacji w niemieckich obozach koncentracyjnych.
Pilecki na ochotnika zgłosił się do misji zbadania wa-
runków życia w obozie i zorganizowania tam ruchu
oporu. Podczas trzech lat pobytu w Auschwitz spo-
rządził liczne raporty dotyczące niemieckich zbrodni.
Dzięki niemu te wiadomości dotarły na Zachód. Po
ucieczce z obozu działał nadal w konspiracyjnych
strukturach AK, a następnie walczył w powstaniu
warszawskim. Po kapitulacji powstania znalazł się
w niemieckiej niewoli, a po wojnie trafił do Polskich
Sił Zbrojnych na Zachodzie. Pod koniec 1945 r. zo-
stał przerzucony do kraju, gdzie próbował stworzyć
siatkę konspiracyjną. Zebrane poufne informacje do-
tyczące sytuacji politycznej oraz represji stosowanych
przez komunistów przysyłał do władz emigracyjnych.
W 1947 r. został aresztowany przez służby komuni-
styczne. Podczas śledztwa był torturowany, a przez
sąd kierujący się bezprawnymi przepisami został ska-
zany na karę śmierci i rozstrzelany. Zrehabilitowano go
dopiero po upadku komunizmu w Polsce.

Polskiego Państwa Podziemnego (procesu szesnastu). Do nowego gabinetu Edwarda Osóbki-Morawskiego weszło kilku przedstawicieli opozycji ze **Stanisławem Mikołajczykiem** na czele. Objął on funkcję wicepremiera i ministra rolnictwa. 5 lipca 1945 r. **rząd ten uznał USA i Wielką Brytanię**. Nowe władze były zdominowane przez komunistów. Opozycja skoncentrowana wokół Stanisława Mikołajczyka powołała do życia **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**. To ugrupowanie wkrótce stało się **największą partią opozycyjną**, mającą masowe poparcie w całym kraju.

W Polsce, zgodnie z ustaleniami aliantów, jak najszybciej miały się odbyć wolne wybory. Jednak komuniści odkładali je w czasie, obawiając się przegranej. Aby sprawdzić nastroje społeczne, postanowili **30 czerwca 1946 r. zorganizować referendum**. Polacy mieli w nim odpowiedzieć na trzy pytania:

- ▶ Czy jesteś za likwidacją senatu?
- ▶ Czy jesteś za nacjonalizacją przemysłu i reformą rolną?
- ▶ Czy chcesz granic państwa polskiego opartych na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej?

Komuniści agitowali za głosowaniem „3 razy tak”. Opozycja (PSL) namawiała do głosowania „nie” na pierwsze pytanie. Według danych źródłowych większość głosujących sprzeciwiła się likwidacji senatu oraz zmianom własnościowym. Wybory zostały jednak sfałszowane i do oficjalnej wiadomości podano wyniki, z których wynikało, że Polacy posłuchali komunistycznego wezwania do głosowania „3 razy tak”.

WYBORY DO SEJMU

Na podstawie wyników referendum komuniści dowiedzieli się, gdzie mają najniższe poparcie, a więc zdobyć władzę będzie wymagać zastosowania większej presji. Ponadto opracowali wówczas metody walki z opozycją oraz fałszowania głosowań. Wykorzystali

WARTO WIEDZIEĆ

Emigracja w Londynie

W okresie powojennym, mimo utraty uznania ze strony zachodnich aliantów w Londynie, nadal działały władze emigracyjne. Choć ich znaczenie zmalało, to wokół nich nadal grupowała się polska scena polityczna, na której działały partie niezależne od komunistów. Niekwestionowanym liderem polskiej emigracji w Londynie przez pierwsze dekady był gen. Władysław Anders. Oprócz instytucji politycznych funkcjonował szereg polskich organizacji samopomocowych, kulturalnych, naukowych i edukacyjnych. Dzięki działalności Instytutu Sikorskiego zachowano pamięć o działalności rządu na uchodźstwie i Polskich Sił Zbrojnych. Z kolei Studium Polski Podziemnej pozwoliło uchronić prawdę o Armii Krajowej, zafałszowywaną w kraju przez komunistów. Polskie instytucje w Londynie przetrwały aż do upadku systemu komunistycznego w Polsce w 1989 r.

? Odszukaj informacje o innych niż Londyn ważnych ośrodkach polskości na Zachodzie.

WARTO WIEDZIEĆ

Łączka

Informacje o podziemiu niepodległościowym były w okresie komunistycznym ściśle ukrywane. Dotyczyło to też losów aresztowanych żołnierzy niezłomnych. Część z nich została zamordowana przez służby komunistyczne w warszawskim areszcie śledczym przy ul. Rakowieckiej, a ich ciała zbiorczo i bez żadnego oznaczenia zakopane na Łączce – w anonimowej kwaterze na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach. W ten sposób starano się nie tylko pozbawić ich należnej godności, ale także chciano zniszczyć pamięć o nich.

Po upadku komunizmu stało się możliwe jej przywrócenie. Ekshumacje i rozpoznawanie szczątków setek pomordowanych żołnierzy podziemia i powojennych więźniów politycznych Instytut Pamięci Narodowej rozpoczął w 2012 r. Podczas pięciu lat badań odkryto szczątki ok. 300 ofiar stalinowskich represji. Proces ich identyfikacji, przeprowadzany w znacznej mierze na podstawie próbek DNA ich żyjących krewnych, jest jednak długotrwały i postępuje stopniowo.

? Jakie znaczenie Twoim zdaniem ma przywracanie pamięci o ofiarach totalitaryzmu?

Panteon – Mauzoleum Wyklętych-Niezlomnych został otwarty w 2015 r. na kwaterze Łączka. Do przygotowanych komór grobowych stopniowo składane są kolejne zidentyfikowane szczątki pomordowanych. W ten sposób po latach zapomnienia zapewnia się godny pochówek żołnierzom niezłomnym.

■ fotografie współczesne, Warszawa

w pełni te sposoby w zbliżających się wyborach do Sejmu Ustawodawczego.

Wybory do sejmiku odbyły się 19 stycznia 1947 r. W okresie kampanii wyborczej nasiliły się brutalne represje wobec opozycji – zabito ponad 120 działaczy PSL. Do celów wyborczych komuniści utworzyli tzw. Blok Demokratyczny. W jego skład weszły Polska Partia Robotnicza (PPR) oraz podporządkowane jej: Polska Partia Socjalistyczna (PPS), Stronnictwo Ludowe (SL) i Stronnictwo Demokratyczne (SD).

Wyniki wyborów z 1947 r. również zostały sfałszowane. Oszustwo przeprowadzili sowieccy funkcjonariusze z grupy zajmującej się procederem fałszerstw wyborczych w całym bloku wschodnim. Według oficjalnych danych komuniści otrzymali aż 80% głosów,

a PSL tylko 10% (prawdopodobnie wielokrotnie więcej). Wyniki oprotowali zachodni alianti, co jednak nie przyniosło żadnego skutku. **Pełnię władzy w Polsce przejęli komuniści.** W lutym 1947 r. nowy sejm wybrał na urząd prezydenta **Bolesława Bierut**a, który stanął także na czele Rady Państwa. Premierem mianowano zaś polityka PPS – Józefa Cyrankiewicza.

■ LIKWIDACJA PARTII OPOZYCYJNYCH I POWSTANIE PZPR

Komuniści wraz z umacnianiem swojej władzy w Polsce przystąpili do konsolidacji sceny politycznej i **eliminacji systemu wielopartyjnego**. Proceder przeprowadzano stopniowo poprzez eliminację formacji politycznych, poczynając od wrogich komunistom, a kończąc na

TEKST ŹRÓDŁOWY

REFERENDUM Z 1946 ROKU

Referendum z czerwca 1946 r. zostało poprzedzone kampanią propagandową prowadzoną zarówno przez stronę rządową, jak i podziemie niepodległościowe. Za pomocą odezw, ulotek, plakatów i tablic agitacyjnych obie strony starały się wskazać głosującym właściwe odpowiedzi na pytania zawarte w referendum.

Odezw stronnictw politycznych, organizacji społecznych i zawodowych do narodu polskiego w sprawie referendum ludowego z czerwca 1946 r.

Rodacy!

Trzy pytania głosowania ludowego – to egzamin jedności i dojrzałości politycznej naszego narodu. Te trzy pytania stanowią jedną całość nierozzerwalną i niepodzielną. Tylko wtedy będziemy mogli wygrać pokój, jeżeli wykazemy jedność i utrwalimy ustrój, który daje gwarancję zaspokojenia interesów całego narodu.

Dlatego, kto nie głosuje – jest dezterem z frontu naszej walki narodowej, kto głosuje bodaj raz na „nie”, przekreśla spistość narodu wbrew polskiej racji stanu. Każde „nie” Polaka to „tak” dla niemieckich dążeń odwetowych, to „tak” dla protektorów Niemiec.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 375.

Ulotka propagandowa wydana przed referendum przez jedną z tajnych organizacji niepodległościowych – Konspiracyjne Wojsko Polskie

Mówi Polska zakonspirowana jak głosować?

Zbliżający się termin głosowania ludowego, tzw. referendum, wywołuje wielkie podniecenie w społeczeństwie, zwłaszcza wśród mas ludowych. Zewsząd pada pełne troski pytanie – Jak głosować? Bo przecież nie tak, jak chcą czerwoni! [tj. komuniści] Bardzo wielu uprawnionych oświadcza, „że jeśli im ktoś z uczciwych Polaków nie da wytycznych, na wszystkie pytania odpowiedzą „nie”. Masy ludowe pragną ustroju demokratycznego, ale więcej niż śmierci boją się komunistycznego jarzma [w przenośni: niewoli].

Stanowisko nasze wobec referendum omówiliśmy już w prasie konspiracyjnej. Obecnie służymy radą i wypowiadamy się w tej ważnej sprawie przy pomocy ulotek. Głosujcie:

Na pierwsze pytanie „nie”

Na drugie pytanie „nie”

Na trzecie pytanie „tak”!

Pamiętajmy, że sens pytań tkwi nie tylko w ich treści, ale w tym, kto pytania stawia... Rząd, który utrzymuje się przy władzy, przy pomocy NKWD i Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz urzędów bezpieczeństwa [...].

Źródło: *Konspiracyjne Wojsko Polskie w latach 1945–1948*, Łódź 2002, Teki edukacyjne IPN, s. 31.

- ?** 1. Porównaj argumentację przedstawioną w obu źródłach.
2. Scharakteryzuj metody agitacji stosowane przed referendum.

zbliżonych do nich światopoglądowo, jednak nieuznających zwierzchnictwa partii. Działacze Polskiej Partii Robotniczej (PPR) rozpoczęli ten proces już w 1944 r., np. nie dopuszczono do reaktywacji partii prawicowych czy chadeckich – Stronnictwa Narodowego oraz Stronnictwa Pracy. Działalność mogły prowadzić wyłącznie partie centrolewicowe i lewicowe. Po sfałszowanych wyborach do sejmu komuniści w pełni kontrolowali sytuację polityczną w kraju i rozpoczęli proces likwidacji także tych partii. Przede wszystkim rozbito Polskie Stronnictwo Ludowe, a **Stanisława Mikołajczyka** jesienią 1947 r. **zmuszono do emigracji**. W końcu dwa lata później resztki tego ugrupowania połączono z kontrolowanym przez komunistów Stronnictwem Ludowym, tworząc **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe**.

Po rozbiciu głównej partii opozycyjnej komuniści przystąpili do likwidacji Polskiej Partii Socjalistycznej. Mimo że PPS ściśle współpracowała z PPR, dla dużej części społeczeństwa była alternatywą i komuniści zdawali sobie z tego sprawę. Z tej przyczyny przedwojenni działacze partii, m.in. Kazimierz Pużak, byli represjonowani i skazywani na kary więzienia. Ostatecznie po wcześniejszej masowej weryfikacji członków doszło do **zjednoczenia PPR i PPS**. W miejsce rozwiązanych stronnictw powstała w **grudniu 1948 r.** komunistyczna

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR). Na jej czele stanął dotychczasowy prezydent i formalnie bezpartyjny Bolesław Bierut. W rzeczywistości był on długoletnim działaczem komunistycznym i pracownikiem sowieckich służb specjalnych.

Dotychczasowy lider komunistów **Władysław Gomułka został odsunięty od władzy** i jeszcze w czerwcu 1948 r. oskarżony o „odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne”. Był on bowiem zwolennikiem **polskiej drogi do socjalizmu**, m.in. sprzeciwiał się przymusowej kolektywizacji. Stało to w sprzeczności z planami Stalina wobec Polski. Nowa ekipa, związana z Bolesławem Bierutem, Jakubem Bermanem i Hilarym Mincem, już ściśle realizowała zalecenia Kremla. Władysław Gomułka i jego zwolennicy, m.in. Zenon Kliszko i Marian Spychalski, zostali usunięci z partii i uwięzieni. Wzorem innych krajów komunistycznych szykowano im proces pokazowy, choć ostatecznie do niego nie doszło.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW BIERUT

1892–1956

Był działaczem komunistycznym, prezydentem PRL i agentem NKWD. W 1912 r. wstąpił do PPS. Później był także członkiem Komunistycznej Partii Polski. W latach 20. przebywał w Moskwie, gdzie przeszedł szkolenia z zakresu agentury. W 1933 r. został skazany w Polsce na siedem lat więzienia, przez co uniknął stalinowskich czystek w strukturach KPP. Po wybuchu II wojny światowej zrzekł się polskiego obywatelstwa na rzecz sowieckiego. W lipcu 1943 r. jako członek Grupy Inicjatywnej PPR trafił do Warszawy, gdzie uczestniczył w organizacji komunistycznych władz podległych Stalinowi. W latach 1947–1952 był prezydentem Polski. Po zniesieniu tego urzędu nadal rządził Polską jako premier i I sekretarz KC PZPR. Zmarł w Moskwie.

Kongres zjednoczeniowy PZPR odbył się w dniach 15–22 grudnia 1948 r. w auli Politechniki Warszawskiej. Wśród przemawiających byli m.in. Bolesław Bierut [1] i Józef Cyrankiewicz [2].

• fotografia, Warszawa, XII 1948 r.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polityczną w Polsce w latach 1944–1947.
2. Opisz metody, z których wykorzystaniem komuniści zdobyli władzę w kraju.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Jankowski, *Dawaj czasy! Czyli wyzwolenie po sowiecku*, Poznań 2017.

G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014.

R. Spalek, *Na licencji Moskwy. Wokół Gomułki, Bermana i innych (1943–1970)*, Kraków 2020.

Po przejęciu władzy w Polsce komuniści musieli zarządzać zrujnowanym krajem, którego granice nie były do końca ustalone. Rozpoczęli nie tylko proces odbudowy, ale i przebudowy polskiej gospodarki – ich celem była bowiem zmiana stosunków własnościowych w rolnictwie i przemyśle. Jak wyznaczono ostatecznie przebieg polskich granic? W jaki sposób rozwiązano problemy w rolnictwie? Które działy przemysłu stały się priorytetowe dla nowych władz?

■ STRATY WOJENNE I BILANS OFIAR

W 1945 r. Polska liczyła ok. 24 mln mieszkańców. Stanowiło to znaczny ubytek w porównaniu z 1939 r., gdy na jej terenie żyło 35 mln ludzi. Złożyły się na to m.in. straty wśród ludności polskiej wywołane wojną, zagłada większości polskich Żydów oraz zmiany granic. Część obywateli Rzeczypospolitej (głównie Białorusinów i Ukraińców) znalazła się poza jej granicami wskutek przesunięcia ich ze wschodu na zachód.

Według szacunków II wojny światowej nie przeżyło 6 mln mieszkańców Polski – ok. 3 mln Żydów oraz

podobna liczba Polaków. Ponad pół miliona polskich obywateli pozostało na Zachodzie, gdyż postanowiło nie wracać do kraju rządzonego przez komunistów.

■ NOWE GRANICE POLSKI

Granica wschodnia: Już podczas konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie przywódcy ZSRS, USA i Wielkiej Brytanii ustalili, że **wschodnią granicę Polski będzie wyznaczała linia Curzona** (przyjrzyj się mapie na [infografice](#) na s. 183). Decyzję tę potwierdzono także podczas rozmów w Jałcie w 1945 r. W rezultacie **Kresy**

■ ZNISZCZENIA WOJENNE W POLSCE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po II wojnie światowej Polska była najbardziej zrujnowanym państwem europejskim. Dotyczyło to nie tylko strat ludzkich i dóbr kultury, lecz także materialnych. Te ostatnie szacowano na 50 mld ówczesnych dolarów (40% majątku narodowego). Podczas działań wojennych zburzono dużą część Warszawy, Poznania, Grudziądza, Gdańska, Szczecina i Wrocławia, które następnie w znacznej mierze odbudowano. Armia Czerwona spaliła zabudowę części miast na ziemiach, które były niemieckie, ale potem zostały przyznane Polsce. Sowieccy żołnierze traktowali Polskę jak kraj podbity, gdzie można prowadzić grabież, zwłaszcza zaś ziemie zachodnie i północne. Tak w ruinę zamieniły się zniszczone bezpowrotnie starówki Fromborka, Braniewa, Elbląga, Słupska czy Koszalina.

Zniszczenia wojenne Warszawy wynosiły ok. 85%, co czyniło polską stolicę jednym z najbardziej zrujnowanych miast Europy. Środki finansowe na jej odbudowę uzyskiwano z obowiązkowego podatku, płaconego przez wszystkich pracujących Polaków na rzecz Społecznego Funduszu Odbudowy Stolicy.

■ fotografia, Warszawa, 1945 r.

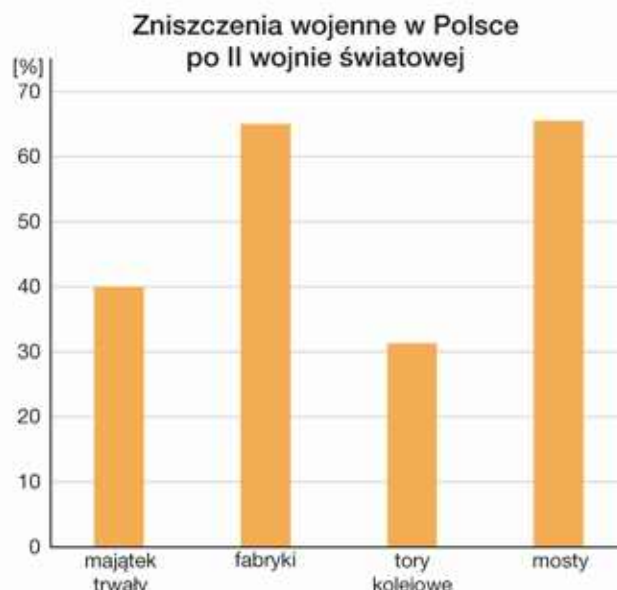
Jakie były skutki działań Armii Czerwonej na ziemiach polskich w czasie wojny?

Wschodnie wraz z Wilnem, Grodnem, Lwowem – obszar ok. 180 tys. km², stanowiący ponad połowę przedwojennego terytorium II Rzeczypospolitej – **zostały włączone do ZSRS**.

Nową granicę Polski na wschodzie usankcjonował polsko-sowiecki układ graniczny z 16 sierpnia 1945 r. Wówczas ustalono również ostatecznie linię graniczną między oboma państwami, która miała przebiegać na terenie dawnych Prus Wschodnich. Po stronie polskiej pozostały Warmia oraz powiaty mazurskie, a po sowieckiej znalazła się część północna z Królewcem i Kłajpedą. Drobną korektą granicy nastąpiła w 1951 r., gdy Polska została zmuszona do przekazania ZSRS bogatego w węgiel kamienny wschodniego skrawka powiatu hrubieszowskiego, a w zamian otrzymała rejon Ustrzyk Dolnych z wyczerpanymi zasobami ropy naftowej. Zamiana tych terytoriów umożliwiła jednak Polakom dokończenie rozpoczętej jeszcze przed wojną budowy zapory wodnej w Solinie.

Granica południowa: W maju 1945 r. granica z Czechosłowacją powróciła do stanu sprzed września 1938 r. Oznaczało to, że **stronie czechosłowackiej** ponownie przyznano **Zaolzie oraz część Spisza i Orawy**, krainy zamieszkałe przez ludność polską. Argument polskich komunistów, że jako ziemie piastowskie powinny należeć do Polski nie trafił do Stalina. Z kolei pretensje terytorialne południowego sąsiada dotyczące Kotliny Kłodzkiej, Raciborza i Głubczyc

zostały odrzucone. Ostateczny układ graniczny z Czechosłowacją podpisano jednak dopiero w 1958 r.

Granica zachodnia: Formalnie nierozstrzygnięta pozostała natomiast **kwestia granicy polsko-niemieckiej**. Alianci zachodni podczas konferencji w Poczdamie nie byli zainteresowani popieraniem polskich żądań terytorialnych, ponieważ nie chcieli dopuścić do wzmocnienia obozu komunistycznego, w którym po 1945 r. znalazła się Polska. Postanowili więc przekazać pod polską administrację Pomorze Zachodnie, ziemię lubuską, Dolny i Górny Śląsk, Wolne Miasto Gdańsk, Warmię i Mazury (razem prawie 104 tys. km²).

WARTO WIEDZIEĆ

Repatriacja dóbr kultury i kadr naukowych

W związku ze zmianą granic wiele ośrodków polskości, m.in. Lwów, Grodno i Wilno, znalazło się na terenie Związku Sowieckiego. Po 1945 r. władze polskie starały się o odzyskanie utraconych w ten sposób dzieł sztuki i archiwów. Dzięki tym zabiegom do Polski trafiła m.in. część ogromnego zbioru dokumentów zgromadzonych przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich, którego siedzibą jest obecnie Wrocław. Do tego samego miasta przewieziono ze Lwowa także obraz *Panorama Racławicka* i pomnik Aleksandra Fredry.

Wśród repatriantów, którzy przybyli z Kresów Wschodnich, znajdowała się także kadra tamtejszych uniwersytetów. I tak pracownicy wileńskiego Uniwersytetu Stefana Batorego przyczynili się do powstania nowych uczelni w Gdańsku i Toruniu. Z kolei kadra lwowskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza udała się w większości do Wrocławia i tam podjęła pracę.

Pomnik Jana III Sobieskiego został odsłonięty w 1898 r. we Lwowie. Po wojnie trafił do Wilanowa, a następnie do Gdańska, gdzie stoi do dziś. Na cokole zachowana jest oryginalna tablica z dedykacją: *Królowi Janowi III miasto Lwów*.

■ fotografia współczesna, Gdańsk

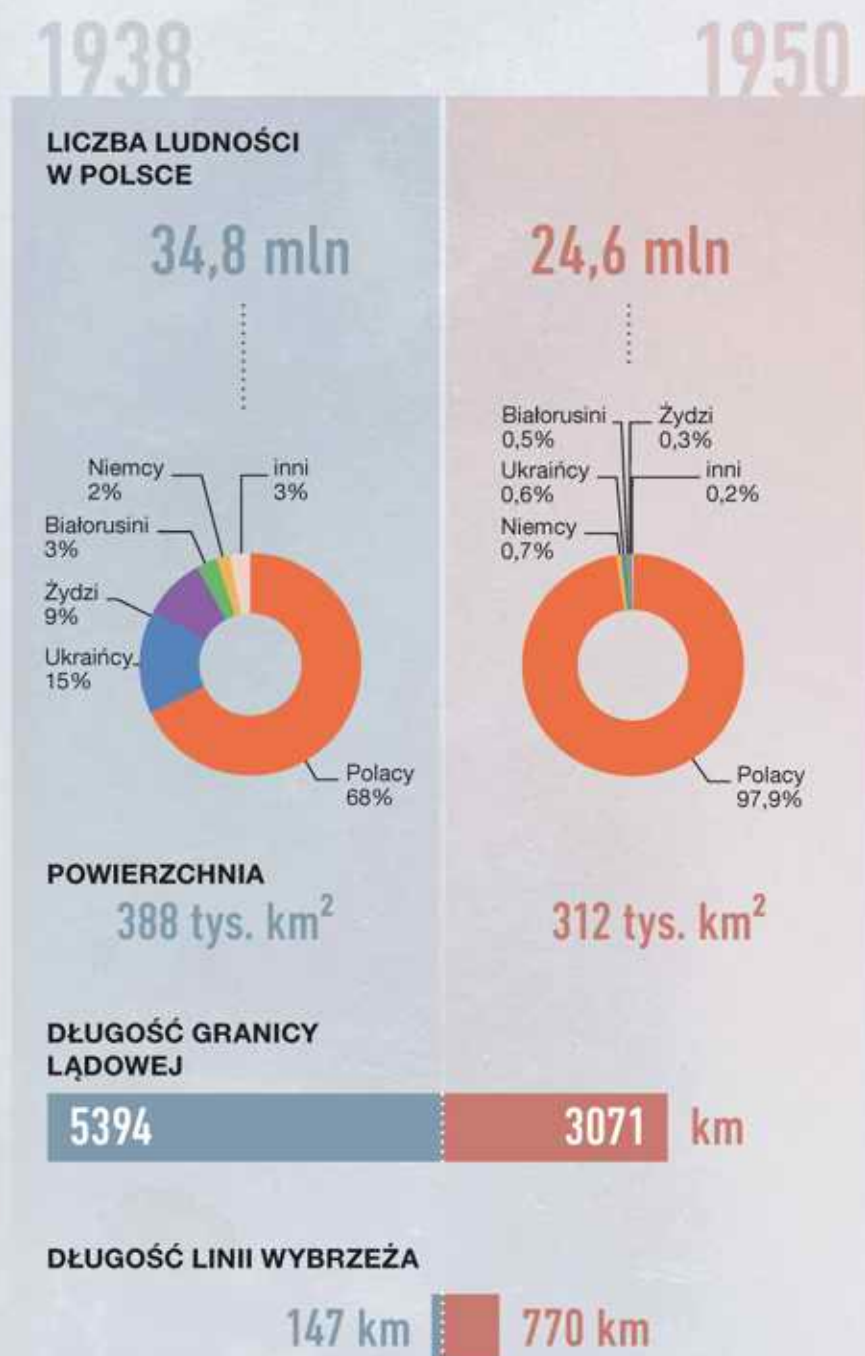

Odszukaj informacje o innych dziełach sztuki sprowadzonych z Kresów Wschodnich po II wojnie światowej.

POWOJENNE PRZESIEDLENIA W POLSCE

Stalin dążył do możliwie dużej jednolitości narodowościowej ludności w poszczególnych krajach bloku komunistycznego. Miało to zapobiec w przyszłości konfliktom etnicznym, które występowały w tych państwach zarówno przed II wojną światową, jak i w jej trakcie. Efekt masowych przesiedleń był widoczny zwłaszcza w Polsce, gdzie zmiany ludnościowe zostały wywołane w dużym stopniu przez znaczące zmiany granic państwa. W rezultacie od 1945 r. mniejszości narodowe są tu nieliczne.

- ..... tzw. linia Curzona – propozycja polskiej granicy na wschodzie z grudnia 1919 r.
- granica II Rzeczypospolitej
- granice Polski od sierpnia 1945 r.
- granice państw po II wojnie światowej
- ziemie przyznane Polsce na konferencji w Poczdamie w sierpniu 1945 r.

Główne kierunki przesiedleń i migracji ludności w latach 1944–1949:

- polskiej
- ukraińskiej
- niemieckiej
- żydowskiej
- greckiej

PRZESIEDLENIA NIEMCÓW

W latach 1945–1950 zgodnie z postanowieniami konferencji teherańskiej z Ziemi Odzyskanych przymusowo wysiedlono prawie całkowicie ludność niemiecką. Niemcy, którzy pozostali w Polsce, w kolejnych dekadach stopniowo emigrowali do RFN.

Niemcy ze spakowanym majątkiem ruchomym w wózkach musieli na zawsze opuścić tereny, które byli zobowiązani przekazać Polakom.

PRZESIEDLENIA POLAKÓW

- 1 Do kraju powróciła część Polaków, którzy w wyniku działań zbrojnych i polityki III Rzeszy znaleźli się na obczyźnie (żołnierze, pracownicy przymusowi, więźniowie obozów koncentracyjnych).
- 2 Z Polski centralnej na wyludnione Ziemi Odzyskane wyjechała część mieszkańców w poszukiwaniu lepszych warunków życia.
- 3 W latach 50. częściowo powrócili również Polacy przesiedleni przez Sowietów na Syberię i do Kazachstanu w latach 1940–1941.
- 4 Ze wschodu napłynęła ludność polska z województw II Rzeczypospolitej włączonych do ZSRS.

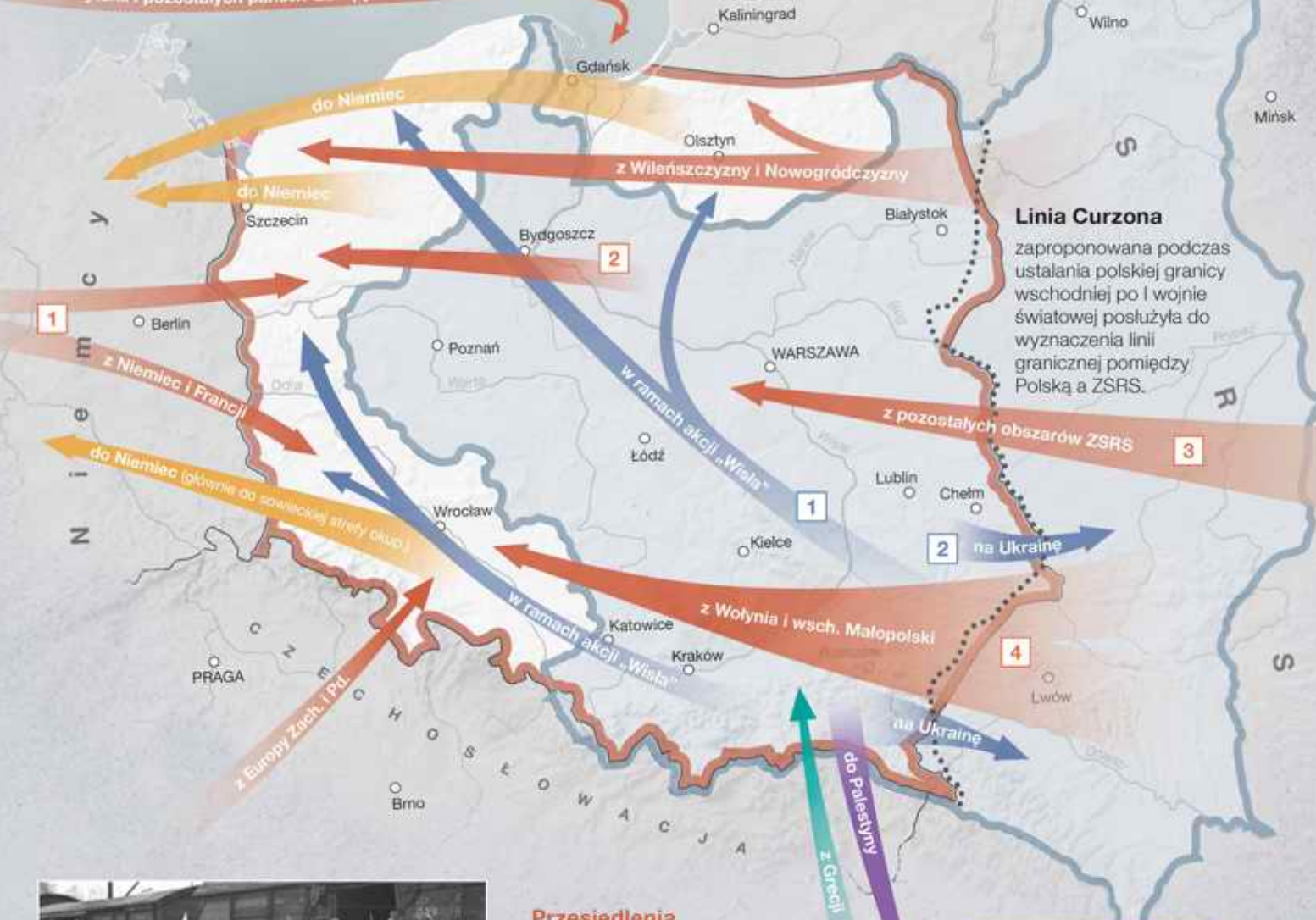
PRZESIEDLENIA UKRAIŃCÓW

- 1 Około 40 tys. pozostałych w granicach Polski Ukraińców, a także zamieszkujących Bieszczady i Beskidy Łemków i Bojków przesiedlono na Ziemię Odzyskaną. Zostali oni rozproszeni na rozległych i wyludnionych obszarach.
- 2 Część Ukraińców zamieszkujących na zachód od linii Curzona została w latach 1945–1946 przesiedlona do ZSRS.

Wysiedlanie wsi ukraińskiej podczas akcji „Wisła” przez oddział Wojska Polskiego.

z Wlk. Brytanii i pozostałych państw Europy Zach.

Polscy osadnicy podczas rozładunku na stacji kolejowej na Ziemiach Odzyskanych.

Przesiedlenia wewnątrz kraju

Szybka rozbudowa przemysłu ciężkiego przyspieszyła migrację wewnątrz kraju. Do miast masowo przeprowadzała się ludność wiejska. Przykładem jest napływ mieszkańców przeludnionych małopolskich wsi do podkrakowskiej Nowej Huty, gdzie powstał ogromny kombinat metalurgiczny i powiązane z nim nowoczesne miasto.

EMIGRACJA ŻYDÓW

Żydzi, którzy ocalili z Holocaustu, obawiali się dalszych antysemickich prześladowań w Europie, dlatego masowo emigrowali do Palestyny, gdzie wkrótce miało powstać ich państwo narodowe – Izrael.

O ostatecznym losie tych ziem miał jednak rozstrzygnąć traktat pokojowy z Niemcami. Do czasu jego podpisania jedynym gwarantem nienaruszalności nowych polskich granic pozostawał ZSRS. W Poczdamie zdecydowano o wysiedleniu ze spornego terytorium Niemców i wyłączeniu go z sowieckiej strefy okupacyjnej. Stanowiło to nieoficjalną akceptację powojennych zmian terytorialnych.

Polska w nowych granicach liczyła 312 tys. km², tj. 20% mniej niż w 1939 r. Nowe tereny na zachodzie i północy zostały nazwane w oficjalnej propagandzie **Ziemiemi Odzyskanymi**. Były to obszary o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego, z rozwiniętą infrastrukturą drogową, kolejową i licznymi zakładami przemysłowymi. Część fabryk została zdemontowana przez wojska sowieckie i wywieziona do ZSRS, ale bilans gospodarczy włączenia tych ziem był korzystny dla Polski. Zaczęto je wkrótce zasiedlać polskimi osadnikami z Polski centralnej, Wielkopolski oraz dawnych Kresów Wschodnich.

Powojenna Polska miała zdecydowanie większy **dostęp do Morza Bałtyckiego** niż II Rzeczpospolita. Długość linii brzegowej wzrosła, a jednocześnie, oprócz zbudowanego przed wojną portu w Gdyni, Polska zyskała porty m.in. w Gdańsku, Szczecinie i Kołobrzegu.

■ PRZESIEDLENIA LUDNOŚCI

Komunistyczne władze Polski pod kierunkiem Stalina dążyły do utworzenia jak najbardziej jednolitego

narodowo państwa, bez licznych mniejszości narodowych. Po zakończeniu wojny z Niemcami i Północnych wysiedlono ok. 3 mln Niemców, a z obszarów nadgranicznych na wschodzie do ZSRS deportowano ok. 500 tys. Ukraińców, 36 tys. Białorusinów oraz kilkanaście tysięcy Litwinów. Pozostała w Polsce ludność ukraińską oraz Łemków i Bojków przesiedlono w 1947 r. w ramach **akcji „Wisła”** na Ziemie Odzyskane (zob. **Warto wiedzieć** poniżej).

Kraj opuszczali także nieliczni Żydzi ocaleni z Holocaustu, którzy obawiali się narastających nastrojów antysemickich. Część z nich podjęła tę decyzję pod wpływem **pogromu kieleckiego** – w 1946 r. w Kielcach w wyniku pogromu, sprowokowanego prawdopo-

Polscy pracownicy przymusowi wywiezieni do III Rzeszy powracali do Polski m.in. statkami przybijającymi do portu w Szczecinie.

■ fotografia, Szczecin, 1946 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Akcja „Wisła”

W południowo-wschodniej Polsce nadal mieszkało, mimo wcześniejszych deportacji do ZSRS, ponad 150 tys. Ukraińców. Polskie władze komunistyczne dążyły do całkowitej likwidacji problemu mniejszości ukraińskiej, dlatego zaplanowały akcję jej wysiedlenia na Ziemie Odzyskane. Jako propagandowy argument uzasadniający rozpoczęcie tej operacji, określonej kryptonimem „Wisła”, wykorzystano śmierć polskiego wiceministra obrony, gen. Karola Świerczewskiego, który zginął w zasadzce zorganizowanej przez Ukraińską Armię Powstańczą (UPA) w marcu 1947 r.

Od kwietnia do lipca 1947 r. w ramach operacji wysiedlono ponad 140 tys. osób. Jej głównym celem była polonizacja mniejszości ukraińskiej i likwidacja zaplecza UPA. Przesiedleńców kierowano na Pomorze, Dolny Śląsk oraz Warmię i Mazury, przy czym dążono do ich jak największego rozproszenia, tak aby stanowili nie więcej niż 10% mieszkańców danej miejscowości. W czasie akcji „Wisła” zginęło ok. 500 Ukraińców, a ponad 3 tys., głównie przedstawicieli inteligencji i duchowieństwa, skierowano do Centralnego Obozu Pracy w Jaworznie.

? Jakie były skutki akcji „Wisła”?

Aresztowania Ukraińców były przeprowadzane przez Wojsko Polskie w ramach akcji skierowanych przeciwko UPA. W ten sposób starano się ograniczyć pomoc, którą ukraińscy partyzanci otrzymywali od ludności cywilnej.

■ fotografia, Bieszczady, 1945 r.

dobnie przez komunistyczne służby bezpieczeństwa, zginęło 37 Żydów. Choć bezpośredni sprawcy tej haniebnej zbrodni zostali surowo ukarani, to jej okoliczności aż do upadku komunizmu nie zostały wyjaśnione.

Do Polski sprowadzano natomiast reemigrantów z Francji, Jugosławii, Rumunii, byłych więźniów obozów koncentracyjnych, wywiezionych na roboty przymusowe i przede wszystkim ludność polską z dawnych Kresów Wschodnich. Większość osiedliła się na Ziemiach Odzyskanych, gdzie kierowała się także emigracja wewnętrzna. Na zachód Polski wyjechały ponad 3 mln Polaków z przeludnionych województw centralnych. Ludność napływowa spotykała się tam z miejscowymi polskojęzycznymi Ślązakami, Mazurami, Warmiakami i Słowińcami. Mówili oni własną gwarą i wielu było ewangelikami, dlatego często uznawano ich za Niemców, co prowadziło do krzywd i skłaniało rdzennych mieszkańców tych ziem do wyjazdu z Polski.

REFORMA ROLNA

W dniu 6 września 1944 r. został ogłoszony **dekret o reformie rolnej**, który zakładał:

- ▶ wywłaszczenie dotychczasowych właścicieli z majątków powyżej 50 ha użytków rolnych, a na Ziemiach Odzyskanych – powyżej 100 ha użytków rolnych;
- ▶ wypłacenie ziemianom za przejęte grunty rekompensaty w wysokości najniższej pensji urzędniczej (w praktyce ograniczono to tylko do osób niezdolnych do pracy);
- ▶ podział między chłopów bezrolnych lub mało- i średniorolnych, którym w początkowej fazie reformy przyznano niewielkie działki po ok. 2–3 ha, a na ziemiach poniemieckich – nawet do 7 ha;

Wręczanie zaświadczeń o prawie własności ziemi odbywało się w uroczysty sposób. Reforma rolna miała zachęcić chłopów do zaufania nowej władzy, która już wówczas planowała kolektywizację rolnictwa.

■ fotografia, Lubelszczyzna, 1945 r.

- ▶ nie uwzględniono tu natomiast ziemi należącej do Kościołów i związków wyznaniowych (tę odebrano dopiero ustawą z 1950 r.).

W latach 1944–1948 przydziałami gruntów objęto 387 tys. rodzin chłopskich. Parcelacja utrwaliła rozdrobnienie polskiej wsi – średnia wielkość gospodarstwa liczyła 5,2 ha i niewiele różniła się od tej przedwojennej, szacowanej na ok. 5 ha. Głównym celem reformy rolnej było jednak pozyskanie przez komunistów poparcia najliczniejszej warstwy społecznej, jaką byli wówczas w Polsce chłopci, a w dalszej kolejności upaństwowienie własności ziemskiej, czyli **kolektywizacja**. Jednocześnie doprowadzono do **zlikwidowania warstwy ziemiańskiej** jako grupy społecznej. Realizacja tego założenia przyczyniła się do strat kulturowych. Znaczna część przejmowanych majątków, zwłaszcza dworów i ich wyposażenia, parków i budynków gospodarczych, uległa bowiem zniszczeniu.

NACJONALIZACJA I KOLEKTYWIZACJA

Głównym założeniem systemu komunistycznego było uzyskanie pełnej własności państwowej. Pierwszy element tego programu stanowiła **nacjonalizacja przemysłu i handlu**, przeprowadzona przez ministra **Hilarego Minca** w latach 1946–1947. W tym czasie państwo przejęło bez odszkodowania przedsiębiorstwa należące do Niemców i „zdrajców narodu”, co nierzadko prowadziło do nadużyć. Przejęto na własność także wszystkie zakłady ze strategicznych działów gospodarki, głównie przemysłu wydobywczego, ale też poligraficznego, dzięki czemu komuniści zyskali możliwość kontrolowania publikacji w całym kraju. Spośród pozostałych przedsiębiorstw reformie podlegały

Pierwsze traktory stanowiły w latach 40. XX w. nowinkę techniczną w spółdzielni produkcyjnej pod Biłgorajem. Mechanizacja rolnictwa była prowadzona przede wszystkim w spółdzielniach rolniczych, co miało przekonać chłopów do kolektywizacji.

■ fotografia, Chmielek, ok. 1952 r.

te, które zatrudniały powyżej 50 osób na jedną zmianę. Odszkodowania wypłacono tylko właścicielom niezdolnym do pracy. Nacjonalizacja objęła również majątki będące niegdyś własnością polskich Żydów, których zamordowano w okresie II wojny światowej.

Rok później minister Minc ogłosił, że dochody płynące z przemysłu państwowego są przejmowane przez prywatne rzemiosło i handel, co – według niego – groziło odrodzeniem się kapitalizmu. Był to początek tzw. **bitwy o handel**, która spowodowała zmniejszenie się liczby prywatnych sklepów i hurtowni. Najbardziej odczuli to zwykli obywatele, ponieważ w ten sposób po raz kolejny utrudniono im dostęp do towarów pierwszej potrzeby. Rzemieślników starano się zatrudniać wyłącznie w ramach struktur spółdzielczych, a liczba rzemieślniczych zakładów zmalała, choć nie w tak znacznym stopniu, jak sklepów czy hurtowni.

Kolejnym elementem upaństwowienia gospodarki stała się próba **kolektywizacji rolnictwa**. W okresie stalinowskim, dzięki propagandzie i naciskowi administracyjnemu, doprowadzono do utworzenia w Polsce ponad 8 tys. spółdzielni rolniczych. W 1949 r. powołano również **Państwowe Gospodarstwa Rolne**

WARTO WIEDZIEĆ

Wymiana pieniędzy

28 października 1950 r. przyjęto ustawę o wymianie pieniędzy, na którą przeznaczono tylko kilka dni. Pozbawiła ona Polaków oszczędności, ponieważ depozyty bankowe wymieniano według kursu 100 starych złotych na 3 nowe złote, a gotówkę w proporcji 100:1. Zakazano również handlu walutami obcych krajów i ich posiadania, podobnie jak złota w sztabach i monetach oraz platyny.

Na polskich banknotach, które wprowadzono do obiegu podczas wymiany pieniędzy w 1950 r., zamiast wizerunków władców lub bohaterów narodowych widniały podobizny chłopów i robotników, a także stroje ludowe.

• banknoty, Polska, 1945 r.

? W jaki sposób wymiana pieniędzy wpłynęła na stan majątkowy Polaków?

(PGR), szczególnie liczne na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie chłopci częściej przystępowali do nich dobrowolnie. W polskich warunkach nie spełniły się jednak założenia dotyczące przejęcia całkowitej kontroli nad rolnictwem – państwowe przedsiębiorstwa i spółdzielnie okazały się ekonomicznie nieefektywne. Mimo to do 1956 r. władze starały się bezskutecznie upaństwowić cały ten sektor, stosując różnego typu restrykcje, m.in. obowiązkowe kontyngenty, czyli dostawy na rzecz państwa, i wysokie podatki, którymi obciążono rolników indywidualnych.

■ ODBUDOWA PRZEMYSŁU I INFRASTRUKTURY W POLSCE

Nieodłączną częścią nowej polityki gospodarczej w powojennej Polsce było **centralne planowanie**. W 1945 r. wszystkie siły polityczne, również opozycyjne w stosunku do komunistów (w tym PSL), popierały ingerencję państwa w gospodarkę. Stanowiska tych ugrupowań różniły się jednak w kwestii dotyczącej stopnia kontroli oraz w zakresie udziału własności prywatnej. Niemniej w odbudowę kraju włączyli się ludzie o różnorodnych poglądach politycznych, m.in. za odbudowę Szczecina odpowiadał związany z endecją Piotr Zaremba, a nową organizację polskiej gospodarki morskiej przeprowadził związany z sanacją Eugeniusz Kwiatkowski.

W związku ze zmianami w strukturze przemysłowej podjęto decyzję, że kraj będzie się rozwijał na podstawie planów gospodarczych. Ich wytyczne opracował **Centralny Urząd Planowania (CUP)**, w którym większość stanowili socjaliści z PPS. Pierwszy, **trzyletni plan** gospodarczy obejmował lata 1947–1949. Za główny cel uznano wówczas powojenną odbudowę gospodarki, przy czym skupiono się na przedsiębiorstwach stwarzających szanse na szybki

Nowa Huta miała być wzorcowym socjalistycznym miastem, zamieszkanym głównie przez pracowników tamtejszego kombinatu metalurgicznego. Wznoszenie jej rozpoczęło w 1949 r., jednak już sześć lat później została włączona do Krakowa.

■ fotografia, Nowa Huta, 1955 r.

powrót do pełnej wydajności. Wytwórczość miała się skoncentrować na produktach pierwszej potrzeby dla ludności. Plan ten, jako jedyny w powojennej historii Polski, zakończył się sukcesem – jego cele osiągnięto dwa miesiące przed terminem, a w wielu dziedzinach zdołano przekroczyć wskaźniki przedwojenne. Mimo to rolnictwo nie było w stanie zaspokoić rosnących potrzeb społeczeństwa. Wynikało to z coraz większej liczby mieszkańców miast, do których masowo napływała poszukująca pracy ludność wiejska.

Po 1949 r. tendencja ta została odwrócona – zwyciężyła stalinowska wersja socjalizmu, która za główny cel obrała **rozwój przemysłu ciężkiego**, służącego w znacznej mierze zbrojeniom. Powstała także Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (PKPG) z Hilarym Mincem na czele, co jednocześnie spowodowało odsunięcie od planowania socjalistów. W ramach **planu sześcioletniego** (1950–1955) w całym kraju wdrażano program intensywnego uprzemysłowienia. Często nie brano pod uwagę czynnika ekonomicznego, lecz bezkrytycznie wprowadzano w życie wytyczne z Moskwy. Tak działo się m.in. w przypadku ustalania lokalizacji nowych fabryk, na co nierzadko miały wpływ względy polityczne. W taki sposób zdecydowano np. o miejscu budowy **Nowej Huty** koło Krakowa – władzom zależało bowiem na zatarciu miesz-

kańskiego i antykomunistycznego charakteru tego miasta. Ponadto zgodnie z podziałem zadań w ramach bloku wschodniego Polska zaczęła rozbudowywać przemysł zbrojeniowy. Zaniedbano natomiast przemysł lekki, spożywczy oraz rolnictwo, co przyczyniło się do odczuwalnego obniżenia poziomu życia obywateli państwa polskiego.

■ „WYŚCIG PRACY”

Podczas wdrażania pierwszego powojennego planu gospodarczego w polskich zakładach wprowadzono na wzór sowiecki system „wyścigu pracy”. Polegał on na przekraczaniu obowiązujących w przedsiębiorstwie norm, co wiązało się z pochwałami oraz nagrodami od rządzącej partii. Niejednokrotnie na wynik przodownika pracy składał się wysiłek kilku osób, dlatego inicjatywa ta nie cieszyła się w Polsce dobrą sławą. Pierwszym propagandowo wykreowanym bohaterem robotniczym został górnik Wincenty Pstrowski. Jego rychła śmierć nie przyczyniła się do rozwoju tej idei w naszym kraju, mimo to działacze partyjni za wszelką cenę starali się ją podtrzymywać. Jednocześnie władze za pomocą plakatów i filmów propagandowych nakłaniały do udziału w wyścigu pracy kolejnych robotników i rolników.

Hasło „Kobiety na traktory” miało zachęcać kobiety do podejmowania prac tradycyjnie wykonywanych przez mężczyzn w ramach równouprawnienia, głoszonego przez propagandę komunistyczną, często jednak w sposób wyłącznie deklaracyjny.

■ plakat, 1951 r.

Górnik Czesław Zieliński, jeden z najbardziej znanych przodowników pracy, zasłynął przekroczeniem 720% normy, a następnie został mianowany wicedyrektorem Kopalni Węgla Kamiennego „Wieczorek” w Katowicach.

■ fotografia, Śląsk, IX 1947 r.

? Na czym polegał „wyścig pracy”?

ĆWICZENIA

1. Omów zmiany granic Polski po 1945 r.
2. Scharakteryzuj przemiany w polskiej gospodarce po 1945 r.
3. Wyjaśnij pojęcia „kolektywizacja” i „nacionalizacja”.

DLA ZAINTERESOWANYCH

D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa 2000.

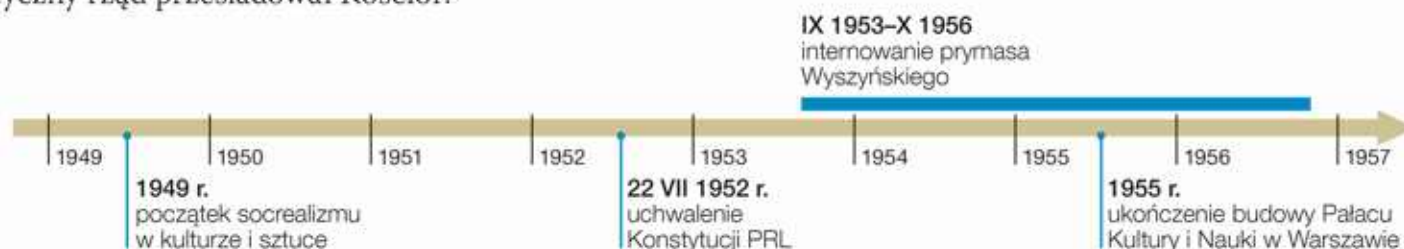
G. Piątek, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Warszawa 2020.

H. Wilk, *Kto wyrąbie więcej ode mnie? Współzawodnictwo pracy robotników w Polsce w latach 1947–1955*, Warszawa 2011.

3 POLSKA W CZASACH STALINIZMU

Po zlikwidowaniu opozycji komuniści już bez przeszkód wprowadzali w Polsce przejętą z ZSRS sowietyzację, która objęła wszystkie instytucje państwowe, gospodarkę i kulturę. Wzmoczone represje dotknęły nie tylko przeciwników ustroju i Kościół katolicki, lecz także całe społeczeństwo. Na czym polegał stalinowski terror i jaki był jego cel? Dlaczego komunistyczny rząd prześladował Kościół?

■ SOWIETYZACJA POLSKI

Od wyborów w 1947 r. komuniści w pełni kontrolowali sytuację polityczną w kraju. Umacnianie się ich władzy przyniosło dalszą sowietyzację życia politycznego. W tym procesie wspierali ich Sowieci zainstalowani jako doradcy w Wojsku Polskim oraz w służbach bezpieczeństwa. W 1949 r. ministrem obrony narodowej został przybyły z ZSRS zsowietyzowany Polak **Konstanty Rokossowski**, reprezentujący wyłącznie interesy komunistycznego imperium.

W latach 1948–1956 wdrażano w Polsce rozwiązania oparte na wzorcach sowieckich we wszystkich dziedzinach życia: polityce, prawie, gospodarce, edukacji czy kulturze. Ten okres jest nazywany okresem stalinowskim lub **stalinizmem**. Charakteryzował się on, podobnie jak w ZSRS, oficjalnym kultem Stalina (więcej na temat kultu jednostki w [Symbolach epoki](#) na s. 140–141), indoktrynacją w duchu komunistycznym oraz kontrolą władz państwowych i służb bezpieczeństwa nad życiem społecznym i gospodarczym. Cechą

■ KONSTYTUCJA PRL

Konstytucja PRL, jej zapisy i sposób przygotowania świadczyły o zależności polskich władz od Moskwy. Ustawa zasadnicza została najpierw przetłumaczona na język rosyjski i dopiero po uzyskaniu aprobaty Stalina oraz naniesieniu jego poprawek przedstawiono ją do zatwierdzenia w polskim sejmie.

Co zmienił Stalin na pierwszej stronie Konstytucji PRL?

[1] Dodał: *Polska Rzeczpospolita Ludowa jest republiką ludu pracującego.*

[2] Dodał: *Polski lud pracujący pod przewodnictwem bohaterkiej klasy robotniczej, opierając się na sojuszu robotniczo-chłopskim, walczył dziesiątki lat o wyzwolenie z niewoli narodowej, narzuconej przez pruskich, austriackich i rosyjskich zaborców-kolonizatorów, tak samo jak walczył o zniesienie wyzysku polskich kapitalistów i obszarników.*

[3] Dopisał: *Historyczne zwycięstwo ZSRS nad faszyzmem wyzwoliło ziemie polskie, umożliwiło polskiemu ludowi pracującemu zdobycie władzy i stworzyło warunki narodowego odrodzenia Polski w nowych sprawiedliwych granicach.*

? Który dopisek Stalina Twoim zdaniem miał uzasadniać sowiecką dominację w Polsce?

Со стороны, при этом, отсутствующий проект Конституции Польской Народной Республики.

Польская Народная Республика является 1) *родоначальницей* лучших передовых традиций польского народа и осуществляет 2) *осуществление* освободительных идей польского трудового народа. Под руководством своего героического рабочего класса и опираясь на рабочий-крестьянский союз польские трудящиеся массы в течение 3) *длительный* лет борются против национального порабощения и т.д. *также как* против эксплуатации капиталистов и помещиков. В период оккупации польский народ вел непримиримую борьбу с кровавой гитлеровской навалой. Историческая победа над фашизмом, освободила польские земли, сделала возможной 3) *самую* полную реализацию стремлений польских трудящихся и освобождение Польши в новых справедливых границах. Навсегда вернулись к Польше Западные Земли.

Осуществляя достопамятные указания Манифеста от 22-го июля 1944 г. и развивая его программные принципы, народная власть благодаря самоотверженным и творческим усилиям польского трудящегося народа – в борьбе с отчаянным сопротивлением остатков старого помещичье-капиталистического строя совершила огромные общественные преобразования. В результате революционных преобразований ликвидирована власть капиталистов и помещиков, утвердилось государство народной демократии, формируется и укрепляется новый общественный строй, от-

szczególną stalinizmu był też terror milicyjny wobec obywateli i izolacja od świata zachodniego. Założenia tego systemu znalazły się w przyjętej **22 lipca 1952 r. konstytucji** wzorowanej na konstytucji ZSRS. Z licznymi zmianami przetrwała ona aż do 1997 r.

Według jej zapisów:

- ▶ zmianie uległa nazwa państwa z Rzeczypospolitej Polskiej na **Polską Rzeczpospolitą Ludową**;
- ▶ Orła Białego w godle pozbawiono korony (w praktyce już od 1944 r.), aby podkreślić zerwanie ciągłości z przedwojenną Rzeczpospolitą;
- ▶ **odrzucono trójpodział władzy** (wzajemną kontrolę władzy ustawodawczej, sądowniczej i wykonawczej)

WARTO WIEDZIEĆ

Dar narodów ZSRS

Pałac Kultury i Nauki im. Józefa Stalina miał stanowić dar narodów ZSRS dla narodu polskiego. Wznosili go sowieccy robotnicy w latach 1952–1955, mieszkający na specjalnym osiedlu baraków postawionym w sąsiedztwie budowy. PKiN zaprojektowano na wzór podobnych budowli stawianych w ZSRS. Z jednej strony, pałac stał się najwyższym i najlepiej rozpoznawalnym budynkiem stolicy, z drugiej zaś symbolem sowieckiej dominacji nad Wisłą.

Pałac Kultury i Nauki do dziś jest najwyższym budynkiem w Warszawie, a do niedawna był również najwyższy w Polsce.

■ fotografia, Warszawa, 1954 r.

Odszukaj informacje, w jakich miastach dawnego bloku wschodniego wzniesiono budowle bliźniaczo podobne do warszawskiego PKiN.

na rzecz zasady jednolitości władz państwowych. Ponadto istniała tylko jedna izba poselska – sejm; senatu, jako izby wyższej, nie powołano. W porównaniu z okresem międzywojennym zmieniono liczbę posłów (odtąd było ich 460);

- ▶ zlikwidowano urząd prezydenta, a w jego miejsce funkcjonowała składająca się z 15 osób i pozbawiona znaczenia **Rada Państwa** – w rzeczywistości władzę sprawował I sekretarz PZPR.

Formalnie konstytucja dawała społeczeństwu szerokie prawa obywatelskie, które jednak ograniczono zapisem, że *nie mogą one godzić w ustrój i porządek prawny PRL*. Pod tym pretekstem nie były one przez komunistów respektowane.

■ REPRESJE POLITYCZNE

Umocnienie się reżimu komunistycznego przyniosło ze sobą spotęgowanie represji wobec społeczeństwa. Stanowiło to paradoks, ponieważ komuniści głosili, że działają dla dobra *ludu pracującego miast i wsi* – podkreślano nawet, że w Polsce istnieje **demokracja**

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST EMIL FIELDORF, PS. NIL

1895–1953

Był polskim generałem, dowódcą Kedywu AK. W młodości zgłosił się na ochotnika do Legionów Polskich i walczył na froncie, a od 1918 r. działał w Polskiej Organizacji Wojskowej. Po odzyskaniu niepodległości wstąpił do Wojska Polskiego i brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Podczas kampanii polskiej w 1939 r. walczył w bitwie pod Iłżą, a następnie został internowany w Słowacji, skąd zbiegł do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. W 1940 r. został oddelegowany przez naczelnego wodza do działalności konspiracyjnej w kraju. W 1942 r. został dowódcą działu akcji zbrojnych AK – Kedywu. Stworzył głęboko zakonspirowaną organizację Niepodległość (kryptonim „Nie”), mającą koordynować działalność kadr AK po zajęciu kraju przez Armię Czerwoną. W 1945 r. został aresztowany pod fałszywym nazwiskiem i zesłany do sowieckich gułagów. Po powrocie ujawnił się w ramach amnestii, mimo to został aresztowany przez UB, był torturowany i po sfigowanym procesie sądowym stracony na kilka dni przed śmiercią Stalina.

ludowa. Nasilenie prześladowań wynikało z założenia Stalina, iż wraz z rozwojem socjalizmu zaostrza się walka klasowa. Za wrogów uważano przedwojenne elity (m.in. ziemian), ale też bogatych chłopów, tzw. kułaków, i właścicieli prywatnych zakładów („prywatyzacji”). Ofiarami stawali się nie tylko prawdziwi, lecz także urojeni przeciwnicy komunizmu. Najmocniej prześladowania dotknęły polskich działaczy niepodległościowych. Podczas brutalnych przesłuchań i śledztw byli poddawani torturom, wielu z nich poniosło śmierć. Ponadto represjonowano ich rodziny i znajomych.

Wśród uwięzionych przez komunistów znaleźli się przedwojenni działacze różnych stronnictw politycznych, w tym zwolennik sanacji Wacław Kostek-Biernacki, socjalista Kazimierz Pużak czy narodowiec Adam Doboszyński. Stracono również legendę podziemia niepodległościowego, szefa Kedywu AK, gen. **Augusta Emila Fieldorfa, ps. Nil**. Kolejnymi ofiarami systemu byli ci, którzy początkowo tworzyli jego zręby. Na początku lat 50. w więzieniu znalazł się m.in. marszałek Polski **Michał Żymierski, ps. Rola**.

Ponadto inwigilacji poddano 1/3 pełnoletnich obywateli Polski, tysiące osób zostały (dobrowolnie lub nie) tajnymi informatorami służb bezpieczeństwa. Nierozważne słowo, np. krytyka komunizmu w trakcie prywatnej rozmowy (a nawet żart), mogło zaskutkować donosem do

władz i w następstwie tego więzieniem. Wywoływało to atmosferę zastraszenia i niepewności wśród Polaków.

■ PRZEŚLADOWANIA KOŚCIOŁA W STALINOWSKIEJ POLSCE

Fala represji dotknęła także Kościoły i związki wyznaniowe. Uderzenie w życie religijne było ważne z punktu widzenia komunistów, którzy zgodnie z założeniami wyznawanej ideologii komunistycznej dążyli do ateizacji społeczeństwa i jego laicyzacji. Ich celem było także zerwanie wszelkich więzi między ludźmi, żeby nie był możliwy opór społeczny wobec władzy. Niezależność Kościoła, do którego przynależała większość Polaków, stała temu na przeszkodzie. W 1951 r. zamordowano w więzieniu zwierzchnika Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, biskupa **Józefa Padewskiego**, aresztowano również kilku duchownych ewangelickich pracujących wśród ludności mazurskiej. Masowe prześladowania dotknęły jednak przede wszystkim Kościół rzymskokatolicki, który otwarcie sprzeciwiał się sowietyzacji Polski.

W okresie stalinizmu władze znacjonalizowały większość majątku należącego do Kościoła oraz charytatywnej organizacji Caritas [czyt.: **karitas**]. W 1950 r. podpisano porozumienie między przedstawicielami rządu a Episkopatem, który – w zamian za niezbędne do funkcjonowania Kościoła pozwolenia (np. na działalność

TEKST ŹRÓDŁOWY

TORTURY W ŚLEDZTWACH

Notatka prokuratora generalnego Mariana Rybickiego z 9 października 1956 r. na temat działań Głównego Zarządu Informacji Wojska Polskiego.

Szczególnie ostry przymus fizyczny stosowano względem grupy osób wojskowych podejrzanych o kontrrewolucyjną działalność w ramach nielegalnej organizacji WiN, aresztowanych na terenie Lubelskiego Okręgu Wojskowego w latach 1947–1948. [...]

W sprawie tej między innymi w dniu 15 maja 1948 r. aresztowany został szef sztabu 3 Dywizji Piechoty ppłk Załęski Lucjan. Ponieważ Załęski Lucjan nie przyznawał się do stawianych mu zarzutów, od dnia 1 lipca 1948 r. ówczesny szef Oddziału IV Głównego Zarządu Informacji ppłk Małkowski zarządził przesłuchanie go „konwojerem”. Przesłuchanie odbywało się więc w takich warunkach, że Załęskiego przesłuchiowano przez całą dobę pozwalając mu na odpoczynek w ciągu 2–3 godzin.

Od 5 do 15 lipca Załęski przesłuchiwany był bez przerwy i do celi nie był odprowadzany w ogóle; większość przesłuchań odbywała się na stojąco. Mimo męczącego przesłuchiwania Załęski do niczego się nie przyznawał. Wówczas w dniu 13 lipca 1948 r. ppłk Małkowski uzgodnił z ówczesnym zastępcą Szefa Głównego Zarządu Informacji płk. Fejginem Anatolem dalszy plan śledztwa w sprawie Załęskiego, przy czym formy przymusu stosowane dotąd zostały zaostrzone przez zastosowanie siły fizycznej. Nazwano to przesłuchaniem III-go stopnia tylko w okolicy pięt-nóg – co oznaczało bicie gumową pałką po piętach. Załęskiego w ciągu kilku dni pobito tak dotkliwie, że stracił przytomność, a dnia 22 lipca 1948 r. na skutek doznanych obrażeń zmarł.

Źródło: W. Pronobis, *Świat i Polska w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 415–417.

1. Wyjaśnij, jakie zadania wykonywał Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego.
2. Opisz, jakie metody represji stosowano wobec aresztowanych oficerów.

seminariów czy wydawanie pism katolickich) – zobowiązał się do uznania reżimu komunistycznego. Mimo to represje ponownie uległy zaostrzeniu w 1953 r. Aresztowano wówczas biskupa kieleckiego **Czesława Kaczmarka** i wytoczono mu proces. W tym samym roku odbył się również **pokazowy proces** pracowników kurii krakowskiej. Czworo z nich zostało bezpodstawnie oskarżonych o działalność szpiegowską na rzecz USA oraz kontakty z rządem emigracyjnym. Podczas tej rozprawy sądowej zapadły wyroki śmierci, zamienione potem na dożywocie i kary wieloletniego więzienia.

Zażądano także składania przez duchownych deklaracji lojalności wobec komunistów. Zaprotestował przeciwko temu **prymas Stefan Wyszyński**, który w 1953 r. odmówił podporządkowania Kościoła aparatowi komunistycznemu. W liście wystosowanym wówczas do władz PRL znalazło się m.in. sformułowanie *Non possumus!* (łac. 'nie możemy'), oznaczające brak zgody na rezygnację zwierzchnika polskiego Kościoła rzymskokatolickiego z niezależności tej instytucji. Za swoją niezłomną postawę prymas Wyszyński zapłacił wówczas trzyletnim **internowaniem** (1953–1956).

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN WYSZYŃSKI

1901–1981

Był prymasem Polski. Oprócz tego, że pełnił posługę kapłańską zaangażował się w działalność oświatową i społeczną w kręgach robotniczych. Podczas II wojny światowej ukrywał się oraz pełnił funkcję kapelana w oddziałach AK. W 1946 r. mianowano go biskupem diecezjalnym lubelskim, a dwa lata później został prymasem Polski. Władze komunistyczne utrudniły mu w 1953 r. wyjazd do Rzymu po odbiór nominacji kardynalskiej. Został poddany represjom, a w latach 1953–1956 był internowany. Znalazł się w gronie pomysłodawców napisania listu biskupów polskich do duchownych niemieckich. Pod koniec jego życia stosunki Kościoła z władzami państwowymi zaczęły się normalizować. Ze względu na zasługi jest nazywany Prymasem Tysiąclecia. Od 2021 r. błogosławiony Kościoła katolickiego.

Aby osłabić Kościół katolicki, rządzący sprzyjali także powstawaniu organizacji katolickich niechętnych Episkopatowi. Głównym reprezentantem tego nurtu był lider przedwojennej organizacji nacjonalistycznej, Obozu Narodowo-Radykalnego – **Bolesław Piasecki**. Założył on wspierane przez władze **Stowarzyszenie PAX**, propagujące zasady współpracy środowiska inteligencji katolickiej z państwem komunistycznym. Od końca lat 40. komuniści próbowali zdobyć wpływy wśród duchownych. Część z nich inwigilowano i szykanowano w celu nakłonienia do współpracy. Ponadto zainicjowano powstanie w ich gronie tzw. **ruchu księży-patriotów**, uzależnionych od władz państwowych.

■ SOWIETYZACJA MŁODEGO POKOLENIA

Największą uwagę władza zwracała na młode pokolenie – to ono w przyszłości miało kształtować kraj, dlatego chciano je uformować w duchu ideologii komunistycznej i przekonać, że stanowi ona najwyższą wartość. Prowadzono energiczną walkę z powszechnym wówczas analfabetyzmem, zreformowano szkolnictwo, ułatwiono dostęp do edukacji młodzieży wiejskiej, skrócono drogę kształcenia dla przyszłych nauczycieli. Jednocześnie z edukacją trwale połączono komunistyczną propagandę. Ograniczono autonomię wyższych uczelni i ściśle podporządkowano je władzy państwowej. W 1951 r. został również rozwiązany Związek Harcerstwa Polskiego. Młodych ludzi starano się aktywizować w różnych organizacjach, m.in. w **Związku Młodzieży Polskiej (ZMP)** i **Służbie Polsce (SP)**, których celem

Defilada na zakończenie zjazdu Związku Młodzieży Polskiej. Organizacja ta, wzorowana na sowieckim Komsomole, powstała w 1948 r. w wyniku połączenia różnych ugrupowań. ZMP propagowała stalinowskie hasła współzawodnictwa pracy oraz zaangażowanie w budowę socjalistycznego państwa.

■ fotografia, Wrocław, 22 VII 1948 r.

Proces pokazowy – w państwach totalitarnych i autorytarnych oparty często na fałszywych oskarżeniach proces sądowy, którego celem jest zastraszenie określonej grupy obywateli.

była indoktrynacja młodzieży, a także wychowanie nowych kadr urzędniczych oraz wojskowych. Chcąc odseparować młodzież od wpływu osób starszych oraz Kościoła, zachęcano ją do częstego uczestnictwa w zebrańach, manifestacjach lub zgrupowaniach.

■ SOCREALIZM

W zamierzeniu władz komunistycznych sztuka socrealistyczna miała nieść czytelny przekaz propagandowy i – dzięki swojej prostej formie – zdobyć uznanie szerokich kręgów odbiorców. Zrezygnowano w związku z tym ze wspierania awangardowych kierunków w sztuce, które na początku lat 20. XX w. były silnie powiązane z ruchem komunistycznym, a położono nacisk na realizm.

W socrealistycznej architekturze pojawiały się liczne podobieństwa do budowli neoklasycystycznych, choć tradycyjne antyczne ornamenty zastępowano symbolami związanymi z pracą robotników i chłopów.

Podaj cegłę! to zawołanie, które towarzyszyło murarzom odbudowującym kraj zniszczony w czasie wojny, stało się tytułem obrazu Andrzeja Kozłowskiego. Tematyka związana z pracą robotników i chłopów była najczęściej wykorzystywanym motywem w dziełach socrealistycznych.

■ obraz, 1950 r.

? Do jakich stylów architektury i sztuki nawiązywał socrealizm?

ĆWICZENIA

1. Wskaż zmiany polityczne i społeczne, jakie nastąpiły w okresie stalinowskim.
2. Wyjaśnij, dlaczego rząd komunistyczny podjął walkę z Kościołem.
3. Oceń metody sprawowania władzy w Polsce na początku lat 50. XX w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kupiecki, „Natchnienie milionów” – kult Józefa Stalina w Polsce w latach 1944–1956, Warszawa 1993.
J. Eisler, *Siedmiu wspinałach. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2004.

■ STALINIZM W KULTURZE I NAUCE

W 1949 r. po zjeździe literatów w Szczecinie za obowiązujący w polskiej kulturze i sztuce przyjęto powstały w ZSRS **realizm socjalistyczny (socrealizm)**. Wszyscy twórcy, aby móc funkcjonować w oficjalnym życiu artystycznym, musieli podporządkować się polityce władz. Z tego powodu zaczęły wówczas powstawać liczne dzieła, które wychwalały przywódców państwowych i partię oraz zalety życia w komunizmie, przedstawiały życie robotników i chłopów, a także walkę z przeciwnikami systemu.

W literaturze dominował motyw tzw. powieści produkcyjnej, gdzie głównymi bohaterami byli robotnicy wznoszący nowe fabryki i walczący z ukrytymi wrogami socjalizmu. Prócz tego uprawiano kult jednostki. Przykładowo poeta Władysław Broniewski napisał propagandowe *Słowo o Stalinie*. W tych czasach działalność artystyczną rozwijali tacy twórcy jak m.in. Jerzy Putrament czy Jerzy Andrzejewski. Niektórzy wierzyli w hasła komunistyczne, inni chcieli zrobić karierę, a większość z nich starała się zwyczajnie przetrwać.

W tym czasie powstało także wiele filmów dokumentalnych i fabularnych. Upowszechniano w nich fałszywy obraz dziejów Polski, gdzie główną rolę mieli odgrywać chłopci i robotnicy uciskani przez egoistyczne i kosmopolityczne warstwy posiadające – szlachtę, duchowieństwo i burżuazję. Szczególnie kłamliwie ukazywano dzieje II Rzeczypospolitej, która miała być rzekomo państwem faszystowskim. Jedynie nieliczne obrazy kinowe z tego okresu po latach można uznać za udane pod względem warsztatowym. Do takich wyjątków należą *Celuloza* Jerzego Kawalerowicza, *Przygoda na Mariensztacie* Leonarda Buczkowskiego, *Piątka z ulicy Barskiej* Aleksandra Forda czy *Pokolenie* Andrzeja Wajdy.

Realizm socjalistyczny dominował również w architekturze. W tym stylu zbudowano podkrakowską Nową Hutę, a w Warszawie Marszałkowską Dzielnicę Mieszkaniową, Mariensztat, oraz przede wszystkim **Pałac Kultury i Nauki** (w latach 1953–1956 im. Józefa Stalina). Aby wzniesić go w centrum miasta, poświęcono całe kwartały zabudowane przed powstaniem warszawskim kamienicami z przełomu XIX i XX w.

Destalinizacja w bloku wschodnim wywołana potępieniem zbrodni zmarłego sowieckiego dyktatora dotarła również do Polski. Nałożyły się na to walki polityczne o władzę w PZPR oraz narastające problemy ekonomiczne, które wynikały z fiaszka planu sześcioletniego i centralnego planowania. Jakie zmiany związane z destalinizacją zaszły w Polsce? Jak komunistyczne władze poradziły sobie z trudnościami gospodarczymi?

■ POCZĄTEK ODWILŻY POLITYCZNEJ

Śmierć Stalina 5 marca 1953 r. nie przyniosła początkowo znaczących zmian w funkcjonowaniu reżimu komunistycznego w Polsce. Represje nawet się zaostrzyły, czego przykładem stało się internowanie prymasa Wyszyńskiego. Nadal zapadały wyroki śmierci na przeciwników politycznych. Wstrząsem w obozie władzy okazała się dopiero **ucieczka na Zachód ppłk. Józefa Światły**, wicedyrektora Departamentu X Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Jego sprawozdania pt. *Za kulisami bezpieki i partii*, emitowane na falach niezależnego od komunistów Radia Wolna Europa, nadającego z RFN od jesieni 1954 r., unaocznili społeczeństwu skalę zbrodni polskich stalinistów. Światło opisał także szczegółowo prywatne życie dostojników partyjnych i państwowych oraz ich przywileje.

Rewelacje Światły wymusiły zmiany w najwyższych kręgach władzy. Bierut zrezygnował z urzędu premiera i przekazał ponownie to stanowisko Józefowi Cyrankiewiczowi. Zlikwidowano zwalczającą prywatną przedsiębiorczość Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, a Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego przekształcono w Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Dotychczasowego zwierzchnika MBP Stanisława Radkiewicza usunięto na boczny tor, mianując ministrem Państwowych Gospodarstw Rolnych. Ponadto 13 grudnia 1954 r. **wypuszczono na wolność Władysława Gomułkę** (zob. [biogram](#) tej postaci na s. 199).

Symbolem odwilży politycznej stały się opublikowane w 1955 r. dwa utwory literackie – sensacyjna powieść Leopolda Tyrmanda *Zły*, z krytycznymi akcentami

WARTO WIEDZIEĆ

Żałoba po śmierci Stalina

Propaganda sowiecka starała się przedstawić śmierć Stalina jako tragiczne wydarzenie w historii ludzkości. Dzień pogrzebu „ukochanego przywódcy” ogłoszono dniem żałoby narodowej nie tylko w ZSRS, lecz także w pozostałych krajach bloku wschodniego. Dla uczczenia pamięci zmarłego powstało wiele pieśni i wierszy, a Katowice otrzymały nową, „zaszczytną” nazwę – Stalinogród. Ciało Stalina zostało zmumifikowane i umieszczone w mauzoleum Lenina, skąd usunięto je dopiero w 1961 r. i następnie spalono. Mimo oficjalnej rozpacz z powodu śmierci dyktatora w wielu państwach to wydarzenie przyjęto ze skrywaną ulgą. Najlepiej tę atmosferę oddaje warszawski dowcip z tamtych czasów: *Na co zmarł Stalin? – Na szczęście.*

? Dlaczego śmierć Stalina starano się przedstawić jako powód do smutku dla wszystkich ludzi?

Dzień pogrzebu Stalina we wszystkich krajach bloku komunistycznego uczczono w podobny sposób. Organizowano masowe ceremonie żałobne, w których musieli brać udział pracownicy większości przedsiębiorstw i urzędów, a także uczniowie i studenci.

• fotografia, Polska, 1953 r.

wobec ówczesnej rzeczywistości, i *Poemat dla dorosłych* Adama Ważyka, ukazujący prawdziwy obraz życia budowniczych pierwszego socjalistycznego miasta – Nowej Huty. Oprócz krytyki tej czołowej inwestycji okresu stalinowskiego poddano tu także w wątpliwość efekty socjalistycznej industrializacji. W tym samym roku została zorganizowana przełomowa wystawa „Arsenał”, która była wyrazem odejścia od socrealizmu w sztuce. Coraz popularniejsze stawały się docierające do Polski z Zachodu prądy artystyczne i literackie oraz moda i jazz [czyt.: dżez], propagowane przez tygodnik „Przekrój”.

■ RYWALIZACJA FRAKCJI W PZPR

W krajach komunistycznych rozpoczął się po śmierci Stalina proces odchodzenia od rządów jednostki na rzecz władzy kolegalnej. Od 1955 r. był już widoczny rozpad w środowisku rządzącej partii. Komitet Centralny PZPR przeprowadził samokrytykę: negatywnie oceniono nadmiernie rozwinięty aparat partyjny oraz ingerencję organów bezpieczeństwa w życie obywateli. Polecono również zweryfikować niektóre procesy i śledztwa polityczne. Na te decyzje wpłynęło m.in. **fiasko planu sześcioletniego** w zakresie przemysłu spożywczego oraz rolnictwa. Mimo trzykrotnej obniżki cen podstawowych towarów komuniści nie byli w stanie poprawić warunków bytowych przeciętnego obywatela. Pozostawało to w sprzeczności z głoszonymi przez oficjalną propagandę hasłami o dobrobycie panującym w bloku komunistycznym.

Trudności ekonomiczne połączone z walkami frakcyjnymi wewnątrz PZPR przyczyniły się do tego, że

osłabła cenzura. Pozwalało to na łamach prasy podejmować tematy do niedawna zakazane. Na czoło pism, które żądały reform systemu komunistycznego, wysunęło się „**Po Prostu**”. W Warszawie powstał także wiosną 1955 r. dyskusyjny Klub Krzywego Koła, grupujący głównie przedstawicieli warszawskiej inteligencji.

W PZPR ukształtowały się dwa środowiska, nazywane od miejsc, w których się spotykały, tj. od budynków rządowych w Warszawie przy ul. Puławskiej oraz w Natolinie:

► **puławianie**, czyli komuniści postulujący zmiany systemowe, w tym dotychczasowi prominentni politycy PZPR, którzy widzieli w liberalizacji sposób na zachowanie przywództwa;

► **natolińscy**, będący przeciwni łagodzeniu reżimu, zakładali utrzymanie dotychczasowej formy rządów z silną władzą i kontrolą nad społeczeństwem.

Obie grupy starały się zyskać poparcie pozostającego na uboczu życia politycznego Władysława Gomułki. Z nim wiązano bowiem nadzieję na dalsze sprawowanie władzy.

■ POZNAŃSKI CZERWIEC 1956 ROKU

Decydującym czynnikiem, który przyspieszył zmiany w Polsce, był XX Zjazd Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego i ogłoszony nocą z **24 na 25 lutego 1956 r. tajny referat**, w którym Chruszczow potępił kult Stalina i ujawnił jego niektóre zbrodnie. Ta krytyka wywarła bezpośredni wpływ na los Bolesława Bieruta, który – przerażony możliwością osądzenia go za czyny popełnione w okresie stalinowskim – zapadł na

„*Po Prostu*” było pismem skierowanym do studentów i młodej inteligencji. Wydawano je w latach 1947–1957. W jego redakcji pracowali m.in. Ryszard Turcki, Agnieszka Osiecka, Marek Hłasko, Jan Olszewski, a także Jerzy Urban, rzecznik rządu w latach 1981–1989.

■ *czasopismo, 1956 r.*

Józef Cyrankiewicz pełnił funkcję premiera PRL w latach 1947–1952 i 1954–1970. Był przeciwnikiem radykalnych zmian w obowiązującym w Polsce systemie politycznym. Podczas poznańskich demonstracji w czerwcu 1956 r. wydał decyzję o użyciu wojska przeciwko robotnikom.

■ *fotografia, 1956 r.*

zdrowiu i zmarł w marcu 1956 r. w Moskwie. Nowym I sekretarzem PZPR został Edward Ochab, którego przywództwo było traktowane jako przejściowe.

Za jego rządów doszło do wielotysięcznych demonstracji ulicznych w Poznaniu, podczas których robotnicy domagali się poprawy warunków bytowych. Demonstranci żądali zwrotu nieprawnie pobranego podatku od wynagrodzeń najlepiej zarabiających robotników, obniżenia wygórowanych norm produkcyjnych i podwyżek płac. Szybko zaczęły pojawiać się również hasła antykomunistyczne. Demonstracje trwały trzy dni, od **28 do 30 czerwca 1956 r.** Podczas **Poznańskiego Czerwca** protestowali przede wszystkim robotnicy z Zakładów Przemysłu Metalowego im. Hipolita Cegielskiego (w latach 1949–1956 nosiły nazwę im. Józefa Stalina).

Reakcja władz była bardzo brutalna. Do stłumienia demonstracji użyto jednostek pancernych wyposażonych w czołgi. Żołnierzom kierowanym do Poznania wmawiano, że wybuchło tam niemieckie powstanie, które należy szybko stłumić. W mieście doszło do walk ulicznych. **W wydarzeniach poznańskich zginęło ponad 60 osób.** Symbolem tych wystąpień został nastolatek Roman Strzałkowski, którego zabito, gdy niósł

CIEKAWOSTKA

Zmiany w Milicji Obywatelskiej

Po stłumieniu demonstracji w Poznaniu Milicja Obywatelska po raz pierwszy została wyposażona w pałki, które miała wykorzystywać do rozpraszania demonstrantów. Wcześniej komunistyczna propaganda szermowała hasłem, że w państwie robotników i chłopów MO jest reprezentantem „ludu pracującego” i nie musi stosować przemocy. Jedynie w państwach zachodnich policja miała mieć charakter represyjny. Kolejną nowością stało się utworzenie **Zmotoryzowanych Oddziałów MO (ZOMO)**. Miało to zapobiec użyciu wojska w sytuacji, gdy zwykle oddziały milicji nie były sobie w stanie poradzić z demonstrantami. Zomowcy wkrótce stali się symbolem brutalności władz PRL.

polski sztandar narodowy. Protestów nie udało się komunistom zatuszować, ponieważ starcia toczyły się w trakcie Międzynarodowych Targów Poznańskich, podczas których w mieście przebywało wiele osób z zagranicy. W oficjalnej propagandzie używano tezy, że ten zryw był zachodnią prowokacją. Do historii przeszły także słynne słowa premiera Cyrankiewicza potępiające robotniczy bunt (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 198).

Demonstracje poznańskich robotników w czerwcu 1956 r. odbyły się m.in. pod budynkiem Miejskiej Rady Narodowej. Wśród protestujących krążyły fałszywe pogłoski dotyczące zasięgu wystąpień – sądzono, że do podobnych manifestacji doszło w całym kraju. Przyczyniło się to do rosnącej niechęci do negocjacji z władzami i w konsekwencji doprowadziło do zaostrzenia konfliktu.

■ fotografia, Poznań, VI 1956 r.

PAŹDZIERNIK '56

Kierunek zmian politycznych po śmierci Stalina nie do końca można było przewidzieć. Frakcje w partiach komunistycznych walczyły zarówno o odmienne koncepcje polityczne, jak i umocnienie wpływów poszczególnych przywódców partyjnych. W Polsce w tym okresie śmiało zmiany zaproponował Władysław Gomułka.

Śmierć Bolesława Bieruta

12 III 1956

Śmierć I sekretarza PZPR Bolesława Bieruta oznaczała koniec stalinizmu w Polsce. Jego następcy zgodnie z zaleceniami z Moskwy mieli zmienić kurs polityczny na bardziej liberalny.

Poznański Czerwiec

28–30 VI 1956

Wystąpienia niezadowolonych robotników z poznańskich fabryk przerodziły się w kilkudniowe walki uliczne, do których tłumienia skierowano wojsko. Zginęło wówczas prawie 60 osób.

Demonstracja podczas wydarzeń poznańskiego Czerwca

Początek zmian we władzach PZPR

15 X 1956

Odwiliż w ZSRS pozwoliła członkom partii dążącym do jej zreformowania przystąpić do wprowadzania zmian.

Ruchy wojsk sowieckich w Polsce

18–19 X 1956

Zaniepokojeni kierunkiem przemian w Polsce Sowieci postanowili zastraszyć zwolenników reform w partii. W tym celu sowieckie siły zbrojne stacjonujące na Śląsku i Pomorzu zostały skierowane w pobliże Warszawy.

POLSKA

ŚWIAT

POCZĄTEK PRZEMIAN

Referat Chruszczowa

25 II 1956

Nikita Chruszczow, nowy I sekretarz KPZS, na XX zjeździe tej partii w tajnym referacie skrytykował działalność Stalina, m.in. kult jednostki i represje wobec społeczeństwa. Przyniosło to zakończenie stalinizmu w ZSRS i państwach bloku wschodniego.

Interwencja dyplomatyczna Chin

20–24 X 1956

Chiny, które rozpoczęły rywalizację z ZSRS o wpływy w bloku państw komunistycznych, w kluczowym momencie udzieliły Polsce poparcia. Wpłynęło to na złagodzenie stanowiska Chruszczowa wobec wydarzeń w Polsce.

POLSKI PAŹDZIERNIK

Gomułka I sekretarzem PZPR

21 X 1956

Na I sekretarza PZPR został wybrany uwolniony z więzienia Władysław Gomułka. Jako przywódca zwolenników destalinizacji i uniezależnienia Polski od ZSRS cieszył się w tym czasie ogromnym poparciem społecznym.

Władysław Gomułka, I sekretarz KC PZPR w latach 1956–1970

Działacz robotniczy Lechosław Goździk przemawiający podczas wiecu w Fabryce Samochodów Osobowych na Żeraniu

Poprawa relacji z Zachodem

Kraje zachodnie z uznaniem powitały destalinizację w Polsce, co przyniosło ocieplenie relacji z nimi.

Interwencja sowiecka na Węgrzech

4–10 XI 1956

Próba reform na Węgrzech zakończyła się krwawymi walkami z siłami sowieckimi. Zginęło ponad 3000 osób, a prześladowania objęły dziesiątki tysięcy Węgrów.

Wiec na placu Defilad

24 X 1956

W napiętej sytuacji międzynarodowej na wiecu w Warszawie poparcia Gomułce udzieliło ok. 400 tys. zabranych osób.

Destalinizacja w Polsce

W wyniku zgody kierownictwa ZSRS w Polsce nastąpiły znaczące zmiany, w tym m.in.:

- amnestia i zdecydowane złagodzenie prześladowań,
- powrót do kraju 30 tys. Polaków więzionych w ZSRS,
- odrzucenie kultu jednostki, ograniczenie propagandy,
- uwolnienie prymasa Wyszyńskiego i zastąpienie polityki wrogiej – niechętną Kościołowi,
- wzrost produkcji dla ludności i poprawa poziomu życia,
- czasowa wolność słowa (ograniczona już w 1957 r.),
- desowietyzacja wojska – usunięcie sowieckich „doradców” wraz z marsz. Konstantym Rokossowskim,
- powrót w znacznej mierze do rolnictwa indywidualnego i wycofanie się z przymusowej kolektywizacji.

Polskie skutery Osa były jednym z symboli wzrostu dobrobytu po 1956 r.

Polska pomoc dla Węgier

XI 1956

Polskie społeczeństwo szybko przystąpiło do organizowania pomocy medycznej dla Węgrów, gdzie w walkach zostało rannych ok. 15 tys. osób.

Wizyta Gomułki w Moskwie

15–19 XI 1956

Aby ostatecznie zażegnać zagrożenie interwencją sowiecką, Gomułka udał się do Moskwy. Zapewniał tam o lojalności wobec ZSRS i skłonił Chruszczowa do zgody na ograniczone zmiany w Polsce, a nawet wynegocjował szereg korzyści dla kraju.

Koniec internowania prymasa Polski

26 X 1956

Po trzech latach internowania prymas Stefan Wyszyński został uwolniony.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POZNAŃSKI CZERWIEC

Wydarzenia w Poznaniu w czerwcu 1956 r. były szeroko komentowane przez przedstawicieli władz PRL. Starali się oni przede wszystkim wskazać osoby lub środowiska odpowiedzialne za wywołanie buntu robotniczego.

Przemówienie radiowe premiera Józefa Cyrankiewicza z 29 czerwca 1956 r.

Na Poznaniu skupiła się cała uwaga ośrodków imperialistycznych [tj. zachodnich], albowiem chodziło o to, aby Poznań, miasto Międzynarodowych Targów [...], uczynić terenem zamieszek. [...] zamierzenia wicherzycieli spaliły na panewce w momencie, gdy zostało to rozeznane przez olbrzymią większość klasy robotniczej, która odcięła się i odstąpiła od następnej fazy demonstracji, od ponurych popisów agentów i prowokatorów, występujących z bronią w rękę i atakujących gmachy publiczne. [...] krew przełana w Poznaniu obciążyla wrogie Polsce ośrodki imperialistyczne i reakcyjne podziemie, które są bezpośrednimi

sprawcami zająć. [...] Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewny, że mu tę rękę władza ludowa odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji, w interesie walki o podniesienie stopy życiowej ludności, w interesie dalszej demokracji naszego życia, w interesie naszej Ojczyzny.

Źródło: W. Pronobis, *Świat i Polska w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 415–417.

Wystąpienie Władysława Gomułki na VIII Plenum Komitetu Centralnego PZPR 30 października 1956 r.

Klasa robotnicza nigdy nie chwyciła się strajku jako oręża walki o swoje prawa w sposób lekkomyślny. Tym bardziej teraz, w Polsce Ludowej, rządzonej w jej imieniu i w imieniu wszystkich ludzi pracy, nie zrobiła tego kroku lekkomyślnie. Najwidoczniej przebrała się miara. A miary nigdy nie można przebierać bezkarnie. Robotnicy Poznania nie protestowali przeciwko Polsce Ludowej, przeciwko socjalizmowi, kiedy wyszli na ulice miasta. Protestowali przeciwko złu, jakie szeroko zakrzewiło się w naszym ustroju społecznym i które ich również boleśnie dotknęło, przeciwko wypaczeniom podstawowych zasad socjalizmu,

który jest ich ideą. [...] Wielką naiwnością polityczną była nieudolna próba przedstawienia bolesnej tragedii poznańskiej jako dzieła agentów imperialistycznych i prowokatorów. Agenci i prowokatorzy zawsze mogą być i działać. Ale nigdy i nigdzie nie mogą decydować o postawie klasy robotniczej. [...] Sześcioletni plan gospodarczy, reklamowany w przeszłości z wielkim rozmachem jako nowy etap wysokiego wzrostu stopy życiowej, zawiódł nadzieje szerokich mas pracujących.

Źródło: W. Pronobis, *Świat i Polska w XX wieku*, Warszawa 1990, s. 415–417.

1. Wymień różnice między wypowiedziami Cyrankiewicza i Gomułki.
2. Wyjaśnij, jakie cele chcieli osiągnąć obaj przywódcy.

■ PAŹDZIERNIK 1956 ROKU

Wydarzenia poznańskie przyspieszyły zmiany w kręgach rządowych. **Do władz partii przyjęto ponownie Władysława Gomułkę**, który w październiku 1956 r., podczas VIII Plenum Komitetu Centralnego PZPR, został **wybrany I sekretarzem**. Stało się tak głównie dzięki poparciu puławian (więcej o nich na s. 194), którzy wiązali z Gomułką duże nadzieje, m.in. ze względu na zapowiedź realizacji **polskiej drogi do socjalizmu**. Polacy przyjęli nowego I sekretarza z entuzjazmem.

Powrót Gomułki do władzy wywołał zaniepokojenie na Kremlu. Do Warszawy przybyła nagle z Moskwy delegacja z Chruszczowem na czele. W tym samym czasie stacjonujące w Polsce wojska sowieckie

zostały wyprowadzone z koszar i skierowane na stolicę. Kolumny wojskowe zatrzymały się ok. 100 km od Warszawy, flota ZSRS zablokowała polskie porty, a lotnictwo patrolowało przestrzeń powietrzną nad Wybrzeżem. Podczas długich negocjacji Gomułce udało się jednak przekonać Chruszczowa, że objęcie przez niego funkcji sekretarza partii w niczym nie zmieni ustroju panującego w Polsce. Gomułka wynegocjował z Rosjanami również podpisanie dokumentów normujących sposób stacjonowania wojsk sowieckich. **Polskę opuścili sowieccy „doradcy” wojskowi** oraz marszałek Konstanty Rokossowski, dotychczasowy minister obrony narodowej. Ponadto unormowano kwestie związane z wzajemnymi rozliczeniami finansowymi, przede wszystkim za eksport polskiego węgla.

■ ODWILŻ I JEJ ZAKOŃCZENIE

W ramach politycznej odwilży w 1956 r.:

- ▶ **zwolniono z internowania prymasa Wyszyńskiego**, zawarto umowę z Kościołem zakładającą m.in. odzyskanie kontroli nad prasą katolicką, w tym „Tygodnikiem Powszechnym”;
- ▶ zwolniono innych więźniów politycznych (amnestia według niepełnych danych objęła blisko 6 tys. skazanych za przestępstwa polityczne; brak dokładnych danych, ilu więźniów politycznych zamordowano);
- ▶ pozwolono na rozwiązanie większości spółdzielni produkcyjnych (przetrwało ok. 15 proc.) i **zrezygnowano z kolektywizacji rolnictwa**;
- ▶ zreformowano centralny system zarządzania gospodarką i zrezygnowano z forsowania przemysłu ciężkiego na rzecz wsparcia sektora spożywczego – przyniosło to szybką, choć krótkotrwałą poprawę poziomu życia;
- ▶ zwolniono część stalinowskich funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa i zreorganizowano aparat bezpieczeństwa – utworzono **Służbę Bezpieczeństwa (SB)**;
- ▶ Katowicom przywrócono oryginalną nazwę (w latach 1953–1956 nazywały się Stalinogród), a patronem Pałacu Kultury i Nauki przestał być Stalin.

Przemówienie Władysława Gomułki na placu Defilad w Warszawie wzbudziło owację prawie ponad 400 tys. zebranych. Po zakończeniu wystąpienia zgromadzony tłum pokojowo udał się pod ambasadę sowiecką, co stanowiło spore zaskoczenie dla Gomułki.

■ fotografia, Warszawa, 24 X 1956 r.

- ▶ reaktywowano zlikwidowany po wojnie Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP).

Gomułka nadal był jednak niereformowalnym komunistą i nie zamierzał zmieniać istniejącego w Polsce sowieckiego modelu socjalizmu. Już podczas słynnego przemówienia na warszawskim placu Defilad w październiku 1956 r. przypomniał, że *dość wiecowania, czas wziąć się do pracy*. Po wyborach w styczniu 1957 r. zaczął się powolny proces ograniczania swobód obywatelskich i odchodzenia od zapoczątkowanych reform politycznych. Symbolem końca okresu liberalizacji było prowokacyjne zamknięcie w październiku 1957 r. pisma „Po Prostu” i rozpędzenie demonstracji protestującej przeciwko tej decyzji.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW GOMUŁKA

1905–1982

Był polskim działaczem komunistycznym, I sekretarzem PPR oraz I sekretarzem PZPR. Naukę zakończył w wieku 12 lat. Związał się z Komunistyczną Partią Polski. Kilukrotnie aresztowano go za działalność antyrządową oraz organizowanie strajków. W latach 30. przebywał w Moskwie,

gdzie ukończył szkołę partyjną. W 1936 r. trafił do więzienia, a we wrześniu 1939 r. został stamtąd zwolniony i na początku 1940 r. dotarł do Lwowa. W 1941 r. został przyjęty do WKP(b). W 1942 r. aktywnie angażował się w rozwój PPR na terenach okupowanych przez Niemców. Po 1945 r. pełnił różne funkcje ministerialne. Pod koniec lat 40. został od nich odsunięty i aresztowany pod zarzutem „odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego”. Wrócił do polityki dopiero w 1956 r., gdy wybrano go na I sekretarza PZPR. Pozostał przywódcą PRL do grudnia 1970 r., blokując wszelkie reformy.

ĆWICZENIA

1. Omów przemiany polityczne i społeczne w Polsce w latach 1953–1956.
2. Wyjaśnij znaczenie pojęcia „odwilż”. Wymień jej przykłady.
3. Przedstaw stosunki pomiędzy państwem a Kościołem katolickim w okresie odwilży.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Bojarski, *1956. Przebudzeni*, Warszawa 2016.
 P. Codogni, *Rok 1956*, Warszawa 2006.
 P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993.

Rok 1956 przyniósł wielkie zmiany w polityce i społeczeństwie PRL. Po śmierci Bolesława Bieruta odwilż polityczna stała się faktem. W czerwcu 1956 r. w Poznaniu wybuchły krwawo stłumione strajki. Niespełna cztery miesiące później władzę w państwie objął Władysław Gomułka, którego powrót został przyjęty z wielkim entuzjazmem. Jak rozwijała się Polska pod jego rządami? W jakich okolicznościach rodziła się w Polsce antykomunistyczna opozycja?

■ RZĄDY GOMUŁKI

Okres rządów Władysława Gomułka cechowało odejście od stalinowskich form kontroli społeczeństwa. Jednak w kraju nie nastąpiły zasadnicze zmiany ustrojowe. Polska pozostawała uzależniona od Moskwy i nie miała możliwości opuszczenia bloku wschodniego. Od tytułu sztuki poety Tadeusza Różewicza zaczęto określać ten czas mianem **małej stabilizacji**. Zniknął bowiem powszechny przed 1956 r. strach przed bezpodstawnym aresztowaniem, państwo wycofało się także z nachalnej indoktrynacji ideologicznej. Poprawa poziomu życia przeciętnego obywatela postępowała jednak powoli. Szczytem marzeń było niewielkie i skromne mieszkanie w budowanych wówczas blokach. Rzadko kto miał samochód czy nawet telefon. Szczególnie inteligencja należała do niedocenionych grup społecznych i mocno sfrustrowanych trudnymi realiami socjalizmu. Zgodnie z doktryną komunistyczną to ciężka, nawet nisko kwalifikowana praca fizyczna była nie mniej ceniona niż kreatywna praca umysłowa, a zarobki inteligencji były niewiele wyższe od płac wykwalifikowanych robotników. Polacy borykali się też nadal z problemami z zaopatrzeniem – w sklepach brakowało wielu towarów, zwłaszcza mięsa i jego przetworów oraz artykułów gospodarstwa domowego. Ponieważ Gomułka prowadził ascetyczny tryb życia, to uważał, że inni również mogą się na to zdobyć.

Za rządów Władysława Gomułka utrzymano gospodarkę centralnie sterowaną opartą na pięcioletnich planach gospodarczych. W drugiej połowie lat 50. starano się jeszcze, mając na uwadze potrzeby konsumpcyjne społeczeństwa, rozwijać przemysł spożywczy. W kolejnej dekadzie priorytetem ponownie objęto

Władysław Gomułka słynął z wielogodzinnych i monotonnych wystąpień, którym często towarzyszyła wymowna gestykulacja, a przy tym potknięcia językowe.

■ fotografia, Warszawa, 1969 r.

jednak przemysł ciężki. Część inwestycji z tego czasu okazała się trafiona. Utworzono m.in. płockie zakłady petrochemiczne, kopalnie miedzi w Lubinie i Polkowicach, kopalnie węgla brunatnego w Zagłębiu Turoszowskim i Konińskim oraz rozpoczęto produkcję na włoskiej licencji polskiej wersji Fiata 125p. Zbudowano również część działających do dzisiaj elektrowni.

Rozwijany przemysł ciężki był jednak oparty na energochłonnych, przestarzałych technologiach, przez co szybko stawał się deficytowy i niekonkurencyjny na światowych rynkach. W efekcie stale rósł dystans cywilizacyjny zarówno w stosunku do krajów zachodnich, jak i niektórych krajów bloku wschodniego: Czechosłowacji, Węgier czy NRD.

■ POLITYKA ZAGRANICZNA PRL

W czasie swoich rządów Gomułka wzmocnił międzynarodową pozycję Polski. W pierwszej kolejności doprowadził do porozumienia, dzięki któremu Kreml już w 1956 r. oficjalnie zaakceptował zmiany podjęte przez polskie władze (zob. też na s. 198). Następnie **znormalizował stosunki z najbliższymi sąsiadami** – Czechosłowacją i NRD. Rozwijano też kontakty z krajami komunistycznymi, jednak nie udało się utrzymać dobrych relacji z Jugosławią i Chinami, na co wpływał ich spór z ZSRS. Poprawie uległa również polska współpraca z innymi państwami na świecie – ułatwiło to eksport towarów, a także umożliwiło uzyskanie korzystniejszych kredytów.

Gomułce zależało ponadto na odsunięciu od Polski zagrożenia bezpośrednim atakiem atomowym. Z tego powodu w 1957 r. minister spraw zagranicznych **Adam Rapacki** zgłosił na sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ **plan wprowadzenia strefy bezatomowej w Europie Środkowo-Wschodniej**. Projekt ten został odrzucony.

Zachodnie rządy zdawały sobie bowiem sprawę ze znacznej przewagi liczebnej, jaką Układ Warszawski miał w wojskach konwencjonalnych na tym obszarze, co mógł wykorzystać w ewentualnym konflikcie. Zmodyfikowany plan o charakterze rozbrojeniowym w połowie lat 60. próbował po raz drugi bezskutecznie przeforsować na forum ONZ sam Gomułka.

Najważniejszym celem polityki zagranicznej PRL była jednak **normalizacja stosunków dyplomatycznych z RFN** oraz uznanie przez to państwo granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej. Doszło do tego ostatecznie po objęciu władzy w RFN przez socjaldemokratów z kanclerzem **Willym Brandtem** [czyt.: brantem] na czele. Rozmowy toczyły się od lutego 1970 r., a dokumenty potwierdzające nawiązanie polsko-niemieckich stosunków dyplomatycznych oraz nienaruszalność polskiej granicy zachodniej podpisano w Warszawie **7 grudnia 1970 r.** W tej sytuacji ZSRS utracił dotychczasową rolę głównego gwaranta polskiej granicy zachodniej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

WIZYTA KANCLERZA NIEMIEC W POLSCE

Podczas pobytu w Polsce w 1970 r. delegacji RFN doszło do niecodziennego gestu. Kanclerz Willy Brandt uklęknął przed pomnikiem Bohaterów Getta Warszawskiego. O tym wydarzeniu wspominał w swoich *Dziennikach politycznych* Mieczysław F. Rakowski – komunistyczny polityk, późniejszy premier Polski.

7 grudnia 1970

W południe zaczęła się ceremonia podpisania układu, a potem wniesiono szampana. Stałem w świetle otaczającej podpisujących. Naprzeciwko trzystu dziennikarzy, setki fotoreporterów. Został zamknięty pewien okres w powojennej historii Polski. Odwieczny wróg przestał nim być. Jestem ogromnie ciekaw, jakie będą polityczne i psychologiczne skutki utraty karty niemieckiej [...]. Po południu w centrum prasowym w Hotelu Europejskim. Nastrój podniecenia, pijemy koniak i rozmawiamy na różne tematy. Najżywiej komentowane jest uklęknięcie Brandta przed pomnikiem Bohaterów Getta. Byłem obecny przy tym i rzeczywiście stało się coś wielkiego, historycznego. Czulem, że łzy napływają mi do oczu. Wracając spod pomnika z [Henrim] Nansenem i Klausem von Bismarckiem, nie mogłem wykrztusić z siebie ani jednego słowa. Brandt zaskakuje, wymaga szacunku i podziwu [...].

Źródło: *Polska i Niemcy w XX wieku. Wskazówki i materiały do nauczania historii*, pod red. U.A.J. Bechera, W. Borodzieja i K. Ruchniewicza, Poznań 2002, s. 223–227.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakie wrażenie wywarł gest kanclerza na autorze wspomnień.
2. Napisz własną ocenę tego wydarzenia.

Kanclerz Willy Brandt oddający hołd ofiarom getta warszawskiego w grudniu 1970 r. Dla władz komunistycznych była to bardzo niezręczna sytuacja, ponieważ od czystki antysemickiej w kraju minęły zaledwie dwa lata. Z tego powodu zdjęcie w gazetach wykadrowano w taki sposób, aby nie można było zobaczyć aktu skruchy w imieniu Niemiec okazanego żydowskiemu powstańcom przez kanclerza.

• fotografia, Warszawa, grudzień 1970 r.

KONFLIKT WŁADZ Z KOŚCIOŁEM

Rządy Gomułki rozpoczęły się od pojednawczych gestów wobec Kościoła katolickiego. W odpowiedzi władze kościelne, podobnie jak pozostałe ośrodki opiniotwórcze w kraju, zachęcały obywateli do aktywnego udziału w wyborach do parlamentu w styczniu 1957 r. Strona państwowa zwiększyła liczbę zezwoleń na budowę obiektów sakralnych, nie utrudniała organizacji pielgrzymek, zlikwidowano też referaty do spraw wyznań na szczeblu powiatowym. W nowym sejmie zasiadło również kilku posłów reprezentujących orientację katolicką, którzy utworzyli parlamentarne koło „Znak”. Akceptowali oni obowiązujący system, lecz jednocześnie bronili wartości chrześcijańskich i swobód obywatelskich.

Po umocnieniu się Gomułki na stanowisku I sekretarza PZPR stosunki z Kościołem uległy ponownemu ochłodzeniu. Komuniści zaniepokoiли się wzrastającą religijnością społeczeństwa, ponieważ było to sprzeczne z obowiązującą ideologią. W rezultacie władze podjęły działania restrykcyjne:

- ▶ zlikwidowano jako dni wolne od pracy: 6 stycznia (święto Trzech Króli) i 15 sierpnia (święto Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny);
- ▶ usunięto naukę religii ze szkół, a także nakazano zdjąć krzyże ze ścian w tych placówkach;

- ▶ zmuszono studentów seminariów duchownych do służby wojskowej;
- ▶ oficerom wojska i milicji zabroniono udziału w nabożeństwach, nie mogli również np. zawierać ślubów kościelnych ani chrzcić dzieci;
- ▶ zaprzestano wydawania nowych pozwoleń na budowę obiektów sakralnych.

Apogeum konfliktu władz z Kościołem przypadło na połowę lat 60. W listopadzie 1965 r. polski Episkopat

CIEKAWOSTKA

Aresztowany obraz

W 1966 r. władza wielokrotnie dopuszczała się szykan w stosunku do Kościoła. Do kuriozalnej sytuacji doszło w czerwcu 1966 r. w miejscowości Liksajny na Mazurach, gdy milicja odebrała kardynałowi Stefanowi Wyszyńskiemu... kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej pielgrzymującego po Polsce. Malowidło zostało zamknięte w warszawskiej katedrze św. Anny, gdzie było pilnowane przez funkcjonariuszy w dzień i w nocy. We wrześniu tego roku kolejna próba zorganizowania peregrynacji obrazu również zakończyła się jego aresztowaniem. Na znak protestu Episkopat zorganizował „wędrowkę” pustych ram obrazu po parafiach. Był to wymowny symbol braku wolności religijnej w Polsce.

MILLENNIUM CHRZTU POLSKI

Konflikt między Kościołem a władzami PRL zaognił się na początku lat 60., czyli w momencie, kiedy zaczęły się przygotowania do tysięcznej rocznicy istnienia państwa polskiego. Kościół zorganizował uroczystości Millennium Chrztu Polski, które miały przypominać o nierozwalnym związku Polski i chrześcijaństwa, więzi z papieżem i kulturą zachodnią. Kulminacja obchodów kościelnych nastąpiła 3 maja 1966 r. na Jasnej Górze. Ponieważ wszelkimi możliwymi sposobami starano się odwrócić uwagę Polaków od wydarzeń religijnych, to wielokrotnie organizowano wiece i imprezy sportowe w pobliżu miejsc, w których odbywały się uroczystości kościelne. Aby odciągnąć młodzież od kościelnych obchodów, władze państwowe planowały tego samego dnia zorganizować koncert którejś gwiazdy muzyki rockowej. Koszty przyjazdu znanych muzyków okazały się jednak nie do zaakceptowania dla Gomułki, znanego z oszczędności graniczącej ze skąpstwem. Władze podjęły wówczas także liczne inicjatywy w celu upamiętnienia tej rocznicy, m.in. rozpoczęto akcję budowy tysiąca szkół na tysiąclecie państwa. Żywy odzew ze strony społeczeństwa pozwolił na zrealizowanie tego zamierzenia, a nawet na przekroczenie planowanej liczby szkół.

Kościelne obchody milenijne były celebrowane przez prymasa Stefana Wyszyńskiego przez cały rok we wszystkich regionach Polski. Wielka frekwencja na nabożeństwach była sygnałem dla rządzących, że prowadzona przez nich polityka ateizacji społeczeństwa nie przynosi rezultatów.

■ fotografia, Piekary Śląskie, 22 V 1966 r.

? Dlaczego władze komunistyczne zorganizowały w 1966 r. konkurencyjne do kościelnych obchody milenijne?

WARTO WIEDZIEĆ

Kultura czasów Gomułki

Złagodzenie cenzury przyniosło rozwój polskiego życia kulturalnego. Międzynarodowe triumfy święciła wówczas polska szkoła filmowa, podejmująca rozrachunek z czasami II wojny światowej oraz utrwalała przekonania na temat polskiego bohaterstwa. Do klasyki światowego kina przeszły filmy Andrzeja Wajdy, Andrzeja Munka i Wojciecha Hasa. Ponadto i w Polsce, i za granicą zasłynęła polska szkoła plakatu, ceniona za oszczędną, mistrzowską formę.

Coraz większą popularność zdobywała telewizja, choć w latach 1952–1970 emitowano tylko jeden, czarno-biały program. Mimo wielu propagandowych treści pojawiały się w nim wartościowe audycje, jak np. spektakle Teatru Telewizji, transmisje Festiwalu Chopinowskiego czy niezwykle lubiany Kabaret Starszych Panów (lata 1958–1966). Publiczność czekała także na popularne serie polskie (np. *Stawka większa niż życie*, *Czterej pancerni i pies*) i zagraniczne, transmisje festiwalu polskiej piosenki w Opolu czy nieliczne filmy i programy zakupione na Zachodzie.

Dużą popularnością cieszyła się twórczość młodych pisarzy, m.in. Marka Hłaski i Leopolda Tyrmanda, choć był to również czas powrotu z emigracji znanych już autorów, takich jak Stanisław Cat-Mackiewicz, Zofia Kossak-Szczucka czy Melchior Wańkowicz. Na rynku wydawniczym duże ograniczenie oprócz cenzury stanowiły niedobory papieru. Nakłady były jednak wysokie, propagowano czytelnictwo. Tylko do nielicznych docierały publikacje z drugiego obiegu i wydawane za granicą.

Odszukaj kilka przykładowych prac polskiej szkoły plakatu z lat 60. XX w.

Popiół i diament to film w reżyserii Andrzeja Wajdy, uważany za sztandarowy przykład polskiej szkoły filmowej z lat 1955–1965. W głównej roli pełnego rozterek młodego antykomunisty wystąpił jeden z najwybitniejszych polskich aktorów Zbigniew Cybulski.

■ kadr filmowy, 1958 r.

ogłosił słynny list skierowany do Episkopatu niemieckiego dotyczący pojednania dwóch narodów. Znalazły się tam słowa **udzielamy przebaczenia i prosimy o nie**. Deklaracja wywołała w RFN nieznaczące reakcje, natomiast w PRL – polityczną burzę. Wykorzystując antyniemieckie resentymenty większości społeczeństwa, podporządkowane komunistom media starały się osłabić autorytet prymasa i Kościoła. Usiłowania władz nie przyniosły jednak żadnych efektów. W **1966 r.**, czyli w czasie kościelnych obchodów uroczystości **Millennium (Tysiąclecia) Chrztu Polski**, władze państwowe zorganizowały konkurencyjne uroczystości Tysiąclecia Państwa Polskiego (więcej o tym w ramce na s. 202).

■ KSZTAŁTOWANIE SIĘ OPOZYCJI

Na początku lat 60. w PRL zaczęły się tworzyć pierwsze zalążki opozycji. Wywodziła się ona po części spośród dawnych członków PZPR, którzy widzieli potrzebę reform ekonomicznych i politycznych systemu. Gomułka nie miał zamiaru ich podejmować i wszczął proces usuwania zwolenników zmian z partii. W efekcie zaczęło powstawać środowisko **rewizjonistów**, patrzących coraz krytyczniej na komunizm. Pogląd ten podzielała także rosnąca grupa inteligencji.

W marcu 1964 r. 34 intelektualistów, pisarzy i naukowców w liście nazwanym **Listem 34** zaprotestowało przeciwko polityce kulturalnej państwa. Inicjatorem tego pisma był poeta Antoni Słonimski. Władze odpowiedziały represjami, m.in. wytoczono proces pisarzowi Melchiorowi Wańkowiczowi. Zarzucano mu utrzymywanie kontaktów z Radiem Wolna Europa oraz paryskim pismem emigracyjnym „**Kultura**”.

Kilka miesięcy później aresztowano dwóch młodych działaczy PZPR **Jacka Kuronia** oraz **Karola Modzelewskiego**. Powodem stało się opublikowanie przez nich listu otwartego do członków partii.

Adam Michnik i Jacek Kuroń należeli do najaktywniejszych „komandosów” w latach 60.

■ fotografia, Warszawa, 1980 r.

GRUDZIEŃ 1970

W grudniu 1970 r. społeczeństwo odpowiedziało na plany podwyżek cen żywności gwałtownymi protestami ulicznymi. Do dramatycznych wydarzeń doszło na Wybrzeżu, gdzie wojsko otworzyło ogień do protestujących robotników. Decyzja o brutalnym stłumieniu protestów kosztowała Gomułkę utratę władzy w kraju. Kontrolę nad Komitetem Centralnym PZPR przejęła ekipa Edwarda Gierka, który uzyskał poparcie władz ZSRS.

Zmiana cen detalicznych szeregu artykułów rynkowych

Komunikat Polskiej Agencji Prasowej

Rada Ministrów na posiedzeniu w dniu 12 grudnia br. podjęła uchwałę o zmianie cen detalicznych całego szeregu wyrobów. Nowe ceny detaliczne obowiązują od dnia 13 grudnia br. Zmiany cen są różnokierunkowe i obejmują stosunkowo szeroki zakres towarów rynkowych.

Obniża się ceny detaliczne następujących grup wyrobów średnio o proc.:

1. wyroby farmaceutyczne	31,8
2. adrenergiki i sedatywne	13,1
3. adrenergiki i sedatywne	19,1
4. lampy, transformatory i części radiowo-	13,8
telewizyjne	13,8
5. składniki dozywne	17,1
6. pszczoły	13,8
7. odzieżowe	10,3
8. maszynowe do szycia	21,0
9. maszynowe do szycia	21,0
10. tkaniny włókniste-bawełniane, białe	29,8
11. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
12. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
13. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
14. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
15. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
16. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
17. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
18. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
19. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7
20. tkaniny włókniste-bawełniane, odcie-	18,7

Jednocześnie zostają podwyższone ceny następujących grup artykułów średnio o proc.:

1. mięso i przetwory mięsne	12,8
2. w tym: mięso wieprzowe	12,1
3. mięso wieprzowe	14,9
4. skóra	11,1
5. przetwory mięsne	13,4
6. przetwory mięsne	14,0
7. przetwory mięsne	14,0
8. przetwory mięsne	14,0
9. przetwory mięsne	14,0
10. przetwory mięsne	14,0
11. przetwory mięsne	14,0
12. przetwory mięsne	14,0
13. przetwory mięsne	14,0
14. przetwory mięsne	14,0
15. przetwory mięsne	14,0
16. przetwory mięsne	14,0
17. przetwory mięsne	14,0
18. przetwory mięsne	14,0
19. przetwory mięsne	14,0
20. przetwory mięsne	14,0

Władysław Gomułka,
I sekretarz KC PZPR
w latach 1956–1970

CZARNY CZWARTEK

Zbyszek Godlewski stał się najsłynniejszą ofiarą wydarzeń grudniowych. 17 grudnia wraz z innymi pracownikami portu na wezwanie władz planował wrócić do pracy. Tłum robotników został jednak ostrzelany przez wojsko. Po masakrze ulicami Gdyni przeszła wstrząsająca manifestacja, podczas której stoczniovcy na drzwiach nieśli ciało 18-latkę. Przez lata jego personalia były przez władze ukrywane, dlatego w słynnej balladzie pojawia się jako Janek Wiśniewski.

GENEZA

12–13 XII

Sytuacja gospodarcza w Polsce lat 60. stopniowo się pogarszała. Jednym z rozwiązań, które zaplanowały władze komunistyczne, była podwyżka cen. Informacja o niej została przekazana w prasie celowo w nieprzejrzysty sposób. Komunikat zawierał dane o obniżce cen produktów rzadko stosowanych łącznie z danymi o podwyżce produktów codziennych.

RYBY	MIEŚO	KASZA MANNA	DŻEM	KAWA ZBOŻOWA
11%	17%	23%	37%	90%

Procentowy wzrost cen niektórych artykułów spożywczych

PRZEBIEG

14–16 XII

14 grudnia w Stoczni Gdańskiej im. Lenina rozpoczął się strajk, który w kolejnych dniach rozszerzył się na inne zakłady w Trójmieście, a także w Szczecinie i Elblągu. Na ulicach miast doszło do rozruchów i walk z siłami porządkowymi.

17 XII – CZARNY CZWARTEK

Władze komunistyczne zdecydowały się szybko i brutalnie stłumić wystąpienia robotnicze za pomocą wojska. Do protestujących robotników w Gdyni i Szczecinie otwarto ogień, co przyniosło dużą liczbę zabitych i rannych.

OFIARY GRUDNIA '70

Do tłumienia protestów komunistyczne władze rzuciły milicję oraz wojsko, które otworzyło ogień do protestujących. W walkach ulicznych zginęło ponad 40 osób. Politycy odpowiedzialni za decyzję o użyciu broni wobec manifestantów nigdy nie zostali ukarani.

PROTESTUJĄCY ROBOTNICY

20 000
PROTESTUJĄCYCH

1165
RANNYCH

41
ZABITYCH

SIŁY RZĄDOWE ORAZ SPRZĘT UŻYTY DO TŁUMIENIA PROTESTÓW

32 000
ŻOŁNIERZY
I MILICJANTÓW

100
RANNYCH

7
ZABITYCH

700
TRANSPORTERÓW
OPANCERZONYCH

550
CZOŁGÓW

108
JEDNOSTEK
PŁYWAJĄCYCH

40
SAMOŁOTÓW
I ŚMIGŁOWCÓW

Edward Gierek,
I sekretarz KC PZPR
w latach 1970–1980

SKUTKI I ZNACZENIE

18–22 XII

Sily zbrojne stłumiły wystąpienia robotnicze, a na Wybrzeżu wprowadzono stan wyjątkowy i godzinę milicyjną. Gomułka utracił zaufanie społeczeństwa i poparcie Moskwy, wskutek czego 20 grudnia został pozbawiony najwyższej władzy w PZPR.

POCZĄTEK RZĄDÓW GIERKA

Nowy I sekretarz PZPR Edward Gierek w styczniu 1971 r. rozpoczął rozmowy z protestującymi robotnikami i zapowiedział reformy gospodarcze. Protesty w kraju nadal wybuchały, np. w lutym 1971 r. zastrajkowały łódzkie włókienniki.

UPAMIĘTNIENIE

Gdyński pomnik Ofiar Grudnia '70 wzniesiono po 10 latach, w 1980 r. Do tego czasu władze starały się ukrywać informacje o ofiarach. Dopiero powstanie „Solidarności” pozwoliło przywrócić pamięć o poległych.

Z pozycji lewicowych skrytykowali w nim politykę władz partyjnych. Domagali się reform, które miały nie tyle obalić ustrój socjalistyczny, ile raczej zreformować, by uczynić go bardziej demokratycznym. Obaj autorzy zostali wówczas wydalen z PZPR i otrzymali kilkuletnie wyroki więzienia. Nie zatrzymało to jednak fali krytyki, z którą występowali kolejni intelektualiści.

Po usunięciu Jacka Kuronia z PZPR jego dawni wychowankowie z komunistycznego harcerstwa kontynuowali działalność opozycyjną. Byli nazywani „komandosami”, ponieważ bez zapowiedzi pojawiali się na posiedzeniach PZPR oraz Związku Młodzieży Socjalistycznej. W swoich wystąpieniach wytykali ułomności systemu komunistycznego oraz zachęcali do prowadzenia dyskusji. Debaty te rzadko jednak kończyły się po myśli członków partii, niepotrafiących celnie ripostować i używać rzeczowych argumentów.

■ MARZEC '68

W 1967 r. Izrael wygrał wojnę sześciodniową z popieranymi przez ZSRS krajami arabskimi (więcej na ten temat zob. s. 152). W odpowiedzi Kreml i jego satelici – w tym Polska – zerwali stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Ponadto w PZPR coraz większe wpływy uzyskiwała frakcja „partyzantów”, kierowana przez ministra spraw wewnętrznych **Mieczysława Moczar**a. Rywalizowała ona z innymi frakcjami w partii komunistycznej, którym

Wiec studencki na dziedzińcu Uniwersytetu Warszawskiego miał początkowo pokojowy charakter. Protestujący ogłosili rezolucję, w której domagali się powrotu Michnika i Szlajfera na uczelnię oraz odstąpienia od karania innych studentów. Jednak po interwencji milicji manifestacja przerodziła się w walki uliczne.

■ fotografia, Warszawa, 8 III 1968 r.

zarzucała m.in. nadmierny udział działaczy pochodzenia żydowskiego, czasami obciążonych przeszłością w stalinowskim aparacie bezpieczeństwa. „Partyzanci” zaczęli więc podsycać atmosferę nienawiści wobec Żydów.

W **styczniu 1968 r.** władze nakazały **zdyć ze sceny inscenizację *Dziadów*** Adama Mickiewicza w reżyserii Kazimierza Dejmka. Obawy decydentów wzbudziło odczytywanie przez publiczność treści dramatu jako antyrosyjskich. Wywołało to protest środowiska „komandosów” oraz intelektualistów z Antonim Słonimskim, Leszkiem Kołakowskim, Pawłem Jasenicą i Stefanem Kisielewskim na czele. Ten ostatni nazwał cenzurowanie kultury przez komunistów „dyktaturą ciemniaków”. W odpowiedzi 4 marca władze relegowały z Uniwersytetu Warszawskiego Adama Michnika i Henryka Szlajfera.

W proteście przeciwko tej decyzji **8 marca 1968 r. zorganizowano studencki wiec**, który został **brutalnie rozbity** przez „aktyw robotniczy” oraz MO. W efekcie protesty zaczęto organizować w innych polskich uczelniach. W obronie represjonowanych studentów wystąpiły różne środowiska, m.in. Episkopat skierował do władz państwowych list, w którym potępił brutalność milicji. Temat represji podjął również katolicki klub poselski „Znak” i dlatego należący do niego poseł Stefan Kisielewski został pobity. 19 marca głos zabrał Gomułka, który potępił demonstrantów i zachęcał do emigracji mieszkających w Polsce Żydów, którym zarzucił większą lojalność wobec Izraela niż Polski. Przyniosło to nasilenie **kampanii antysemitycznej**, w wyniku której kraj opuściło ponad 15 tys. Polaków pochodzenia żydowskiego. Pozbawiono ich przy tym obywatelstwa i mienia. Prześladowania dotknęły w znacznej mierze inteligencję, choć także grupę funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa i partii. Kampania antysemitcka trwale skompromitowała PRL na forum międzynarodowym.

CIEKAWOSTKA

„Bananowa młodzież”

Wystąpienia inteligencji i młodzieży akademickiej z marca 1968 r. zostały ostro potępione przez władze komunistyczne. W oficjalnym propagandowym przekazie rządzący obarczali winą za te protesty przedstawicieli „bananowej młodzieży”. Terminem tym określano młodych ludzi z bogatych domów, często dzieci prominentnych działaczy PZPR. Banan, który był wówczas towarem deficytowym, choć dostępnym dla zamożnych, w intencji władz miał stać się symbolem młodzieży zdeprawowanej przez luksus.

■ WYDARZENIA NA WYBRZEŻU – GRUDZIEŃ '70

Pogarszająca się sytuacja gospodarcza w kraju doprowadziła w **grudniu 1970 r.** do **podwyżek cen żywności**, które w państwach komunistycznych były odgórnie ustalane przez władze państwa. Miały one zacząć obowiązywać tuż przed świętami Bożego Narodzenia, co – prawdopodobnie – było zaplanowaną prowokacją wewnątrzpartyjnych przeciwników Gomułki. Ostatecznie wyższe ceny wprowadzono 13 grudnia 1970 r., a odpowiedzią stały się strajki i demonstracje, zwłaszcza w Gdańsku, Gdyni, Elblągu i Szczecinie.

- ▶ Już następnego dnia w **Stoczni Gdańskiej** rozpoczął się strajk i zorganizowano wiec. Stoczniojcy zażądali cofnięcia podwyżek cen i udali się w pochodzie pod gmach **Komitetu Wojewódzkiego PZPR**, który po ostrzelaniu demonstrantów został podpalony.
- ▶ W nocy z 14 na 15 grudnia rozpoczęły się aresztowania manifestantów, których udało się zidentyfikować służbom bezpieczeństwa.
- ▶ 15 grudnia strajki i demonstracje objęły kolejne zakłady w Trójmieście. Po raz drugi wyruszył też pochód pod gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Gdańsku, co zakończyło się starciami oraz ofiarami.
- ▶ W Warszawie na najwyższym szczeblu władzy wydano wówczas rozkaz o użyciu broni wobec protestujących, a w **Gdańsku** ogłoszono **stan wyjątkowy**.
- ▶ Dzień później ogłoszono w Stoczni Gdańskiej strajk okupacyjny, do którego przyłączały się kolejne zakłady.
- ▶ Wieczorem wicepremier Stanisław Kociołek wystąpił z apelem do robotników o zakończenie strajku, nie zostało to jednak uzgodnione z innymi decyzjami partyjnymi, którzy zawiesili pracę w stoczniach i nie wycofali spod ich bram wojska.
- ▶ W związku z tym **17 grudnia 1970 r.** do wezwanych przez ministra Kociołka pracowników idących do pracy w **Stoczni Gdyńskiej** wojsko otworzyło ogień. Tego dnia w mieście **zginęło 18 osób**. Demonstracje i starcia z milicją nastąpiły również w Szczecinie, Słupsku, Elblągu oraz w wielu innych miastach.

Do dziś pozostaje niejasne, czy pomiędzy miejscowym Komitetem Wojewódzkim a służbami mundurowymi zabrakło koordynacji, czy też była to zaplanowana akcja mająca na celu zdyskredytowanie Gomułki w oczach społeczeństwa.

Według oficjalnych danych w wyniku wydarzeń na Wybrzeżu zginęły 43 osoby, rannych zostało 1165. Strona sowiecka, która obserwowała nieudolne działania Gomułki, już 16 grudnia podjęła decyzję o zmianach w polskim aparacie partyjnym. Breżniew odrzucił kandydaturę Mieczysława Moczała na stanowisko I sekretarza KC PZPR i poparł Edwarda Gierka, do tej pory I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego w Katowicach. W efekcie **Gomułka podał się do dymisji**, która została mu narzucona, przeprowadzono również zmiany w KC PZPR i usunięto z niego ludzi związanych z byłym I sekretarzem.

Transporter opancerzony Wojska Polskiego w pobliżu Dworca Głównego w Gdańsku. Podczas walk ulicznych w tym mieście zginęło przynajmniej sześciu manifestantów.

■ fotografia, Gdańsk, 15 XII 1970 r.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co oznacza termin „mała stabilizacja”.
2. Scharakteryzuj sytuację wewnętrzną i międzynarodową Polski w czasach Władysława Gomułki.
3. Wymień przyczyny kampanii antysemickiej w Polsce pod koniec lat 60.
4. Przedstaw przebieg protestów studenckich w marcu 1968 r.
5. Opisz wydarzenia Grudnia '70 na Wybrzeżu oraz ich konsekwencje.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2000.

A. Friszke, *Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi*, Warszawa 2010.

Polskie rewolucje

Do masowych wystąpień polskiego społeczeństwa przeciwko władzy komunistycznej dochodziło znacznie częściej niż w pozostałych krajach bloku socjalistycznego. Historycy nazywają je z użyciem nazw miesięcy, w których się odbyły. Ważne miejsce w naszym kalendarzu zajmują rocznice tych protestów, takich jak: Czerwiec '56, Październik '56, Marzec '68, Grudzień '70, Czerwiec '76, Sierpień '80 i Grudzień '81.

■ ROZRUCHY W CZERWCU 1956 ROKU CZY POWSTANIE POZNAŃSKIE?

Chociaż protesty społeczne w czasach PRL różniły się skalą wystąpień, bezpośrednimi i pośrednimi przyczynami, a także konsekwencjami, to miały wspólną cechę – przyczyniały się do zmiany ustroju, osłabienia komunistycznej władzy i stopniowego zwiększania swobód obywatelskich.

Szczególnie dwa z nich – z Czerwca '56 i Grudnia '70 – są niekiedy nazywane polskimi rewolucjami lub powstaniami. Rządy komunistyczne, aby pomniejszyć znaczenie krwawo stłumionych wystąpień robotniczych, wykorzystywały w propagandzie określenia „rozruchy czerwcowe” lub „zajścia grudniowe”. W ten sposób próbowały ukryć skalę sprzeciwu społecznego. Stosowano także określenie „kontrrewolucja”, aby podkreślić rzekome zagrożenie dla władzy komuni-

stycznej. Premier Józef Cyrankiewicz w swojej mowie wygłoszonej 29 czerwca 1956 r. oskarżał o prowokację w Poznaniu „siły imperialistyczne”, czyli rządy zachodnich państw, wrogie socjalizmowi, zapowiadając bezwzględną i brutalną walkę. Do historii przeszła jego zapowiedź odrąbywania rąk podniesionych na władzę ludową (więcej w [tekście źródłowym](#) na s. 198).

W rozmowie z przywódcą Związku Sowieckiego Leonidem Breżniewem I sekretarz PZPR Władysław Gomułka porównał robotnicze protesty na Wybrzeżu w 1970 r. do antybolszewickiego buntu marynarzy w Kronsztadzie w 1921 r. w Rosji. Co więcej, przypomniał wówczas słowa Lenina, że kontrrewolucję należy zdławić siłą.

■ CZOŁGI PRZECIWKO KAMIENIOM

To, co łączyło protesty robotnicze z lat 1956 i 1970, to z pewnością bezwzględna reakcja władz, które przeciwko społeczeństwu wysłały oprócz milicji, ZOMO i SB także regularne oddziały wojskowe, wyposażone w karabiny, czołgi i transportery opancerzone. Wspólna była też idea wolności: z jednej strony wolności robotniczej – samorządności w zakładach pracy, z drugiej strony wolności narodowej. Zarówno w Poznaniu w 1956 r., jak i na Wybrzeżu w 1970 r. obok dominujących haseł ekonomicznych wznoszono hasła polityczne z żądaniami zwiększenia swobód i złagodzenia reżimu. Pojawiły się tam także odwołania

Postulaty robotników protestujących w Poznaniu w 1956 r. miały charakter ekonomiczny, ale też polityczny. Swoje żądania strajkujący zapisywali na transparentach, murach, a nawet zatrzymanych w centrum miasta tramwajach.

■ fotografia, Poznań, VI 1956 r.

Wojskowe transportery opancerzone w grudniu 1970 r. miały kontrolować sytuację w Trójmieście. Szacuje się, że łącznie na ulice polskich miast wyjechało wówczas ok. 700 takich pojazdów i ponad 500 czołgów.

■ fotografia, Gdynia, XII 1970 r.

do powstania warszawskiego, np. w Poznaniu na rękawy zakładano białe-czerwone opaski, a na przejętym czołgu zatknięto białe-czerwoną flagę. Podobnie zresztą 14 lat później w Gdańsku – na zdobytym przez robotników transporterze opancerzonym została rozwinięta białe-czerwona flaga. W Poznaniu w rezultacie walk zginęło ponad 70 osób, a kilkaset zostało rannych. Na Wybrzeżu zginęło co najmniej 43 demonstrantów, a ponad 1000 zostało rannych.

■ UPAMIĘTNIE NIE

Protesty robotnicze z Czerwca '56 i Grudnia '70 odcisnęły silne piętno w świadomości Polaków. Komuniści nie pozwalali jednak upamiętniać tych wydarzeń, a wręcz starali się zatrzeć o nich pamięć lub narzucić ich własną, nieprawdziwą interpretację. Ludzie spontanicznie zbierający się w rocznicę protestów w Poznaniu w 1956 r. czy na Wybrzeżu w 1970 r., aby oddać cześć ofiarom, byli nękanici lub aresztowani przez SB lub milicję.

Ponieważ nie istniała żadna inna możliwość uczczenia wydarzeń Grudnia '70 na Wybrzeżu i poległych protestujących, ogromną popularność zdobyła *Ballada o Janku Wiśniewskim*, śpiewana potajemnie:

*Nie płaczcie matki, to nie na darmo,
Nad stoczną sztandar z czarną kokardą,
Za chleb i wolność, i nową Polskę,
Janek Wiśniewski padł.*

Autor jej słów Krzysztof Dowgiałło nie znał w chwili powstawania utworu prawdziwego nazwiska poległego w starciach z milicją 18-letniego Zbyszka Godlewskiego. Młody robotnik stał się symbolem tych wydarzeń, gdy jego zwłoki ułożone na drzwiach były niesione ulicami Gdyni przez stoczniowców.

Dopiero dziesięć lat po grudniowych protestach – 16 grudnia 1980 r. – przed Stoczną Gdańską odsłonięto składający się z trzech krzyży Pomnik Poległych Stoczniowców. Umieszczono na nim m.in. fragment wiersza Czesława Miłosza *Który skrzywdziłeś*:

*Który skrzywdziłeś człowieka prostego,
śmiechem nad krzywdą jego wybuchając [...].
Nie bądź bezpieczny. Poeta pamięta
Możesz go zabić – narodzi się nowy.
Spisane będą czyny i rozmowy.*

Gdyńskie ofiary Grudnia '70 również doczekały się należnego upamiętnienia po powstaniu „Solidarności”. Wówczas także w Poznaniu postawiono pomnik poświęcony wydarzeniom sprzed 25 lat. Na jednym z krzyży umieszczono datę 1956, na drugim daty 1968, 1970, 1976, 1980 i 1981, które nawiązują do kolejnych wystąpień społecznych w Polsce.

- ?
1. Oceń, dlaczego komuniści określali protesty społeczne z lat 1956 i 1970 jako „rozruchy” czy „zajścia”.
  2. Przedstaw, jakie żądania robotników łączyły protesty z 1956 i 1970 r.

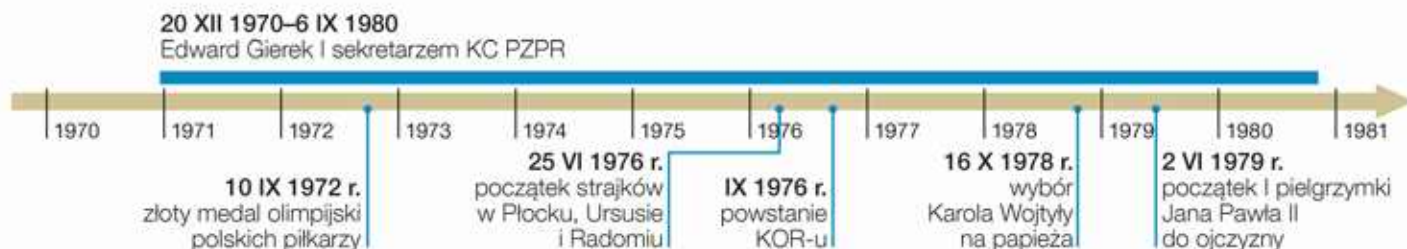
Pomnik Poległych Stoczniowców 1970 wzniesiono przy bramie Stoczni Gdańskiej na placu, który dziś nosi imię „Solidarności”. Monument tworzą trzy krzyże o wysokości 42 m. Na każdym umieszczona jest jedna mosiężna kotwica.

■ fotografia, Gdańsk, 2020 r.

W grudniu 1970 r. fala niezadowolenia społecznego przyniosła robotnicze protesty, w tym strajki na Wybrzeżu. Ich brutalna pacyfikacja spowodowała utratę zaufania znacznej części społeczeństwa do rządu. Przywódcy partii robotniczej stali się wrogami klasy społecznej, w której imieniu mieli rządzić. Jakie działania podjęli komuniści, aby na nowo uwiarygodnić swoją władzę? W jaki sposób rozwijała się Polska w latach 70.? Jak kształtowały się relacje pomiędzy społeczeństwem a rządzącą partią w tej dekadzie?

ZMIANA NA SZCZYTIE WŁADZY

Wydarzenia Grudnia '70 doprowadziły do ostatecznego upadku autorytetu Władysława Gomułki. Aby uspokoić nastroje społeczne, komuniści zdecydowali się na zmianę na stanowisku I sekretarza KC PZPR. Władze ZSRS poparły kandydaturę partyjnego przywódcy z Górnego Śląska **Edwarda Gierka**. Dodatkowo Leonid Breżniew zgodził się na udzielenie Polsce kredytu potrzebnego na zakup żywności.

20 grudnia 1970 r. Władysław Gomułka został odwołany, a jego miejsce zajął Edward Gierek. Trzy dni później powstał nowy rząd, na czele którego stanął **Piotr Jaroszewicz**. Polacy przyjęli zmiany na szczytach władzy z nadzieją. Kolejny I sekretarz, w odróżnieniu od Gomułki, prezentował się jako nowoczesny polityk, który dąży do dialogu ze społeczeństwem. Gierek spotykał się ze strajkującymi robotnikami i zdobył ich zaufanie, co pozwoliło zakończyć protesty. Dodatkowo wycofał wprowadzone za rządów swojego poprzednika podwyżki cen, mimo że z ekonomicznego punktu widzenia były one niezbędne.

ROZWÓJ GOSPODARCZY POD RZĄDAMI GIERKA

Nowy przywódca PZPR cieszył się opinią dobrego gospodarza, co zawdzięczał głównie swojej działalności inwestycyjnej na Górnym Śląsku. Gierek rozumiał, że bez nowoczesnych zachodnich technologii gospodarka PRL będzie się cofała w rozwoju. Z tego powodu rozpoczął proces **pozyskiwania kredytów** na Zachodzie. Zgodnie z koncepcją Gierka i jego doradców pożyczki miały być przeznaczone na zakup zagranicznych

licencji, budowę fabryk i rozwój infrastruktury. Wyprodukowane na podstawie tych licencji towary planowano następnie eksportować, a zyski z ich sprzedaży przeznaczać na spłatę kredytów. Symbolem takiego modelu gospodarki stał się samochód **Fiat 126p**, zwany potocznie „maluchem”. Produkowano go w fabrykach w Tychach i Bielsku-Białej na licencji zakupionej od Włochów. Dzięki licencjom w Polsce po raz pierwszy można było nabyć wiele zachodnich towarów, takich jak wspomniany samochód czy coca-colę. W latach 1972–1974 rosły dochód narodowy, produkcja przemysłowa, płace i społeczna konsumpcja.

Samochody marki Fiat 126p pozostawały niedostępne dla większości polskich rodzin. Aby zdobyć takie auto, nie wystarczyło zaoszczędzenie odpowiedniej sumy pieniędzy. Należało także zarejestrować się i odczekać kilka lat w kolejce na stosowny przydział. Od razu można je kupić za obcą walutę jedynie w sklepach dewizowych.

■ fotografia, Warszawa, 1973 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

EDWARD GIEREK

1913–2001

Był politykiem i działaczem komunistycznym. Urodził się w robotniczej rodzinie w Zagłębiu Dąbrowskim. Na początku lat 20. wyjechał wraz z matką i ojczymem do Francji, gdzie pracował jako robotnik i wstąpił do polskiej sekcji Francuskiej Partii Komunistycznej. W 1934 r. został wydalony do Polski za udział w strajku. Okres II wojny światowej spędził w Belgii, gdzie działał w tamtejszej partii komunistycznej. W 1948 r. wrócił do Polski i rozpoczął karierę polityczną w PPR, a następnie w PZPR. W latach 1957–1970 był I sekretarzem Komitetu Wojewódzkiego w Katowicach. W grudniu 1970 r. zastąpił Władysława Gomułkę na stanowisku I sekretarza KC PZPR. Planował, że pod jego rządami, głównie dzięki zagranicznemu kredytowi, Polska wejdzie na drogę dynamicznego rozwoju gospodarczego. Druga połowa lat 70. przyniosła jednak załamanie gospodarcze i narastające protesty społeczne. Strajki w lipcu i sierpniu 1980 r. oraz powstanie NSZZ „Solidarność” doprowadziły do odsunięcia Gierka od władzy. Podczas stanu wojennego był internowany. Resztę życia spędził z dala od polityki w swojej willi w Ustroniu.

Zaciągane przez polskie władze kredyty pozwoliły też na powstanie wielu ważnych inwestycji. Do sztandarowych osiągnięć epoki Gierka należą:

- ▶ Port Północny i Rafineria w Gdańsku,
- ▶ Trasa Łazienkowska w Warszawie,
- ▶ kopalnia węgla brunatnego w Bełchatowie,
- ▶ gmach Dworca Centralnego w Warszawie,
- ▶ odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie,
- ▶ trasa szybkiego ruchu Warszawa–Katowice.

Lata 70. to także okres intensywnego rozwoju budownictwa. Dzięki zastosowaniu technologii bloków z wielkiej płyty w szybkim tempie wznoszono ogromne osiedla mieszkaniowe. Rekordowy był pod tym względem rok 1978, w którym oddano do użytku 288 tys. nowych mieszkań. Czas oczekiwania na nie ciągle się jednak wydłużał, aż doszedł do kilkunastu lat, a jakość wykonania pozostawała wiele do życzenia.

Edward Gierk prowadził ożywioną politykę zagraniczną. Często odbywał wizyty w państwach zachodnich, co wiązało się m.in. ze staraniami w sprawie pozyskania tam atrakcyjnych kredytów. Ponieważ I sekretarz KC PZPR płynnie posługiwał się językiem francuskim, pomagało mu to zjednać zachodnich polityków. Szczególnie przyjacielskie stosunki udało mu się nawiązać z przywódcami Francji i RFN. W 1977 r. jako pierwszy komunistyczny przywódca Polski spotkał się z papieżem – Pawłem VI. W latach 70. Polska gościła trzech prezydentów USA oraz licznych przywódców państw europejskich. W 1972 r. otwarto granicę z NRD, a rok później z Czechosłowacją.

Gospodarskie wizyty Edwarda

Gierka, podczas których odwiedzał zarówno wielkie zakłady przemysłowe, jak i rolników indywidualnych czy rzemieślników, były elementem budowania przez I sekretarza wizerunku dobrego zarządcy kraju. Podczas każdej wizyty Gierkowi towarzyszyli fotoreporterzy oraz sprawozdawcy telewizyjni z kamerami. Za jego rządów rzucono też hasło o zielonym świetle dla przedsiębiorczości, czyli dla drobnych przedsiębiorców i handlowców, zwanych prywatnie, dla których oficjalnie w socjalizmie nie było miejsca.

• fotografia, Pakoszówka, 9 VIII 1979 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Nowy podział administracyjny

W 1975 r. władze przeprowadziły administracyjną reformę Polski. Dawny trójstopniowy podział kraju na gminy, powiaty i województwa zastąpiono nowym – dwustopniowym. Tym samym zlikwidowano powiaty, a liczba województw wzrosła z 17 do 49. Wśród nich były trzy województwa miejskie: warszawskie, łódzkie i krakowskie. Reforma miała usprawnić funkcjonowanie państwa i zapewnić większy dostęp do finansów publicznych mniejszym ośrodkom. Dla Komitetu Centralnego PZPR istotnym celem było ograniczenie wpływów sekretarzy wojewódzkich. W rezultacie spowodowała jednak wzrost wydatków państwa i rozwój biurokracji. Część miast, które już wcześniej były stolicami województw, straciła na znaczeniu. Z kolei najwięcej korzyści odniosły dawne miasta powiatowe podniesione do rangi wojewódzkich. Dzięki nowemu podziałowi środków publicznych zyskały infrastrukturę, której wcześniej nie mogły sfinansować samodzielnie. Podział kraju na 49 województw utrzymał się do 1999 r., gdy przeprowadzono kolejną reformę administracyjną, która przywróciła w Polsce powiaty.

? Jakie były skutki reformy administracyjnej z 1975 r.?

Coraz łatwiejsze stawało się także uzyskanie paszportu i zgody na wyjazd w celach turystycznych (które jednak coraz częściej zmieniały się w nielegalne wyjazdy zarobkowe) również do Europy Zachodniej i USA. Polscy turyści zasłynęli jako obrotni handlowcy na rozlicznych europejskich bazarach. Przywożono stamtąd towary, których brakowało w polskich sklepach.

Działaniom gospodarczym i politycznym Gierka towarzyszyła mocno rozwinięta propaganda. Jej ważnym elementem była telewizja, która w Polsce – jako drugim kraju w Europie – przeszła z nadawania czarno-białego na kolorowe, choć niewielu Polaków miało szansę na zdobycie kolorowego odbiornika. Za pomocą „propagandy sukcesu” Polaków przekonywano, że ich kraj stanowi 10. potęgę gospodarczą świata. Przekaz ten odbiegał jednak mocno od rzeczywistości. W praktyce większość zakupionych przez władze licencji w momencie uruchomienia produkcji w Polsce była już przestarzała. Ponadto, podobnie jak w latach 50., wrócono do rozwoju nierentownego przemysłu ciężkiego – tym razem po to, aby zapewnić pracę powojennemu pokoleniu wyżu demograficznego. Symbolem tego była największa inwestycja lat 70. – Huta Katowice.

W 1973 r. w krajach zachodnich wybuchł kryzys paliwowy (więcej o nim na s. 152), który pociągnął za sobą wzrost oprocentowania kredytów. Od 1975 r.

polska gospodarka znalazła się na równi pochyłej, a władze PRL miały coraz większe problemy ze spłatą rosnących zobowiązań. Zadłużenie zaczęło lawinowo narastać i osiągnęło w 1980 r. kwotę blisko 24 mld dolarów. Od 1979 r. w PRL spadał produkt krajowy brutto, a wiosną 1980 r. kryzys gospodarczy stał się faktem. W tym samym roku Polska przestała być wypłacalna i nie miała już środków na spłatę zadłużenia. Kryzys spowodował dalsze zubożenie Polaków, podwyżki cen i wzrost niezadowolenia społecznego. Narastało poczucie beznadziei i przytłoczenia przez bylejakość, biedę i brak perspektyw. Coraz więcej polskich obywateli starało się wyemigrować.

Pomimo większego niż wcześniej otwarcia na Zachód Polska pod rządami Gierka nadal była silnie uzależniona od władz ZSRS, co wynikało z doktryny Breżniewa o ograniczonej suwerenności państw socjalistycznych. W 1976 r. polski sejm znowelizował Konstytucję PRL, do której zostały wprowadzone zapisy o przewodniej roli PZPR i przyjaźni z ZSRS. Oba dodane fragmenty wywołały protesty środowisk opozycyjnych oraz Kościoła katolickiego. Zbiegło się to w czasie z załamaniem polityki gospodarczej ekipy Gierka i Jaroszewicza. Najpierw wprowadzono talony na cukier, a w czerwcu 1976 r. ogłoszono decyzję o podwyżce cen żywności, w tym mięsa.

■ POCZĄTKI KRYZYSU GOSPODARCZEGO

Upowszechniana przez media „propaganda sukcesu” w żaden sposób nie przystawała do codziennej rzeczywistości Polaków. Coraz częściej obywatele PRL musieli się zmagać z ciągłym brakiem w sklepach podstawowych towarów, takich jak cukier, mięso, a nawet papier toaletowy. Władze próbowały wprowadzać podwyżki cen, służące urealnieniu cen w stosunku do rzeczywistych kosztów produkcji. Centralne planowanie nie pozwalało elastycznie odpowiedzieć na zmieniające się potrzeby klientów. Zapotrzebowanie na produkty ustalano odgórnie, co powodowało ich chroniczny niedobór. Tworzono też tzw. sklepy komercyjne. Obowiązywały w nich wyższe ceny, lecz były one lepiej zaopatrzone od zwykłych sklepów. Powstawały także peweksy, w których można było nabyć zachodnie towary uchodzące w Polsce za luksusowe, jak dżinsy czy kosmetyki. W tych sklepach można było jednak płacić wyłącznie dolarami lub specjalnymi bonami, dlatego były dostępne tylko dla nielicznych. Działania te przyniosły odwrotny skutek od zamierzonego. Potęgowały bowiem frustrację i uzmysławiały Polakom dystans dzielący ich od poziomu życia zachodnich społeczeństw.

Sklepy Pewex, czyli Przedsiębiorstwa Eksportu Wewnętrznego, przyjmowały dolary, które Bank PeKaO sprzedawał po bardzo niekorzystnym kursie. Dlatego często w pobliżu tych sklepów działał tzw. cinkciarz, oferujący zakup zachodnich walut po cenach czarnorynkowych.

■ fotografia, Kalisz, 1978 r.

■ SUKCESY POLSKICH SPORTOWCÓW

Lata 70. przyniosły największe sukcesy polskiego sportu w okresie PRL. Podczas igrzysk olimpijskich w 1972 r. w Monachium, w 1976 r. w Montrealu i w 1980 r. w Moskwie polscy sportowcy wielokrotnie stawali na podium, plasując się zawsze w pierwszej dziesiątce klasyfikacji ogólnej. Wielkie sukcesy święcili przedstawiciele sportów zespołowych. Polska reprezentacja piłkarska pod wodzą Kazimierza Górskiego zdobyła w 1972 r. złoty medal olimpijski, a dwa lata później zajęła trzecie miejsce w mistrzostwach świata rozgrywanych w RFN. Podczas tej imprezy tytuł króla strzelców zdobył Grzegorz Lato, który – wraz z Kazimierzem Deyną, Janem Tomaszewskim, Włodzimierzem Lubańskim czy Andrzejem Szarmachem – stał się ikoną polskiego sportu. Wielkim sukcesem było także zdobycie przez polską reprezentację siatkarską złotego medalu podczas igrzysk w 1976 r. Zwycięstwo to miało szczególnie prestiżowy charakter, gdyż Polacy pokonali w finale drużynę Związku Sowieckiego.

Kazimierz Deyna był jednym najwybitniejszych piłkarzy w dziejach Polski. Po sukcesach odniesionych z polską reprezentacją w 1972 i 1974 r. starały się go pozyskać największe kluby europejskie, jednak jako oficer Wojska Polskiego piłkarz nie mógł wyjechać do krajów NATO. Dopiero gdy miał 31 lat, uzyskał zgodę na transfer do klubu Manchester City [czyt.: menchester sity], w którym grał przez trzy lata. Karierę zakończył w lidze amerykańskiej.

■ fotografia, Frankfurt nad Menem, 3 VII 1974 r.

W jakich innych dyscyplinach sportu Polacy odnosili sukcesy w latach 70. XX w.?

■ STRAJKI W CZERWCU 1976 ROKU

Rządzący zdawali sobie sprawę z faktu, że podwyżki cen żywności (które pozostawały niezmiennie od 1971 r.) wywołają niezadowolenie społeczne, a być może także strajki. Dlatego postawiono w gotowość dodatkowe siły bezpieczeństwa. Spodziewano się, że ogniskami buntu mogą być ponownie – jak w 1970 r. – miasta Wybrzeża. Tymczasem do największych protestów doszło w podwarszawskim Ursusie, Płocku i Radomiu. Wydarzenia **25 czerwca 1976 r.** w tym ostatnim mieście przeszły do historii jako **wydarzenia radomskie**. Strajk rozpoczął się w Zakładach Metalowych „Łucznik” – największym zakładzie przemysłowym w mieście. Z czasem do protestujących dołączali pracownicy innych przedsiębiorstw. Łącznie w strajku wzięło udział ok. 20 tys. osób z ponad 30 zakładów. Manifestanci zgromadzili się w centrum miasta w pobliżu gmachu Komitetu Wojewódzkiego PZPR i zażądali rozmów z kierownictwem partii. Wobec braku reakcji ze strony władz podpalili budynek.

Odpowiedzią rządzących była pacyfikacja strajku przez oddziały MO i ZOMO, w wyniku której zginęło dwóch robotników, a niemal 200 zostało rannych. W sierpniu śmiertelnie pobity przez „nieznanych sprawców” został także ksiądz Roman Kotlarz, który udzielał błogosławieństwa protestującym. Ponadto kilkuset robotników aresztowano i pobito w ramach **ścieżek zdrowia**. Po wyjściu na wolność byli zwalniani z pracy i otrzymywali wilcze bilety, czyli opinie, które znacząco utrudniały znalezienie zatrudnienia.

Ścieżka zdrowia – rodzaj tortury, która polega na biciu pałkami aresztanta biegnącego między dwoma szeregami funkcjonariuszy.

Gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Radomiu został przed podpaleniem częściowo splądrowany przez strajkujących. Dostali się oni m.in. do bufetu, skąd wynosili mięso – symbol przywilejów, które przysługiwały członkom partii.

■ fotografia, Radom, 25 VI 1976 r.

■ NARODZINY OPOZYCJI DEMOKRATYCZNEJ

Z pomocą represjonowanym przyszli działacze opozycji z Warszawy, m.in. Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski, Jan Lityński i Antoni Macierewicz. We wrześniu 1976 r. utworzyli **Komitet Obrony Robotników (KOR)**, w którego pracach brali także udział m.in. Zbigniew Romaszewski, Edward Lipiński, Adam Michnik, Jan Olszewski i Władysław Siła-Nowicki. Organem prasowym KOR-u był dwutygodnik „Robotnik”. Komitet Obrony Robotników funkcjonował jawnie, a jego działalność polegała przede wszystkim na:

- ▶ niesieniu pomocy prawnej aresztowanym i szykanowanym robotnikom,
- ▶ zbieraniu funduszy na rzecz rodzin więzionych i zwalnianych z pracy,
- ▶ organizowaniu pomocy medycznej,
- ▶ ujawnianiu przypadków łamania przez władze praw człowieka.

Działacze KOR, podobnie jak uczestnicy strajków, spotykali się z represjami władz (podśluchy, szantaże, wyrzucanie z pracy, odmowa paszportu na wyjazd zagraniczny, szykanowanie rodzin). Do tragedii doszło w maju 1977 r. w Krakowie, gdzie zabito współpracownika tej organizacji, studenta Stanisława Pyjasa. Konsekwencją tego zdarzenia było powstanie opozycyjnego **Studenckiego Komitetu Solidarności (SKS)**.

Ponieważ KOR skupiał ludzi o różnorodnych poglądach, doprowadziło to do wewnętrznych rozłamów i powołania nowych organizacji opozycyjnych, a on sam przekształcił się wkrótce w **Komitet Samoobrony Społecznej „KOR”**. Już wiosną 1977 r. powstał **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)**, grupujący działaczy o poglądach prawicowych i antykomunistycznych, z Andrzejem Czumą i Leszkiem Moczulskim na czele. Ten ostatni założył we wrześniu 1979 r. **Konfederację Polski Niepodległej (KPN)**, która była pierwszą partią antykomunistyczną w bloku wschodnim. Moczulskiemu i innemu działaczowi niepodległościowemu – Romualdowi Szeremietiewowi – wytoczono proces i skazano na karę więzienia. Środowiska opozycyjne kształtowały się także poza Warszawą. W 1978 r. powstały **Wolne Związki Zawodowe**. Na Górnym Śląsku tworzył je Kazimierz Światoń, a na Wybrzeżu m.in. Bogdan Borusewicz, Andrzej Gwiazda, Anna Walentynowicz, Lech Wałęsa i Krzysztof Wyszkowski. Członkowie tej organizacji stawiali sobie za cel obronę praw pracowniczych i obywatelskich, poza tym wysuwali hasła samorządności pracowniczej i większego wpływu społeczeństwa na politykę państwa. W 1979 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

OŚWIADCZENIE KOMITETU OBRONY ROBOTNIKÓW

29 września 1977 r. członkowie Komitetu Obrony Robotników wydali oświadczenie, w którym uzasadniali przyczyny utworzenia Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”.

Wszyscy aresztowani uczestnicy wydarzeń 25 czerwca 1976 roku znajdują się już na wolności. Większość wyrzuconych ponownie zatrudniono, jednak poza nielicznymi przypadkami na znacznie gorszych warunkach, bez zachowania ciągłości zatrudnienia. Nie został spełniony postulat oficjalnego ujawnienia zakresu represjonowania i osób odpowiedzialnych za torturowanie i inne formy łamania praworządności. Sejm PRL pozostał głuchy na głosy opinii publicznej, domagającej się powołania Specjalnej Komisji Poselskiej dla bezstronnego zbadania wszystkich okoliczności związanych z czerwcowymi zajściami.

Głównym celem KOR-u było niesienie pomocy prawnej, finansowej i lekarskiej ofiarom represji poczerwcowych. Akcja ta została w zasadniczej części zakończona, jakkolwiek w pewnej liczbie przypadków pomoc jest nadal konieczna. Równocześnie jednak w toku działania KOR-u zgłosiło się do niego szereg osób represjonowanych z powodów politycznych, niezwiązanych z wydarzeniami czerwcowymi, szukających pomocy w walce o swoje prawa. Nasunęło się szereg problemów związanych z niepraworządnym działaniem Służby Bezpieczeństwa, Milicji Obywatelskiej, wymiaru sprawiedliwości, więziennictwa itp. KOR nie mógł się uchylić od podjęcia tych ważnych społecznie zadań. Znalazło to

między innymi wyraz w powołaniu Biura Interwencyjnego i zapowiedzi utworzenia Funduszu Samoobrony Społecznej. W tej sytuacji my, niżej podpisani, uznajemy za konieczne rozszerzenie zadań i działalności Komitetu. Postanawiamy przekształcić KOR w Komitet Samoobrony Społecznej.

Komitet Samoobrony Społecznej „KOR” domagać się będzie spełnienia niezrealizowanych do chwili obecnej postulatów Komitetu Obrony Robotników, udzielać pomocy tym spośród ofiar poczerwcowych represji, którzy pomocy tej potrzebują.

Zadaniem Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” będzie:

- 1. Walka z represjami stosowanymi z powodów politycznych, światopoglądowych, wyznaniowych, rasowych i udzielanie pomocy ludziom z tych powodów prześladowanym.*
- 2. Walka z łamaniem praworządności i pomoc pokrzywdzonym.*
- 3. Walka o instytucjonalne zabezpieczenie praw i wolności obywatelskich.*
- 4. Popieranie i obrona wszelkich inicjatyw społecznych, zmierzających do realizacji praw człowieka i obywatela.*

Źródło: A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1945–1990*, Warszawa 1995, s. 253–254.

- ?** 1. Scharakteryzuj sytuację polityczną i społeczną w Polsce w czasie powstania Komitetu Obrony Robotników.
2. Wyjaśnij, jakie były cele działania Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”.

powstał w Gdańsku **Ruch Młodej Polski**, skupiający środowisko młodszych działaczy ROPCiO z Aleksandrem Hallem, Arkadiuszem Rybickim i Markiem Jurkiem na czele.

W celu przełamania państwowego monopolu na nauczanie na poziomie akademickim w 1977 r. zaczął działać **Latający Uniwersytet**, przekształcony rok później w **Towarzystwo Kursów Naukowych**. W ramach tego stowarzyszenia prowadzono działalność wykładową i wydawniczą oraz organizowano pomoc stypendialną. Ponadto upowszechniano treści niewygodne dla rządzących i objęte przez nich cenzurą, np. z dziedziny historii, literatury czy nauk społecznych. Pod koniec lat 70. zaczęły funkcjonować wydawnictwa podziemne. Pierwszym wydawnictwem, w którym publikowano w kraju poza cenzurą – czyli w drugim obiegu – była

założona w 1977 r. **Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA**. Rozpowszechniała ona m.in. nieocenzurowaną literaturę historyczną, jak *Archipelag GULag* Aleksandra Sołżenicyna czy *Zbrodnię katyńską w świetle dokumentów*, a także niewydawane w oficjalnym obiegu dzieła Czesława Miłosza, Witolda Gombrowicza czy Tadeusza Konwickiego.

Pogarszająca się sytuacja gospodarcza i konieczność zaciągania kolejnych pożyczek w krajach zachodnich sprawiały, że PZPR trudniej było kontrolować sytuację w kraju. Skala oporu przeciw władzy była coraz większa, o czym świadczyła rosnąca liczba powstających ugrupowań opozycyjnych. Działania ekipy Gierka utrudniało to, że w 1975 r. PRL stała się sygnatariuszem Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Pokoju w Europie (KBWE). Polskie władze zobowiązały

się w nim do przestrzegania praw człowieka i podstawowych wolności, jak wolność słowa i przekonań (a rosnące zadłużenie sprawiało, że na rząd PRL miały wpływ naciski Zachodu). To zobowiązanie było koronnym argumentem dla środowisk antykomunistycznych, które po wydarzeniach radomskich zaczęły się coraz bardziej aktywizować.

■ RELACJE Z KOŚCIOŁEM KATOLICKIM

Polityka Gierka wobec duchowieństwa nie była tak restrykcyjna jak poprzednich przywódców Polski. W 1971 r. doszło do spotkania I sekretarza KC PZPR z prymasem Stefanem Wyszyńskim. Po tych rozmowach sejm przyjął ustawę regulującą prawo własności kościelnej na Ziemiach Odzyskanych. Zezwolono także na wzniesienie znacznej liczby nowych budowli sakralnych. Stosunki między władzami komunistycznymi a Kościołem wyraźnie się poprawiły i dlatego Watykan, jako jedno z ostatnich państw, przestał uznawać tracące na znaczeniu polskie władze emigracyjne, które do tej pory mogły liczyć na wsparcie Stolicy Apostolskiej. Ponadto papież Paweł VI wprowadził nowy podział administracji kościelnej na terenach przyłączonych do Polski w 1945 r., o co bezskutecznie zabiegano od zakończenia II wojny światowej.

16 października 1978 r. w Watykanie ogłoszono wybór nowego papieża. Na czele Kościoła stanął arcybiskup krakowski – **Karol Wojtyła**, który przybrał imiona **Jan Paweł II**. Był to pierwszy od niemal 500 lat papież, który nie pochodził z Włoch. Tuż po ogłoszeniu

wyników konklawe Jan Paweł II przemówił do zgromadzonych na placu św. Piotra, nazywając siebie papieżem z dalekiego kraju. Swoją mowę wygłosił po włosku, czym od razu zjednał sobie zgromadzony w Watykanie tłum wiernych.

Wybór Wojtyły na papieża został odebrany przez Polaków z wielkim entuzjazmem. Jednocześnie był to szok dla przywódców PRL, którzy widzieli w tym zagrożenie dla swojej władzy. Ekipa Gierka zdawała sobie jednak sprawę, że nie może zignorować tak ważnego wydarzenia. Do Watykanu wysłano gratulacje, a kilka dni później udała się tam delegacja rządowa, aby wziąć udział w uroczystej inauguracji pontyfikatu Jana Pawła II. Obszerną relację z tej uroczystości wyemitowano w polskiej telewizji.

■ PIELGRZYMKA PAPIEŻA DO OJCZYZNY

Znakiem pontyfikatu Jana Pawła II stały się pielgrzymki. Już od jego początku nowy papież zgłaszał chęć odwiedzenia ojczyzny. Pomysłowi temu sprzeciwiał się Leonid Breżniew, jednak ostatecznie władze polskie wyraziły zgodę. Pielgrzymka pod hasłem *Gaude Mater Polonia* (z łac. 'raduj się, Matko Polsko') rozpoczęła się 2 czerwca 1979 r. i trwała osiem dni. Zarówno Gierek, jak i inni decydenci odbyli z papieżem serię spotkań państwowych, lecz najważniejszymi punktami pielgrzymki były msze, które zgromadziły ponad 1,5 mln osób. To uświadomiło Polakom, jak potężną siłę stanowią jako społeczeństwo. W relacjach telewizji

Wizyta Jana Pawła II w 1979 r.

była dla znacznej części Polaków niezwykle ważnym wydarzeniem. Msze święte, powitania i pożegnania, a nawet przejazdy ulicami i drogami gromadziły tysiące ludzi. W państwowych mediach zakazano jednak tytułowania papieża „Ojcem Świętym”, jak zwykli nazywać go wierni.

• fotografia, Polska, VI 1979 r.

poniejszono te wydarzenia. Kazania Jana Pawła II trafiały do milionów rodaków zgromadzonych na nabożeństwach, a także przed odbiornikami radiowymi

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN PAWEŁ II

1920–2005

Nazywał się Karol Wojtyła. Był polskim duchownym, literatem, teologiem, kardynałem i 264. papieżem. Pochodził z Wadowic pod Krakowem. Po ukończeniu tamtejszego gimnazjum rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Podczas II wojny światowej pracował fizycznie, m.in. w kamieniołomie i oczyszczalni sody, jednocześnie kontynuując edukację na tajnych kompletach Wydziału Teologicznego UJ. W 1946 r. ukończył teologię i otrzymał święcenia kapłańskie. Swoją edukację kontynuował w Rzymie, gdzie w 1948 r. uzyskał tytuł doktora. Po powrocie do Polski był duszpasterzem i wykładowcą. W 1958 r. otrzymał święcenia biskupie, a sześć lat później – arcybiskupie. W 1967 r. papież Paweł VI mianował go kardynałem. 16 października 1978 r. Karol Wojtyła został wybrany na papieża i przybrał imiona Jan Paweł II. W nauczaniu podejmował najistotniejsze problemy współczesności, w tym dotyczące praw narodów czy sprawiedliwości społecznej. Zabierał głos w aktualnych sporach etycznych, np. na temat bioetyki. Angażował się również w dialog pomiędzy różnymi kulturami i religiami. Jego pontyfikat trwał 27 lat i był jednym z najdłuższych w historii. W tym czasie Jan Paweł II odbył ponad sto podróży apostolskich, w tym osiem do ojczyzny. W 2011 r. Jan Paweł II został ogłoszony błogosławionym, a w 2014 r. – świętym Kościoła katolickiego.

i telewizyjnymi. Już pierwszego dnia tej wizyty, podczas mszy na placu Zwycięstwa w Warszawie, padły słynne słowa: *Wołam, ja, syn polskiej ziemi, a zarazem ja, Jan Paweł II, papież [...]: Niech zstąpi Duch Twój! Niech zstąpi Duch Twój i odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!* Dla wielu Polaków kazania papieża stały się zapowiedzią zmian moralnych, społecznych i politycznych, które miały wkrótce nastąpić w ich kraju.

CIKAWOSTKA

Spotkanie na szczycie

Dzień 16 października 1978 r. był wyjątkowy dla Polski nie tylko ze względu na ogłoszenie wyboru Karola Wojtyły na papieża. Tego samego dnia himalaistka Wanda Rutkiewicz jako pierwsza Europejka stanęła na szczycie Mont Everest. Przy okazji pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Polski padł pomysł zorganizowania spotkania tych dwojga wybitnych postaci. Papież, jako miłośnik gór, był nim zachwycony. Do audyencji doszło 10 czerwca 1979 r., a Ojciec św. przywitał himalaistkę słowami: *Dobry los sprawił, że nam obojgu, tego samego dnia, udało się wyjść tak wysoko.*

Spotkanie Wandy Rutkiewicz i Jana Pawła II trwało ok. 10 minut. Himalaistka wręczyła Ojcu św. kamień spod szczytu Mont Everest.

■ fotografia, Kraków, 10 VI 1979 r.

ĆWICZENIA

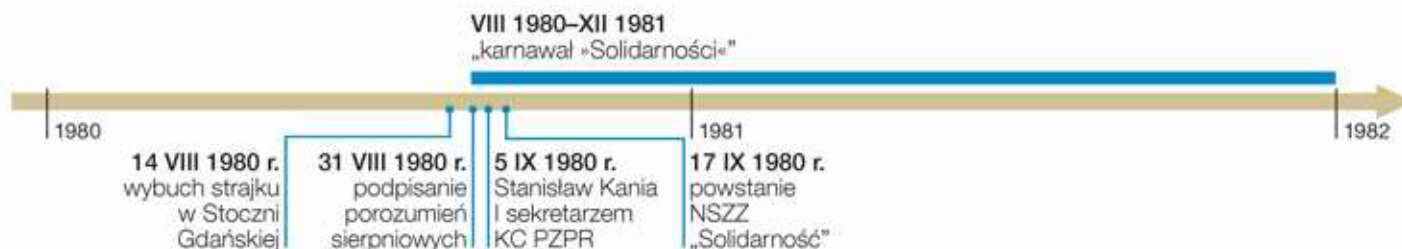
1. Wyjaśnij, na czym polegał plan gospodarczy wdrażany w pierwszej połowie lat 70. przez Edwarda Gierka.
2. Omów przyczyny i skutki strajków robotniczych w 1976 r.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Polaków miał wybór ich rodaka na papieża.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- J. Eisler, *Polskie miesiące, czyli kryzys(y) w PRL*, Warszawa 2008.
 A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Warszawa 1994.
 P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Warszawa 2014.
 P. Zuchniewicz, *Habemus papam*, Warszawa 2009.

Strajki robotnicze w Radomiu, Ursusie i Płocku w 1976 r. były pierwszą oznaką niezadowolenia społeczeństwa z polityki ekipy Gierka. Przedstawiciele opozycyjnej inteligencji zdecydowali się dołączyć do represjonowanych robotników w geście solidarności i udzielić im pomocy. W 1976 r. powstał Komitet Obrony Robotników, a niedługo później kolejne organizacje opozycyjne. Jakie cele wyznaczyła sobie rodząca się nowa opozycja antykomunistyczna? Jakie działania podejmowały władze, aby spacyfikować nastroje społeczne?

WYDARZENIA SIERPNIOWE

Koniec lat 70. przyniósł szybkie pogorszenie sytuacji ekonomicznej PRL wynikające z niewydolności komunistycznej gospodarki (więcej na ten temat w [Warto wiedzieć](#) na s. 219). Od 1979 r. spadał produkt krajowy brutto, a rząd nie był w stanie zatrzymać tego procesu. Wiosną 1980 r. kryzys gospodarczy stał się faktem. Polska przestała być wypłacalna i nie miała środków na spłatę rosnącego wciąż zadłużenia. Zapaść gospodarki powodowała zubożenie społeczeństwa, a w sklepach zaczęło brakować podstawowych towarów. Władze podnosiły ceny stopniowo, ponieważ obawiały się, że drastyczne podwyżki doprowadzą do wystąpień ludności, takich jak strajki w 1976 r. Nie powstrzymało to jednak wzrostu napięcia w społeczeństwie.

Latem 1980 r. zaczęły wybuchać strajki na Lubelszczyźnie. Rząd próbował gasić je poprzez doraźne podwyżki płac oraz obietnice poprawy sytuacji gospodarczej, lecz nie przyniosło to zamierzonych skutków. W połowie sierpnia zastrajkowały zakłady pracy w Szczecinie i Trójmieście. W Stoczni Gdańskiej doszło do wystąpień pracowników po zwolnieniu z pracy [suwnicowej](#) **Anny Walentynowicz**, działaczki Wolnych Związków Zawodowych.

14 sierpnia rozpoczął się strajk stoczniowców zainicjowany przez Bogdana Borusewicza, Jerzego Borowczaka, Bogdana Felskiego i Ludwika Prądzyńskiego. Wkrótce do protestujących dołączył **Lech Wałęsa**, który stanął na czele strajku.

Suwnicowa – osoba obsługująca suwnicę, rodzaj wykorzystywanego w stoczniach dźwigu.

Protestujący przedstawiali swoje żądania, wśród których znalazły się m.in. postulaty:

- ▶ przywrócenia do pracy Walentynowicz i Wałęsy,
- ▶ budowy Pomnika Poległych Stoczniovców 1970,
- ▶ podwyżki płac,
- ▶ zagwarantowania bezpieczeństwa strajkującym.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ANNA WALENTYNOWICZ

1929–2010

Pochodziła z Wołynia. Po II wojnie światowej znalazła się w Gdańsku. W 1950 r. rozpoczęła pracę w Stoczni Gdańskiej, początkowo jako spawaczka, a następnie suwnicowa. Brała czynny udział w strajkach w grudniu 1970 r. W 1978 r. została współzałożycielką

Wolnych Związków Zawodowych. Na początku sierpnia 1980 r., na kilka miesięcy przed osiągnięciem wieku emerytalnego, została zwolniona z pracy. Wydarzenie to stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu strajku w Stoczni Gdańskiej. W stanie wojennym została internowana. Jako działaczka WZZ, a następnie „Solidarności” początkowo współpracowała z Lechem Wałęsą, jednak później uznała jego politykę za zbyt ugodową wobec komunistów. Nie poparła też porozumień Okrągłego Stołu w 1989 r. Zginęła w katastrofie prezydenckiego samolotu w Smoleńsku 10 kwietnia 2010 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Dlaczego gospodarka PRL była niewydolna?

System gospodarczy narzucony przez komunistów określa się jako system centralnego planowania lub nakładowo-rozdzielczy. Opierał się na założeniu, że władza centralna kontroluje całość życia gospodarczego, a niemal wszystkie przedsiębiorstwa i zakłady produkcyjne są upaństwowione. Rząd sterował gospodarką, tworząc wieloletnie plany, w których określano wielkość produkcji i ceny poszczególnych towarów. W praktyce okazywało się, że ilość produkowanych dóbr nie odpowiadała zmieniającemu się zapotrzebowaniu społeczeństwa, a brak konkurencji nie wymuszał innowacji. Władze PRL przeznaczały wielkie sumy na przemysł ciężki, przez co brakowało środków na rozwój i wdrażanie nowoczesnych technologii. Obywatele mieli trudności z zakupem podstawowych produktów także z powodu niewydolności państwowego handlu. Codziennością stanowiło „załatwianie” towarów spod lady, kradzieże w zakładach pracy i łapówki. Dodatkowo bardzo duża część rodzimej produkcji, m.in. mięso czy węgiel, była kierowana po obniżonych cenach do ZSRS.

Omów podstawowe różnice między gospodarką centralnie planowaną a kapitalistyczną.

Puste półki sklepowe stawały się coraz częstszym widokiem już pod koniec lat 70. W kolejnej dekadzie należał już w PRL do codzienności.

■ fotografia, Polska, 1980 r.

Po rozmowach z dyrekcją stoczni i wyrażeniu przez nią zgody na niektóre postulaty część strajkujących odstąpiła od protestu. Jednak dzięki determinacji m.in. Aliny Pienkowskiej, Henryki Krzywonos i Anny Walentynowicz strajk był kontynuowany i przekształcił się w **strajk solidarnościowy** – dla uzyskania wspólnych celów wszystkich strajkujących. 16 sierpnia stoczniovcy w porozumieniu z robotnikami z ponad 20 innych zakładów powołali Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS), na czele którego stanął Lech Wałęsa. Następnego dnia MKS ogłosił **21 postulatów strajkowych** (zob. [tekst źródłowy](#) na s. 222).

Brama Stoczni Gdańskiej stała się głównym miejscem demonstracji podczas strajków sierpniowych. To tutaj okupujący zakład stoczniovcy mogli zobaczyć się z bliskimi albo wspólnie demonstrować z ludźmi zjeżdżającymi się z całego kraju, aby udzielić poparcia protestującym.

■ fotografia, Gdańsk, 1980 r.

■ POROZUMIENIA SIERPNIOWE

Strajk rozpoczęty w Stoczni Gdańskiej odbił się szerokim echem w całym kraju i przybrał charakter solidarnościowy, ponieważ strajkujący występowali w interesie nie tylko własnym, lecz także grup zawodowych, które nie mogły dołączyć się do strajku (np. służba zdrowia). Wkrótce MKS zrzeszał już kilkaset zakładów pracy na Pomorzu. W innych częściach kraju powstawały podobne organizacje.

Strajkujący stoczniovcy otrzymali ogromne wsparcie ze strony mieszkańców Trójmiasta i okolic, którzy dostarczali im żywność i potrzebne rzeczy, a także pomagali w kolportażu ulotek. Księża odprawiali pod bramą stoczni msze, które gromadziły tłumy sympatyków strajku. Na terenie tego zakładu odbywały się również występy artystów popierających robotniczy protest.

Władze PRL w przeciwieństwie do 1970 r. nie zdecydowały się na użycie siły wobec protestujących. Jako sygnatariusz Aktu końcowego KBWE (więcej zob. na s. 215–216) były zobligowane do wyrzeczenia się przemocy. Tymczasem obawa przed strajkiem generalnym, który groził całkowitym paraliżem gospodarczym, determinacja robotników oraz wsparcie, jakiego udzieliła im inteligencja, zmusiły rząd do poszukiwania dróg porozumienia. 21 sierpnia przybyła do Gdańska delegacja rządowa z wicepremierem Mieczysławem Jagielskim na czele, która rozpoczęła negocjacje ze strajkującymi. Następnego dnia do stoczni przyjechali warszawscy opozycjoniści z **Bronisławem Geremekiem** i **Tadeuszem Mazowieckim** na czele, którzy

PRZYCZYNY NIEZADOWOLENIA

- **Obietnice** składane przez ekipę Gierka okazały się niemożliwe do zrealizowania. Społeczeństwo czuło się oszukane.
- **Szykany wobec działaczy opozycyjnych** były prowadzone przez władze wbrew głoszonym hasłom otwartości i podpisanym zobowiązaniom międzynarodowym. Opozycjoniści byli zwalniani z pracy, a czasem też więzieni.
- **Propaganda sukcesu**, wszechobecna w rządowych mediach, kontrastowała z kryzysową rzeczywistością, co wykazywało zakłamanie władzy. Cenzura odrzucała publikacje krytyczne wobec rządzących.

Edward Gierek

- **Puste półki sklepowe** wynikały z nieustannych braków na rynku – zarówno produktów pierwszej potrzeby, jak i towarów przemysłowych. Jakość życia społeczeństwa nie rosła, a pod koniec lat 70. zaczęła się pogarszać.
- **Dorastające pokolenie powojennego wyżu demograficznego** potrzebowało nowych mieszkań, których niedobór – mimo ogromnych nakładów na budownictwo – był coraz bardziej odczuwalny.

- **Nieefektywny, centralny sposób zarządzania gospodarką**, charakterystyczny dla państw komunistycznych, prowadził do niedoborów, strat i niegospodarności. Produkt krajowy brutto po 1976 r. gwałtownie spadał, a więc bilans w handlu zagranicznym Polski był ujemny.
- **Rósł dług zagraniczny PRL** z powodu kredytów zaciągniętych na Zachodzie na inwestycje gospodarcze, które okazały się niefortunne i nierentowne. W wyniku tego spłata rat zadłużenia okazała się niemożliwa.

1965 r. 155 tys.
1970 r. 190 tys.
1975 r. 250 tys.
1980 r. 230 tys.

Year	Average number of employees per company (mln USD)
1971	1.5
1972	1.8
1973	3.0
1974	5.5
1975	8.5
1976	12.0
1977	15.0
1978	19.0
1979	24.0
1980	24.5

STRAJKI

Strajk rozpoczęty w Stoczni Gdańskiej wkrótce rozszerzył się na liczne zakłady we wszystkich województwach.

Lech Wałęsa

Anna Walentynowicz

POSTULATY STRAJKUJĄCYCH

■ Polityczne i społeczne

- **Postulat zakończenia represji** i przywrócenia do pracy zwolnionych ze względów politycznych był zasadniczą przyczyną wybuchu strajku.
- **Legalizacja niezależnych związków zawodowych** pozwoliłaby oficjalnie działać w PRL pierwszej masowej organizacji niekomunistycznej.
- **Wolność słowa i dostęp opozycji do mediów** złamałby dotychczasowy monopol komunistów na informacje i pozwoliłoby w radiu transmitować uroczystości religijne.

■ Ekonomiczne

- **Jawność i udział społeczeństwa w rządzeniu** państwem miały ułatwić wyprowadzenie go z kryzysu.
- **Dostosowanie zarobków do podwyżek cen** miało uchronić pracowników od ubóstwa wynikającego z inflacji.
- **Wprowadzenie wolnych sobót** miało objąć pracowników większości zakładów.

LICZBA ZAREJESTROWANYCH
KOMISJI ZAKŁADOWYCH 16 VIII 1980 ROKU

TEKST ŹRÓDŁOWY

21 POSTULATÓW MIĘDZYZAKŁADOWEGO KOMITETU STRAJKOWEGO

Treść postulatów Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego została ustalona w wyniku burzliwych dyskusji liderów protestu.

1. Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych, wynikająca z ratyfikowanej przez PRL Konwencji nr 87 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącej wolności związkowych.
2. Zagwarantowanie prawa do strajku oraz bezpieczeństwa strajkującym i osobom wspomagającym.
3. Przestrzegać zagwarantowaną w Konstytucji PRL wolność słowa, druku, publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań.
4. a) przywrócić do poprzednich praw: – ludzi zwolnionych z pracy po strajkach w 1970 i 1976, – studentów wydalonych z uczelni za przekonania,
b) zwolnić wszystkich więźniów politycznych (w tym Edmunda Zdrożyńskiego, Jana Kozłowskiego, Marka Kozłowskiego),
c) znieść represje za przekonania.
5. Podać w środkach masowego przekazu informację o utworzeniu Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego oraz publikować jego żądania.
6. Podjąć realne działania mające na celu wyprowadzenie kraju z sytuacji kryzysowej poprzez:
a) podawanie do publicznej wiadomości pełnej informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej,
b) umożliwienie wszystkim środowiskom i warstwom społecznym uczestniczenie w dyskusji nad programem reform.
7. Wypłacić wszystkim pracownikom biorącym udział w strajku wynagrodzenie za okres strajku jak za urlop wypoczynkowy z funduszu CRZZ¹.
8. Podnieść wynagrodzenie zasadnicze każdego pracownika o 2000 zł na miesiąc jako rekompensatę dotychczasowego wzrostu cen.
9. Zagwarantować automatyczny wzrost płac równoległe do wzrostu cen i spadku wartości pieniądza.
10. Realizować pełne zaopatrzenie rynku wewnętrznego w artykuły żywnościowe, a eksportować tylko i wyłącznie nadwyżki.
11. Wprowadzić na mięso i przetwory kartki – bony żywnościowe (do czasu opanowania sytuacji na rynku).

12. Znieść ceny komercyjne i sprzedaż za dewizy w tzw. eksporcie wewnętrznym.
13. Wprowadzić zasady doboru kadry kierowniczej na zasadach kwalifikacji, a nie przynależności partyjnej, oraz znieść przywileje MO, SB i aparatu partyjnego poprzez: zrównanie zasiłków rodzinnych, zlikwidowanie specjalnej sprzedaży itp.
14. Obniżyć wiek emerytalny dla kobiet do 50 lat, a dla mężczyzn do lat 55 lub [zaliczyć] przepracowanie w PRL 30 lat dla kobiet i 35 lat dla mężczyzn bez względu na wiek.
15. Zrównać renty i emerytury starego portfela² do poziomu aktualnie wypłacanych.
16. Poprawić warunki pracy służby zdrowia, co zapewni pełną opiekę medyczną osobom pracującym.
17. Zapewnić odpowiednią liczbę miejsc w żłobkach i przedszkolach dla dzieci kobiet pracujących.
18. Wprowadzić urlop macierzyński płatny przez okres trzech lat na wychowanie dziecka.
19. Skrócić czas oczekiwania na mieszkanie.
20. Podnieść diety z 40 zł do 100 zł i dodatek za rozłąkę.
21. Wprowadzić wszystkie soboty wolne od pracy. Pracownikom w ruchu ciągłym i systemie 4-brygadowym brak wolnych sobót zrekompensować zwiększonym wymiarem urlopu wypoczynkowego lub innymi płatnymi dniami wolnymi od pracy.

Postulaty strajkowe MKS zostały zapisane ręcznie na dwóch drewnianych tablicach przez Arkadiusza Rybickiego i Macieja Grzywaczewskiego. W 2003 r. tablice zamieszczono na Światowej Liście Dziedzictwa Kulturowego UNESCO jako jeden z najważniejszych dokumentów XX w.

■ fotografia, Gdańsk, VIII 1980 r.

¹ CRZZ – Centralna Rada Związków Zawodowych, w latach 1949–1980 naczelny organ zarządzający działalnością podległych władzy związków zawodowych.

² Stary portfel – świadczenia wypłacane osobom, które przeszły na emeryturę w latach 70., niewaloryzowane (niezwiększane) w związku ze wzrostem inflacji.

- ?** 1. Scharakteryzuj postulaty pod względem politycznym, społecznym i ekonomicznym.
2. Odszukaj informację, dlaczego strajkujący domagali się wprowadzenia kartek żywnościowych.

weszli w skład Komisji Ekspertów MKS. Ich działania wspierali także trójmiejscy prawnicy, wśród których był m.in. **Lech Kaczyński**.

Rozmowy między przedstawicielami rządu a członkami MKS-u toczyły się także w Szczecinie. W ciągu kolejnych dni w całej Polsce, m.in. we Wrocławiu, w Krakowie, Warszawie i Łodzi, wybuchaly strajki, których uczestnicy solidaryzowali się ze stoczniovcami. Przebiegające w napiętej atmosferze wydarzenia w Polsce relacjonowały zagraniczne media.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LECH WAŁĘSA

ur. 1943

Był działaczem opozycyjnym, politykiem i prezydentem Polski. Zdobył wykształcenie zawodowe jako elektryk. Od 1967 r. pracował w Stoczni Gdańskiej. Według IPN w latach 1971–1976 był zarejestrowany jako tajny współpracownik SB, ps. Bolek. Po zakończeniu kontaktów ze służbami komunistycznymi, pod koniec lat 70., zaangażował się w tworzenie Wolnych Związków Zawodowych i współpracował z działaczami KOR. Sam Wałęsa zaprzecza zarzutom współpracy z SB. W sierpniu 1980 r. przedostał się na teren Stoczni Gdańskiej i stanął na czele Komitetu Strajkowego, a następnie Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego, w którego imieniu podpisał porozumienia sierpniowe. Po utworzeniu NSZZ „Solidarność” został jej pierwszym przewodniczącym. W 1983 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Popadł w konflikt z częścią czołowych działaczy „Solidarności”, m.in. Anną Walentynowicz i Andrzejem Gwiazdą. W drugiej połowie lat 80. zaczął niezależnie od nich odtwarzać struktury związku i podjął dialog z władzami komunistycznymi. W 1989 r. był jednym z głównych uczestników obrad Okrągłego Stołu. Rok później został wybrany na prezydenta Polski. Piastował ten urząd do 1995 r. Doprowadził do wycofania z Polski w 1993 r. ostatnich stacjonujących wojsk rosyjskich. Proponował przy tym, aby nie drażnić Rosji niechętniej wejściu państw postkomunistycznych do NATO i utworzyć w Europie Środkowej odrębny sojusz – NATO-bis. Ostatecznie podjął jednak współpracę z NATO w ramach programu „Partnerstwo dla pokoju”, przygotowującego nowych kandydatów do wejścia do tego sojuszu.

Ostatecznie 31 sierpnia 1980 r. w Gdańsku zawarto tzw. **porozumienie sierpniowe**, które podpisali Mieczysław Jagielski oraz Lech Wałęsa. MKS reprezentował wówczas pracowników ok. 700 zakładów pracy. Dzień wcześniej podobny dokument został podpisany w Szczecinie, a 3 września w Jastrzębiu-Zdroju. Porozumienia sierpniowe zakładały zgodę strony rządowej na wszystkie 21 postulatów MKS-u. Tym samym trwający od 14 sierpnia strajk dobiegł końca.

■ „KARNAWAŁ »SOLIDARNOŚCI«”

Wśród 21 postulatów strajkowych MKS-u pierwszy dotyczył zgody władz na utworzenie niezależnych od nich wolnych związków zawodowych. Nazajutrz po podpisaniu porozumień sierpniowych stoczniovcy przystąpili do realizacji tego postulatu: MKS został przekształcony w Międzyzakładowy Komitet Założycielski (MKZ). Efektem działań MKZ-u było powstanie 17 września 1980 r. ogólnopolskiego **Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” (NSZZ „S”)**. Na jego czele stanął Lech Wałęsa, a funkcję wiceprzewodniczącego objął **Andrzej Gwiazda**. Tydzień później związek został zarejestrowany, choć spór dotyczący statutu przedłużał się do listopada.

Ponad 15 miesięcy legalnej działalności związku jest często określane jako **„karnawał »Solidarności«”**. Podczas niego społeczeństwo po raz pierwszy niemal zachłysnęło się wolnością. W mniej skrupowany sposób było można głosić swoje poglądy i opinie oraz sięgać po zakazane dotąd publikacje. Od kwietnia 1981 r. był wydawany „Tygodnik Solidarność” pod redakcją Tadeusza Mazowieckiego – jedno z nielicznych niezależnych od władz czasopism w PRL.

Podpisanie porozumień sierpniowych nastąpiło w Sali BHP Stoczni Gdańskiej. Lech Wałęsa złożył swój podpis na dokumencie charakterystycznym dużym długopisem z wizerunkiem papieża Jana Pawła II.

■ fotografia, Gdańsk, 31 VIII 1980 r.

„Solidarność” szybko stała się masowym ruchem społecznym, liczącym w szczytowym okresie działalności, latem 1981 r., ponad 10 mln członków. Na fali jej popularności zaktywizowały się niemal wszystkie grupy społeczne. Organizacje związkowe powstały zarówno w państwowych instytucjach i przedsiębiorstwach, zrzeszając ok. 80% pracowników, jak i wśród rolników i rzemieślników. W lutym 1981 r. zostało zalegalizowane Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS), a trzy miesiące później zarejestrowano **NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”**. Wciąż istniała też **Konfederacja Polski Niepodległej** (więcej o niej na s. 214). Do prób powołania „Solidarności” doszło nawet w Milicji Obywatelskiej i Wojsku Polskim, lecz zostały one udaremnione przez władze. Represje, jakie spadły na liderów organizacji opozycyjnych od wiosny 1981 r., dawały jednak widoczny znak, że polityka PZPR zmierza w kierunku rozwiązań siłowych.

■ POLITYKA WŁADZ WOBEK „SOLIDARNOŚCI”

Podpisanie porozumień sierpniowych doprowadziło do zmian na najwyższych stanowiskach władzy państwowej. W nocy z 5 na 6 września 1980 r. z funkcji I sekretarza KC PZPR ustąpił Edward Gierek, jako przyczynę podając zły stan zdrowia po przebytym zawale. Jego miejsce zajął **Stanisław Kania**, uważany za komunistę o liberalnych poglądach.

Zmiana na stanowisku I sekretarza nie oznaczała jednak, że władza będzie chętniej przyjmować postulaty „Solidarności”. Po odwołaniu Gierka stopniowo coraz silniejsze poparcie w partii zyskiwali zwolennicy rozwiązań siłowych, którym przewodził **gen. Wojciech Jaruzelski**. Już w końcu sierpnia 1980 r. Sztab Generalny Wojska Polskiego i Komitet Obrony Kraju rozpoczęły, zgodnie z zaleceniami płynącymi z Moskwy, prace nad wprowadzeniem w Polsce stanu wojennego.

Polityce rządzących sprzyjała stale pogarszająca się sytuacja ekonomiczna w kraju. Z czasem entuzjazm wywołany powstaniem „Solidarności” zaczął opadać, a w jego miejsce pojawiły się zmęczenie i zniechęcenie. Te nastroje były umiejętnie podsycane przez władze, które za pomocą kontrolowanych przez siebie mediów zrzucały odpowiedzialność za trudności ekonomiczne na strajkujących i „Solidarność”.

Od lutego 1981 r. zaczęły obowiązywać w Polsce kartki na mięso, a w kolejnych miesiącach **reglamentacją** objęto także przetwory mięsne, mąkę, masło, ryż, kaszę, środki czystości czy papier toaletowy. Ograniczenia

w dostępności podstawowych produktów pozwalały władzy występować w roli jedynej podmiotu gwarantującego zaspokojenie potrzeb ludności. Konstrukttywne propozycje rozmów ze strony „Solidarności” były przez władze konsekwentnie udaremniane i przedstawiane opinii publicznej jako wygórowane żądania.

WARTO WIEDZIEĆ

I Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”

We wrześniu i w październiku odbył się I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”. Jego obrady zostały podzielone na dwie tury: od 5 do 10 września i od 26 września do 7 października 1981 r. W zjeździe uczestniczyło ok. 900 delegatów z całego kraju. Wśród nich znalazło się ponad 60 współpracowników i informatorów SB, którzy przekazywali służbom PRL informacje dotyczące przebiegu obrad. Podczas pierwszej tury dyskutowano na temat struktur władzy związku i zmian w jego statucie. Czwartego dnia zjazdu zostało zredagowane *Posłanie do ludzi pracy krajów Europy Wschodniej* – odezwa, w której wyrażono solidarność ze wszystkimi mieszkańcami państw bloku wschodniego walczącymi o prawa człowieka i demokrację. W uchwalonym na zjeździe programie związku znalazły się odwołania do nauczania społecznego Jana Pawła II oraz papieskiego kazania dotyczącego kultury polskiej. Podczas drugiej tury zjazdu odbyły się wybory do władz związku. O stanowisko przewodniczącego ubiegali się: Lech Wałęsa, Marian Jurczyk, Andrzej Gwiazda i Jan Rulewski. Zwyciężył dotychczasowy przewodniczący po zdobyciu 55% głosów, co spełniło oczekiwania władz państwowych. Ponadto powołano Komisję Krajową, w której skład weszło 107 osób.

I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność” odbył się w dwóch turach: od 5 do 10 września i od 26 września do 7 października 1981 r. w gdańskiej hali „Olivia”. Jednym z jego ważniejszych wydarzeń było ogłoszenie *Posłania do ludzi pracy Europy Wschodniej*, w którym wzywano związkowców do wspólnej walki o wolność zrzeszania się.

■ fotografia, Gdańsk, 1981 r.

Co decydowało o samorządności związku zawodowego „Solidarność”?

Reglamentacja – ograniczenie dostępności wybranych towarów.

■ NAGRODA NOBLA DLA CZESŁAWA MIŁOSZA

W październiku 1980 r. ogłoszono decyzję o przyznaniu Literackiej Nagrody Nobla Czesławowi Miłoszowi. Poeta, pełniąc urząd dyplomatyczny w Paryżu, w 1951 r. porzucił pracę dla władz komunistycznych i wystąpił o azyl polityczny. Początkowo przebywał we Francji, gdzie współpracował z emigracyjnym pismem „Kultura”, redagowanym przez Jerzego Giedroycia. W 1960 r. przeprowadził się do USA, gdzie m.in. wykładał literaturę słowiańską na Uniwersytecie Harvarda. Podczas pobytu na emigracji napisał esej *Zniewolony umysł*, omawiający uzależnienie części inteligencji w państwach Europy Wschodniej od władz komunistycznych, oraz wiele wierszy krytykujących rządy oparte na przemoc. W Polsce twórczość Miłosza była zakazana, a poeta został oficjalnie potępiony przez najbardziej wpływowych literatów w PRL. Pojedyncze utwory tego twórcy ukazywały się tylko w drugim obiegu. Przyznanie mu Nagrody Nobla w roku, w którym powstała „Solidarność”, odebrano na całym świecie jako wyraz poparcia dla zmian zachodzących w Polsce. W uzasadnieniu swojego wyboru członkowie Akademii Szwedzkiej napisali, że Miłosz został uhonorowany za: *bezkompromisową wnikliwość w ujawnianiu zagrożenia człowieka w świecie pełnym gwałtownych konfliktów*. Nagroda Nobla otworzyła poecie drogę do polskich czytelników. Odtąd jego dzieła były już wydawane w ojczyźnie oficjalnie i miały wpływ na kształtowanie się poglądów opozycji demokratycznej. Miłosz przyjechał do Polski w 1981 r., a w 1993 r. przeprowadził się tu na stałe. Do końca życia mieszkał w Krakowie.

? Wyjaśnij, jakie międzynarodowe znaczenie miało przyznanie Czesławowi Miłoszowi Literackiej Nagrody Nobla.

Czesław Miłosz [1] odbierający Nagrodę Nobla z rąk króla Szwecji Karola XVI Gustawa [2].

• fotografia, Sztokholm, 10 XII 1980 r.

■ SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA

W 1980 r. władze PRL nie zdecydowały się na użycie siły wobec strajkujących. Tymczasem uwikłany w wojnę w Afganistanie (więcej na s. 241–242) i pogrążony w kryzysie ekonomicznym Związek Sowiecki nie był w stanie kontrolować sytuacji w Polsce. Sowieci ograniczyli się do niezapowiedzianych wcześniej manewrów wojskowych, które miały wykazać gotowość ZSRS do działania. Podczas specjalnej narady w Moskwie Leonid Breżniew wykluczył interwencję zbrojną, a jednocześnie starał się nakłonić polski rząd do samodzielnego zdławienia „Solidarności”. Gdy to nie przyniosło skutku, zaczęto rozważać wprowadzenie do Polski w grudniu 1980 r. 15 dywizji sowieckich. Dowiedzieli

się o tym Amerykanie za pośrednictwem współpracującego z nimi potajemnie członka Sztabu Generalnego Wojska Polskiego – **plk. Ryszarda Kuklińskiego**. Aby zapobiec sowieckiej inwazji, ustępujący ze stanowiska prezydent USA Jimmy Carter [czyt.: dżimi karter] zagroził ZSRS dalszymi sankcjami. W rezultacie Sowieci zaniechali interwencji zbrojnej w Polsce.

Kraje Europy Zachodniej – Wielka Brytania, Francja czy RFN – nie miały jednak jasnego stanowiska wobec wydarzeń w Polsce. Każdy z tych krajów borykał się ze swoimi problemami wewnętrznymi. Mimo często wyrażanych sympatii wobec wolnościowych dążeń Polaków w polityce międzynarodowej trzymano się wciąż zasady respektowania jałtańskiego podziału świata.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak doszło do powstania NSZZ „Solidarność”.
2. Podaj, dlaczego okres od sierpnia 1980 r. do grudnia 1981 r. jest nazywany „karnawałem »Solidarności«”.
3. Omów działania podjęte przez komunistów w celu ograniczania w społeczeństwie wpływów „Solidarności”.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Dzido, *Kobiety Solidarności*, Warszawa 2016.

R. Graczyk, *Demiurg, Biografia Adama Michnika*, Warszawa 2021.

R. Terlecki, *Solidarność 1980–1989. Polska droga do wolności*, Kraków 2018.

W sierpniu 1980 r. w całej Polsce wybuchły strajki, które doprowadziły do zawarcia między rządem a opozycją porozumień sierpniowych. Na tej podstawie doszło do legalizacji Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”. Okres od sierpnia 1980 r. do grudnia 1981 r. był w PRL czasem większych swobód. Komuniści nie zamierzali jednak dzielić się władzą ze społeczeństwem. Jakie działania podjęli, by ponownie przejąć pełnię władzy? Czy ich usiłowania przyniosły skutek?

WPROWADZENIE STANU WOJENNEGO W POLSCE

W niedzielę **13 grudnia 1981 r.** w porannym przemówieniu gen. Wojciech Jaruzelski ogłosił wprowadzenie stanu wojennego na terenie całego kraju. Jednocześnie poinformował o powstaniu **Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego (WRON)**, która przejęła władzę w Polsce. Oznaczało to wojskowy zamach stanu, gdyż WRON była organem niekonstytucyjnym, po latach uznanym w sądowym akcie oskarżenia za „grupę przestępczą o charakterze zbrojnym”.

Stan wojenny przyniósł zawieszenie działalności wszystkich organizacji, w tym „Solidarności”. Już w nocy z 12 na 13 grudnia rozpoczęła się błyskawiczna operacja milicyjno-wojskowa, w wyniku której zatrzymano i **internowano** ponad 10 tys. osób – najaktywniejszych członków „Solidarności”. Tylko nielicznym liderom opozycji udało się uniknąć aresztowania.

Po ogłoszeniu stanu wojennego na ulicach polskich miast pojawiły się czołgi i transportery opancerzone. Jednocześnie wprowadzono liczne obostrzenia, które miały wpływ na codzienne życie Polaków:

- ▶ obowiązywała godzina milicyjna (zakaz wychodzenia z domu między 22.00 a 6.00);
- ▶ zamknięto szkoły i uczelnie wyższe, zawieszono działalność wszystkich organizacji społecznych i kulturalnych;
- ▶ zmilitaryzowano zakłady pracy i instytucje;
- ▶ korespondencja podlegała cenzurze;

- ▶ kontrolowano rozmowy telefoniczne, anulowano połączenia międzymiastowe;
- ▶ wstrzymano wydawanie wszystkich gazet (z wyjątkiem „Trybuny Ludu” i „Żołnierza Wolności”).

Nałożone na społeczeństwo restrykcje sprawiły, że wielu Polaków, sparaliżowanych strachem, przyjęło bierną postawę wobec działań władz. Mimo to już w pierwszych dniach stanu wojennego wybuchały sporadyczne protesty, które były bezwzględnie tłumione przez milicję i wojsko. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło w **kopalni „Wujek” w Katowicach**. 16 grudnia 1981 r., podczas pacyfikacji strajku górni-

Przemówienie gen. Wojciecha Jaruzelskiego ogłaszające stan wojenny wyemitowano w telewizji i radiu 13 grudnia 1981 r. kilka razy. Nadawanie wszystkich innych programów było wstrzymane.

▪ fotografia, Polska, 13 XII 1981 r.

Internowanie – przymusowe zatrzymanie i osadzenie osób bez wyroku sądowego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOJCIECH JARUZELSKI

1923–2014

Był dowódcą wojskowym, działaczem partyjnym i politycznym. Pochodził z rodziny o szlacheckich korzeniach (herbu Ślepowron), która w trakcie wojny trafiła na Syberię. W czasie II wojny światowej przeszedł szlak bojowy 1 Armii Wojska Polskiego. Po wojnie rozpoczął karierę

polityczną w PZPR. W latach 1967–1968 współorganizował antysemickie czystki w wojsku. Jako minister obrony narodowej był współodpowiedzialny za masakrę robotników na Wybrzeżu w 1970 r. W lutym 1981 r. został mianowany premierem, a kilka miesięcy później I sekretarzem KC PZPR. W grudniu tego samego roku stanął na czele Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego i podjął decyzję o wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego. W 1985 r. został przewodniczącym Rady Państwa. Przyczynił się do przeprowadzenia obrad Okrągłego Stołu. W lipcu 1989 r. został wybrany przez sejm na prezydenta Polski. Piastował ten urząd przez niewiele ponad rok. Po 1990 r. wycofał się z aktywnej polityki, by ograniczyć się do roli komentatora i publicysty. Jaruzelski nigdy nie został pociągnięty do odpowiedzialności za swoje zbrodnie. Nie został także zdegradowany ani pozbawiony wysokich odznaczeń.

ków przez oddziały wojska i ZOMO (więcej o tej formacji w [ciekawostce](#) na s. 195), użyto ostrej amunicji. Z rąk funkcjonariuszy zginęło dziewięciu górników, a 23 zostało rannych. Z kolei w trakcie tłumienia protestu w kopalni „Manifest Lipcowy” w Jastrzębiu-Zdroju zostało rannych czterech górników. Strajki wybuchły także w takich bastionach „Solidarności” jak: Stocznia Gdańska, Stocznia Szczecińska, Huta Katowice i Fabryka Samochodów Ciężarowych w Lublinie.

Na ulicach wielu polskich miast, m.in. Gdańska, Krakowa, Poznania, Wrocławia czy Warszawy, organizowano manifestacje, które również spotykały się z brutalną reakcją wojska i milicji. Jedną z pierwszych i jednocześnie najmłodszych ofiar stanu wojennego był 20-letni Antoni Browarczyk, zabity podczas demonstracji w Gdańsku 17 grudnia 1981 r.

Wobec internowania głównych przywódców opozycji i bezwzględności służb mundurowych spontaniczne protesty zaczęły szybko gasnąć. Dodatkowo trudne zimowe warunki panujące w kraju oraz zakaz przemieszczania się i wszechstronna inwigilacja utrudniały organizowanie dużych wieców. Do 28 grudnia wszystkie strajki zostały wygaszone.

Wydarzenia w Polsce wywołały wstrząsliwe reakcje na Zachodzie. Wprawdzie szereg państw zastosował wobec PRL sankcje gospodarcze, to jednak bardziej uderzyły one w społeczeństwo niż we władzę. Zachodnie elity polityczne nie widziały w ówczesnych warunkach szans na dalsze funkcjonowanie „Solidarności”. Uważały, że sytuacja w Polsce jest jej wewnętrznym problemem, a ewentualne protesty na arenie międzynarodowej mogłyby doprowadzić do interwencji Związku Sowieckiego i eskalacji konfliktu. Z kolei społeczeństwa zachodnie, zwłaszcza niemieckie, zaczęły dostarczać szeroką pomoc materialną dla Polaków, rozdawaną za pośrednictwem Kościoła. Wsparcia opozycji potajemnie udzielał rząd USA.

Czołgi na ulicach największych polskich miast wywoływały atmosferę zastraszenia w okresie stanu wojennego.

• fotografia, Warszawa, 27 XII 1981 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PROKLAMACJA WOJSKOWEJ RADY
OCALENIA NARODOWEGO

Po przejęciu rządów w Polsce Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego wydała proklamację, w której uzasadniała potrzebę wprowadzenia stanu wojennego. Członkowie WRON wskazywali tym samym środowiska, które ich zdaniem były odpowiedzialne za podjęcie przez władzę radykalnych kroków.

Polki i Polacy! Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej!

Zwraca się do was Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego. Ojczyźnie naszej grozi śmiertelne niebezpieczeństwo. Antypaństwowe, wywrotowe działania sił wrogich socjalizmowi zepchnęły społeczeństwo na krawędź wojny domowej. Bezprawie, samowola i chaos rujnują gospodarkę, obezwładniają kraj, narażają suwerenność i byt biologiczny narodu.

Jawne już przygotowania reakcyjnego zamachu, groźba terroru doprowadzić może do przelewu krwi.

Wysiłki Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, rządu i organów administracji państwowej okazały się nieskuteczne. Apele o patriotyczną rozwagę i wszystkie akty dobrej woli są lekceważone. Agresywność sił antysocjalistycznych, nierzadko inspirowanych i wspieranych materialnie z zagranicy, godzi w konstytucyjne zasady ustroju, torpeduje porozumienie narodowe. Siły te pod szyldem NSZZ „Solidarność” bojkotują rozmyślnie inicjatywy mogące przyczynić się do wyprowadzenia Polski z kryzysu.

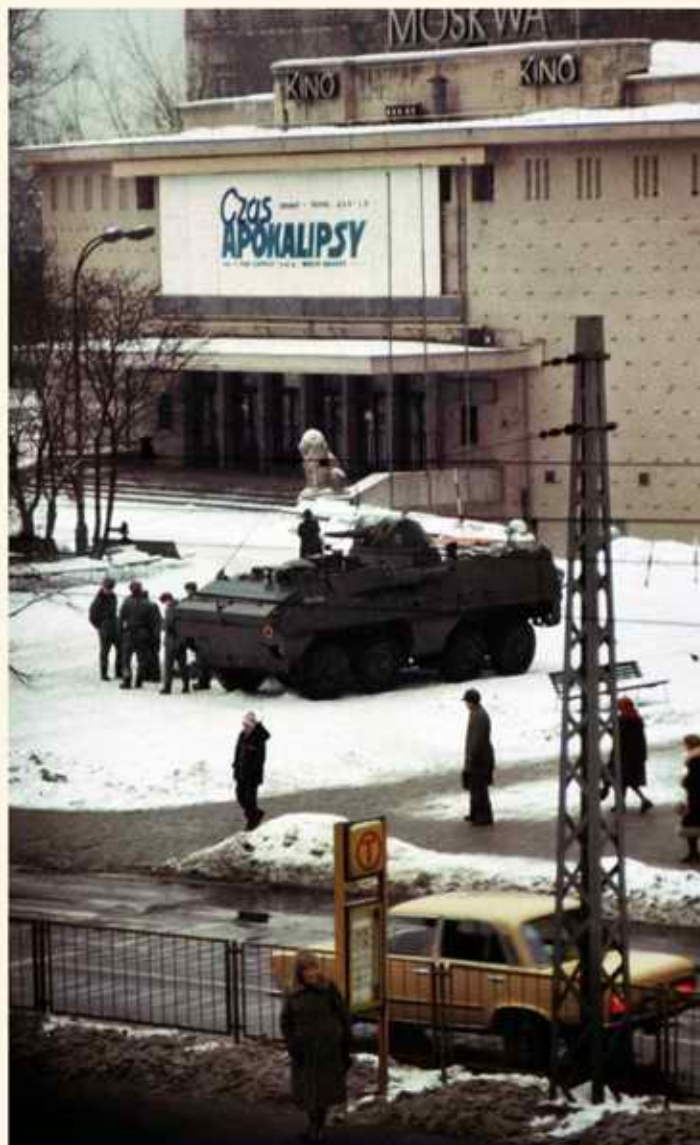
Czas zejść z drogi klęski, zapobiec narodowej zgubie.

Czas na stanowcze działania w imię wyższej konieczności. Natychmiastowo zapewnione być musi wykonywanie i poszanowanie decyzji legalnych władz i organów państwowych, dyscyplina, ład i porządek.

Powodując się nadrzędnym interesem narodowym i powagą historycznej chwili Rada Państwa na mocy art. 33 ust. 2 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wprowadziła z dniem 13 grudnia 1981 roku stan wojenny na obszarze całego kraju.

Ograniczenia, jakie niesie ze sobą stan wojenny, są na okres przejściowy niezbędne. Zrozumie to każdy, kto chce zapobiec rozkładowi państwa oraz umożliwić kontynuację reform sprawowania władzy oraz systemu gospodarki, kto chce socjalistycznej odnowy.

Źródło: „Trybuna Ludu” 13 XII 1981, s. 1.

Zdjęcie Chrisa Niedenthala [czyt.: kriza nidentala], brytyjskiego reportera polskiego pochodzenia, przedstawia transporter opancerzony pod kinem „Moskwa” w Warszawie, w którym był wyświetlany film *Czas apokalipsy* w reżyserii Francisca Forda Coppoli. Ta fotografia stała się symbolem stanu wojennego, ponieważ zestawienie tytułu filmu, nazwy kina i ciężkiego wozu bojowego doskonale oddawało sytuację w Polsce po 13 grudnia 1981 r.

■ fotografia, Warszawa, 14 XII 1981 r.

1. Scharakteryzuj i oceń argumentację przedstawioną przez WRON.
2. Określ, jakie zarzuty wobec „Solidarności” znalazły się w proklamacji.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób zdjęcie Chrisa Niedenthala obrazuje postanowienia deklaracji WRON.

■ PODZIEMIE POLITYCZNE W OKRESIE STANU WOJENNEGO

Pomimo szeroko zakrojonej akcji aresztowania przywódców opozycji część z nich – m.in. Zbigniew Bujak, Bogdan Lis i Władysław Frasyniuk – uniknęła internowania i ukrywała się przed władzami. 22 kwietnia pozostający na wolności działacze powołali **Tymczasową Komisję Koordynacyjną (TKK) NSZZ „Solidarność”**, która ogłosiła, że jest gotowa negocjować z rządzącymi uwolnienie wszystkich internowanych. Zapowiedziała też, że jeśli nastąpi delegalizacja „Solidarności”, związek odpowie strajkiem generalnym. Z początkiem maja w Gdańsku powstał **Regionalny Komitet Koordynacyjny z Bogdanem Borusewiczem i Aleksandrem Hallem** na czele. Wkrótce w innych regionach kraju stworzono analogiczne struktury, które podjęły współpracę z TKK.

W czerwcu 1982 r. we Wrocławiu w wyniku rozłamu w dolnośląskiej „Solidarności” powstała podziemna **„Solidarność Walcząca”** z Kornelem Morawieckim na czele, głosząca program antykomunistyczny i niepodległościowy, o które chciała walczyć radykalnymi metodami.

Działacze podziemnej „Solidarności” zdołali na wiosnę 1982 r. zorganizować największe manifestacje podczas całego stanu wojennego. Demonstracje 1 i 3 maja oraz 31 sierpnia 1982 r. były dowodem dla władzy, że społeczeństwo otrząsnęło się już z szoku pierwszych miesięcy stanu wojennego. Wszystkie protesty były jednak brutalnie tłumione przez milicję, która nie wahała się używać ostrej amunicji. Ze szczególną

brutalnością ZOMO i milicja zaatakowały uczestników pokojowej demonstracji w Lubinie, zorganizowanej w drugą rocznicę podpisania porozumień sierpniowych, 31 sierpnia 1982 r. W czasie protestów od kul zginęły trzy osoby, a kilkadziesiąt zostało rannych. Tego dnia podczas demonstracji ulicznych w całej Polsce zginęło aż siedem osób. W sumie według aktualnych ustaleń stan wojenny kosztował życie co najmniej 56 ofiar śmiertelnych.

■ ZAMACH NA JANA PAWŁA II

13 maja 1981 r. w Watykanie doszło do zamachu na Jana Pawła II. Wydarzyło się to podczas audiencji generalnej na placu św. Piotra, gdy papież pozdrawiał wiernych z samochodu. Zamachowiec, pochodzący z Turcji Mehmet Ali Ağca [czyt.: agcza], oddał dwa strzały. Lekarzom udało się uratować życie papieża.

Zamach odbił się szerokim echem na całym świecie, szczególnie w Polsce. Niedoszły zabójca został ujęty i aresztowany. W grudniu 1983 r. Jan Paweł II odwiedził go w celi, gdzie rozmawiał z nim na osobności i udzielił mu przebaczenia. W 1999 r. zwrócił się do rządu włoskiego o ułaskawienie zamachowca. Zleceniodawcy zabójstwa papieża nigdy nie zostali ustaleni. Ali Ağca był działaczem tureckiej nacjonalistycznej organizacji terrorystycznej Szare Wilki. Podczas śledztwa wielokrotnie zmieniał swoje zeznania. Jedną z teorii mówi o zaangażowaniu zamachowca przez bułgarskie służby specjalne działające na polecenie władz Związku Sowieckiego.

Pięciu wspaniałych to legendarne zdjęcie internowanych działaczy „Solidarności” w areszcie na Białoleścu. Od lewej widoczni: Henryk Wujec [1], Lech Dymarski [2], Janusz Onyszkiewicz [3], Jacek Kuron [4] i Jan Rulewski [5]. Zdjęcie zostało wykonane w tajemnicy przed strażnikami i przemycone na zewnątrz na znak, że internowani nie dali się złamać władzy.

■ fotografia, Białoleś, XII 1981 r.

Ranny Jan Paweł II osunął się w ramiona swojego sekretarza. Kule, które przeszły ciało papieża, raniły jeszcze dwie turystki, jednak ostatecznie w wyniku zamachu nikt nie zginął.

■ fotografia, Watykan, 13 V 1981 r.

? Odszukaj informacje na temat innego zamachu na życie Jana Pawła II.

■ ZAKOŃCZENIE STANU WOJENNEGO

Stan wojenny został zawieszony w grudniu 1982 r. W czerwcu następnego roku z drugą pielgrzymką do ojczyzny przybył Jan Paweł II. Jednym z warunków, jakie postawił władzom przed przyjazdem, było formalne zniesienie stanu wojennego. 22 lipca 1983 r., miesiąc po wizycie papieża, rząd PRL wywiązał się z tego zobowiązania i zakończył stan wojenny.

Komuniści próbowali wykonywać pojednawcze gesty pod adresem opozycji, ogłaszając w 1983 i 1984 r. (z okazji 40-lecia PRL) amnestie dla więźniów politycznych, lecz miały one bardzo ograniczony charakter. Władze starały się także odbudować pozycję Polski na arenie międzynarodowej. Mimo to próby nawiązania współpracy gospodarczej z państwami zachodnimi nie przyniosły większych sukcesów.

Podejmowane przez polski rząd działania nie były już w stanie ani naprawić fatalnej sytuacji gospodarczej, ani unormować nastrojów społecznych. „Wojna polsko-jaruzelska” – jak Polacy nazywali często stan wojenny, podkopała resztki zaufania do rządzących. Niechęć społeczeństwa szczególnie ogniskowała się na „organach porządkowych” – wojsku i milicji. Zakończenie stanu wojennego wcale nie oznaczało zaprzestania represji wobec opozycji. Wciąż na porządku dziennym były pacyfikacje demonstracji, stosowanie podsłuchów, szantaże, pobicia, a nawet mordy. Według szacunków w latach 80. z rąk ZOMO, SB i wojska zginęło łącznie ponad 100 osób. Szczególnym wstrząsem dla społeczeństwa stało się bestialskie zamordowanie w październiku 1984 r. kapelana „Solidarności”, księdza Jerzego Popiełuszki. Jego

Rodzina Lecha Wałęsy, żona Danuta i syn Bogdan, podczas uroczystości odbierania w Oslo Pokojowej Nagrody Nobla. Sam laureat nie zdecydował się na udział w uroczystości w obawie, że władze PRL utrudnią mu powrót do Polski.

■ fotografia, Oslo, 10 XII 1983 r.

zmasakrowane ciało wydobyto we Włocławku z Wisły, jednak proces zabójców – funkcjonariuszy SB – nie ujawnił prawdziwych zleceńodawców mordu.

■ SYTUACJA OPOZYCJI W STANIE WOJENNYM

Zdziesiątkowana aresztowaniami i represjami „Solidarność” przetrwała stan wojenny w podziemiu (zob. też [ciekawostka](#) na s. 231). W 1983 r. jej działacze przystąpili do odbudowy struktur i przywracania znaczenia swojej organizacji. Pozycję „Solidarności” szczególnie wzmocniło przyznanie Lechowi Wałęsie **Pokojowej Nagrody Nobla** tego roku. Opozycja mogła też liczyć na wsparcie Jana Pawła II. Pielgrzymki papieża do ojczyzny w latach 1983 i 1987, podczas których w swoich kazaniach wielokrotnie nawiązywał do dziedzictwa Sierpnia '80, tchnęły nową nadzieję w pogrążone w marazmie społeczeństwo. Jednak dopiero w 1986 r. wyszła na wolność większość przetrzymywanych jeszcze więźniów politycznych (łącznie ponad 200 osób). W tym samym roku działacze „Solidarności” zaczęli ujawniać

POSTAĆ HISTORYCZNA

JERZY POPIEŁUSZKO

1947–1984

Duchowny, kapelan „Solidarności”, błogosławiony Kościoła katolickiego. Świecenia kapłańskie przyjął w 1972 r. Kilka lat później został wikariuszem parafii św. Stanisława Kostki w Warszawie. Jako duszpasterz był wychowawcą i nauczycielem. W 1980 r. brał udział w strajku w Hucie Warszawa. Po powstaniu „Solidarności” aktywnie włączył się w jej działania. W okresie stanu wojennego organizował pomoc dla internowanych i ich rodzin. Od 1982 r. celebrował comiesięczne msze św. w intencji ojczyzny, którym towarzyszyły wielkie wiece poparcia dla „Solidarności”. W następnym roku zainicjował pielgrzymkę ludzi pracy na Jasną Górę. Jego działalność polityczna i kazania, w których nawoływał do poszanowania praw człowieka przez władze, sprawiły, że wielokrotnie był poddawany szykanom i prowokacjom ze strony aparatu bezpieczeństwa. W nocy z 18 na 19 października 1984 r. został uprowadzony i zamordowany przez funkcjonariuszy SB. W 2010 r. doszło do jego beatyfikacji.

struktury związku, aby postawić władze przed faktem dokonanym. W 1987 r. w miejsce podziemnej TKK powstała półjawna **Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność”**. W drugim obiegu kontynuowano wydawanie pism opozycyjnych oraz literatury zakazanej w PRL. Polacy mieli także dostęp do niektórych niezależnych mediów nadających z zagranicy, takich jak Radio Wolna Europa czy Głos Ameryki. Na falach radiowych tych stacji bądź z wykorzystaniem nielegalnych nagrań były rozpowszechniane utwory bardów podziemia: Przemysława Gintrowskiego, Jacka Kaczmarskiego i Jacka Kleyffa [czyt.: klejfa]. Wykonywana przez Jacka Kaczmarskiego pieśń *Mury* stała się symbolem oporu przeciw systemowi i hymnem pokolenia lat 80. Twórcy kultury bojkotowali oficjalny obieg (w tym telewizję), stąd wiele wystaw i spektakli odbywało się w kościołach.

Pomimo zakończenia stanu wojennego komunistów wciąż prowadzili działania mające na celu rozbić opozycję. W 1984 r. utworzono zależne od władz **Ogólnopolskie Porozumienie Związków Zawodowych (OPZZ)**. Cały czas tropiono też działaczy opozycji, których nie udało się wcześniej zatrzymać.

WARTO WIEDZIEĆ

Młodzież przeciwko komunizmowi

W kryzysowych latach 80. niechęć do systemu komunistycznego była wśród polskiej młodzieży powszechna, a w działania przeciwko systemowi zaangażowały się bardzo różnicowane środowiska młodzieżowe.

Ważnym ośrodkiem patriotycznej pracy wychowawczej wśród młodzieży było reaktywowane niezależne harcerstwo, a także kościelny ruch oazowy. Działania ścigane przez komunistyczną milicję i SB podejmowała antykomunistyczna Federacja Młodzieży Walczącej czy anarchistyczny Ruch Społeczeństwa Alternatywnego. Wydawały one i kolportowały niezależną prasę i broszury, wykonywały antykomunistyczne graffiti i organizowały nielegalne demonstracje. Pacyfistyczny Ruch Wolność i Pokój prowadził powszechną akcję bojkotu przymusowej służby w armii PRL.

Jednym z najbardziej oryginalnych ruchów antykomunistycznych w PRL była Pomarańczowa Alternatywa, która powstała na początku lat 80. we Wrocławiu w tamtejszym środowisku studenckim. Jej działalność polegała głównie na organizacji słynnych happeningów, podczas których wyśmiewano działania rządu i oficjalny przekaz propagandowy. Ich uczestnicy często przebrali się za krasnoludki, aby ośmieszyć milicjantów zmuszonych do ścigania bajkowych postaci. Happeningi były organizowane z okazji zmyślonych świąt lub rocznic, np. Święta Garnków, Dnia Tajniaka czy Święta Rewolucji Krasnoludków. Z czasem te akcje odbywały się nie tylko we Wrocławiu, lecz także w Warszawie, Lublinie i Łodzi. Do największych happeningów należały m.in. akcje: *Precz z upałami* (widoczna na fotografii) czy *Klepanie biedy*, polegająca na wspólnym uderzaniu pałkami w tabliczki z napisem *Bieda*.

Wyjaśnij, dlaczego zwalczanie działalności Pomarańczowej Alternatywy było kłopotliwe dla służb bezpieczeństwa.

CIEKAWOSTKA

Kobiety „Solidarności”

W pierwszych dniach stanu wojennego w więzieniach i ośrodkach internowania znaleźli się liczni przywódcy „Solidarności”, głównie mężczyźni. W tej trudnej sytuacji – podobnie jak podczas strajków w 1980 r. – wielką aktywnością wykazały się kobiety, które przed stanem wojennym stanowiły 54% członków „Solidarności”. Dzięki ich determinacji powstał m.in. „Tygodnik Mazowsze” – największe czasopismo opozycyjne, którego redaktorką naczelną była przez wiele lat Helena Łuczywo.

Duża grupa kobiet działających w „Solidarności” zajmowała się także m.in. kolportażem opozycyjnych pism czy elementów nielegalnych radiostacji. Tego typu zakazane materiały były często ukrywane w torbach na zakupy, a nawet wózkach dziecięcych czy specjalnie przygotowanych ubraniach, które ułatwiały przenoszenie „bibuły” pod pozorem ciąży. Podczas całego stanu wojennego ok. 300 kobiet było internowanych w ośrodku w Goldapi. Wiele innych za działalność opozycyjną skazano na kary więzienia.

Happening *Precz z upałami* został zorganizowany w lipcu 1987 r. we Wrocławiu. Jego uczestnicy nosili koszulki z pojedynczymi literami. Często jednak litera „U” gubiła się w tłumie. Tak powstało hasło *Precz z upałami*, które było dla wszystkich czytelnym sprzeciwem wobec milicji.

■ fotografia, Wrocław, lipiec 1987 r.

■ SYTUACJA GOSPODARCZA

W latach 80. narastał kryzys gospodarczy. Po zniesieniu stanu wojennego wiele podstawowych towarów, takich jak żywność, tytoń, proszek do prania czy benzyna, wciąż objętych było reglamentacją. Jednak nawet te, na które nie obowiązywały kartki, m.in. papier toaletowy, stały się deficytowe, a półki sklepowe niemal całkowicie opustoszały.

Pogłębiało się ubóstwo znacznej części ludności, zmuszanej do ciągłych wyrzeczeń i stania w długich kolejkach po produkty codziennego użytku. Aby nabyć artykuły przemysłowe, takie jak meble, pralki, lodówki czy dywany, zdeterminowani ludzie stali w kolejkach nawet kilka dni i nocy. Reglamentacja była stopniowo wycofywana dopiero od 1986 r., jednak kartki na mięso obowiązywały aż do 1989 r.

Dodatkowym czynnikiem osłabiającym gospodarkę było stale rosnące zadłużenie zagraniczne. W 1989 r. osiągnęło ono kwotę 40 mld dolarów. Zachodni wierzyciele uzależniali negocjacje kredytowe od ponownej

legalizacji „Solidarności”, lecz gen. Jaruzelski nie planował spełnić tego postulatu. Powszechny marazm i brak perspektyw przyniósł falę emigracji. Ponadto wiele osób związanych z „Solidarnością” w ramach represji było wyrzucanych z pracy i nie widziało dla siebie przyszłości w kraju. W drugiej połowie lat 80. z Polski wyjechał blisko 1 mln osób, wśród których było wiele z wyższym wykształceniem. Władze PRL przyzywały na takie wyjazdy, gdyż kraj opuszczali obywatele najbardziej krytyczni wobec komunizmu.

■ PRÓBY NAPRAWY POLSKIEJ GOSPODARKI

Pogłębiający się kryzys państwa zmusił rządzących do podjęcia prób ratowania sytuacji gospodarczej. Pierwsze zmiany, wdrożone przez rząd gen. Jaruzelskiego w ramach tzw. **I etapu reformy gospodarczej** w latach 1982–1985, zakładały m.in. urealnienie cen w stosunku do cen światowych, zmianę systemu podatkowego i zwiększenie nakładów na przemysł zbrojeniowy. Działania te nie przyniosły jednak poprawy sytuacji. W 1985 r. Wojciech Jaruzelski ustąpił z funkcji premiera i przekazał kierowanie Radą Ministrów ekonomistcie **Zbigniewowi Messnerowi**.

Nowy szef rządu przygotował w 1987 r. **II etap reformy gospodarczej**. Aby uzyskać akceptację społeczeństwa dla jej wdrożenia, Messner zorganizował referendum. Odsetek negatywnych odpowiedzi był tak duży, że władze nie zdecydowały się na sfalszowanie wyników i przyznały się do porażki. W tym czasie gospodarka PRL w coraz szybszym tempie pogrążała się w kryzysie, stąd lata 80. pod względem wskaźników gospodarczych zaliczały się do najgorszych dekad w powojennej historii Polski.

W maju i sierpniu 1988 r. kraj ogarnęła kolejna fala strajków, a jednym z postulatów protestujących była ponowna legalizacja NSZZ „Solidarność”. Nowy rząd PRL, na którego czele we wrześniu 1988 r. stanął **Mieczysław F. Rakowski**, próbował zrealizować w Polsce tzw. wariant chiński, czyli wprowadzić „socjalizm rynkowy” przy jednoczesnym zachowaniu dla PZPR władzy politycznej. W tym celu w grudniu 1988 r. została uchwalona bardzo liberalna ustawa o działalności gospodarczej, zwana **ustawą Wilczka** (od nazwiska jej inicjatora, ministra przemysłu Mieczysława Wilczka), kładąca podwaliny pod **wolny rynek** w Polsce. Zgodnie z nią w gestii państwa miały pozostać decyzje dotyczące wydobywania surowców naturalnych, handlu bronią czy produkcji spirytusu. 31 stycznia 1989 r. przyjęto ustawę o prawie bankowym, a 15 marca tego roku zalegalizowano handel obcymi walutami. Podjęte działania

CIEKAWOSTKA

Ucieczka z PRL

Trudna sytuacja ekonomiczna i brak swobód obywatelskich skłaniały wielu Polaków w latach 80. do emigracji na Zachód. Najbardziej dramatyczny przebieg miała zorganizowana w 1985 r. ucieczka dwóch nastoletnich braci Adama i Krzysztofa Zielińskich z miejscowości Żyraków. Chłopcy ukryli się pod samochodem ciężarowym, aby na promie przedostać się do Szwecji. Władze PRL chciały za wszelką cenę sprowadzić ich z powrotem do kraju, jednak Szwedzi przyznali im azyl i otoczyli ich opieką. Ucieczka braci Zielińskich była wizerunkowym ciosem dla polskiego rządu, próbującego odbudować pozycję kraju po zniesieniu stanu wojennego.

300 mil do nieba to film, który powstał w 1989 r. na podstawie historii ucieczki braci Zielińskich. Losy młodych polskich imigrantów zostały w nim nieco zmienione, łącznie z celem emigracji, którym w filmie stała się Dania, a nie Szwecja.

■ fotos filmowy, Polska, 1989 r.

nie umocniły poparcia dla władzy, a większość Polaków nadal uważała za najważniejsze zalegalizowanie „Solidarności”. Próby podzielenia opozycji, m.in. poprzez propozycje wejścia niektórych jej działaczy do rządu, również nie przyniosły rezultatu. Zapowiedziana przez Rakowskiego na 1 listopada 1988 r. likwidacja, rzekomo ze względów ekonomicznych, kolebki „Solidarności” – Stoczni Gdańskiej – spotkała się z powszechną dezaprobatą i została uznana za atak na związek.

■ POCZĄTEK DIALOGU WŁADZY Z OPOZYCJĄ

Pomimo braku zgody na ponowną legalizację „Solidarności” władze nie mogły dłużej ignorować istnienia w Polsce zorganizowanej opozycji. Pozycję komunistów osłabiało to, że w ZSRS postępowała już liberalizacja zainicjowana przez tamtejszego przywódcę Michaiła Gorbaczowa (więcej na ten temat na s. 243). W tej sytuacji strona rządowa zdecydowała się na rozpoczęcie dialogu z opozycją. Pierwsze spotkanie Lecha Wałęsy z ówczesnym ministrem spraw wewnętrznych, gen. Czesławem Kiszczakiem, wraz z towarzyszącymi im abp. Jerzym Dąbrowskim i Stani-

ławem Cioskiem, odbyło się 1 sierpnia 1988 r. Podjęto wówczas temat rozmów **okrągłego stołu**, które miałyby służyć szukaniu dróg wyjścia z kryzysu. Kiszczak chciał zaprosić do niego osoby związane z „Solidarnością”, ale już nie „Solidarność” jako związek, ponieważ władza komunistyczna odrzucała możliwość jego ponownej legalizacji. Komuniści nie wyrażali również zgody na występowanie w każdym zakładzie pracy dwóch związków zawodowych: OPZZ i „Solidarności”. W tej sytuacji nie doszło do porozumienia. Ponowne spotkanie, przeprowadzone we wrześniu 1988 r. w **Magdalence**, również zakończyło się fiaskiem.

Przełomem w rozmowach władzy z opozycją okazała się zorganizowana w telewizji **30 listopada 1988 r.** debata szefa OPZZ **Alfreda Miodowicza** z Lechem Wałęsą, która zakończyła się spektakularnym zwycięstwem szefa „Solidarności”. W efekcie władze zostały zmuszone do rozmów z opozycją. Kontynuowano je w Magdalence, gdzie przygotowano grunt pod przyszłe zmiany polityczne w kraju. W styczniu 1989 r. X Plenum KC PZPR opowiedziało się za wprowadzeniem **pluralizmu politycznego**. Był to ważny krok w kierunku przemian ustrojowych w Polsce.

Okrągły stół – formuła rozmów, w której wszyscy uczestnicy dyskusji traktowani są jako równorzędni partnerzy.

Pluralizm polityczny – zasada funkcjonowania państwa demokratycznego, która zakłada istnienie przynajmniej dwóch partii politycznych rywalizujących o władzę.

Debata Alfreda Miodowicza **1** z Lechem Wałęsą **2** była dla przewodniczącego „Solidarności” pierwszą od 1981 r. okazją, żeby wystąpić w telewizji. Współpracownicy Wałęsy zażądali, aby między rozmówcami umieszczony był zegar, którego obserwacja miała udowodnić, że transmisja nie jest cenzurowana przez władze.

• fotografia, Warszawa, 30 XI 1988 r.

ĆWICZENIA

1. Omów, jak wprowadzenie stanu wojennego wpłynęło na życie codzienne Polaków.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób opozycja antykomunistyczna przetrwała okres stanu wojennego.
3. Przedstaw sytuację gospodarczą Polski w latach 1981–1988.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Korkuć, F. Musiał, J. Szarek, *Po dwóch stronach barykady*, Kraków 2007.

A. Zawistowski, *Bilety do sklepu. Handel reglamentowany w PRL*, Warszawa 2017.

Podsumowanie rozdziału IV

Polska i Polacy po II wojnie światowej

1 Początki władzy komunistów w Polsce

- 22 lipca 1944 r. został ogłoszony Manifest PKWN. 31 grudnia 1944 r. PKWN został przekształcony w Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej.
- W styczniu 1945 r. Leopold Okulicki rozwiązał strukturę Armii Krajowej, a w marcu 16 przywódców polskiego podziemia zostało aresztowanych i wywiezionych do Moskwy.
- W czerwcu 1945 r. powołano Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej.
- Rok później zostało sfalszowane referendum ludowe, dotyczące likwidacji senatu, nacjonalizacji przemysłu i reformy rolnej oraz przebiegu nowej granicy zachodniej.
- 19 stycznia 1947 r. odbyły się wybory do sejmiku, w których zwyciężyli komuniści. Sejm wybrał na prezydenta Bolesława Bierut, a premierem został Józef Cyrankiewicz.
- W grudniu 1948 r. komuniści utworzyli Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR). Na jej czele stanął Bierut.
- Członkowie podziemia niepodległościowego, którzy prowadzili działalność partyzancką przeciwko komunistycznym władzom, nazywani są dziś żołnierzami wyklętymi.

2 Powojenna odbudowa

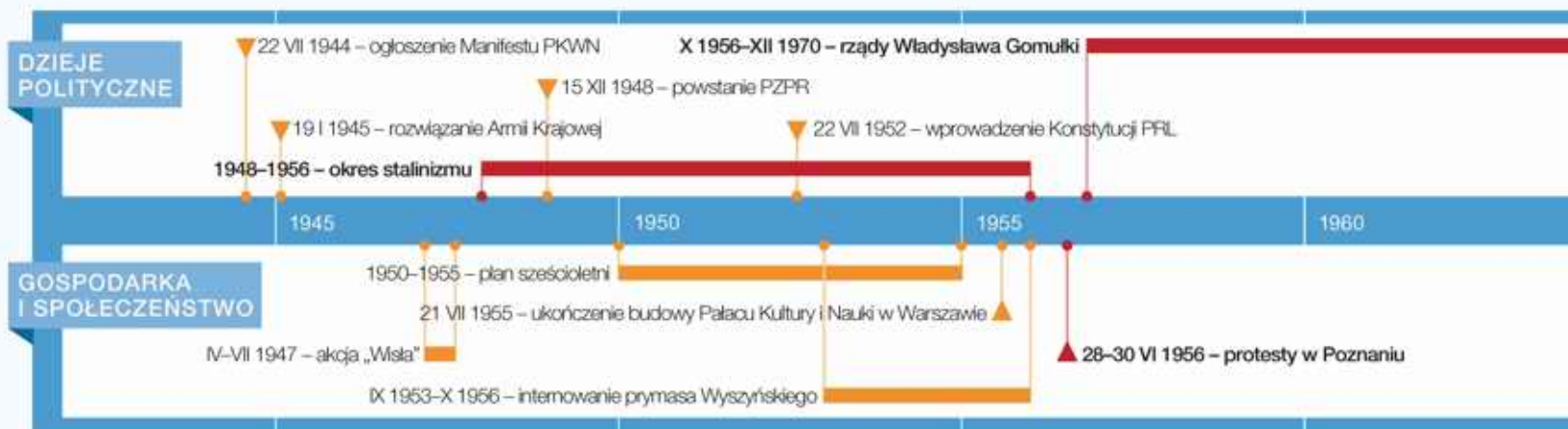
- Po II wojnie światowej Polska była najbardziej zrujnowanym państwem w Europie. Śmierć poniosło ok. 6 mln obywateli, w tym ok. 3 mln polskich Żydów.
- Po 1945 r. znacząco zmieniły się granice Rzeczypospolitej. Kresy Wschodnie z Wilnem i Lwowem zostały włączone do ZSRS. Do Polski przyłączono Ziemię Zachodnią i Północną: Pomorze Zachodnie, Śląsk, ziemię lubuską, Warmię, Mazury i Gdańsk. Tereny te objęła ogromna akcja zasiedlenia, zagospodarowania i polonizacji.
- W pierwszych latach po wojnie doszło do masowych przesiedleń ludności. Niemcy opuszczali ziemie przyznane Polsce, na ich miejsce przybywali Polacy i Ukraińcy z Kresów Wschodnich. Do Polski powróciła część emigrantów z Zachodu i wywiezieni na roboty do Niemiec.
- W 1944 r. komuniści przeprowadzili reformę rolną i doprowadzili do nacjonalizacji przemysłu i większości handlu.
- Gospodarka Polski opierała się na centralnym planowaniu. Tworzono wieloletnie plany określające kierunki rozwoju.

3 Polska w czasach stalinizmu

- W latach 1948–1956 wdrażano w Polsce stalinowskie rozwiązania ustrojowe i gospodarcze wzorowane na ZSRS.
- 22 lipca 1952 r. uchwalono nową polską konstytucję. Wprowadzała ona nową nazwę państwa: Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL), a także likwidowała trójpodział władzy i urząd prezydenta.
- W rządzonej przez komunistów Polsce trwały prześladowania m.in. wobec żołnierzy podziemia niepodległościowego, duchownych oraz dawnych sanacyjnych działaczy politycznych, ludowców, narodowców, a nawet socjalistów, jeśli nie zgadzali się na współpracę z nowymi władzami.
- Na czele polskiego Kościoła stał prymas Stefan Wyszyński, którego za sprzeciw wobec polityki komunistów w czasach stalinizmu internowano.
- W kulturze polskiej okresu powojennego dominował realizm socjalistyczny (socrealizm). Dzieła literackie, filmowe i malarskie miały wychwalać ustrój socjalistyczny oraz przywódców ZSRS i PRL. Przykładem architektury socrealistycznej jest Pałac Kultury i Nauki w Warszawie.

4 Odwilż polityczna 1956 roku

- W 1955 r. zarysował się podział wewnątrz PZPR na dwa stronnictwa: puławian i natolińczyków. Pierwsi postulowali liberalizację władzy i złagodzenie reżimu. Drugi dążyli do utrzymania dotychczasowej formy rządów.
- W marcu 1956 r. zmarł Bolesław Bierut. Nowym I sekretarzem PZPR został Edward Ochab.
- W czerwcu 1956 r. wybuchły strajki robotnicze w Poznaniu. Demonstranci domagali się m.in. obniżenia norm produkcyjnych i podwyżek płac. Do pacyfikacji strajku wysłano wojsko. Na ulicach Poznania doszło do walk, w których zginęło ok. 70 protestujących.
- W październiku 1956 r. nastąpiła zmiana we władzach PZPR – I sekretarzem został Władysław Gomułka, obiecujący „polską drogę do socjalizmu”. Jego powrót do władzy został przyjęty z entuzjazmem.
- Jednym z przejawów odwilży politycznej było zwolnienie z internowania w 1956 r. prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego.

5 Mała stabilizacja za Gomułki

1. Okres rządów Władysława Gomułki (1956–1970) początkowo cechowało złagodzenie opresyjności państwa oraz powolny wzrost poziomu życia obywateli.
2. W latach 60. XX w. umocniła się pozycja międzynarodowa Polski. Sukcesem było uznanie w 1970 r. przez władze RFN zachodniej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej.
3. W roku 1966 władze państwowe i Kościół zorganizowały niezależne obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego i Milennium (Tysiąclecia) Chrztu Polski.
4. Po wojnie sześciodniowej na Bliskim Wschodzie w PRL nasiliły się nastroje antyżydowskie. W wyniku antysemitkiej kampanii rządowej kraj opuściło ok. 15 tys. Żydów.
5. W styczniu 1968 r. władze zakazały inscenizacji *Dziadów*, odebranej jako antyrosyjska manifestacja. Przeciw tej decyzji zaprotestowali intelektualiści i studenci.
6. 8 marca 1968 r. odbył się w Warszawie wiec studencki, brutalnie spacyfikowany przez milicję i robotników.
7. W grudniu 1970 r. wybuchły protesty robotnicze m.in. w Gdańsku, Gdyni i Szczecinie, krwawo stłumione przez wojsko i milicję. Zginęło ok. 45 osób.

6 Polska czasów Gierka

1. Po wydarzeniach Grudnia '70 na Wybrzeżu doszło do zmian w najwyższych władzach PRL. Nowym I sekretarzem KC PZPR został Edward Gierek, a premierem – Piotr Jaroszewicz.
2. Pod rządami Gierka za zaciągane kredyty kupowano zagraniczne technologie i realizowano wielkie inwestycje.
3. Pierwsza połowa lat 70. XX w. to czas otwarcia Polski na Zachód. Łatwiej można było kupić towary z importu i wyjechać za granicę.
4. W połowie dekady w Polsce rozpoczął się kryzys gospodarczy. W czerwcu 1976 r. wybuchły strajki w Radomiu, Ursusie i Płocku. Wielu robotników zostało pobitych, aresztowanych i zwolnionych z pracy.
5. We wrześniu 1976 r. w celu niesienia pomocy protestującym powstał Komitet Obrony Robotników (KOR). Wkrótce powołano kolejne organizacje opozycyjne: Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela, Konfederację Polski Niepodległej, Wolne Związki Zawodowe i Ruch Młodej Polski.
6. 16 października 1978 r. Karol Wojtyła został ogłoszony papieżem i przyjął imię Jan Paweł II. W następnym roku odbył pierwszą pielgrzymkę do ojczyzny.

7 Narodziny „Solidarności”

1. Latem 1980 r. w pogrążonej w kryzysie gospodarczym Polsce wybuchła fala strajków.
2. W Stoczni Gdańskiej protestowano w obronie zwolnionej z pracy Anny Walentynowicz. Na czele strajku stanął Lech Wałęsa. Protestujący powołali Międzyzakładowy Komitet Strajkowy i wystosowali 21 postulatów. Do Stoczni Gdańskiej przybyła delegacja rządowa oraz zespół opozycjonistów wspierający strajkujących.
3. 31 sierpnia 1980 r. podpisano porozumienia sierpniowe. Strona rządowa zgodziła się na wszystkie postulaty strajkujących.
4. Konsekwencją porozumień sierpniowych było powstanie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”, na czele którego stanął Lech Wałęsa. Zaczęło to trwający kilkanaście miesięcy okres wolności zwany „karnawalem »Solidarności«”.
5. „Solidarność” szybko stała się masowym ruchem, zrzeszającym ok. 10 mln ludzi.
6. We wrześniu 1980 r. Stanisław Kania został I sekretarzem KC PZPR.

8 Stan wojenny w Polsce

1. 13 grudnia 1981 r. gen. Wojciech Jaruzelski ogłosił powstanie Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego i wprowadzenie stanu wojennego. Zastosowano liczne obostrzenia, m.in. godzinę milicyjną, zamknięto szkoły i uczelnie, podsłuchiowano rozmowy telefoniczne.
2. W stanie wojennym najaktywniejsi działacze „Solidarności” zostali internowani.
3. 16 grudnia 1981 r. doszło do pacyfikacji strajku w kopalni „Wujek” w Katowicach. Z rąk milicjantów zginęło dziewięciu górników.
4. Stan wojenny został zakończony 22 lipca 1983 r., jednak nadal trwały prześladowania opozycji. W październiku 1984 r. funkcjonariusze SB zabili kapelana „Solidarności” – księdza Jerzego Popiełuszkę.
5. W 1983 r. Lech Wałęsa otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla.
6. W latach 80. sytuacja ekonomiczna kraju systematycznie ulegała pogorszeniu, na co wpływały sankcje Zachodu i narastające zadłużenie. Wywołało to emigrację Polaków. Kolejne próby reform podejmowane przez rząd kończyły się fiaskiem. Zmusiło to rządzących do rozpoczęcia dialogu z opozycją.

Czy stan wojenny był mniejszym złem?

W latach 1980–1981 wielu Polakom towarzyszyła niepokojąca myśl: *wejdą czy nie wejdą?*. Społeczeństwo obawiało się wkroczenia do Polski wojsk sowieckich w związku z zalegalizowaniem działalności NSZZ „Solidarność” – masowego ruchu społecznego niezależnego od władz komunistycznych.

Polski rząd od miesięcy przygotowywał się potajemnie do wprowadzenia stanu wojennego, zwłaszcza że Kreml mocno naciskał w kwestii rozprawy z „Solidarnością”. W dyskusjach o przyczynach tej decyzji pojawiał się argument, że Polskę uchroniło to wówczas przed interwencją zbrojną Związku Sowieckiego, taką jak na Węgrzech w 1956 r. czy w Czechosłowacji w 1968 r., i nazywano ją mniejszym złem. Do dziś powraca pytanie, czy była to groźba, która mogła być spełniona, czy też jedynie pretekst wykorzystany przez gen. Wojciecha Jaruzelskiego w celu utrzymania monopolu władzy przez PZPR.

W liście do Wojciecha Jaruzelskiego i Henryka Jabłońskiego z początków grudnia 1981 r. sowiecki przywódca Leonid Breżniew napominał, że nie ma kompromisu w sprawach zasad socjalizmu i kierowniczej roli partii komunistycznej. Czy było to ostrzeżenie? Wiadomo, że od grudnia 1980 r. istniał plan ćwiczeń wojsk Układu Warszawskiego w Polsce. I wiosną, i jesienią 1981 r. przy jej granicy odbyły się manewry. Ponadto gen. Jaruzelski na spotkaniu z marszałkiem Wiktorem Kulikowem prosił o wsparcie gospodarcze i wojskowe oraz jednocześnie o wyłączenie z udziału z manewrów dywizji wschodniemieckich, ponieważ nie wyobrażał sobie ewentualnego wkroczenia wojsk niemieckich na polskie ziemie. Dowódca 9 dywizji pancerniej Peter Herrich [czyt.: herriś] wspominał, że w grudniu 1981 r. czekał na przerzucenie swoich oddziałów na terytorium Polski, a stan gotowości odwołano dopiero trzy miesiące po ogłoszeniu stanu wojennego.

Plan interwencji wojsk bloku wschodniego pojawił się na posiedzeniu Komitetu Ministrów Obrony Narodowej państw członkowskich Układu Warszawskiego w Moskwie,

kiedy na początku grudnia 1981 r. omawiano sytuację w Polsce. Po spotkaniu wydano komunikat dla prasy. Na prośbę polskich władz miało się w nim znaleźć zawołane ostrzeżenie o prawdopodobnej interwencji wojsk Układu Warszawskiego, gdyby nastroje w Polsce się nie uspokoiły. Wspólnego oświadczenia na temat wniosków z tej narady jednak nie ogłoszono wskutek protestu Rumunii i Węgier.

Kluczowe znaczenie miało spotkanie kierownictwa Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego. 10 grudnia 1981 r. na posiedzeniu Biura Politycznego Komitetu Centralnego wykluczono interwencję zbrojną w Polsce. W tym czasie armia sowiecka była bowiem zaangażowana w wojnę w Afganistanie, co stanowiło dla ZSRS wielkie obciążenie i finansowe, i wizerunkowe. Nie bez znaczenia pozostawało też stanowisko USA, które ostrzegły Kreml przed inwazją na Polskę. Jak podkreśla historyk Jerzy Eisler: *ZSRS był gotów do przeprowadzenia tego typu operacji wojskowej właściwie w każdej chwili. Zarazem należy dodać, że fakt, iż mógł to zrobić, wcale nie znaczy, że do tego dążył. Szachnazarow [sowiecki działacz partyjny] w czasie konferencji międzynarodowej w Jachrance w 1997 r. ujął to trafnie w formule: [...] przywództwo Związku Sowieckiego nie chciało wprowadzić wojsk, ale mogło.*

Ostatecznie do interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Polsce nie doszło. W sowieckich kręgach decyzyjnych zdawano sobie sprawę, że skala oporu społecznego byłaby ogromna, co doprowadziłoby do uwikłania ZSRS w kolejny po Afganistanie konflikt i prawdopodobnie do wielu ofiar.

PODYSKUTUJMY

1. Oceń, czy groźba interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Polsce w grudniu 1981 r. była prawdopodobna.
2. Wskaż na potencjalne konsekwencje takiej interwencji.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień największe strajki robotnicze w okresie PRL. Wyjaśnij, jakie były ich skutki.
2. Omów proces tworzenia się opozycji demokratycznej w Polsce w latach 70. i 80. XX w.
3. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą Polski pod rządami Edwarda Gierka.
4. Omów przyczyny i skutki strajków, które wybuchły latem 1980 r.
5. Wyjaśnij, jakie były przyczyny i skutki wprowadzenia stanu wojennego w Polsce.

▪ Demontaż pomnika Włodzimierza Lenina, fotografia, Berlin, 13 XI 1991 r.

V

ŚWIAT PO UPADKU KOMUNIZMU

- 1 Kryzys bloku komunistycznego
- 2 Jesień Narodów
- 3 Wojna i pokój na przełomie wieków

- 4 Integracja europejska
- 5 Problemy współczesnego świata

1 KRYZYS BLOKU KOMUNISTYCZNEGO

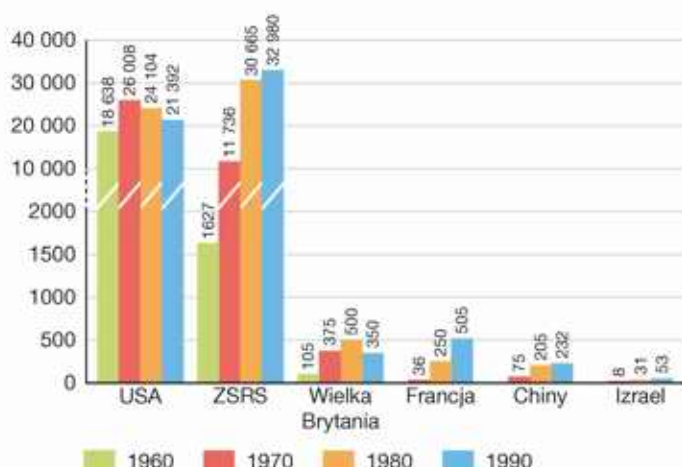
Rywalizacja ZSRS i USA prowadziła do eskalacji licznych lokalnych konfliktów na świecie, gdyż oba państwa wspierały zwalczające się strony. Globalnemu pokojowi zagrażał jednak przede wszystkim wyścig zbrojeń. W jaki sposób supermocarstwa zdecydowały się kontrolować swój potencjał nuklearny? Które z nich wyszło zwycięsko z tego współzawodnictwa?

■ ZSRS W CZASACH BREŻNIEWA

Następca Chruszczowa Leonid Breżniew nadal poszerzał wpływy ZSRS na świecie dzięki podejmowaniu współpracy z państwami niezaangażowanymi. Ponadto zgodnie z doktryną nazwaną od jego nazwiska doktryną Breżniewa (więcej o niej na s. 161) nie dopuszczał do zwiększenia stopnia niezależności krajów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Jednak aktywność polityczna na forum międzynarodowym nie przekładała się na rozwój gospodarczy ZSRS. Od lat 70. narastały tu zjawiska kryzysowe. Nie inwestowano w rozwój nowoczesnych technologii, lecz głównie w przemysł zbrojeniowy i ciężki. Stale zwiększano wydatki na wspieranie ruchów komunistycznych na świecie. Głównymi towarami eksportowymi ZSRS stały się rabunkowo wydobywane surowce oraz broń. Przekładało się to na niski dochód narodowy w przeliczeniu na mieszkańca (o połowę mniejszy niż w USA), małą wydajność pracy i niewielkie pensje pracowników. Zgodnie z wykładnią komunizmu były one niezależne od wykształcenia i kwalifikacji. Centralnie sterowana gospodarka charakteryzowała się złym

Główlice atomowe w arsenałach mocarstw atomowych

WARTO WIEDZIEĆ

Porozumienia rozbrojeniowe

W okresie powojennym trwała rozbudowa rodzajów broni nuklearnej. Po bombie atomowej oba bloki polityczne wprowadziły do swojego uzbrojenia też broń wodorową i kontynuowały prace nad neutronową. Liczne próby jądrowe spowodowały takie skażenie środowiska, że już w 1963 r. uzgodniono zakaz detonowania tych bomb na powierzchni ziemi i pod wodą.

W latach 70. podpisano także liczne układy rozbrojeniowe dotyczące ograniczenia zbrojeń strategicznych (SALT I i SALT II). Dopiero gdy prezydent USA Ronald Reagan zainicjował program „gwiazdnych wojen”, a w krajach zachodniej Europy rozmieszczono amerykańskie rakiety międzykontynentalne, ZSRS został zmuszony do podpisania w 1987 r. porozumienia z USA o likwidacji rakiet średniego i krótkiego zasięgu.

Uroczystość podpisania porozumienia SALT II odbyła się w 1979 r. Podpisy pod dokumentem złożyli przywódcy: USA Jimmy Carter [1] i ZSRS Leonid Breżniew [2].

• fotografia, Wiedeń, 18 VI 1979 r.

? W jakim celu podpisano porozumienia SALT I i SALT II?

planowaniem, nie motywowała pracowników do wydajnej pracy, za to sprzyjała korupcji i marnotrawstwu zasobów naturalnych. Wskutek wielu nieodpowiedzialnych eksperymentów inżynierskich, m.in. odwracania biegu rzek w celu nawadniania pustyń, czy stosowania dużych ilości nawozów sztucznych doprowadzono do degradacji ekologicznej rozległych połaci kraju. Symbolem tego stała się zagłada jeziora – niegdyś czwartego co do wielkości na świecie – Morza Aralskiego, które prawie całkowicie wyschło (zob. zdjęcie poniżej).

W oficjalnej propagandzie podkreślano, że państwo stale się rozwija i odnosi sukcesy ekonomiczne. W tym czasie jednak zmniejszono nakłady na naukę, co przyczyniło się do spadku poziomu nauczania oraz obniżenia jakości opieki medycznej. Powszechnym problemem w ZSRS stał się alkoholizm, a społeczeństwo pogrążało się w coraz większym marazmie.

■ SYTUACJA W EUROPEJSKICH KRAJACH SOCJALISTYCZNYCH

Pod koniec lat 70. nastąpiło radykalne pogorszenie stanu gospodarki nie tylko w ZSRS, ale także w pozostałych europejskich krajach bloku wschodniego. Przyczyny tego tkwiły w samym systemie gospodarki centralnie sterowanej, który przegrywał rywalizację ekonomiczną z funkcjonującą w krajach zachodnich gospodarką rynkową. Rosła przepaść technologiczna, której państwa komunistyczne nie były w stanie zniwelować. Dodatkowym czynnikiem blokującym możliwości ich dalszego rozwoju było ogromne zadłużenie, w które popadły niektóre z nich, np. PRL, Węgry i Rumunia. Rumuński dyktator **Nicolae Ceaușescu** podjął w latach 80. decyzję o spłacie wziętych wcześniej kredytów, co spowodowało dotkliwe pogorszenie się stopy życiowej społeczeństwa. Mieszkańcy tego kraju musieli się pogodzić z drastycznymi oszczędnościami, które skutkowały m.in. ograniczeniem ogrzewania mieszkań w okresie zimowym i dostaw prądu. Wprowadzono pełną reglamentację towarów żywnościowych.

Tym zjawiskom towarzyszył powrót do kultu jednostki znanego z czasów stalinizmu – Ceaușescu tytułowano m.in. Geniuszem Karpat. Dyktator, obawiając się wybuchu niezadowolenia, poddał społeczeństwo kontroli wszechwładnej tajnej policji **Securitate** [czyt.: sekuritate]. Również w najlepiej rozwiniętych gospodarczo państwach bloku wschodniego, czyli Czechosłowacji i NRD, zachodziły zjawiska kryzysowe. Starzał się park technologiczny w przemyśle i nawet pomiędzy tymi krajami a wysoko rozwiniętymi krajami Europy Zachodniej dystans stawał się coraz większy. Wśród Niemców z NRD rosło rozgoryczenie warunkami życiowymi, brakiem perspektyw oraz możliwości swobodnego podróżowania do Berlina Zachodniego i RFN. Mimo inwigilacji ze strony tajnej policji **Stasi** [czyt.: sztazi] oglądano telewizję zachodnioniemiecką i dostrzegano ogromną różnicę w poziomie życia pomiędzy obu państwami niemieckimi.

■ OFENSYWA REAGANA

W 1981 r. nowy prezydent USA **Ronald Reagan** [czyt.: regan] odszedł od polityki odprężenia i zaczął konsekwentnie dążyć do ograniczenia wpływów ZSRS na świecie. Sowieci w tym czasie utrzymywali dużą przewagę w dziedzinie produkcji broni masowej zagłady i broni konwencjonalnej. Reagan zdecydował się na twardą politykę wobec ZSRS, a jego sojusznikami zostali premier Wielkiej Brytanii **Margaret Thatcher** [czyt.: tacer] oraz nowy kanclerz RFN **Helmut Kohl** [czyt.: kol]. Ponieważ USA dysponowały potężną gospodarką i przewagą technologiczną w dziedzinie elektroniki, Reagan rozpoczął wyścig zbrojeń na ogromną skalę. Aż o 50% wzrosły wydatki na armię, którą wyposażono w sprzęt najnowszej generacji: 10 tys. nowoczesnych czołgów i 3 tys. samolotów. Rozbudowano także marynarkę wojenną i unowocześniono arsenał broni masowego rażenia. Ponadto Amerykanie rozmieścili w Europie rakiety balistyczne **Pershing 2** [czyt.: perszing] i **Cruise** [czyt.: kruz] oraz

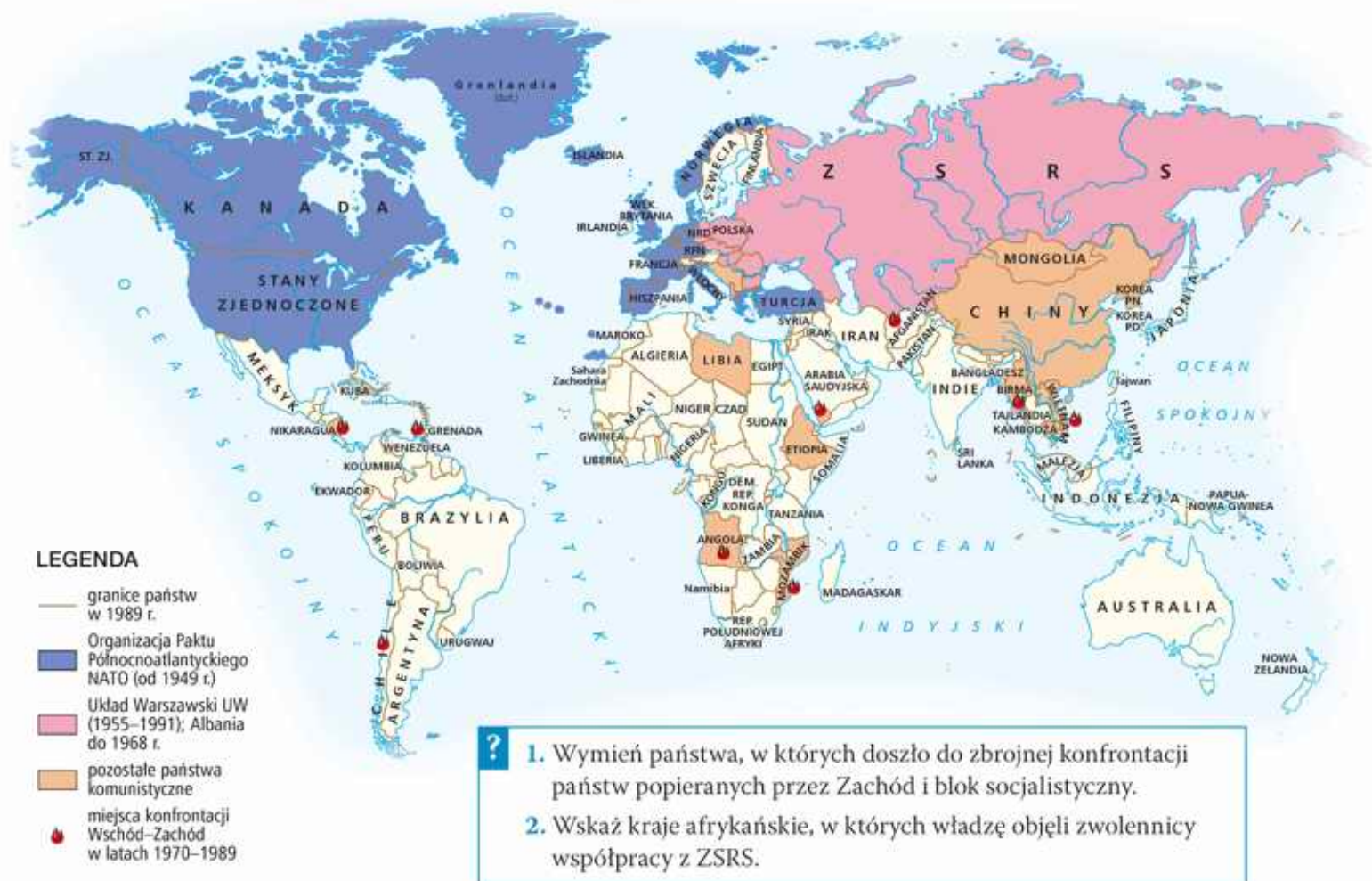
Pozostałości Morza Aralskiego stanowią dowód zmian, jakie przyniosły nieodpowiedzialne decyzje dotyczące inwestycji gospodarczych w ZSRS.

■ fotografia współczesna, Uzbekistan

RYWALIZACJA WSCHÓD-ZACHÓD W LATACH 1970-1989

podjęli program militaryzacji przestrzeni kosmicznej, nazwany programem „gwiezdnych wojen”. Powstać miał system przechwytyjący i niszczący rakiety wystrzelone przez państwa Układu Warszawskiego. Ten tajny projekt budził szczególny niepokój Sowieci, miał ich bowiem pozbawić możliwości skutecznego ataku nuklearnego na USA, co czyniłoby ZSRS bezbronnym w przypadku wojny.

Reagan nie wierzył w dane statystyczne publikowane przez sowieckie władze i słusznie uważał, że gospodarka ich kraju znajduje się na skraju załamania. Postanowił więc dodatkowo osłabić ZSRS poprzez restrykcyjne działania gospodarcze. Wprowadził rygorystyczne ograniczenia w sprzedaży towarów i usług do państw bloku wschodniego. Zmniejszyło to o 80% eksport nowych technologii, co spowodowało pogłębienie się kryzysu gospodarczego w państwach komunistycznych. Ponadto Amerykanie podjęli działania mające na celu obniżenie cen surowców, z których sprzedaży Sowieci czerpali dotąd ogromne zyski. W zamian za nowoczesną broń nakłonili Arabię Saudyjską do zwiększenia wydobycia ropy naftowej, co znacząco obniżyło

Ronald Reagan **1** przemawia podczas uroczystości związanej z zakończeniem misji promu kosmicznego Columbia [czyt.: kolambia]. Skonstruowanie przez Amerykanów pojazdów kosmicznych, które mogły odbywać wielokrotnie loty w kosmos, było wielkim sukcesem. Stanowiło to wyzwanie, na które Sowieci nie byli w stanie odpowiedzieć.

■ fotografia, Edward w USA, 4 VII 1982 r.

jej cenę na światowych rynkach. Za namową USA największy eksporter złota, Republika Południowej Afryki, zwiększył jego wydobycie, co również przełożyło się na spadek ceny tego kruszcu. W tej sytuacji dochody ZSRS z eksportu surowców spadły aż o 50%. Sowieci nie byli już w stanie podolać ekonomicznym kosztom światowego współzawodnictwa z USA i ich sojusznikami.

WOJNA W AFGANISTANIE

W pierwszej połowie lat 70. w Afganistanie obalono monarchię i przez kilka lat trwała tam walka o władzę. Ostatecznie w 1978 r. przejęli ją komuniści, którzy także szybko pogrążyli się w wewnętrznych konfliktach. Walki pomiędzy zwolennikami współpracy z ZSRS lub Chinami przekonały ostatecznie sowieckich przywódców o konieczności interwencji zbrojnej.

25 grudnia 1979 r. wojska sowieckie wkroczyły do Afganistanu i siłowo zainstalowały nowe, lojalne wobec siebie władze. Interwencja nie zmieniła wewnętrznej sytuacji w kraju, w którym już od kilku lat trwała regularna wojna domowa. W konflikt zaangażowały się także Stany Zjednoczone, które wsparły finansowo i militarnie opozycyjne oddziały bojowników – **mudżahedinów**. Walki toczyły się przez dziewięć kolejnych lat i kosztowały ZSRS średnio 4 mld dolarów rocznie. Sowiecka gospodarka nie była w stanie unieść kosztów tej operacji. W końcu w lutym 1989 r. Sowieci zostali zmuszeni do wycofania się. Reżim

POSTAĆ HISTORYCZNA

RONALD REAGAN

1911–2004

40. prezydent USA, polityk Partii Republikańskiej. Początkowo pracował jako komentator radiowy i popularny aktor występujący w westernach. W latach 60. rozpoczął karierę polityczną w Partii Republikańskiej, z której ramienia objął stanowisko gubernatora Kalifornii. W 1980 r. wygrał wybory prezydenckie i utrzymał się na tym stanowisku przez dwie kadencje. Prowadził aktywną politykę zagraniczną, w ramach której podporządkował wszystkie działania osłabieniu ZSRS, wspierając zarówno opozycję demokratyczną w państwach bloku wschodniego, jak i islamskich bojowników walczących z Sowietami w Afganistanie. W wyścig zbrojeń zaangażował ogromny potencjał amerykańskiej gospodarki, co wiązało się z wielkim wzrostem zadłużenia państwa. Cel jednak udało mu się zrealizować – doprowadził do ruiny gospodarczej ZSRS i blok wschodni, a następnie do ich rozpadu politycznego. Dzięki temu kraje Europy Środkowo-Wschodniej, m.in. Polska, mogły opuścić sowiecką strefę wpływów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UCHODŹCY Z AFGANISTANU

W raporcie Międzynarodowej Komisji ds. Uchodźców z 1985 r. w sprawie sytuacji w Afganistanie opisano trudne położenie tamtejszej ludności.

Wychodźstwo i wyludnienie kraju spowodowane jest przede wszystkim okrucieństwem, z jakim Sowieci przeprowadzają swoje akcje pacyfikacyjne. Ludność cywilna jest przekonana, że wojska sowieckie mogą atakować bezkarnie, kiedy i gdzie chcą, dzięki temu, że niepodzielnie panują w powietrzu. Wobec zupełnego niemal braku broni przeciwlotniczej ludność sądzi, że partyzanci nie są w stanie zapewnić jej skutecznej obrony. Okrucieństwa popełniane przez wojsko sowieckie powodują więc zjawisko masowej ucieczki ludności do Pakistanu. Charakterystyczne pod tym względem są informacje o masakrze, która miała miejsce we wsi Podhwaab-e-Szana w prowincji Logar 13 września 1982 r. Sowieci spalili

tam żywcem 105 osób. W tydzień później 50 rodzin (tj. około 500 osób) opuściło wieś. Świadczenia okrucieństw zostały zebrane przez prowadzących ankietę dotyczącą prowincji Logar i Ghazni. We wrześniu 1985 r. wojska sowieckie pod komendą generała Osmanowa przeprowadziły tu szeroko zakrojoną akcję pacyfikacyjną, której celem było rozproszenie zgrupowań partyzanckich zagrożających drodze łączącej Kabul z Ghazni. Powstańcy wycofali się w góry, a cały ciężar tej akcji spadł na bezbronne wsie położone wzdłuż drogi.

Źródło: W. Pronobis, *Polska i świat w XX wieku*, Warszawa 1991, s. 527–529.

- ?** 1. Wyjaśnij, jakiego typu uzbrojenia brakowało mudżahedinom.
2. Scharakteryzuj taktykę walki przyjętą przez partyzantów afgańskich oraz armię sowiecką.

komunistyczny przetrwał w Afganistanie jeszcze trzy lata, a później władzę zdobyli tam fundamentaliści islamscy – **talibowie**.

Interwencja w Afganistanie przyspieszyła upadek Związku Sowieckiego. Duże koszty toczonych walk i okupacji tego kraju oraz sankcje gospodarcze, jakie

Mudżahedini prowadzili walkę partyzancką przeciwko armii sowieckiej. Początkowo używali prymitywnej broni i przemieszczali się głównie konno. Z czasem, dzięki amerykańskim dostawom broni i obozom szkoleniowym w Pakistanie, mogli stawiać okupantom skuteczny opór.

■ fotografia, Afganistan, 1987 r.

■ KATASTROFA CZARNOBYLSKA

26 kwietnia 1986 r. na skutek zaniedbań doszło do awarii w elektrowni atomowej w Czarnobylu na Ukrainie (będącej wówczas częścią ZSRS). W wyniku wybuchu reaktora skażeniu uległ obszar 120 tys. km². Z najbliższych okolic musiało na stałe wyjechać blisko 350 tys. osób. Ponadto w powietrze wzbila się radioaktywna chmura, która rozprzestrzeniła się nad Europą. Do gaszenia pożaru wysłano jednostki straży pożarnej, których nie wyposażono w odpowiedni sprzęt ochronny. Z tego powodu ratownicy wkrótce zapadli na chorobę popromienną, a część z nich zmarła. Władze utrzymywały awarię w tajemnicy, aby nie zakłócić uroczystości pierwszomajowych.

Na skutek tej decyzji na wpływ groźnego promieniowania narażono dalsze miliony ludzi, nie tylko w ZSRS. Chmura przemieszczała się bowiem w stronę Polski i państw skandynawskich. Dopiero gdy Szwedzi podnieśli alarm, rząd ZSRS zdradził, co naprawdę stało się w Czarnobylu, jednak reakcja w tej sytuacji była spóźniona. Katastrofa w elektrowni atomowej w Czarnobylu ujawniła, że rządząca partia manipuluje informacjami. Awaria obnażyła też katastrofalny stan kraju, a w szczególności instalacji atomowych.

? Jakie były skutki polityczne, społeczne i psychologiczne katastrofy w Czarnobylu?

w związku z interwencją nałożyły na Sowieców USA, ostatecznie zrujnowały gospodarczo ZSRS. Poniósł on również wizerunkową porażkę na arenie międzynarodowej. Masowe potępienie agresji doprowadziło bowiem do bojkotowania przez liczne państwa igrzysk olimpijskich w Moskwie w 1980 r. W rewanżu cztery lata później ZSRS i kraje bloku wschodniego odmówiły udziału w olimpiadzie w Los Angeles.

■ KRYZYS WŁADZY W ZSRS

Po śmierci **Leonida Breżniewa** w listopadzie 1982 r. na przywódcę partii komunistycznej wybrano dotychczasowego szefa **Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) Jurija Andropowa**. Podczas krótkiego okresu rządów nowy I sekretarz KPZS nie zdążył wprowadzić planowanych reform mających na celu podźwignięcie kraju z zapaści gospodarczej. Władzę w państwie – ponownie zaledwie na rok – przejął po nim **Konstantin Czernienko**. Po jego śmierci w marcu 1985 r. nowym sekretarzem generalnym partii został **Michaił Gorbaczow**. W tym czasie gospodarka ZSRS była już pogrążona w głębokim kryzysie. Niedoinwestowane państwowe rolnictwo nie było w stanie wyżywić kraju, a przestarzały przemysł zaspokoić potrzeb ludności.

Zniszczony reaktor w Czarnobylu był jednym z czterech, które zbudowano w tamtejszej elektrowni. W wyniku eksplozji została zniszczona jego ważąca ponad 1200 t pokrywa. Pożar, który wówczas wybuchł, ugaszono dopiero po dziewięciu dniach.

■ fotografia, Ukraina, IV 1986 r.

Nowy przywódca ZSRS zaczął swoje rządy od walki z alkoholizmem, lecz nie odniósł na tym polu większych sukcesów. Wkrótce sytuację komunistycznego imperium pogorszyła awaria elektrowni atomowej w Czarnobylu, do której doszło 26 kwietnia 1986 r. (więcej o niej na s. 242). Ofiary i nieodwracalne szkody, które przyniosła ta katastrofa, w połączeniu z nieodpowiedzialnym ukrywaniem o niej informacji, przyniosły ZSRS całkowitą kompromitację na arenie międzynarodowej i utratę wiarygodności w oczach sowieckiego społeczeństwa. W tej sytuacji Gorbaczow sformułował śmiały projekt reform, które określił jako: **glasnost** (ros. 'jawność'), **pierestrojka** (ros. 'przebudowa') i **uskorzenie** (ros. 'przyspieszenie').

W ramach polityki glasnosti obywatele ZSRS dowiedzieli się o nadużyciach rządzących, co tylko wzbudziło większą niechęć do panującego systemu. Z kolei pierestrojka, mająca przynieść gruntowną reformę i usprawnienie funkcjonowania państwa, okazała się niemożliwa do przeprowadzenia bez naruszania jego komunistycznych podstaw ustrojowych – a takie właśnie było założenie Gorbaczowa. Wymienił on co prawda kadry państwowe, przyznając wyższe stanowiska osobom znacznie młodszym niż dotąd, jednak nie

powiodła się próba naprawy gospodarki bez zmiany dotychczasowego sposobu jej zarządzania – trybu nakazowo-rozdzielczego. Aby zapobiec pogłębianiu się kryzysu, Gorbaczow zaczął ograniczać wydatki na armię, m.in. zlikwidował bazy żołnierzy sowieckich w Angoli i Wietnamie oraz podpisał z USA układ o ograniczeniu zbrojeń (więcej o tym w [Warto wiedzieć](#) na s. 238). Z czasem zezwalał na coraz śmielsze reformy we własnym kraju. W 1989 r. po raz pierwszy odbył się Zjazd Deputowanych Ludowych, na którym 15% spośród wybranych stanowili kandydaci niezależni od partii komunistycznej. Rok później Gorbaczowa wybrano na nowo utworzony urząd prezydenta ZSRS.

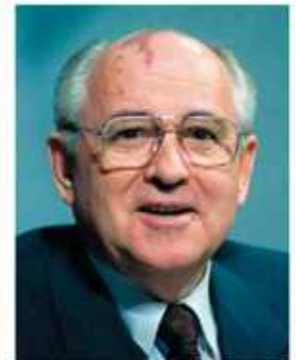
W państwach Europy Środkowo-Wschodniej za zgodą Moskwy zaczęto dopuszczać bardziej ugodowe środowiska opozycyjne do współrządzenia z partią komunistyczną. Gorbaczow liczył bowiem, że mimo to komuniści utrzymają tam wpływy, a kraje te nadal pozostaną zależne od ZSRS.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MICHAŁ GORBACZOW

ur. 1931

Sowiecki przywódca, ostatni I sekretarz Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego. Przez większość życia był zawodowym działaczem partyjnym. Najwyższe stanowisko w KPZS objął w stosunkowo młodym wieku, mając 54 lata, w sytuacji gdy ZSRS chylił się ku upadkowi. Gorbaczow próbował przeprowadzić reformy wewnętrzne w państwie i poprawić jego relacje z krajami zachodnimi. Zawarł porozumienia rozbrojeniowe z USA i dopuścił reformy w bloku komunistycznym. Za jego zgodą transformacje ustrojowe w tych krajach odbyły się na drodze pokojowej. Był pierwszym i zarazem ostatnim prezydentem Związku Sowieckiego. Za jego rządów w 1990 r. ZSRS przyznał się do mordu na polskich oficerach w Katyniu.

Michał Gorbaczow [1] dążył do popularyzowania pierestrojki, która miała wiązać się z odzyskaniem wpływu obywateli ZSRS na sprawy państwa. Spotykał się z mieszkańcami kraju, rozmawiał o ich problemach i zlecał rozwiązanie tych spraw urzędnikom administracji.

■ fotografia, ZSRS, 1987 r.

ĆWICZENIA

1. Podaj przyczyny upadku bloku wschodniego w latach 80. i 90. XX w.
2. Oceń znaczenie katastrofy w Czarnobylu dla przemian społeczno-politycznych w ZSRS.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób działania podjęte przez administrację Reagana doprowadziły do upadku bloku wschodniego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Feifer, *Afgańska ruletka. Radziecka inwazja na Afganistan*, tłum. T. Szlagor, Wrocław 2011.
S. Plokh, *Czarnobyl. Historia nuklearnej katastrofy*, tłum. M. Fedyszak, Kraków 2019.

Upadek imperium

Rozpad ZSRS został przyjęty z ulgą przez mieszkańców państw bloku wschodniego, którzy mieli szansę odzyskać suwerenność. Niekorzystnie wpłynął jednak na sytuację w samej Rosji oraz części byłych republik sowieckich. Radykalne przemiany polityczno-ekonomiczne były ogromnym wyzwaniem dla społeczeństwa.

■ ROZPAD ZSRS I POWSTANIE ROSYJSKIEJ MAFII

Nie powiodła się próba zreformowania pogrążonego w zapaści gospodarczej ZSRS, podjęta przez Michaiła Gorbaczowa pod koniec lat 80. XX w. Dnia 26 grudnia 1991 r. Związek Sowiecki przestał istnieć, a sowiecką flagę na Kremlu zastąpiła flaga Rosji. Sytuacja ta była szokiem dla karmionego propagandą i pozbawionego dostępu do wolnych mediów sowieckiego społeczeństwa przekonanego o potędze imperium. Porównanie z państwami wolnego Zachodu wypadło niemal w każdej dziedzinie na jego niekorzyść. Co więcej, spadły ceny ropy, głównego surowca eksportowego ZSRS. Choć wierzono w budowę rosyjskiej demokracji, a w wolnej prasie toczyła się debata m.in. na temat stalinowskiej przeszłości kraju, to słabość państwa w czasach przemian stała się szansą dla świata przestępczego. W czasach ZSRS istniała zorganizowana przestępczość, która jednak nie afiszowała się ze swoją działalnością. Marnie opłacani funkcjonariusze rosyjskich organów ścigania, tajnych służb czy wymiaru sprawiedliwości oraz urzędnicy państwowi, często wysokiego szczebla, potajemnie podejmowali współpracę ze światem przestępczym, zapewniając im warunki do działania i swoistą opiekę – „kryszę” (krysha – ros. ‘dach’) – w zamian za łapówki. Po rozpadzie ZSRS struktury przestępcze całkowicie zintegrowały się z władzą państwową, która ułatwiała i ochraniała ich proceder, gdyż czerpała z niej korzyści finansowe. W wyniku nieudanych reform gospodarczych początku lat 90. XX w. w ręce przestępców, ale też skorumpowanych urzędników i funkcjonariuszy służb dostał się ogromny majątek państwowy. Dało to początek rosyjskiej mafii działającej na styku polityki i biznesu. Wielu mafijnych liderów zaczęło przechodzić do rosyjskiego świata polityki, aby zabezpieczyć swoje wpływy i interesy. Istniała też odwrotna droga – z polityki do

Prokomunistyczne manifestacje były częstym widokiem na ulicach rosyjskich miast w latach 90. XX w. Ich uczestnicy wyrażali swój sprzeciw wobec rozwiązania ZSRS.

■ fotografia, Moskwa, 15 III 1992 r.

świata przestępczego. Zaczęło dochodzić do konfliktów między „starą” a „nową” przestępczością, co przełożyło się w krwawe porachunki gangsterskie. Zwykli obywatele stracili poczucie bezpieczeństwa i opieki ze strony państwa.

■ ARSENAŁY WOJSKOWE NA SPRZEDAŻ

Po rozpadzie Związku Sowieckiego i ogłoszeniu niepodległości przez część republik poza granicami Rosji znalazły się liczne bazy wojskowe oraz magazyny broni, które zostały opuszczone przez Armię Sowiecką. Znajdujące się tam uzbrojenie zostało szybko przejęte przez mafie współpracującą ze skorumpowanymi wojskowymi. Było bowiem pilnowane przez niepewnych jutra i żołdu pojedynczych poborowych, którzy za kilkaset dolarów przemykali oko na wyjeżdżające z baz zapakowane bronią ciężarówki.

Na czarnym rynku znalazło się profesjonalne wojskowe uzbrojenie pochodzące ze zrabowanych magazynów, w tym m.in. czołgi, śmigłowce czy systemy rakietowe. W nielegalnym obiegu zaczęły pojawiać się nawet materiały rozszczepialne wykradzione z terenu byłego ZSRS. Można z nich zbudować „brudną bombę”, czyli ładunek wybuchowy, którego detonacja mogła skazić promieniotwórczo na tysiące lat strefę wybuchu.

■ OSTATNI OBYWATEL ZSRS

W czasie rozpadu ZSRS na sowieckiej stacji kosmicznej Mir, 400 km nad Ziemią, od kilku miesięcy przebywał kosmonauta Siergiej Krikałow. Sowieckie władze w obliczu załamania gospodarczego rozważały sprzedaż stacji jako kosmicznego hotelu. Z tego powodu utrzymywały tam załogę, która miała zabezpieczać Mir pod względem technicznym. Na przełomie 1991 i 1992 r. Krikałow wciąż pozostawał na orbicie, ponieważ nie podjęto decyzji o jego powrocie. Brakowało uzgodnień, kto ma zapłacić za lądowanie. Ośrodek badań kosmicznych Bajkonur wraz z lądowiskiem dla sowieckich statków kosmicznych znajdował się w Kazachstanie, dawnej republice sowieckiej, a obecnie niepodległym państwie. Co więcej, sowiecki program lotów kosmicznych stracił płynność finansową.

W końcu dzięki kolejnej zaplanowanej na marzec 1992 r. i opłaconej przez Niemcy misji niemieckiego kosmonauty Krikałow został sprowadzony z orbity na Ziemię. Lądowanie odbyło się w marcu 1992 r. już na terytorium Rosji, a kosmonauta zyskał przydomek „ostatniego obywatela ZSRS”.

■ HOMO SOVIETICUS

Mimo upadku ZSRS wielu jego mieszkańców odczuwało więź z dawnym ustrojem i obowiązującą w nim ideologią. Socjolog Aleksandr Zinowjew opisał ich mentalność, wskazując na brak samodzielnego myślenia, oczekiwanie na decyzję kolektywu lub partii, odrzucanie odpowiedzialności i wolności, koniunkturalizm. Poczucie dumy z imperium rekompensowało im niedostatek w codziennym życiu. Zinowjew stworzył na określenie takich ludzi termin – *homo sovieticus*. W Polsce ksiądz i filozof Józef Tischner [czyt.: tiszner] uważał, że *homo sovieticus* to człowiek, który przystosował się do życia w systemie totalitarnym i oczekuje, że państwo rozwiąże wszystkie jego problemy: *Trzy wartości były dla niego szczególnie ważne: praca, udział we władzy, poczucie własnej godności. Zawdzięczając je komunizmowi, homo sovieticus uzależnił się od komunizmu [...]*.

Przez pokolenia w krajach komunistycznych władze głosiły ideologię, w której lud, rozumiany jako robotnicy i chłopci, wykonuje najcięższą i najbardziej wartościową pracę dla społeczeństwa, a do tego w odróżnieniu od elit charakteryzują go liczne pozytywne cechy, jak np. prostota i szczerłość. Ludzie inaczej myślący byli prześladowani, stąd ukrywanie poglądów, życie w strachu i poczucie braku wpływu na rzeczywistość. Komunistyczne państwo miało zapewnić darmowe wykształcenie, opiekę medyczną i wiele innych potrzeb, odbierając w zamian wolność. Skromny poziom życia rekompensowała świadomość, że wszyscy równie mało zarabiają. W Polsce żartobliwie mówiono: *Czy się stoi, czy się leży, dwa tysiące się należy*. W okresie komunizmu podporządkowanie i bierność ceniono bowiem dużo bardziej niż inicjatywę i pracowitość. Energiczniejsze jednostki często emigrowały, co pozbawiało społeczeństwo grupy zaradnych obywateli mogących być dla innych wzorem do naśladowania. *Homo sovieticus* powstał jako sposób przetrwania w trudnych warunkach państwa komunistycznego.

Stacja kosmiczna Mir (ros. 'pokój') była jednym z największych osiągnięć technologicznych Związku Sowieckiego. Pierwszy moduł stacji umieszczono na orbicie okołozemskiej w 1986 r. Jej misja zakończyła się w 2001 r.

■ fotografia, orbita okołozemska, ok. 2000 r.

1. Dlaczego sowieckiego kosmonautę Siergieja Krikałowa określano jako „ostatniego obywatela ZSRS”?
2. Wyjaśnij, co oznacza pojęcie *homo sovieticus*.

2 JESIEŃ NARODÓW

Pod koniec lat 80., kiedy ZSRS chylił się ku upadkowi, otwarta stawała się kwestia przyszłości krajów należących do bloku komunistycznego. Reformy przeprowadzane przez Gorbaczowa dawały nadzieję na demokratyczne zmiany. W jaki sposób kraje Europy Środkowo-Wschodniej pozbyły się sowieckiej dominacji i wynikających z niej rządów komunistycznych? Czym różnił się przebieg przemian ustrojowych w poszczególnych państwach?

■ POCZĄTKI TRANSFORMACJI

Na czele przemian ustrojowych w bloku wschodnim znalazły się Polska i Węgry. W Polsce, mimo wprowadzenia stanu wojennego, działalność opozycyjna w latach 80. nie ustała, choć przeniosła się do podziemia. Dialog pomiędzy częścią przywódców „Solidarności” a władzami komunistycznymi trwał już od 1988 r., a 5 kwietnia 1989 r. podpisano porozumienia Okrągłego Stołu (więcej o nich na s. 284–285). Do najważniejszych przyjętych przez stronę rządową i solidarnościową ustaleń należało zorganizowanie wyborów, w których opozycja mogłaby wystawiać swoich kandydatów, a także ponowna rejestracja NSZZ „Solidarność”. Ta druga kwestia poróżniła działaczy opozycji. Część z nich bowiem

uważała, że „Solidarność” została bezprawnie zdelegalizowana, istniała więc przez cały czas i władze nie powinny wymagać jej ponownej rejestracji. Ostatecznie jednak w kwietniu 1989 r. sąd ponownie zarejestrował związek. Kilka dni później zalegalizowano powtórnie NSZZ „Solidarność” Rolników Indywidualnych.

Demonstracje organizacji opozycyjnych gromadziły w Budapeszcie tysiące osób.

■ fotografia, Budapeszt, 1989 r.

Węgierski żołnierz niszczy ogrodzenie z drutu kolczastego na granicy z Austrią. Granica między tymi krajami była pierwszym odcinkiem żelaznej kurtyny, który przestał istnieć.

■ fotografia, Węgry, 1989 r.

Na Węgrzech już w 1987 r. powstało opozycyjne Węgierskie Forum Demokratyczne, a w marcu 1988 r. Związek Młodych Demokratów (Fidesz). Coraz częściej wysuwano żądania przywrócenia wolności prasy i zgromadzeń. Największa opozycyjna demonstracja odbyła się 15 marca 1988 r., w rocznicę wybuchu rewolucji węgierskiej podczas Wiosny Ludów w 1848 r. Rosnąca skala protestów skłoniła władze do stopniowego przeprowadzania reform. W maju 1988 r. odszedł János Kádár, sprawujący rządy od czasów zdławienia antykomunistycznego powstania w 1956 r. Na czele partii komunistycznej stanął zwolennik reform Károly Grósz [czyt.: karol gros]. Zaczęły wówczas powstawać kolejne ugrupowania opozycyjne, m.in. Związek Wolnych Demokratów. Rok 1988 na Węgrzech zakończył się przyjęciem ustawy dotyczącej wolności zgromadzeń, zrzeszania się, słowa i wyznania. Wiosną 1989 r. odbyła się ekshumacja i następnie uroczysty pogrzeb zamordowanych przywódców powstania z 1956 r. Wkrótce nastąpił demontaż zasieków na granicy z Austrią – żelazna kurtyna zaczynała przechodzić do historii. Już latem 1989 r. otwarta granica stała się miejscem masowych ucieczek Niemców z NRD na Zachód.

W czerwcu 1989 r. rozpoczęły się obrady Trójkątnego Stołu, czyli władz z opozycją. W wyniku podpisanych we wrześniu ustaleń zmieniono m.in. nazwę państwa na: Republika Węgierska. Ustalono również sposób wyboru prezydenta oraz przeprowadzenia wolnych wyborów, w których zwycięzcą okazało się opozycyjne, chrześcijańsko-demokratyczne Węgierskie Forum Demokratyczne.

W kolejnych miesiącach śladem Polski i Węgier miały pójść pozostałe europejskie kraje bloku socjalistycznego.

Demokratyczne demonstracje w Pradze zgromadziły setki tysięcy Czechosłowaków. Główną postacią zgromadzeń był niekwestionowany lider opozycji Václav Havel.

■ fotografia, Praga, 1989 r.

■ AKSAMITNA REWOLUCJA

Pod wpływem wydarzeń w Polsce i na Węgrzech system komunistyczny zaczął się chwiać również w Czechosłowacji. Mimo to środowisko opozycyjne Karta 77 związane z pisarzem **Václavem Havlem** [czyt.: wacławem hawlem] było cały czas poddawane represjom. Jeszcze w lutym 1989 r. Havel stanął przed sądem za udział w demonstracji upamiętniającej tragiczną śmierć Jana Palacha, studenta, który w styczniu 1969 r. zdecydował się na akt samospalenia w proteście przeciwko inwazji państw Układu Warszawskiego na Czechosłowację. W czerwcu 1989 r. działacze opozycyjni wezwali władze do przeprowadzenia niezbędnych reform ustrojowych w kraju, lecz ich petycja pozostała bez odpowiedzi. Antyrządowe demonstracje zaczęły się na masową skalę dopiero jesienią. Gdy 17 listopada milicja brutalnie spacyfikowała w Pradze jeden z wieców, w całym kraju wybuchły strajki. Wkrótce w czeskiej części republiki powstało opozycyjne Forum Obywatelskie, a w słowackiej Stowarzyszenie przeciw Przemocy. W ten sposób rozpoczęła się **aksamitna rewolucja**, podczas której po 10 dniach pokojowych demonstracji doszło do zmian w najwyższych kręgach władzy. 10 grudnia ze stanowiska prezydenta odszedł rządzący

POSTAĆ HISTORYCZNA

VÁCLAV HAVEL

1936–2011

Czeski polityk, opozycjonista, dramaturg i pisarz. Początkowo pracował w jednym z praskich teatrów. Podczas Praskiej Wiosny w 1968 r. włączył się w działalność na rzecz demokratyzacji Czechosłowacji. W związku z tym w kolejnych latach był poddawany szykanom ze strony władz, m.in. zabroniono mu wykonywania zawodu. Współtworzył niezależną od władz organizację Karta 77. W 1989 r., jako wieloletni dysydent cieszący się autorytetem, stanął na czele demokratycznej opozycji i założył organizację Forum Obywatelskie. Został wybrany na pierwszego prezydenta Czechosłowacji, a następnie po rozpadzie tego państwa federacyjnego aż do 2003 r. pełnił funkcję prezydenta Czech. Stał się symbolem przemian demokratycznych w Czechosłowacji i wzorem intelektualisty walczącego pokojowymi metodami z reżimem komunistycznym.

od 1969 r. Gustáv Husák. Powołano przy tym nowy rząd, akceptowany przez opozycję, a 28 grudnia na czele parlamentu stanął lider Praskiej Wiosny z 1968 r. (więcej o niej na s. 161) – Alexander Dubček. Dzień później prezydentem republiki został do niedawna represjonowany przez komunistów przywódca opozycji Václav Havel. Dzięki porozumieniu władz i opozycyjnego Forum Obywatelskiego zaplanowano także wolne wybory, które odbyły się ostatecznie w czerwcu 1990 r. Tempo, w jakim Czesi i Słowacy pozbyli się komunizmu, opisywało popularne powiedzenie: *Polska – 10 lat, Węgry – 10 miesięcy, Czechosłowacja – 10 dni* (zob. [infografika](#) na s. 250–251). Należy jednak pamiętać, że przemiany ustrojowe Czechosłowacy zaczęli w zupełnie innej sytuacji, gdy zmiany polityczne nastąpiły już nie tylko w Polsce i na Węgrzech, ale nawet w znacznym stopniu w samym ZSRS.

■ KRWAWY KONIEC REŻIMU CEAUȘESCU W RUMUNII

W odróżnieniu od innych krajów bloku wschodniego upadek komunizmu w Rumunii miał całkiem inny przebieg. Jeszcze latem 1989 r. władza Nicolae Ceașescu wydawała się niezagrożona. Rumuński przywódca zgłaszał w tym czasie nawet postulat interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Polsce. Pod koniec listopada odbył się kolejny zjazd Rumuńskiej Partii Komunistycznej, który utwierdził władzę Ceașescu. Gdy jednak 17 grudnia 1989 r. w siedmiogrodzkim mieście **Timișoara** [czyt.: timiszora] milicja aresztowała ewangelickiego duchownego narodowości węgierskiej László Tőkésa [czyt.: laszlo tokesza], rozpoczął się

Pałac Prezydencki, pełen bogactwa i przepychu, boleśnie kontrastował z nędznymi warunkami życia rządzonych przez Ceașescu Rumunów. Widok luksusu, jakim otaczał się dyktator, oburzył żołnierzy i powstańców, którzy wkroczyli do gmachu.

■ fotografia, Bukareszt, 1989 r.

WARTO WIEDZIEĆ

„Aksamitny rozwód”

Różnice między Czechami i Słowakami istniały od początku powołania ich wspólnego państwa w 1918 r. i, mimo stosunkowo zgodnego współżycia obu narodów, nie ulegały zatarciu. To różnicowanie miało podłoże historyczne, religijne, kulturowe i obyczajowe. Upadek komunizmu i powrót do systemu demokratycznego uzewnętrznił te rozbieżności w innych dziedzinach. Na Słowacji transformacja ustrojowa przyniosła bardziej dotkliwe koszty społeczne niż na ziemiach czeskich. Słowackie przedsiębiorstwa, głównie reprezentujące przemysł ciężki i zbrojeniowy, mocno odczuły utratę zamówień po upadku systemu centralnie zarządzanego. Z kolei czeskie zakłady przemysłowe znacznie lepiej odnajdywały się w nowej wolnorynkowej rzeczywistości i zdobywały rynki zachodnie.

Różnice gospodarcze przekładały się także na polityczne. W każdej z republik związkowych powstawały osobne partie polityczne, nikt natomiast nie dostrzegał potrzeby powołania partii łączących oba narody. W 1992 r. liderami czeskich i słowackich dominujących partii stali się zwolennicy osobnego rozwoju. Byli to: Czech **Václav Klaus** i Słowak **Vladimír Mečiar** [czyt.: meczjar]. Jesienią 1992 r., podczas spotkania w Jihławie, obaj politycy podjęli brzemienne w skutki decyzję o zakończeniu istnienia wspólnego państwa, którą wkrótce potem zatwierdził parlament federalny. Nie zorganizowano referendum, mimo że większość obywateli sprzeciwiała się podziałowi. Obiekcje zgłaszał również prezydent Václav Havel, który w proteście przeciw tym zamierzeniom podał się do dymisji. Ostatecznie podział Czechosłowacji określany mianem „aksamitnego rozwodu” nastąpił 31 grudnia 1992 r.

Zaprzysiężenie konstytucji słowackiej nastąpiło na zamku w Bratysławie 3 września 1992 r., czyli jeszcze przed oficjalnym podziałem Czechosłowacji.

■ fotografia, Bratysława, 1992 r.

Z jakiego powodu proces podziału Czechosłowacji nazywa się „aksamitnym rozwodem”?

■ PRZEMIANY W CHINACH

Zupełnie odmienny przebieg miały wydarzenia w 1989 r. w Chinach. Postępujące po śmierci Mao Zedonga zmiany gospodarcze opierały się na – w pełni kontrolowanej przez nomenklaturę partyjną – współpracy z zachodnimi koncernami. Chiny stały się dla nich dostarczycielem taniej, a w przypadku więźniów wręcz niewolniczej siły roboczej. Za kontaktami na płaszczyźnie ekonomicznej nie szły jednak zmiany polityczne. Inaczej niż w krajach europejskich bloku wschodniego władze komunistyczne nie planowały dopuścić do głębszych przemian ustrojowych i demokratyzacji życia politycznego. Gdy w 1989 r. chińscy studenci, podobnie jak ich rówieśnicy w europejskich krajach komunistycznych, podjęli walkę o reformy, ich protest został brutalnie stłumiony przez wojsko i milicję. 4 czerwca 1989 r., czyli w tym samym dniu, w którym w Polsce odbywały się wybory kontraktowe, na pekińskim placu Tiananmen wojsko uzbrojone w sprzęt ciężki, w tym czołgi, zmasakrowało protestujących studentów. Śmierć poniosło ok. 2500 manifestantów, a na kolejne tysiące spadły surowe represje. Wielu Chińczyków musiało wyemigrować. Kraje zachodnie potępiły brutalne metody rozprawy z opozycją, jednak nie zaprzestały współpracy gospodarczej z Chinami.

Mężczyzna zatrzymujący czołgi to jedna z najbardziej wyrazistych scen z protestów na placu Tiananmen. Oddaje ona charakter tragicznych wydarzeń, gdy władze chińskie skierowały oddziały pancerne przeciw bezbronnym studentom.

■ fotografia, Pekin, 1989 r.

? Jakiego typu zmiany zostały wprowadzone przez komunistyczne władze w Chinach, a jakie zostały zablokowane?

wielki protest społeczny. 20 grudnia na demonstracji w Timișoarze zgromadziło się 100 tys. osób, a następnie miasto ogarnął strajk. Gdy w wyniku starć z policją zginęło blisko 60 osób, antykomunistyczne nastroje szybko ujawniły się w całej Rumunii. Kluczowym momentem okazał się wiec w Bukareszcie zwołany na 22 grudnia przez Ceaușescu i jego zwolenników. Wbrew oczekiwaniom organizatorów to zgromadzenie szybko przekształciło się w demonstrację przeciwko komunistycznemu dyktatorowi. Rozpoczęły się walki ze znienawidzoną przez społeczeństwo tajną policją Securitate, a wojsko rumuńskie zaczęło przechodzić na stronę powstańców. 25 grudnia 1989 r. doszło do decydujących krwawych wydarzeń, schwytano i rozstrzelano Nicolae Ceaușescu wraz z żoną Eleną, a władzę w kraju przejął Front Ocalenia Narodowego z Ionem Iliescu [czyt.: iljesku] na czele. Choć znaleźli się w nim dotychczasowi partyjni działacze, jedną z pierwszych decyzji tego organu było zdelegalizowanie partii komunistycznej, a następnie zarządzenie wolnych wyborów. Mimo tych burzliwych wydarzeń wpływy postkomunistów utrzymały się w Rumunii jeszcze przez wiele lat.

Flaga Rumunii z wyciętym godłem komunistycznym stała się charakterystycznym znakiem rozpoznawczym sił antykomunistycznych.

■ fotografia, Bukareszt, 1989 r.

UPADEK KOMUNIZMU W EUROPIE

Polska

6 lutego 1989

Rozpoczęły się obrady Okrągłego Stołu, podczas których przedstawiciele opozycji solidarnościowej związanej z Lechem Wałęsą podjęli rozmowę z komunistycznymi władzami na temat reform politycznych. Efektem wynegocjowanego kompromisu były wybory 4 czerwca, w których wystartowali kandydaci z opozycji.

Węgry

11 lutego 1989

Władze komunistyczne zgodziły się na powstanie pierwszych opozycyjnych organizacji politycznych, z którymi podjęły dialog 13 czerwca w ramach obrad Trójkątnego Stołu. Jego ustalenia rozpoczęły transformację ustrojową Węgier.

Niemiecka Republika Demokratyczna

9 listopada 1989

Masowe ucieczki, nad którymi władze NRD pozbawione wsparcia ZSRS nie były w stanie zapanować, skłoniły je do ustępstw. Na wiadomość o tym, że zezwolono na swobodne przekraczanie granicy Berlina Zachodniego tłum berlińczyków ruszył w stronę dzielącego stolicę muru i zaczął go spontanicznie niszczyć.

Czechosłowacja

17 listopada 1989

Centralny punkt Pragi, plac Wacława, stał się miejscem ogromnej demonstracji, która zmusiła komunistyczne władze do ustępstw. W przyspieszonych wyborach prezydentem został przywódca opozycji Václav Havel.

Rumunia

22 grudnia 1989

Zorganizowana przez komunistów demonstracja poparcia dla Ceaușescu przekształciła się w rewolucję skierowaną przeciwko jego rządowi. W trakcie walk na stronę powstańców przeszło wojsko, które toczyło zaciętą walkę z wierną dyktatorowi służbą bezpieczeństwa Securitate.

■ Upadek żelaznej kurtyny

Wiosną 1989 r. zostały rozebrane zasieki na pierwszym odcinku granicy bloku wschodniego – pomiędzy Węgrami i Austrią. Korzystając z okazji, przez Węgry do wolnego, zachodniego świata uciekali mieszkańcy także innych krajów bloku wschodniego, głównie Niemcy z NRD. W Austrii od lat funkcjonowały ośrodki dla uchodźców, przede wszystkim z Polski i Węgier.

Przez cały rok 1990 do Włoch statkami przedostawali się uchodźcy z komunistycznej Albanii. We włoskich ośrodkach znalazły się tysiące uchodźców z tego zrujnowanego kraju.

Bulgaria

26 grudnia 1989

Władze komunistyczne zgodziły się na rozmowy z opozycją przy bułgarskim Okrągłym Stole. Obrady zakończyły się w maju 1990 r., a następnie odbyły się wolne wybory.

Jugosławia

Styczeń 1990

Podczas kongresu partii rządzącej, Związku Komunistów Jugosławii, doszło do rozłamu i w efekcie – do jej upadku. Partię opuściły delegacje Słowenii, Chorwacji, Macedonii oraz Bośni i Hercegowiny. Następnie zaczął się rozpad tego kraju federacyjnego i okres krwawych wojen między poszczególnymi republikami.

Albania

Grudzień 1990

Powstała pierwsza niekomunistyczna organizacja polityczna – Demokratyczna Partia Albanii. Przemiany polityczne nabrały tempa jednak dopiero w 1991 r.

■ UPADEK MURU BERLIŃSKIEGO

Najbardziej spektakularnie wyglądał upadek komunizmu w NRD. Jeszcze 7 października z pompą obchodzono święto 40. rocznicy powstania socjalistycznych Niemiec. Odbyła się parada z udziałem wszystkich rodzajów sił zbrojnych, a na trybunie honorowej obok przywódcy NRD Ericha Honeckera [czyt.: erisia honekera] stał przywódca ZSRS Michaił Gorbaczow. W tym samym czasie działały już jednak struktury opozycyjne organizujące pokojowe demonstracje, m.in. Nowe Forum i Demokracja Teraz. Głównym ośrodkiem oporu stał się Lipsk, gdzie 16 października demokratyzacji domagało się blisko 120 tys. demonstrantów. Skala rosnącego niezadowolenia sprawiła, że doszło do zmian w najwyższych władzach państwa. 17 października dymisję złożył Honecker, a 4 listopada w Berlinie Wschodnim odbyła się największa demonstracja, w której wzięło udział blisko milion osób. Padały żądania zorganizowania wolnych wyborów i wprowadzenia zmian, które przywróciłyby obywatelom NRD wolność. Do przełomowych wydarzeń doszło 9 listopada po przypadkowej wypowiedzi berlińskiego szefa rządzącej partii (SED), który zapowiedział otwarcie granicy z Berlinem Zachodnim i RFN. Po tym oświadczeniu tłum demonstrantów ruszył w stronę muru berlińskiego i zaczął go rozbierać, a zdeorientowani strażnicy nie reagowali.

Po upadku muru berlińskiego, co miało znaczenie symboliczne (o jego powstaniu więcej zob. s. 160), przystąpiono do formalnych zmian politycznych. 22 listopada 1989 r. rozpoczęły się obrady Okrągłego Stołu, zakończone w marcu 1990 r. W wyniku negocjacji 18 marca 1990 r. odbyły się pierwsze, a zarazem ostatnie wolne wybory parlamentarne w NRD. Wygrała je chadecja, a ostatnim premierem tego kraju został polityk niekomunistyczny – Lothar de Maizière [czyt.: lotar de mezje].

Mur berliński po tym, jak funkcjonariusze z NRD odstąpili od jego obrony, na krótko stał się atrakcją turystyczną i z tego powodu podlegał systematycznemu burzeniu. Jego odlupane fragmenty były jedną z najbardziej poszukiwanych pamiątek z Berlina.

■ fotografia, Berlin, 1990 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Przemiany w pozostałych europejskich krajach bloku komunistycznego

Jesień Narodów, jak zaczęto określać falę przemian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, nie ominęła również Bułgarii. 10 listopada 1989 r., po 35 latach rządów, ze stanowiska szefa partii komunistycznej ustąpił tam Todor Żiwkow, a place największych miast zapełniły się setkami tysięcy demonstrantów żądających reform. W grudniu rozpoczęły się obrady bułgarskiego Okrągłego Stołu, który dał początek zmianom ustrojowym w państwie.

Rok później komuniści stracili władzę także w Jugosławii, a w 1991 r. nawet w Albanii, gdzie panowała totalitarna odmiana komunizmu wzorowana na maoistycznych Chinach (więcej o nich na s. 144). Następnie oba te bałkańskie kraje pogrążyły się w kryzysie gospodarczym, a w Jugosławii doszło ponadto do wojny domowej, która zakończyła się rozpadem federacji (więcej o tych wydarzeniach na s. 261–262).

Obalenie pomnika Envera Hodży w Tiranie było kulminacyjnym momentem wystąpień Albańczyków. Otoczony po śmierci oficjalnym kultem przywódca komunistów albańskich był dla znacznej części społeczeństwa sprawcą uciemiężenia znoszonego przez dekady.

■ fotografia, Tirana, 1991 r.

Odszukaj informacje na temat okoliczności odsunięcia od władzy komunistów w Albanii.

■ ZJEDNOCZENIE NIEMIEC

Zanim jednak zakończyły się obrady Okrągłego Stołu w NRD, w grudniu 1989 r. kanclerz RFN **Helmut Kohl** przedstawił 10-punktowy plan zjednoczenia obu państw niemieckich, który stał się podstawą do dalszych negocjacji na forum międzynarodowym. Kolejne miesiące wypełniły pertraktacje i przygotowania do zjednoczenia. W lipcu wprowadzono unię walutową i rozpoczęto wymianę marki wschodniej na zachodniemiecką. 12 września mocarstwa (USA, Francja, ZSRS i Wielka Brytania) podpisały z RFN i NRD traktat akceptujący

proces zjednoczenia i nakładający na Niemcy zobowiązania, m.in. do zrzeczenia się wszelkich roszczeń terytorialnych wobec sąsiadów i redukcji armii.

Formalnie proces zjednoczenia zakończył się ostatecznie 3 października 1990 r., a na stanowisku kanclerza już zjednoczonych Niemiec pozostał Helmut Kohl z CDU. Zmiany polityczne były jednak tylko początkiem wieloletniego procesu ujednolicania podzielonych przez cztery dekady Niemiec. Przebudowa gospodarki dawnej NRD i zmiany społeczne stanowiły ogromne wyzwanie nawet dla potężnej ekonomicznie RFN.

TEKST ŹRÓDŁOWY

NIEMIECKI TRAKTAT ZJEDNOCZENIOWY

12 września 1990 r. w Moskwie podpisano traktat w sprawie zjednoczenia dwóch państw niemieckich.

Republika Federalna Niemiec, Niemiecka Republika Demokratyczna, Republika Francuska, Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich i Stany Zjednoczone Ameryki, świadome faktu, że ich narody od 1945 roku współżyją w warunkach pokoju, pomne najnowszych przemian historycznych w Europie, które umożliwiają przewyżczenie podziału tego kontynentu, [...] zdecydowane – zgodnie z ich zobowiązaniami wynikającymi z Karty Narodów Zjednoczonych – na rozwijanie przyjacielskich stosunków między narodami, opartych na poszanowaniu zasady równouprawnienia i samostanowienia narodów, a także na podejmowanie innych stosownych poczynań, mających na celu utrwalenie pokoju na świecie, [...] uznając, że poprzez ten fakt i w następstwie zjednoczenia Niemiec jako demokratycznego i pokojowego państwa prawa i odpowiedzialność czterech mocarstw wobec Berlina i Niemiec jako całości stracą swoje znaczenie [...].

Artykuł 1

1. Zjednoczone Niemcy będą obejmować terytorium Republiki Federalnej Niemiec, Niemieckiej Republiki

Demokratycznej i całego Berlina. Ich granice zewnętrzne odpowiadać będą granicom Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz Republiki Federalnej Niemiec i w dniu wejścia w życie niniejszego układu będą one ostateczne. [...]

3. Zjednoczone Niemcy nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec innych państw i nie będą takich roszczeń wysuwać także w przyszłości. [...]

Artykuł 2

Rządy Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej podkreślają swoje oświadczenia, zgodnie z którymi z ziemi niemieckiej może wyjść tylko pokój. [...]

Artykuł 3

Rządy Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej podkreślają swoją rezygnację z produkcji, posiadania i rozporządzania bronią atomową, biologiczną i chemiczną.

Źródło: *Wiek XX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 355–357.

- ?** 1. Wyjaśnij, do jakich źródeł prawa odwoływał się traktat zjednoczeniowy z 12 września 1990 r.
2. Przedstaw postanowienia traktatu zjednoczeniowego, które były szczególnie ważne dla Polski.

ĆWICZENIA

1. Porównaj przebieg przemian ustrojowych w poszczególnych krajach bloku komunistycznego.
2. Wyjaśnij, dlaczego proces przemian ustrojowych w Czechosłowacji został nazwany aksamitną rewolucją.
3. Przedstaw, jakie znaczenie dla kształtu współczesnej Europy miały przemiany polityczne w NRD.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukiński, *Jesień Ludów*, Warszawa 2012.
M. Orzechowski, *Zdarzyło się w Berlinie. Polak patrzy na mur*, Warszawa 2013.

3 WOJNA I POKÓJ NA PRZEŁOMIE WIEKÓW

Reformy polityczne i gospodarcze wprowadzone w Związku Sowieckim pod koniec lat 80. nie uchroniły go od zapaści. Dzięki temu pozostałe europejskie kraje bloku wschodniego uniezależniły się od tego imperium, porzucając komunizm na rzecz liberalnej demokracji i gospodarkę scentralizowaną na rzecz wolnego rynku. Jakie były dalsze losy chylącego się ku upadkowi ZSRS? Jak zmieniła się sytuacja polityczna na świecie po zakończeniu zimnej wojny i rozpadzie bloku wschodniego?

■ ROZPAD ZSRS

Zmiany polityczne ogłoszone przez prezydenta ZSRS Michaiła Gorbaczowa (więcej na ten temat na s. 243) doprowadziły z biegiem czasu do wzrostu dążeń niepodległościowych w niektórych republikach związkowych. Najsilniej przejawiały się one na Litwie, Łotwie, w Estonii oraz na Zakaukaziu. **11 marca 1990 r.** jako pierwsza dotychczasowa republika sowiecka deklarację niepodległości ogłosiła Litwa. Nie uznała jej jednak żadne państwo, a władze ZSRS skierowały do Wilna wojsko, gdzie doszło do walk. Dopiero w sierpniu 1991 r. Gorbaczow w ramach ustępstw zapowiedział przekształcenie ZSRS w niezbyt ściśle powiązane państwo federacyjne. W odpowiedzi dotychczasowe grono jego współpracowników, z wiceprezydentem **Giennadijem Janajewem** na czele, w sierpniu 1991 r. zorganizowało zbrojny zamach stanu, aby nie dopuścić do wprowadzenia zmian. O niepowodzeniu puczu zadecydowała postawa prezydenta Republiki Rosyjskiej **Borysa Jelcyna** (zob. [biogram](#) tej postaci obok). Wzmocniło to jego pozycję i pozwoliło mu podporządkować sobie wszystkie organy władzy wykonawczej w Rosji. Wkrótce Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego ogłosiła samorozwiązanie, a wojsko przeszło na stronę Jelcyna, dzięki czemu **pucz Janajewa** został stłumiony.

Po tych wydarzeniach kolejne republiki związkowe zaczęły ogłaszać niepodległość. Rozpad ZSRS przypieczętowało spotkanie trzech przywódców: Borysa Jelcyna – Rosji, **Stanisława Szuszkiewicza** – Białorusi, i **Leonida Krawczuka** – Ukrainy, które odbyło się 8 grudnia 1991 r. w Puszczy Białowieskiej. Politycy

POSTAĆ HISTORYCZNA

BORYS JELCYN

1931–2007

Sowiecki polityk, pierwszy prezydent Rosji. Ukończył studia z zakresu budownictwa, lecz zaangażował się w działalność partyjną. Był zwolennikiem pierestrojki, ale uważał, że reformy powinny być znacznie głębsze. Pod koniec lat 80. porzucił struktury partyjne i skupił się na umacnianiu władz wcho-

dzącej w skład ZSRS Republiki Rosyjskiej. W czerwcu 1991 r. został wybrany na jej prezydenta. W tym samym roku zawarł z prezydentami Ukrainy i Białorusi umowę zwaną porozumieniem białowieskim, które oznaczało koniec Związku Sowieckiego, odsunięcie od władzy Michaiła Gorbaczowa i powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw. Jelcyn stanął wówczas na czele Federacji Rosyjskiej. W 1996 r. został ponownie wybrany na urząd prezydenta. Trzy lata później rzekł się tej funkcji. Prowadził politykę zagraniczną otwartą na współpracę z państwami zachodnimi. Nie dopuścił do uniezależnienia się od Rosji Czeczenii, co wywołało wojny czeczeńskie. Podczas swoich rządów wdrożył reformy demokratyzujące życie polityczne. Przeprowadził transformację gospodarczą, która spowodowałaubożenie ogromnej części społeczeństwa.

zdecydowali wówczas o utworzeniu **Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP)**, która miała zastąpić Związek Sowiecki. W rezultacie Gorbaczow stracił władzę i został zmuszony do oficjalnego rozwiązania ZSRS. **26 grudnia 1991 r.** w przemówieniu telewizyjnym pierwszy i zarazem ostatni prezydent ZSRS poinformował o likwidacji państwa związkowego. Nikt się nie spodziewał, że największa potęga militarna na świecie upadnie w pokojowy sposób.

Borys Jelcyn ¹ przed siedzibą rosyjskiego parlamentu przemawiał do zebranych Rosjan i ich sojuszników z pozostałych republik dawnego ZSRS. Po przejściu wojska na stronę obrońców parlamentu los puczu Janajewa był przesądzony.

■ fotografia, Moskwa, 1991 r.

■ REPUBLIKI POSTSOWIECKIE

ZSRS uległ rozpadowi, a możliwości wywierania wpływu na światową politykę przez państwo rosyjskie z Jelcynem na czele uległy znacznemu ograniczeniu. Choć tamtejsi politycy nie zrezygnowali z aktywności międzynarodowej, to nie mieli już wystarczających instrumentów politycznych i militarnych dla realizacji swoich celów. Rosja pogrążyła się bowiem w głębokim kryzysie gospodarczym, społecznym i politycznym, który trwał aż do końca lat 90. Skutecznym środkiem nacisku na inne państwa pozostawało jednak manipulowanie cenami surowców i paliw, od których zależne były i są liczne kraje europejskie. Z tego powodu rosyjscy przywódcy często stosowali presję w postaci ograniczania dostaw ropy lub gazu oraz wprowadzania embarga na import różnych produktów.

System demokratyczny ugruntował się tylko w nielicznych byłych republikach Związku Sowieckiego. Wszystkie pozostałe kraje postsowieckie dysponujące po rozpadzie ZSRS głowicami jądrowymi zrezygnowały z posiadania broni nuklearnej i przekazały ją Rosji.

Na Białorusi już w 1994 r. władzę objął prezydent **Alaksandr Łukaszenka**, który szybko wycofał wprowadzone tam reformy demokratyczne i skutecznie ograniczył działalność opozycji, nierzadko z zastosowaniem brutalnych metod.

Inną drogą poszła Ukraina, która starała się początkowo utrzymywać równoprawne stosunki i z Rosją,

WARTO WIEDZIEĆ

Rosyjska strefa wpływów

Rosja nie zrezygnowała ze swoich dotychczasowych wpływów w krajach wchodzących wcześniej w skład ZSRS. Do kontroli nad nimi powołano organizacje, grupując większość nowo powstałych państw: **Wspólnotę Niepodległych Państw (WNP)** oraz funkcjonującą od 1994 r. **Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ)**. Miały one na celu uniemożliwienie byłym republikom pełnej integracji z Unią Europejską, a przede wszystkim z NATO. Najściślejszą współpracę z Rosją podjęła Białoruś rządzona przez Łukaszenkę. Proces integracji zaczął się już w 1997 r. od powołania Związku Białorusi i Rosji (ZBiR). W 2000 r. utworzono konfederację – **Państwo Związkowe Rosji i Białorusi**.

Inną organizacją integrującą wokół Rosji część byłych republik Związku Sowieckiego stała się powołana w 2014 r. **Euroazjatycka Unia Gospodarcza**. Oprócz Rosji wstąpiły do niej Armenia, Białoruś i Kazachstan.

? Z jakiego powodu Rosja tworzy organizacje skupiające państwa powstałe po rozpadzie ZSRS?

Szczyt Wspólnoty Państw Niepodległych w 2002 r. zgromadził m.in. przywódców Rosji – Władimira Putina ¹, Ukrainy – Leonida Kuczma ², Gruzji – Eduarda Szewardnadze ³ i Białorusi – Alaksandra Łukaszenkę ⁴. Po agresji rosyjskiej w 2008 r. z WNP wycofała się Gruzja, a w 2014 r., po tym, jak siły rosyjskie zajęły Krym – Ukrainę.

■ fotografia, Kiszyniów, 2002 r.

„Zielone ludziki”, czyli oddziały rosyjskich żołnierzy pozbawionych oznaczeń na mundurach, zajęły Krym i zmusiły stacjonujące tam siły ukraińskie do wycofania się z półwyspu.

■ fotografia, Sewastopol, 2014 r.

i Zachodem. Budowa systemu demokratycznego w tym państwie, rządzonym przez dekadę przez prezydenta **Leonida Kuczmę**, napotykała problemy wynikające m.in. z ogromnej korupcji. Gdy w 2004 r. w wyborach prezydenckich rywalizowali ze sobą Wiktor Janukowycz, planujący kontynuować dotychczasową politykę, oraz Wiktor Juszczenko, zapowiadający zmiany kandydat opozycji, doszło do niespodziewanej konfrontacji. Po próbie otrucia Juszczenki i sfałszowaniu wyników wyborów wybuchła tzw. **pomarańczowa rewolucja**. W wyniku masowych wystąpień społecznych Juszczenko objął w końcu urząd prezydenta. Mimo zapowiedzi

nie rozwiązał palących problemów Ukraińców i kolejne wybory w 2010 r. wygrał Janukowycz. W kraju nadal szerzyła się korupcja, a Ukraina popadała w coraz większe uzależnienie od Rosji. Gdy jesienią 2013 r. Janukowycz odrzucił umowę stowarzyszeniową z UE, 21 listopada 2013 r. w Kijowie doszło do protestów, które przekształciły się w drugą rewolucję. Jej głównym ośrodkiem był opozycyjny obóz Euromajdan, założony na kijowskim placu Niepodległości. Ostatecznie Ukraińcy obronili system parlamentarny, a w lutym 2014 r. dotychczasowy prezydent Janukowycz zbiegł do Rosji. Zwycięstwo polityczne Ukraina okupiła jednak utratą Krymu na rzecz Rosji oraz utratą kontroli nad wschodnimi obwodami: donieckim i ługańskim, gdzie powstały „republiki” zależne od Kremla.

■ KONFLIKTY W DAWNYM ZSRS

Tłumione w czasach komunizmu konflikty narodowościowe w ZSRS odżyły z całą mocą pod koniec jego istnienia. Najgwałtowniejsze spory wybuchły na Kaukazie. W latach 1988–1994 toczyła się tam azersko-ormiańska **wojna o Górski Karabach**, będący ormiańską enklawą w Azerbejdżanie. Konflikt zakończył się wówczas rozejmem, zaś miejscowi Ormianie proklamowali niepodległość. Jednak przez 26 lat status tego terytorium pozostawał w zawieszeniu, a pod koniec 2020 r. jego południową część zajął wspierany przez Turcję Azerbejdżan.

Manifestacje na Euromajdanie trwały cztery miesiące. Próba rozbicia tego ruchu społecznego z użyciem sił specjalnych wiernych Janukowyczowi przyniosła krwawe walki i rozlanie się protestów na całą Ukrainę. Przeciw urzędującemu prezydentowi wystąpiły środowiska o bardzo zróżnicowanych poglądach politycznych, które jednak połączyła idea uniezależnienia Ukrainy od Rosji.

■ fotografia, Kijów, 2013 r.

Oddział Ormian z Górskiego Karabachu wyruszający w góry do walki z siłami azerskimi. Obie strony konfliktu były wyposażone w ogromne ilości broni pochodzącej z arsenałów ZSRS.

■ fotografia, Górski Karabach, 1991 r.

Konflikty etniczne wystąpiły również w sąsiedniej Gruzji. W 1989 r. wybuchły walki o **Abchazję** między gruzińskimi siłami rządowymi a wspieranymi przez Rosję separatystami, co zakończyło się ogłoszeniem niepodległości przez tę gruzińską prowincję. Drugim rejonem, który nie uznaje władzy w Tbilisi, jest **Osetia Południowa**. W 2008 r. Gruzja straciła ostatecznie kontrolę nad tym obszarem, a przed okupacją przez siły rosyjskie uratowała ją jedynie postawa niektórych europejskich polityków z **Lechem Kaczyńskim** na czele. W krytycznym momencie walk udał się on wraz z przywódcami innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej do Tbilisi, aby osobiście wesprzeć rozpaczliwie broniącą się przed Rosjanami Gruzję. Tymczasem Osetia Południowa nadal pozostaje poza kontrolą gruzińskiego rządu, a gwarantem proklamowanej przez nią niepodległości jest Rosja.

W walce o wpływy polityczne Kreml często wykorzystuje ludność rosyjską, która w okresie ZSRS masowo osiedlała się w pozostałych republikach związkowych. Przykład tego stanowi **Naddniestrze**, stanowiące początkowo część Mołdawii. Zamieszkuje je w dużej części ludność rosyjska, która sprzeciwiła się popularnemu hasłu połączenia Mołdawii z Rumunią i wprowadzenia rumuńskiego jako języka urzędowego. We wrześniu 1990 r. ta popierana przez Rosję zbuntowana prowincja Mołdawii ogłosiła niepodległość jako **Naddniestrzańska Republika Mołdawska**. Do dziś pozostaje niezależnym, choć nieuznanym na forum międzynarodowym państwem, którego statusu strzegą stacjonujące tam siły rosyjskie.

WOJNY CZECEŃSKIE

W listopadzie 1991 r. wchodząca w skład Federacji Rosyjskiej autonomiczna republika – Czeczenia – ogłosiła niepodległość, a jej prezydentem został **Dżochar Dudajew**. Pod koniec 1994 r. Jelcyń zdecydował się rozwiązać spór z Czeczeńcami na drodze interwencji zbrojnej. Rozpoczęła się I wojna czeczeńska, w której Czeczeni stawili twardy opór siłom rosyjskim, zadając im szereg klęsk i publicznie kompromitując osłabione mocarstwo atomowe. Konflikt pozostał nierozstrzygnięty i dopiero w 1996 r. zawarto rozejm pozwalający Czeczenom zachować względną niezależność. Niepodległość Czeczenii nie została jednak uznana na forum międzynarodowym, a w 1999 r. Rosja, rządzona przez nowego, stanowczego przywódcę Władimira Putina, zapoczątkowała drugą część konfliktu. Po atakach terrorystycznych w Rosji, o które oskarżono bojowników czeczeńskich, armia rosyjska wkroczyła do Czeczenii (zob. też [infografika](#) na s. 259). Wykorzystując narastające konflikty wśród Czeczenów, zajęła całą zbuntowaną republikę i w znacznym stopniu zniszczyła jej stolicę – Grozny. Część oddziałów czeczeńskich skryła się w górach, gdzie przez kolejne lata toczyła walki partyzanckie, a jednocześnie podejmowała śmiałe akcje terrorystyczne na terenie Rosji (więcej o tym w [Warto wiedzieć](#) na s. 260). Władzę lokalną w okupowanej republice objął posłuszny Moskwie mufti, czyli muzułmański przywódca religijny, **Achmad Kadyrow**, a następnie jego syn **Ramzan Kadyrow**. Za ich brutalnych rządów rozpętały się tu prześladowania bojowników czeczeńskich i ich rodzin. Ostatecznie w 2009 r. Rosja ogłosiła zakończenie tzw. operacji czeczeńskiej.

Dżochar Dudajew był przed rozpadem ZSRS generałem sowieckiego lotnictwa. Po 1991 r. został pierwszym prezydentem Czeczenii, która pozostawała częścią Rosji, i nieugięcie dążył do uzyskania przez nią niepodległości. Rosyjskie służby specjalne organizowały na niego liczne zamachy. Zginął w 1996 r. w wyniku ataku rakietowego sił rosyjskich.

■ fotografia, Czeczenia, 1994 r.

PO ROZPADZIE ZSRS

Po rozpadzie Związku Sowieckiego zaczął się kształtować nowy porządek w tym regionie. Okres osłabienia władzy centralnej wykorzystały republiki, które chciały uniezależnić się od Moskwy. Ponadto ożywieniu uległy animozje pomiędzy narodami zamieszkującymi ZSRS. Dotąd spory te były tłumione przez sowieckich przywódców w imię integralności państwa. Do najgwałtowniejszych konfliktów doszło jednak w Rosji – dotąd największej federacyjnej republice ZSRS.

- 1 Litwa** jako pierwsza republika sowiecka ogłosiła niepodległość w 1990 r., co w styczniu 1991 r. spotkało się z brutalną odpowiedzią Kremla. Ostatecznie w 1991 r. Litwini pozbyli się sowieckiej kontroli.

Sowiecki wóz bojowy pod wileńską wieżą telewizyjną. Po złamaniu oporu ludności cywilnej broniącej nadajnika litewskiej telewizji sowieccy komandosi odcięli Litwinów od wieży.

- 2 Krym**, który od 1956 r. należał do Ukraińskiej Republiki Sowieckiej, w 2014 r. został zajęty zbrojnie przez Rosjan.

- 3 Gruzja** toczy spór z dwoma regionami: Abchazją i Osetią Północną, które domagają się niepodległości i nie uznają zwierzchności rządu w Tbilisi. Zarówno Osetyńcy, jak i Abchazi korzystają z rosyjskiej pomocy zbrojnej.

Prezydent Lech Kaczyński i inni przywódcy Europy Wschodniej udzielili pomocy Gruzinom w 2008 r. podczas rosyjskiej inwazji na Gruzję. Konflikt gruzińsko-rosyjski rozpoczął się od zaostrzenia sporu gruzińsko-osetyńskiego.

- 4 Górski Karabach** to region zamieszany głównie przez Ormian, który jest otoczony przez tereny Azerbejdżanu. Na początku lat 90. zwycięstwo w konflikcie odnieśli Ormianie, którzy do 2021 r. zachowali niezależność od azerbejdżańskiego rządu.

Ormianie z Karabachu dysponowali uzbrojeniem pochodzącym z dawnych sowieckich arsenałów i wsparciem Armenii. Dzięki temu udało im się odeprzeć ataki Azerów i zachować na trzy dekady niezależność od władz Azerbejdżanu.

■ Podział arsenału nuklearnego ZSRS

Sowieckie głowice atomowe zostały początkowo podzielone pomiędzy cztery dawne republiki związkowe ZSRS: Rosję, Ukrainę, Białoruś i Kazachstan. Ostatecznie tylko Rosja zachowała broń nuklearną, a pozostałe kraje z niej zrezygnowały. W 1994 r. w zamian za to, że Ukraina zrezygnowała z posiadanych głowic USA, Wielka Brytania i Rosja zobowiązały się chronić jej suwerenność i integralność terytorialną. W 2014 r. to porozumienie zostało złamane przez Rosję, która zaanektowała ukraiński Krym.

5 Czeczenia chciała uniezależnić się od Republiki Rosyjskiej. Po dwóch krwawych wojnach kraj ten pozostał jednak w granicach Rosji. Czeczeńcy ponieśli ogromne straty w wyniku walk oraz późniejszych prześladowań. Czeczenię opuścić musiały setki tysięcy uchodźców, spośród których 90 tys. znalazło schronienie w Polsce.

Szturm na stolicę Czeczenii – Groznego, który przypuścili Rosjanie w noc sylwestrową z 1994 na 1995 r., rozpoczął się od kompromitującej porażki ich sił pancernych. Ostatecznie zdobyli stolicę zbuntowanej republiki, ponosząc przy tym jednak gigantyczne straty.

TERRORYZM PODCZAS WOJEN CZECZEŃSKICH

Od samego początku konfliktu Czeczeni dysponowali nieporównywalnie mniejszymi siłami niż Rosja. Choć bojownicy walczyli z zaangażowaniem, mieli niewielkie szanse w długotrwałej wojnie z ogromną rosyjską machiną wojenną. Gdy wojska federacji przystąpiły do pacyfikacji czeczeńskiej ludności cywilnej, jeden z czeczeńskich dowódców – Szamil Basajew, zdecydował się zaatakować cywilów rosyjskich, którzy dotąd nie odczuwali skutków walk.

W czerwcu 1995 r. oddział Basajewa zaatakował rosyjskie miasto Budionnowsk. Po zajęciu szpitala i wzięciu kilku tysięcy zakładników Czeczeni postawili żądanie wstrzymania działań zbrojnych i wycofania wojsk rosyjskich z Czeczenii. Władze rosyjskie nie planowały negocjacji i podjęły kilka nieudanych prób szturmów, które zakończyły się kompromitacją i przyniosły setki ofiar wśród zakładników. Ostatecznie Rosjanie musieli przyjąć warunki Basajewa – bojownicy bezpiecznie opuścili Budionnowsk, a na froncie rozpoczęło się zawieszenie broni.

W 1999 r. w kilku miastach Rosji ponownie doszło do ataków terrorystycznych – wysadzono w powietrze bloki mieszkalne z lokatorami. Rosjanie o zamachy oskarżyli Czeczenów, choć pojawiły się również informacje o tym, że w rzeczywistości były dziełem rosyjskich służb specjalnych, chcących sprowokować kolejną wojnę w Czeczenii. Podczas II wojny czeczeńskiej oddziały Basajewa działały znacznie bardziej brutalnie w porównaniu do operacji z Budionnowska. Tym razem w 2002 r. zaatakowały moskiewski teatr na Dubrowce w Moskwie, a dwa lata później szkołę w Biesłanie, biorąc w każdym z nich setki zakładników. Rządzący Rosją Putin nie zgodził się na negocjacje z czeczeńskimi terrorystami i, mimo ogromnych ofiar wśród zakładników, zdecydował o akcji ich uwalniania, podczas których siły rosyjskie zabijały wszystkich zamachowców. Oprócz tych napaści Czeczeni podejmowali coraz bardziej bezwzględnie działania terrorystyczne, w tym także samobójcze ataki bombowe. Z kolei Putin, nie licząc się z ofiarami, krwawo rozprawiał się z terrorystami.

Szkoła w Biesłanie po szturmie rosyjskich sił specjalnych i walce stoczonej z Czeczenami prezentowała przerażający widok. Tragedia rodzin setek dzieci, które zginęły w ataku, była relacjonowana przez media na całym świecie.

■ fotografia, Biesłan, 2004 r.

Operacja odbicia zakładników w teatrze na Dubrowce zakończyła się śmiercią prawie 130 zakładników, którzy zatruli się gazem usypiającym użytym przez rosyjskie służby. Wcześniej czeczeńscy terroryści zastrzelili czterech innych zakładników.

■ fotografia, Moskwa, 2002 r.

? Jakże były źródła czeczeńskiego terroryzmu?

WOJNA W DAWNEJ JUGOSŁAWII

Upadek systemu komunistycznego odnowił dawne konflikty i animozje narodowe. W Europie najdotkliwiej doświadczyli tego mieszkańcy Jugosławii, która była federacją kilku republik o bardzo złożonej strukturze narodowościowej i wyznaniowej. Po śmierci Josipa Broza-Tito w 1980 r. postępowało tam stopniowe osłabienie centralnych władz państwowych. Pierwsze zamieszki rozpoczęły się w dysponującym dużą autonomią **Kosowie**, w którym Albańczycy ścierali się ze stanowiącymi tam mniejszość Serbami. Federalny rząd jugosłowiański, zdominowany przez Serbów, skierował do Kosowa wojsko i zniósł autonomię tego regionu, co na kilka lat stłumiło aspiracje tamtejszej ludności.

Do zmniejszenia zależności od Serbii i przekształcenia Jugosławii w mniej ścisłą federację zaczęły dążyć także najbogatsze republiki – Słowenia i Chorwacja. Ich projekt zmian został jednak odrzucony. W tej sytuacji 25 czerwca 1991 r. zarówno Słowenicy, jak i Chorwaci ogłosili deklarację niepodległości. W odpowiedzi władze jugosłowiańskie już dwa dni później rozpoczęły zbrojną interwencję w Słowenii. Wojska federalne napotkały opór, zaś atak został potępiony przez społeczność międzynarodową. Nie zakończono jednak działań militarnych w regionie – po wycofaniu się ze Słowenii

armia jugosłowiańska uderzyła bowiem na Chorwację. Również ta republika poradziła sobie z siłami federalnymi i po długiej wojnie oderwała się od Jugosławii. W **listopadzie 1991 r.** niepodległość proklamowała także **Macedonia**, a w **kwietniu 1992 r.** – **Bośnia i Hercegowina**. Mimo że to ostatnie państwo zostało

Tymczasowy most nad rzeką Neretwą w Mostarze w Bośni zawieszono w miejsce zabytkowego Starego Mostu, który został zburzony przez siły chorwackie podczas wojny w Bośni w 1993 r. Ten niezwykle cenny zabytkowy obiekt z listy UNESCO został odbudowany w 2004 r.

■ fotografia, Mostar, 1994 r.

ROZPAD JUGOSŁAWII

LEGENDA

- granice państw w 2008 r.
- 3 III 1992 daty proklamowania niepodległości
- 🔥 konflikty etniczne
- ➡ kierunki ataku wojsk serbskich 27 VI 1991 r.
- 🚩 strefy bezpieczeństwa ONZ dla ludności muzułmańskiej (maj 1993 r.)
- ➡ kierunki działań wojsk Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny w 1995 r.
- ➡ główne kierunki migracji Albańczyków z Kosowa
- ✳️ miasta serbskie bombardowane przez NATO w 1999 r.
- 🚰 Zepa miejsca drastycznego łamania praw człowieka
- Ludy zamieszkujące tereny byłej Jugosławii:

Albańczycy	Macedończycy
Bośniacy	Serbowie
Bułgarzy	Słowenicy
Chorwaci	Węgrzy
Czarnogórcy	

1. Wymień republiki wchodzące w skład Jugosławii, których dążenia do uzyskania niepodległości wiązały się z wybuchem walk.
2. Wskaż republikę, która najpóźniej odłączyła się od Serbii.

uznane przez społeczność międzynarodową, decyzji tej nie przyjęli Serbowie, stanowiący niemal połowę ludności kraju. Do Bośni i Hercegowiny wkroczyły wojska jugosłowiańskie, lecz pod międzynarodowym naciskiem musiały się wycofać. Cały sprzęt ciężki pozostawiły wówczas miejscowym Serbom, którzy proklamowali własne państwo i rozpoczęli krwawą wojnę z muzułmańskimi Bośniakami. W konflikcie, który trwał do 1995 r., zginęło ok. 100 tys. osób. Do starć włączyli się również mieszkający w Bośni i Hercegowinie Chorwaci. Wszystkie strony konfliktu dopuszczały się czystek etnicznych, choć na największą skalę prowadzili je Serbowie, winni m.in. masakry w Srebrenicy (więcej o tym w [Warto wiedzieć](#) poniżej).

Wojna w rozpadającej się Jugosławii wykazała bezsilność organizacji międzynarodowych – szczególnie ONZ, która nie potrafiła podjąć zdecydowanych kroków, aby zakończyć krwawe walki. Mimo że skierowała do byłej Jugosławii żołnierzy, to na skutek licznych ograniczeń nie byli oni w stanie powstrzymać zbrodni na ludności cywilnej.

Kres walk nastąpił po podpisaniu porozumienia pokojowego w **Dayton** [czyt.: dejton] w USA **21 listopada 1995 r.** Zostało ono potwierdzone miesiąc później, **14 grudnia 1995 r.**, układem pokojowym w **Paryżu**. Na mocy podjętych postanowień Bośnię i Hercegowinę podzielono na dwie autonomiczne części: Republikę Serbską i muzułmańsko-chorwacką Federację Bośni i Hercegowiny. Przedstawiciele tych trzech nacji zasiedli w trzysobowej radzie zarządzającej krajem.

W kolejnych latach częściowemu rozpadowi uległa także Serbia. W 1996 r. mieszkający w Kosowie Albańczycy rozpoczęli walki w celu odłączenia się od tego

państwa. W rezultacie w 1999 r. doszło do interwencji sił NATO, które rozpoczęły bombardowanie Serbii, a następnie przejęły kontrolę nad prowincją. Jednak obecność wojsk stabilizujących nie była w stanie zapobiec zbrodniom popełnianym na Serbach i Romach oraz niszczeniu zabytków, w tym także obiektów kultu: cerkwi i monastyrów.

W 2003 r. **Federalna Republika Jugosławii** zmieniła nazwę na **Serbia i Czarnogóra**, ale trzy lata później Czarnogórcy podjęli w referendum decyzję o zerwaniu federacji i ogłosili niepodległość. W ten sposób wspólne państwo południowych Słowian – Jugosławia, przeszło do historii. W lutym 2008 r. Kosowo proklamowało niepodległość, lecz uznały ją jedynie nieliczne kraje.

■ KONFLIKT W RWANDZIE

Na początku lat 90. w Rwandzie w środkowej Afryce wybuchł konflikt etniczny, który wstrząsnął światem. Stał się on kulminacją wielopokoleniowej nienawiści plemiennej pomiędzy ludem Hutu a plemieniem Tutsi. Hutu stanowili zdecydowaną większość mieszkańców Rwandy, ale przez stulecia byli zepchnięci na margines, a rządy sprawowali zamożniejsi Tutsi. Sytuacja uległa całkowitej zmianie w XX w. i odtąd to odsunięci od władzy Tutsi byli traktowani jak ludzie drugiej kategorii. Konflikt między obu plemionami wybuchł z całą siłą pod koniec wieku, gdy Tutsi, wspierani przez sąsiednią Ugandę, starali się poprawić swoją pozycję w państwie. W 1990 r. rozpoczęła się pierwsza faza konfliktu, w której przewagę zyskali Hutu. Zakończyło je porozumienie z Arushy [czyt.: aruszy] podpisane 4 sierpnia 1993 r., na mocy którego oba plemiona miały podzielić się władzą w Rwandzie. Sytuacja zmieniła się 6 kwietnia 1994 r.,

WARTO WIEDZIEĆ

Masakra w Srebrenicy

Wojna domowa w Bośni i Hercegowinie kosztowała życie ponad 100 tys. osób. Połowę z nich stanowili cywile, którzy padali ofiarą gwałtów i czystek etnicznych prowadzonych przez obie strony konfliktu. Najwięcej ofiar zginęło w lipcu 1995 r. w miejscowości Srebrenica, gdzie bośniaccy Serbowie pod dowództwem gen. Ratko Mladicia rozstrzelali ponad 8 tys. muzułmańskich mężczyzn i chłopców. Pomimo że Srebrenica została ogłoszona przez ONZ strefą bezpieczeństwa, a obok niej stacjonował holenderski batalion ONZ – pozbawiony jednak rozkazów i niezbędnego wsparcia – nie zapobiegło to masakrze.

Odszukaj informacje na temat procesów zbrodniarzy z okresu wojny w Jugosławii.

Masowe pogrzeby ofiar masakry w Srebrenicy odbywały się dopiero po wielu latach, po przeprowadzeniu ekshumacji masowych grobów i identyfikacji szczątków pomordowanych.

■ fotografia, Srebrenica, 2014 r.

gdy zestrzelono samolot z pochodzącym z plemienia Hutu prezydentem kraju Juvénalem Habyarimaną [czyt.: żuvenałem abiarimaną]. O zamach niesłusznie oskarżono bojowników z plemienia Tutsi i rozpoczęła się kolejna faza wojny. Podczas niej prymitywnie uzbrojone oddziały Hutu, często wyłącznie w maczety,

wymordowały blisko 1 mln członków plemienia Tutsi. Było to największe po II wojnie światowej masowe ludobójstwo. Ostatecznie Tutsi, korzystając z pomocy z zagranicy, pokonali siły rządowe i przejęli władzę, a blisko 2 mln Hutu, w obawie przed zemstą za swoje zbrodnie, uciekło z kraju.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DZIESIĘĆ PRZYKAZAŃ HUTU

Nienawiść do drugiego plemienia nasilała się w Rwandzie przez dziesięciolecia, m.in. na skutek kampanii w mediach. Przykładowo zasady, którymi powinien się kierować Hutu, zostały zwięźle wyłożone w jednym z artykułów prasowych z początku lat 90.

1. *Każdy Hutu powinien wiedzieć, że kobieta Tutsi, gdziekolwiek jest, pracuje dla interesów ludu Tutsi; dlatego będzie uznany za zdrajcę każdy Hutu, który: a) poślubia kobietę Tutsi, b) przyjaźni się z kobietą Tutsi, c) zatrudnia kobietę Tutsi jako sekretarkę lub konkubinę.*
2. *Każdy Hutu powinien wiedzieć, że nasze córki Hutu są właściwsze i bardziej sumienne w zadaniach kobiety, żony i matki rodziny; czyż nie są one piękne i szczerze?*
3. *Kobiety Hutu, bądźcie czujne i starajcie się przeciągnąć swoich mężów, braci i synów na właściwą drogę.*
4. *Każdy Hutu powinien wiedzieć, że każdy Tutsi jest nieuczciwy w interesach; jego jedynym celem jest władza dla jego ludu; dlatego będzie uznany za zdrajcę każdy Hutu, który: a) zakłada spółkę z Tutsi, b) inwestuje swoje albo rządowe pieniądze w przedsięwzięcie Tutsi, c) pożycza pieniądze Tutsi albo pożyczka od niego, d) sprzyja Tutsi w interesach.*
5. *Wszystkie strategiczne pozycje polityczne, administracyjne, ekonomiczne, wojskowe i policyjne powinny być w rękach Hutu.*
6. *Sektor edukacyjny musi być w większości Hutu.*
7. *Armia Rwandy powinna składać się wyłącznie z Hutu.*

Tłum Hutu oczekujący przed obozem ONZ, w którym schronili się Tutsi, był uzbrojony w maczety. Masakra milionów członków plemienia Tutsi odbyła się z użyciem tej prymitywnej broni. Choć rzeź sprawiała wrażenie spontanicznej, w rzeczywistości była zaplanowana. Na kilka dni przed nią do Rwandy dotarł ogromny transport tanich maczet z Chin.

■ fotografia, Rwanda, 1994 r.

8. *Hutu nie powinien dłużej litować się nad Tutsi.*
9. *Hutu, gdziekolwiek są, muszą działać zjednoczeni i solidarni, i mieć na uwadze losy ich braci Hutu.*
10. *Wszyscy Hutu muszą być nauczani na każdym poziomie o Rewolucji Społecznej 1959, Referendum 1961 i Ideologii Hutu; każdy Hutu musi wszędzie głosić tę wiedzę.*

Źródło: K. Wierczyńska, *Pojęcie ludobójstwa w kontekście orzecznictwa międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, Warszawa 2010, s. 113–114.

- ?** 1. Wskaż punkty, których wdrożenie mogło bezpośrednio wpłynąć na falę ludobójstwa w Rwandzie.
2. Oceń, czy wymienione zasady można łączyć ze znanymi Ci ideologiami politycznymi występującymi w krajach zachodnich. Uzasadnij swoją opinię.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polityczną w republikach postsowieckich w latach 90.
2. Porównaj przebieg i wynik I i II wojny czeczeńskiej.
3. Oceń postawę społeczności międzynarodowej w przypadku masakr w Srebrenicy i Rwandzie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Corm, *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956–2003*, Warszawa 2003.
W. Jagielski, *Modlitwa o deszcz*, Warszawa 2002.

4 INTEGRACJA EUROPEJSKA

Po zakończeniu II wojny światowej, z myślą o umocnieniu pokoju, rozpoczął się proces gospodarczej integracji państw Europy Zachodniej. Ich współpraca w kolejnych latach zacieśniała się, a w 1992 r. zawarły traktat, na mocy którego powstała Unia Europejska. Ciągłe przybywało krajów pragnących do niej przystąpić. W jakich okolicznościach wspólnota europejska powiększyła się o państwa Europy Środkowo-Wschodniej? Jakie są najważniejsze instytucje Unii Europejskiej?

NARODZINY UNII EUROPEJSKIEJ

Wydarzenia z przełomu lat 80. i 90. XX w., w tym rozpad bloku państw wschodnich, spowodowały przyspieszenie procesów integracyjnych w Europie. Funkcjonujące od 1958 r. w ramach Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej państwa Europy Zachodniej rozpoczęły rozmowy o zacieśnieniu wzajemnych stosunków i współpracy. Wynikiem tych starań było podpisanie 7 lutego 1992 r. w holenderskim mieście Maastricht Traktatu o Unii Europejskiej. Układ przewidywał ścisłą integrację krajów Zachodu nie tylko w zakresie gospodarki, ale również polityki, na podstawie najważniejszych dla nich **wspólnych wartości** – demokracji i wolnego rynku. W traktacie ustalono, że nowa organizacja będzie opierać się na trzech filarach:

- unii gospodarczej – zakładającej powstanie wspólnego rynku, wspólnej polityki rolnej i unii walutowej;

- unii politycznej – mającej na celu stworzenie jednolitej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa;
- unii policyjno-sądowniczej, której zadaniem byłaby koordynacja działań policyjno-sądowych w rozwiązywaniu problemów: imigracji, przestępczości zorganizowanej i terroryzmu.

W chwili podpisywania traktatu z Maastricht do wspólnoty należało 12 państw – dotychczasowych członków Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG), Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS) i Euratomu (zob. [mapa](#) na s. 266). Każde z nich musiało osobno przyjąć traktat. W części państw przeprowadzono specjalne referendum w tej sprawie. Ostatecznie Traktat o Unii Europejskiej wszedł w życie **1 listopada 1993 r.** Dzień ten uznaje się za datę **powstania Unii Europejskiej**.

Zmiany w składzie Unii Europejskiej

Rok	
1993	Utworzenie Unii przez: Belgię, Danię, Francję, Grecję, Hiszpanię, Holandię, Irlandię, Luksemburg, Niemcy, Portugalię, Wielką Brytanię i Włochy
1995	Przystąpienie do Unii: Austrii, Finlandii i Szwecji
2004	Przystąpienie do Unii: Czech, Cypru, Estonii, Litwy, Łotwy, Malty, Polski, Słowacji, Słowenii i Węgier
2007	Przystąpienie do Unii: Bułgarii i Rumunii
2013	Przystąpienie do Unii Chorwacji
2020	Wystąpienie z Unii Wielkiej Brytanii

Debata publiczna w poszczególnych krajach mających przystąpić do Unii Europejskiej poprzedzała przyjęcie traktatu z Maastricht. W części państw towarzyszyła ona referendum krajowym, w których mieszkańcy bezpośrednio podejmowali decyzję w tej sprawie.

- fotografia, Irlandia, 1992 r.

Od czasu powstania ta organizacja czterokrotnie rozszerzała się o nowe państwa członkowskie. Największe zmiany zaszły w 2004 r., gdy dołączyło do niej aż 10 państw, w tym Polska (przyjrzyj się tabeli na s. 264). W 2020 r. ze wspólnoty wystąpiła Wielka Brytania (o brexicie więcej na s. 270). Obecnie Unia Europejska liczy 27 państw i zamieszkuje ją ponad 400 mln ludzi licznych narodowości i mówiących różnymi językami. Wspólnie te państwa stanowią dużo większą siłę w gospodarce i polityce niż osobno.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT O UNII EUROPEJSKIEJ

Podpisany w Maastricht traktat określa m.in. sposób, w jaki obywatele Unii Europejskiej mogą brać udział w życiu politycznym wspólnoty.

Tytuł II Postanowienia o zasadach demokratycznych
Artykuł 9

We wszystkich swoich działaniach Unia przestrzega zasady równości swoich obywateli, którzy są traktowani z jednakową uwagą przez jej instytucje, organy i jednostki organizacyjne. Obywatel Unii jest każda osoba mająca obywatelstwo Państwa Członkowskiego. Obywatelstwo Unii ma charakter dodatkowy w stosunku do obywatelstwa krajowego i nie zastępuje go.

Artykuł 10

- 1. Podstawą funkcjonowania Unii jest demokracja przedstawicielska.*
- 2. Obywatele są bezpośrednio reprezentowani na poziomie Unii w Parlamencie Europejskim. Państwa Członkowskie są reprezentowane w Radzie Europejskiej przez swoich szefów państw lub rządów, a w Radzie przez swoje rządy; szefowie państw lub rządów i rządy odpowiadają demokratycznie przed parlamentami narodowymi albo przed swoimi obywatelami.*
- 3. Każdy obywatel ma prawo uczestniczyć w życiu demokratycznym Unii. Decyzje są podejmowane w sposób jak najbardziej otwarty i zbliżony do obywatela.*
- 4. Partie polityczne na poziomie europejskim przyczyniają się do kształtowania europejskiej świadomości politycznej i wyrażania woli obywateli Unii.*

Artykuł 11

- 1. Za pomocą odpowiednich środków instytucje umożliwiają obywatelom i stowarzyszeniom przedstawicielskim wypowiedanie się i publiczną wymianę poglądów we wszystkich dziedzinach działania Unii.*

■ INSTYTUCJE UNII EUROPEJSKIEJ

Unia Europejska jest organizmem politycznym o rozbudowanej strukturze administracyjnej. Jej najważniejszymi organami są Parlament Europejski oraz Komisja Europejska.

Parlament Europejski powstał w 1952 r. jako Wspólne Zgromadzenie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Od 1960 r. nosi obecną nazwę, a od 1979 r. jest wybierany w bezpośrednich wyborach co pięć lat we wszystkich krajach Unii. Parlament liczy

Traktat z Maastricht został w 1992 r. podpisany przez przedstawicieli 12 państw. Na prezentowanej stronie dokumentu znajdują się pieczęcie reprezentantów Belgii, Danii, Niemiec i Francji.

■ fotografia współczesna

- 2. Instytucje utrzymują otwarty, przejrzysty i regularny dialog ze stowarzyszeniami przedstawicielskimi i społeczeństwem obywatelskim.*
- 3. Komisja Europejska prowadzi szerokie konsultacje z zainteresowanymi stronami w celu zapewnienia spójności i przejrzystości działań Unii.*
- 4. Obywatele Unii w liczbie nie mniejszej niż milion, mający obywatelstwo znacznej liczby Państw Członkowskich, mogą podjąć inicjatywę zwrócenia się do Komisji Europejskiej o przedłożenie, w ramach jej uprawnień, odpowiedniego wniosku w sprawach, w odniesieniu do których, zdaniem obywateli, stosowanie Traktatów wymaga aktu prawnego Unii.*

Źródło: Dziennik Urzędowy UE Nr 2010/C 83/01, [w:] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2010:083:FULL&from=PL>

- ?** 1. Powiedz, kto – w myśl traktatu – jest obywatelem Unii Europejskiej.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób jest realizowana zasada demokracji przedstawicielskiej w Unii Europejskiej.

705 posłów, a liczba reprezentantów każdego państwa jest proporcjonalna w stosunku do jego populacji. Do kompetencji zgromadzenia należy ustawodawstwo, a także funkcje nadzorcze i budżetowe. Parlament ma dwie siedziby i dwa miejsca obrad: Strasburg we Francji i Brukselę.

Komisja Europejska powstała w 1958 r. i obraduje w Brukseli. Jej struktura przypomina rząd gabinetowy. Składa się z przewodniczącego Komisji oraz 27 komisarzy, z których każdy pochodzi z innego kraju członkowskiego i zajmuje się inną dziedziną, np. rolnictwem, zdrowiem czy wymiarem sprawiedliwości. Celem ich działalności są rozwiązania służące wszystkim członkom UE. Skład tego gremium, zwanego niekiedy rządem Unii Europejskiej, jest zatwierdzany przez Radę Europejską. Komisja pełni funkcje wykonawcze, przygotowuje również wnioski ustawodawcze, realizuje politykę UE, przygotowuje i wykonuje zatwierdzony przez parlament i Radę Europejską budżet unijny. Nadzoruje również sposób jego wykonania przez poszczególne kraje członkowskie, współpracując przy tym z Europejskim Trybunałem Obrachun-

kowym. Do kompetencji Komisji należy także dbanie o właściwe stosowanie przepisów unijnych w krajach wspólnoty. Komisja działa w imieniu Unii również na forum międzynarodowym, m.in. negocjując umowy międzynarodowe.

Od 2009 r. status formalnej instytucji unijnej ma **Rada Europejska**, którą tworzą przywódcy poszczególnych krajów Unii, przewodniczący Rady Europejskiej oraz przewodniczący Komisji Europejskiej. Wyznacza ona ogólne cele polityki i priorytety działania Unii. Jej siedzibę stanowi Bruksela. Jednym z zadań wybieranego na 2,5-letnią kadencję przewodniczącego Rady Europejskiej (zwanego prezydentem UE) jest reprezentowanie Unii na forum międzynarodowym.

W strukturze administracji unijnej istotne miejsce zajmuje **Rada Unii Europejskiej**, która przyjmuje akty prawne UE i koordynuje politykę wspólnoty. W jej skład wchodzi ministrowie z poszczególnych krajów Unii zajmujący się określonymi dziedzinami, jak np. polityka zagraniczna czy ochrona środowiska, którzy spotykają się w gronie swoich odpowiedników z innych państw. Pracom Rady co pół roku przewodniczy inne państwo

UNIA EUROPEJSKA

LEGENDA

Unia Europejska (UE):

- rozszerzenie EWG o byłą NRD w 1990 r.
- państwa Unii Europejskiej przekształconej w 1992 r. z EWG
- państwa przyjęte do UE w 1995 r.
- państwa przyjęte do UE w 2004 r.
- państwa przyjęte do UE w 2007 r.
- państwa przyjęte do UE w 2013 r.
- państwa kandydujące do UE (Islandia w latach 2009–2015)
- Wielka Brytania, która opuściła UE w 2020 r.

Siedziby wybranych instytucji Unii Europejskiej:

- BRUKSELA** Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska, Parlament Europejski
- STRASBURG** Parlament Europejski
- LUKSEMBURG** Sekretariat Generalny Parlamentu Europejskiego, Trybunał Sprawiedliwości UE
- państwa, w których obowiązuje waluta euro
- państwa strefy Schengen

1. Wymień kraje, które jako ostatnie zostały przyłączone do Unii Europejskiej.
2. Podaj nazwy krajów, z którymi sąsiaduje Unia Europejska.

na zasadzie rotacji. Rada UE to obok Parlamentu Europejskiego główny unijny organ decyzyjny. Oba ciała negocjują i następnie przyjmują akty prawne przygotowane przez Komisję Europejską, w tym budżet Unii.

W ramach wspólnoty europejskiej funkcjonują także **organy sądowe**. Najważniejszym z nich jest **Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej** (TSUE), który obejmuje: Trybunał Sprawiedliwości, Sąd oraz sądy wyspecjalizowane. Skład Trybunału Sprawiedliwości tworzą sędziowie reprezentujący poszczególne państwa członkowskie (po jednym z każdego kraju) oraz 11 rzeczników generalnych. Siedzibą Trybunału jest Luksemburg. Do podstawowych zadań tego organu należy:

- ▶ orzekanie o zgodności z prawem aktów unijnych;
- ▶ kontrolowanie, czy państwa członkowskie wywiązują się ze zobowiązań podyktowanych traktatami;
- ▶ rozpatrywanie skarg państw członkowskich na inne kraje.

Wszystkie państwa członkowskie są zobowiązane do podporządkowania się orzeczeniom Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Oprócz wymienionych do istotnych instytucji unijnych należą:

- ▶ Europejski Bank Centralny,
- ▶ Europejski Bank Inwestycyjny,
- ▶ Europejski Trybunał Obrachunkowy,
- ▶ Europejski Rzecznik Praw Obywatelskich.

Siedziba Parlamentu Europejskiego znajduje się w Strasburgu we Francji. Wcześniej w tym mieście odbywały się posiedzenia Rady Europy.

■ fotografia współczesna, Strasburg

■ SYMBOLE UNII EUROPEJSKIEJ

Unia Europejska, jako sojusz polityczno-gospodarczy, ma własne symbole. Hymnem wspólnoty jest finałowa kantata (podniosła pieśń) z IX Symfonii d-moll op. 125 Ludwiga van Beethovena, znana jako *Oda do radości*. Już w 1972 r. utwór ten został oficjalnie hymnem Rady Europy. Po utworzeniu Unii Europejskiej zaczął pełnić tę samą funkcję dla nowej organizacji. Ze względu na jej wielonarodowy charakter hymn stanowi jedynie wersja instrumentalna tego utworu.

Flaga europejska również jest starsza niż sama Unia. Rada Europy wprowadziła ją już w 1955 r. Na fladze widnieje 12 złotych pięcioramiennych gwiazd na niebieskim tle. Ich liczba nie ma związku z liczbą członków wspólnoty, dlatego pomimo rozszerzania Unii pozostaje niezmienna. Do symboli Unii Europejskiej należą także:

- ▶ dewiza *Zjednoczona w różnorodności*,
- ▶ Dzień Europy, obchodzony 9 maja, w rocznicę ogłoszenia w 1950 r. planu utworzenia Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (zwanego planem Schumana),
- ▶ domena internetowa .eu,
- ▶ paszporty Unii Europejskiej z charakterystycznymi ciemnoczerwonymi okładkami.

Flaga europejska została zaprojektowana przez francuskiego rysownika Arsène'a Heitz [czyt.: arsena e]. Inspiracją dla artysty był opisany w biblijnej Apokalipsie św. Jana wizerunek Matki Boskiej, której głowę otaczało 12 złotych gwiazd.

■ fotografia współczesna

W jakich miejscach w Polsce jest umieszczana flaga Unii Europejskiej?

■ STREFA SCHENGEN

Jednym z filarów Unii jest swoboda przemieszczania się. Dzięki temu obywatele poszczególnych państw członkowskich mogą podejmować pracę, uczyć się lub podróżować we wszystkich krajach wspólnoty. Aby dodatkowo ułatwić przemieszczanie się ludzi i transport towarów, zdecydowano o otwarciu granic. Był to bardzo długi proces, który rozpoczął się od umów dwustronnych. Najpierw RFN i Francja zawarły 13 lipca 1984 r. umowę z Saarbrücken [czyt.: zarbriken]. Miała ona na celu wprowadzenie ułatwień przy przekraczaniu drogowych przejść granicznych. Zainteresowanie tego typu regulacjami zgłosiły też kraje Beneluksu.

14 czerwca 1985 r. w miejscowości Schengen [czyt.: szengen] w Luksemburgu pięć państw zawarło układ o stopniowym znoszeniu kontroli na wspólnych granicach. Z czasem kolejne państwa zaczęły zgłaszać chęć przystąpienia do tego porozumienia. **Strefa Schengen** w praktyce działa od 26 marca 1995 r. Obecnie należy do niej 26 krajów: 22 państwa członkowskie Unii Europejskiej oraz Islandia, Norwegia, Szwajcaria i Liechtenstein. Oznacza to, że obywatele tych państw, podróżując do innego kraju strefy, nie podlegają żadnej kontroli granicznej. Wprowadzenie tych regulacji pozwoliło obniżyć koszty usług transportowych, zwiększyć tempo dostaw towarów i ułatwić ruch turystyczny w krajach strefy Schengen.

Uroczystość związana z wejściem Polski i Czech do strefy Schengen odbyła się w grudniu 2007 r. w Cieszynie. Włodarze polskiej i czeskiej części miasta symbolicznie przecięli wówczas drewniany szlaban. Zniesienie granicy ułatwiło wielu osobom m.in. podjęcie pracy w sąsiednim kraju.

■ fotografia, Cieszyn, 21 XI 2007 r.

■ WSPÓLNA WALUTA

Wśród najważniejszych założeń, jakie wcielono w życie zgodnie z ustaleniami z Maastricht, było ustanowienie jednolitego obszaru gospodarczego bez granic wewnętrznych oraz przyjęcie wspólnej waluty – **euro**. Od 1 stycznia 2002 r. obowiązywała ona w 12 krajach Unii Europejskiej i kilku państwach stowarzyszonych ze wspólnotą. Wcześniej przez trzy lata euro wykorzystywano w rozliczeniach bezgotówkowych.

Wprowadzenie nowej waluty w transakcjach gotówkowych było największą operacją walutową w historii. Z czasem kolejne państwa zaczęły rezygnować ze swoich walut narodowych na rzecz euro. Obecnie jest ono środkiem płatniczym w 19 państwach Unii, choć obowiązuje także w niektórych obszarach poza granicami wspólnoty (więcej o tym w [ciekawostce](#) na s. 270). Formalnie wszystkie kraje, które przystąpiły do Unii, zobowiązały się w traktacie akcesyjnym do jej wdrożenia. Dokument ten nie określał jednak konkretnej daty przystąpienia do unii monetarnej. W ramach unijnej administracji odpowiedzialne za utrzymanie wartości i stabilności euro są Europejski Bank Centralny i Komisja Europejska. Stoją one ponadto na straży kryteriów, jakie kraje Unii Europejskiej muszą spełnić, aby przystąpić do strefy euro. Państwo, które chce wprowadzić u siebie wspólną walutę, musi wykazać się m.in. odpowiednio niską inflacją i deficytem budżetowym.

Monety euro są emitowane przez mennice państw, w których obowiązuje ta waluta. Wszystkie mają identyczne rewersy [1], lecz różnią się awersami [2]. Na tej stronie monety znajdują się symbole charakterystyczne dla państwa, które wyemitowało pieniądź. Z kolei banknoty euro są jednakowe po obu stronach.

■ fotografia współczesna

■ ROZSZERZENIE UE O KRAJE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Pierwsze porozumienia poprzedniczki Unii Europejskiej, czyli Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, z krajami Europy Środkowo-Wschodniej były podpisywane na przełomie lat 80. i 90. Dotyczyły one współpracy handlowej i gospodarczej. We wrześniu 1989 r. tego typu porozumienie zawarto z Polską. Współpraca między Rzeczpospolitą a EWG zaowocowała podpisaniem **16 grudnia 1991 r. Układu Europejskiego**, zwanego potocznie umową stowarzyszeniową. Dokument, który wszedł w życie 1 lutego 1994 r., zawierał niezwykle ważny dla Polski zapis głoszący, że stowarzyszenie jest środkiem do osiągnięcia głównego celu – pełnego członkostwa we Wspólnocie Europejskiej. Podobne umowy zawarto w tym czasie także z Czechosłowacją i Węgrami.

W 1993 r. na szczycie Rady Europejskiej w Kopenhadze sformułowano tzw. **kryteria kopenhaskie**, czyli warunki, jakie musi spełnić państwo ubiegające się o członkostwo w Unii Europejskiej. Wśród nich były kryteria natury politycznej i gospodarczej. Zgodnie z nimi członkiem UE może zostać europejskie państwo, w którym:

- ▶ istnieje stabilna demokracja,
- ▶ respektowane są prawa człowieka,
- ▶ szanowane są prawa mniejszości narodowych,
- ▶ gospodarka opiera się na zasadach wolnorynkowych.

Polska złożyła oficjalny wniosek o przyznanie członkostwa w Unii Europejskiej **8 kwietnia 1994 r.** W 1997 r. podczas szczytu w Luksemburgu Rada Europejska wyraziła zgodę na rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych z sześcioma państwami, nazwanymi **grupą luksemburską**. Były to: Czechy, Cypr, Estonia, Polska, Słowenia i Węgry. Dwa lata później rozpoczęto rozmowy z kolejnymi krajami, tworzącymi **grupę helsińską**, czyli: Bułgarię, Litwę, Łotwę, Maltę, Rumunię i Słowację. Dla wielu państw-kandydatów sprośnienie kryteriom kopenhaskim wiązało się z trudnym i długotrwałym procesem zmian dostosowujących ustrój i gospodarkę do wymagań unijnych. Dotyczyło to szczególnie krajów, gdzie przez dziesięciolecia obowiązywał system komunistyczny.

Ostatecznie negocjacje z większością kandydatów zakończyły się 13 grudnia 2002 r., podczas unijnego szczytu w Kopenhadze. **16 kwietnia 2003 r.** w Atenach Polska podpisała **traktat akcesyjny**. W czerwcu tego samego roku zorganizowano w naszym kraju

■ „EUROPA OJCZYZN” CZY FEDERACJA EUROPEJSKA?

Od początku integracji europejskiej toczy się dyskusja dotycząca tego, jak daleko powinien zajść proces jednoczenia się państw. Ścierają się tu dwie koncepcje, z których jedna zakłada współpracę międzynarodową, a druga – ponadnarodową. Idea „**Europy ojczyzn**” została wymyślona przez Charles’a de Gaulle’a, prezydenta Francji w latach 1959–1969. Zakłada ona współpracę między państwami europejskimi, które jednak zachowują swoją suwerenność i ściśle określone granice. Unia Europejska miałaby, według zwolenników tej idei, pozostać silnym sojuszem blisko współpracujących, niezależnych państw.

„Europa ojczyzn” jest przeciwstawiana **koncepcji federalistycznej**. Zakłada ona, że proces integracji powinien być pogłębiany i zmierzać w kierunku utworzenia „Stanów Zjednoczonych Europy” – państwa federacyjnego, w którym kraje Starego Kontynentu miałyby podobny status jak stany w USA. Zdaniem federalistów Europa powinna stać się dzięki temu supermocarstwem. To jednak wymagałoby wykształcenia silnych organów władzy centralnej: rządu europejskiego, urzędu prezydenta i ponadnarodowej konstytucji.

Dyskusja pomiędzy zwolennikami obu idei jest dziś nadal żywa zarówno w poszczególnych państwach członkowskich, jak i na forum Parlamentu Europejskiego. Koncepcja „Europy ojczyzn” jest zdecydowanie bliższa eurosceptykom, którzy niejednokrotnie głoszą, że proces integracji zaszedł już zbyt daleko i prowadzi do utraty tożsamości narodowej i niezależności państw członkowskich. Federaliści zaś widzą w obecnej sytuacji jedynie kolejny etap na drodze do pełnej integracji, która pozwoliłaby zrównać warunki życia w poszczególnych państwach i stworzyć supermocarstwo europejskie.

? Jakie korzyści i zagrożenia wiążą się z pogłębianiem integracji europejskiej w kierunku utworzenia „Stanów Zjednoczonych Europy”?

Charles de Gaulle był zwolennikiem silnej pozycji międzynarodowej Francji. Opowiadał się za ograniczonym przekazywaniem kompetencji władz krajowych strukturom międzynarodowym, w skład których wchodził jego kraj. Przejściowo wycofał nawet siły francuskie z NATO.

■ pomnik, Paryż, XX w.

referendum (więcej o nim na s. 305), które przyniosło zdecydowane zwycięstwo zwolenników integracji z Unią Europejską. Dążenia Polski wspierał także Jan Paweł II, głosząc: *Wejście w struktury Unii Europejskiej jest dla naszego Narodu wyrazem dziejowej sprawiedliwości*. Po niemal 20 latach obecności w Unii wśród polskich obywateli wciąż zdecydowanie przeważają euroentuzjaści – w 2021 r. obecność Polski w UE popierało 84 proc. Polaków.

1 maja 2004 r. Polska wraz z dziewięcioma innymi krajami została przyjęta do Unii Europejskiej. Było to największe rozszerzenie struktur unijnych od początku procesów integracyjnych. W 2007 r. po zakończeniu wszystkich procedur do wspólnoty dołączyły Rumunia i Bułgaria. W 2013 r. ostatnim jak dotąd państwem, jakie przystąpiło do Unii Europejskiej, stała się **Chorwacja**.

CIEKAWOSTKA

Euro poza Unią Europejską

Granice strefy euro wykraczają poza obszar Unii Europejskiej. Już w momencie wprowadzenia nowej waluty w 2002 r. przyjęły ją niewielkie państwa stowarzyszone ze wspólnotą: Monako, San Marino i Watykan, w których wcześniej obowiązywały waluty państw Unii (np. lir włoski). Poza tym państwa, które uzyskały niepodległość po wprowadzeniu euro – jak Czarnogóra – od razu przyjęły ją za swoją walutę. Dodatkowo euro jest jedynym środkiem płatniczym w leżących poza Europą terytoriach należących do państw Unii. Są to: podległe Portugalii Azory i Madera, hiszpańskie Wyspy Kanaryjskie, Ceuta i Melilla [czyt.: melilla] oraz zamorskie departamenty Francji: Gujana Francuska, Francuskie Antyle w rejonie Karaibów, Majotta i Reunion, Saint Pierre [czyt.: są pjer] i Miquelon [czyt.: mikelon].

■ BREXIT

W 2020 r. doszło do bezprecedensowego wydarzenia w dziejach Unii Europejskiej. Po raz pierwszy bowiem wspólnotę opuścił jeden z jej członków – Wielka Brytania. Nastroje untyunijne, wzniecone przez populistycznych polityków i zewnętrzne siły dążące do rozbicia UE, wzmagaly się w społeczeństwie brytyjskim już od początku XXI w.

W 2016 r. w Wielkiej Brytanii przeprowadzono referendum, w którym ponad 51% głosujących opowiedziało się za wyjściem z Unii, nazwanym brexitem (ang. *British* – ‘brytyjski’ i *exit* – ‘wyjście’). Pomimo że Zjednoczone Królestwo od dawna zachowywało pewną odrębność, np. nie wprowadziło waluty euro i nie należało do strefy Schengen, proces opuszczania wspólnoty był bardzo skomplikowany i wiązał się z długimi negocjacjami. Dotyczyły one m.in. statusu obywateli UE pracujących w Wielkiej Brytanii (w tym ok. 1 mln Polaków, którzy się tam osiedlili po akcesji) czy odtworzenia lądowej granicy między Irlandią Północną a Irlandią, która pozostała w Unii. Ostatecznie Brytyjczycy opuścili Unię Europejską 31 stycznia 2020 r. Pomiedzy Wielką Brytanią a wspólnotą zawarto jednak szereg umów międzynarodowych, m.in. umowę o handlu i współpracy, która reguluje kwestie wymiany towarów i transportu.

Manifestacja zwolenników brexitu pod gmachem parlamentu brytyjskiego. W czasie przeciągających się negocjacji warunków wyjścia Wielkiej Brytanii ze wspólnoty wielu jej obywateli domagało się przyspieszenia tego procesu.

■ fotografia, Londyn, 28 X 2019 r.

? Dlaczego proces opuszczania przez Wielką Brytanię Unii Europejskiej był tak skomplikowany?

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności utworzenia Unii Europejskiej.
2. Przedstaw, jak przebiegał proces przystąpienia Polski do wspólnoty europejskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Burakowski, A. Cianciara, P. Olszewski, J. Wódka, *Europeizacja partii politycznych i grup interesu w krajach Partnerstwa Wschodniego i kandydujących do Unii Europejskiej*, Warszawa 2015.
K. Łastawski, *Historia integracji europejskiej*, Toruń 2011.

5 PROBLEMY WSPÓŁCZESNEGO ŚWIATA

Od zakończenia II wojny światowej ludzkości nie dotknął konflikt zbrojny o zasięgu globalnym. Wciąż jednak wybuchają liczne konflikty lokalne. Dodatkowo pojawiają się nowe zagrożenia wynikające z globalizacji, degradacji środowiska naturalnego czy chorób cywilizacyjnych. Powiększa się przepaść w poziomie życia między państwami najbardziej i najmniej rozwiniętymi. Jakie są największe współczesne problemy cywilizacyjne?

■ CYFRYZACJA I GLOBALIZACJA

Wyścig zbrojeń prowadzony w latach powojennych pomiędzy USA i ZSRS przyczynił się do rozwoju technologii, których pierwotnie planowano używać wyłącznie na potrzeby wojska. Część z nich zaadaptowano jednak później do celów cywilnych. Tak stało się w przypadku **internetu**, który ostatecznie zaczęto komercyjnie

wykorzystywać od 1991 r. (w tym w Polsce). Liczba użytkowników sieci na całym świecie szybko rosła z roku na rok. Wraz z rozwojem internetu coraz większą rolę w kontaktach między instytucjami, przedsiębiorstwami i osobami prywatnymi zaczęła odgrywać **poczta elektroniczna**.

Obecnie sieć jest nieodłączną częścią naszego życia, służy do poszukiwania informacji, edukacji, rozrywki, handlu. Stała się także niezbędna m.in. w administracji, ochronie zdrowia czy bankowości. Poza tym służy celom społecznym, w tym do nawiązywania kontaktów towarzyskich czy prowadzenia akcji społecznych i politycznych, jak zbiórki na szlachetne cele i organizowanie manifestacji. Jego dostępność w gospodarstwach domowych stanowi jeden z czynników badania rozwoju państw i danych społeczeństw.

Ważnym zjawiskiem okazał się także rozwój **telefonii komórkowej**. W 1973 r. w USA przeprowadzono pierwszą rozmowę przez bezprzewodowy telefon nadający się do szerszego użytku, który ważył jednak blisko kilogram i przypominał wielkością cegłę. Otworzyło to drogę do dynamicznego rozwoju sieci komórkowej. Kolejnym istotnym wydarzeniem w jej historii stało się wysłanie w grudniu 1992 r. pierwszego SMS-a, czyli krótkiej wiadomości tekstowej. W tym samym roku w Polsce rozpoczęła swoją działalność pierwsza sieć komórkowa. Dostępność internetu w telefonach komórkowych lawinowo powiększyła grono internautów.

Komputeryzacja, internet i sieć komórkowa – które poszerzyły oddziaływanie radia, telewizji i prasy –

CIĘKAWOSTKA

Zanim powstał internet

ARPANET był pierwszą siecią komputerową i stał się wzorem dla późniejszego internetu. Służył celom militarnym – miał zapewnić zwielokrotnienie ośrodków zarządzania i zwiększyć szansę na ich przetrwanie w przypadku wojny nuklearnej z ZSRS. Z tego powodu punkty sieci zostały rozproszone po całym terytorium USA.

Schemat sieci ARPANET przedstawia zlokalizowanie jej ośrodków w 1982 r.

■ schemat, USA, 1982 r.

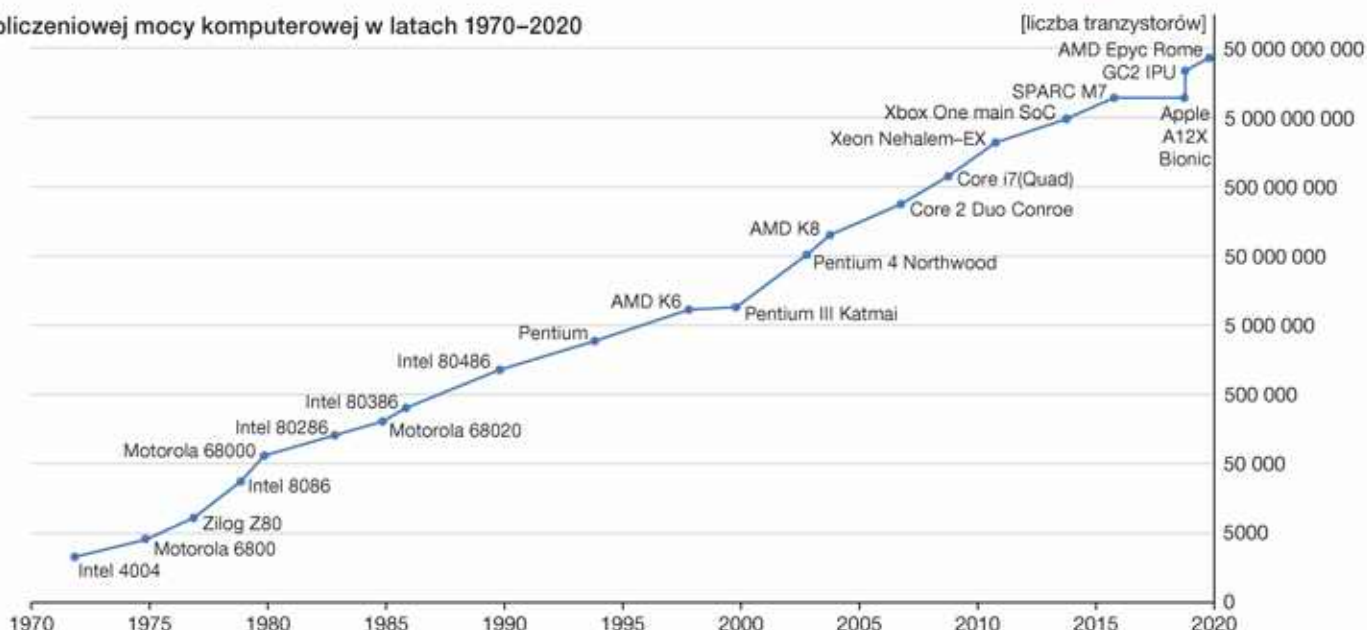

zrewolucjonizowały komunikację międzyludzką. W ostatnich latach wszystkie środki masowego przekazu: gazety, radio czy telewizja, przeniosły pewien zakres swojej działalności do internetu. Na stronach internetowych stacji telewizyjnych, radiowych lub czasopism znajduje się część wiadomości przekazywanych dotąd w tradycyjny sposób. Dzięki nowym mediom dostarczanie informacji stało się o wiele łatwiejsze, szybsze i tańsze oraz zyskało masową skalę, dlatego świat

zaczęto nazywać **globalną wioską**, a zamieszkująca go ludzkość zaczęła przekształcać się w **społeczeństwo informacyjne**.

Cyfryzacja stała się jedną z podstaw **globalizacji**, czyli procesu wzrostu współzależności politycznej, ekonomicznej i politycznej społeczeństw na całym świecie. Zjawisko to dotyczy na równi życia prywatnego ludzi, jak i sytuacji gospodarczej potężnych państw (więcej o tym procesie w [tekście źródłowym](#) poniżej).

Wzrost obliczeniowej mocy komputerowej w latach 1970–2020

TEKST ŹRÓDŁOWY

LICZNE WYMIARY GLOBALIZACJI

Globalizacja jest jednym z najważniejszych zjawisk cywilizacyjnych przełomu XX i XXI w. Swoją ocenę tego procesu przedstawił w wywiadzie z 2001 r. znany reporter i publicysta – Ryszard Kapuściński.

Zjawisko globalizacji nie funkcjonuje na jednym poziomie [...], lecz na dwóch, a nawet trzech. Pierwszy z nich to ten oficjalny, czyli swobodny przepływ kapitału, dostęp do wolnych rynków, komunikacja, ponadnarodowe firmy i korporacje, masowa kultura, masowe towary, masowa konsumpcja. [...] Ale jest też globalizacja druga – moim zdaniem – bardzo silna, negatywna, dezintegrująca. Jest to globalizacja świata podziemnego, przestępczego, mafii, narkotyków, masowego handlu bronią, prania brudnych pieniędzy, unikania płacenia podatków, oszustw finansowych. [...] Ta druga globalizacja również korzysta ze swobody i środków komunikacji elektronicznej. [...] I jest jeszcze trzecia globalizacja, która obejmuje formy życia społecznego: międzynarodowe organizacje pozarządowe, ruchy, sekty. Ona świadczy o tym, że w starych,

tradycyjnych strukturach – takich jak państwo, naród, kościół – ludzie nie znajdują już odpowiedzi na swoje potrzeby i szukają czegoś nowego. O ile więc początek XX wieku cechowało istnienie silnych państw i silnych instytucji, o tyle początek XXI wieku cechuje osłabienie państwa i wielki rozwój różnego typu małych, pozapaństwowych, pozarządowych form – i cywilnych, i religijnych. Zmienia się kontekst i struktura, w jakiej żył człowiek. Wartości zaczyna nabierać to, co po angielsku nazywa się „community”, czyli wspólnota. Ludzie organizują się według prywatnych potrzeb i zainteresowań, rozwija się patriotyzm nie w skali narodu czy państwa, ale właśnie w skali małej „community”. Co charakterystyczne, tego typu działań nie sposób kontrolować.

Źródło: Fragment wywiadu z Ryszardem Kapuścińskim, „Gazeta Wyborcza” 28 IX 2001.

- ?** 1. Opisz zagrożenia wynikające z globalizacji, które wymienił Ryszard Kapuściński.
2. Przedstaw przejawy globalizacji we współczesnym świecie.

ROZWÓJ KOMPUTERÓW

Najstarsze komputery powstały jeszcze w latach 40. XX w. Tego typu urządzenia zajmowały kilka pokoi i były obsługiwane przez wiele osób. Rozwój technologii komputerowej jest silnie związany z ośrodkiem badawczym w Dolinie Krzemowej w Kalifornii. To tu stworzono pierwsze układy scalone i procesory. Dzięki temu pod koniec lat 70. pojawiły się w sprzedaży komputery osobiste. Jednym z pierwszych produkujących je przedsiębiorstw była założona przez Steve'a Jobsa [czyt.: stiwa džobsa] i Steve'a Wozniaka firma Apple [czyt.: ejpyl]. Od tego czasu komputery osobiste są wciąż unowocześniane, co pozwala na zmniejszanie ich rozmiarów przy jednoczesnym zwiększaniu mocy obliczeniowej. Obecnie w kilku ośrodkach badawczych trwają prace nad komputerami kwantowymi, które mają dysponować ogromnymi możliwościami pod tym względem.

Pierwsze laptopy, czyli przenośne komputery, powstały wprawdzie już w latach 80., jednak były bardzo nieporęczne i ważyły często ponad 10 kg. W naszych czasach laptopy mają coraz mniejsze rozmiary i wagę, mieszczą się w niewielkiej torbie, a ich baterie pozwalają na wielogodzinną pracę bez podłączenia do prądu.

■ fotografia, USA, 1989 r.

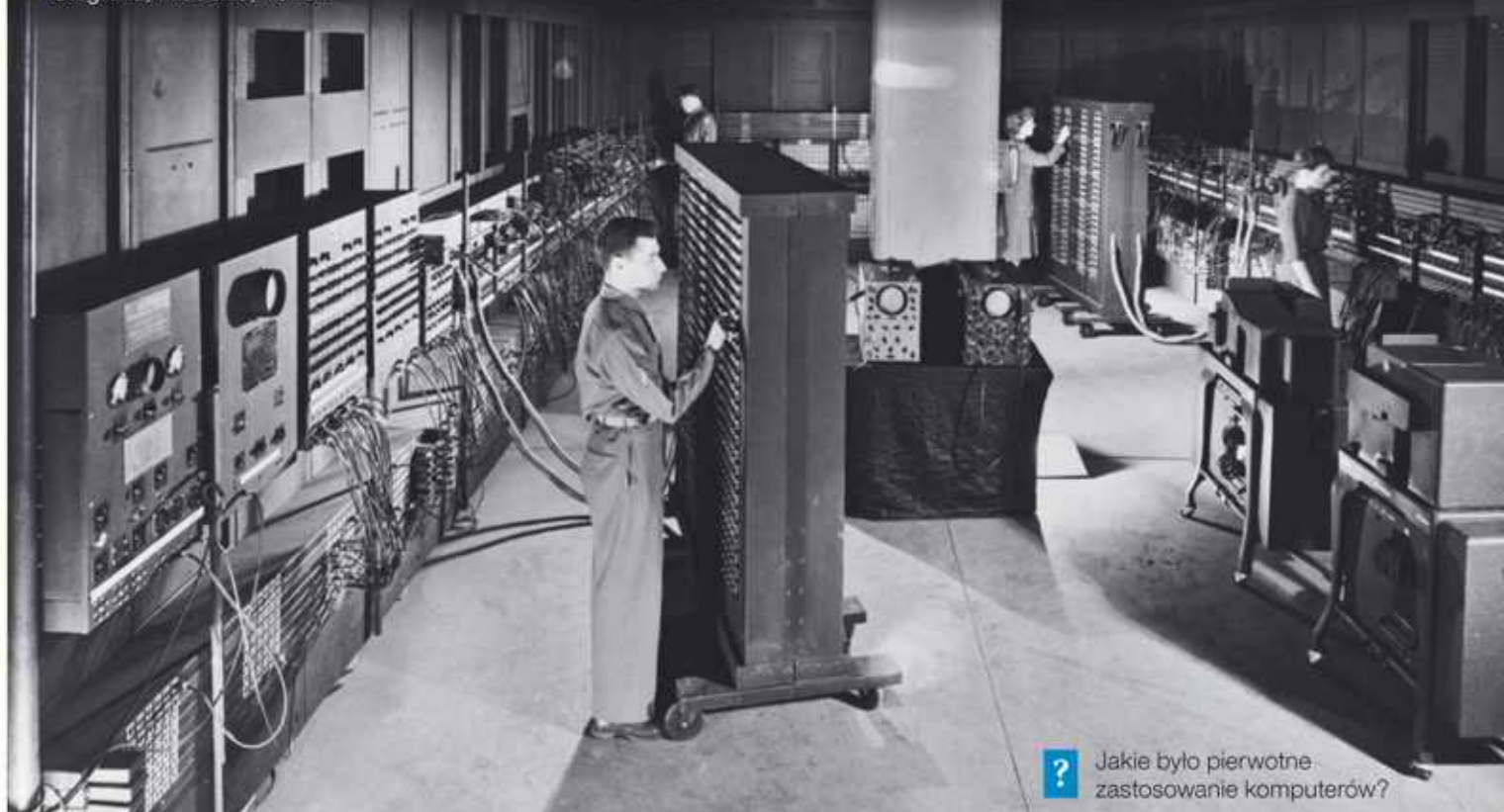

Komputer Apple II powstał w 1977 r. jako jeden z pierwszych komputerów osobistych. Był też pierwszym tego typu urządzeniem, które wyświetlało kolorową grafikę. Komputery domowe stały się bardzo modne w latach 80. i 90. XX w. Służyły początkowo przede wszystkim jako narzędzia pracy i konsole do gier komputerowych. Z czasem, dzięki podłączeniu do internetu, ich zastosowanie stało się jeszcze szersze.

■ fotografia, USA, 1977 r.

ENIAC (skrót od ang. *Electronic Numerical Integrator and Computer*), jeden z pierwszych komputerów w dziejach, powstał w USA w 1945 r. Urządzenie zajmowało 167 m², a jego moc obliczeniowa była 20 tys. razy mniejsza od współczesnego smartfona. ENIAC wykorzystywano m.in. do obliczania trajektorii pocisków i prognozowania pogody.

■ fotografia, Filadelfia, 1946 r.

? Jakie było pierwotne zastosowanie komputerów?

WARTO WIEDZIEĆ

Zagrożenia w światowej sieci komputerowej

Powszechny dostęp do sieci przyniósł wiele korzyści, lecz jest związany także z zagrożeniami. Do ważniejszych problemów należy **FOMO**, czyli lęk przed pominięciem i utratą łączności ze światem cyfrowym, będący jednym z uzależnień. Dotyka on przede wszystkim osoby, które poświęcają wiele czasu **mediom społecznościowym** (ang. *social media*). Problem ten prowadzi do zaniedbywania obowiązków szkolnych i domowych oraz zawodowych, a także wpływa na coraz większe problemy z zawieraniem i podtrzymywaniem znajomości w realnym życiu.

Internet jest również przestrzenią coraz brutalniejszej działalności cyberprzestępców, czemu sprzyja anonimowość w sieci. Ich ofiarą padają zarówno instytucje państwowe, wielkie korporacje, banki i szpitale, jak i zwykli użytkownicy. Przestępcy często starają się wykraść dane internautów, aby m.in. opróżnić ich konta bankowe czy szantażować. Wielkim problemem stało się przejmowanie baz danych, szerzenie w sieci fake newsów – fałszywych treści tworzonych specjalnie dla zmylenia odbiorców – i teorii spiskowych, które przekładają się np. na wyniki wyborów. Dostęp do nieodpowiednich do wieku treści, działalność patinfluencerów i trollowanie, czyli szerzenie obraźliwych, nienawistnych komentarzy, przyczynia się do nasilenia problemów psychicznych wśród internautów. Próby ograniczania negatywnych zjawisk w sieci nie przynoszą na razie większych skutków.

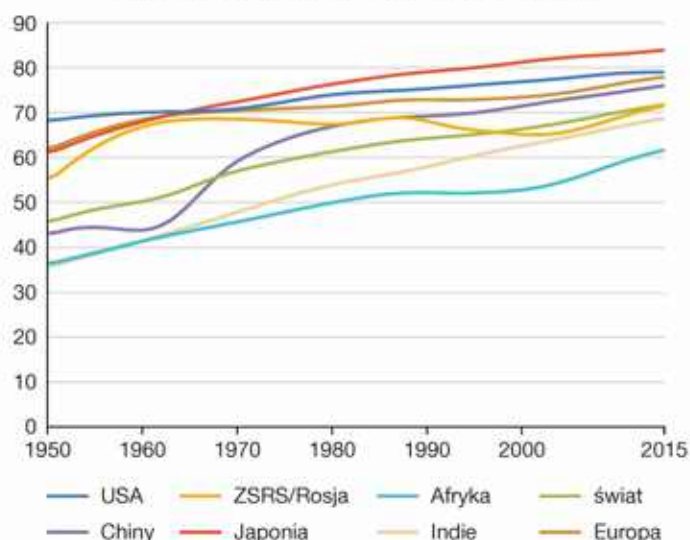
Grupy hakerskie atakują strony internetowe przeważnie w celu wymuszenia okupu od ich właścicieli lub kradzieży zasobów danych. Niektóre, takie jak Anonymous (z ang. 'anonimowy'), prowadzą tzw. hakywizm i działają bezinteresownie w imię szczytnych idei – ochrony swobodnego korzystania z internetu, ale także walki z totalitaryzmem, łamaniem praw człowieka czy ograniczaniem swobód obywatelskich.

■ fotografia współczesna

WZROST POZIOMU ŻYCIA

Wskutek globalizacji i szybkiego rozwoju gospodarczego opartego na wolnym handlu na świecie stale rośnie poziom życia. Zjawisko to uwidoczniło się szczególnie w północnej części naszego globu. W krajach wysoko rozwiniętych pojawiły się możliwości taniego podróżowania samolotami. Przyczyniło się to do dynamicznego rozwoju turystyki, a umocniły ten trend rezerwacje przez internet. Szczególną popularnością cieszą się kraje, w których warunki klimatyczne sprzyjają rozwojowi sektora turystycznego. Po 1989 r. ruch turystyczny zaczął się rozwijać także w państwach postkomunistycznych. Ich obywatele nie mają już problemów z uzyskaniem paszportów i mogą odwiedzać miejsca, które były dla nich przez wiele lat niedostępne (w tym także z racji niezwykle niskich zarobków). Kraje Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza po wejściu do UE, również wzbudziły zainteresowanie turystów. Polska stała się celem wielu z nich, m.in. zafascynowanych muzyką Chopina lub unikalną polską przyrodą, w tym Puszczą Białowieską.

Wzrost długości życia w wybranych krajach

Plaże w atrakcyjnych turystycznie regionach cieszą się ogromną popularnością. Nieprzemyślana zabudowa turystyczna odbiera jednak często tym miejscom dotychczasowy urok.

■ fotografia współczesna, Egipt

■ KULTURA GLOBALNA

Dominująca rola USA w światowej polityce sprawiła, że z tego kraju są czerpane również wzory społeczne i kulturowe. W rezultacie język angielski upowszechnił się na całym świecie. Ponadto szeroka dostępność towarów wytwarzanych na masową skalę przez amerykańskie firmy o globalnym zasięgu doprowadziła do ujednolichenia mody, sposobu odżywiania się czy spędzania wolnego czasu, co pozostało nie bez wpływu również na normy obyczajowe. Zjawisko naśladowania stylu życia obowiązującego w Stanach Zjednoczonych, nazywane **amerykanizacją**, często powoduje odejście od lokalnych tradycji i zwyczajów. Przykładowo na całym świecie popularne stało się jadenie w pochodzących z USA sieciach restauracji szybkiej obsługi (ang. *fast food*).

Rozwój mediów spowodował także upowszechnienie się **popkultury** – kultury skierowanej do masowego odbiorcy, prostej w przekazie i rozpoznawalnej na całym świecie. Stała się ona produktem, który ma przynieść rozrywkę, a wytwórcom zysk, często zaś nie ma nic wspólnego z dobrym gustem. Stany Zjednoczone dominują również w tej dziedzinie, zatem amerykańskie filmy i muzyka są obecne w kinach, radio-stacjach i serwisach streamingowych na całym świecie.

■ ZAGROŻENIA EKOLOGICZNE

Gwałtowny rozwój cywilizacji przyczynił się do pogorszenia stanu środowiska naturalnego. Wzrost produkcji przemysłowej spowodował zwiększenie emisji spalin do atmosfery. Miało to niekorzystny wpływ na jej skład i przyspieszył proces globalnego ocieplenia. Podwyższenie średniej temperatury atmosfery przy powierzchni ziemi i oceanów sprawiło, że zaczęły szybciej niż dotychczas topnieć lodowce. Może to w przyszłości doprowadzić do znacznego podniesienia się poziomu wód i zalania gęsto zaludnionych terenów.

Przykładowo w strefie zagrożenia znajduje się Pomorze Gdańskie. Aby przeciwdziałać temu zjawisku, w 2005 r. wszedł w życie tzw. **protokół z Kioto**, który sankcjonował ograniczenie emisji do atmosfery gazów powodujących efekt cieplarniany, m.in. dwutlenku węgla, metanu i tlenu azotu do 2012 r. W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się wówczas kraje bazujące na energetyce węglowej, m.in. Polska. Postanowień protokołu nie ratyfikowały Chiny i USA – główni producenci gazów cieplarnianych. W wielu państwach wywołało to opór wobec wypełniania nałożonych zobowiązań. Najbardziej zaangażowane w działania proekologiczne są zachodnie kraje Unii Europejskiej oraz Japonia, gdzie dużą część energii wytwarza się z uwzględnieniem ograniczenia emisji gazów cieplarnianych. Ponadto liczne organizacje pozarządowe na różne sposoby starają się zwrócić uwagę opinii publicznej na problemy związane z ekologią. Przewiduje się, że na skutek ocieplenia klimatu 3 mld ludzi w 2070 r. nie będzie już w stanie mieszkać w dotychczasowych miejscach, co będzie się wiązało z masową migracją.

Dewastacja środowiska naturalnego obejmuje również zanieczyszczenie wód, z czym powiązane jest niejednokrotnie zanikanie fauny i flory poszczególnych akwenów. Niezwykle groźne są ponadto rabunkowe wycinki lasów, w tym wiecznie zielonych lasów Amazonii, zwanej do niedawna „zielonymi płucami planety”, ponieważ powstawało tu ponad 20 proc. światowej ilości tlenu. Kolejnym problemem stały się rosnące w szybszym niż wcześniej tempie ilości produkowanych śmieci oraz ich utylizacja. Lawinowo przyrasta zwłaszcza przedmiotów plastikowych, które są często wykorzystywane jednorazowo. Zagrożenie dla środowiska i ludzkiego zdrowia stanowią też odpady niebezpieczne, w tym radioaktywne, które kraje bogate odpłatnie wysyłają do krajów biedniejszych.

Masowy wyrąb Puszczy Amaźońskiej odbywa się za aprobatą władz Brazylii. Produkcja drewna i ekstensywna gospodarka hodowlana przyczyniają się do zniszczenia lasu deszczowego, mającego kluczowe znaczenie dla klimatu na Ziemi.

■ fotografia, Brazylia, 2018 r.

■ ŚWIAT NIERÓWNOŚCI

Od zakończenia II wojny światowej liczba mieszkańców Ziemi stale wzrasta. Przyczynił się do tego rozwój medycyny (przykładowo w 2021 r. wynaleziono najskuteczniejszą dotąd szczepionkę na malarię), który przełożył się na zmniejszenie śmiertelności wśród noworodków oraz wydłużenie długości życia. Poprawiły się warunki higieniczne oraz dostępność żywności i ochrony zdrowia. Odnotowano również zjawisko wzrostu poziomu życia. Po rozpadzie bloku państw socjalistycznych przestał obowiązywać dawny podział na państwa Pierwszego, Drugiego i Trzeciego Świata. Zarysowała się jednak inna linia podziału – na kraje **bogatej Północy i biednego Południa**.

Państwa zaliczane do bogatej Północy to głównie państwa zachodniego kręgu kulturowego i Japonia (przyjrzyj się [mapie](#) na s. 277). Wyróżnia je:

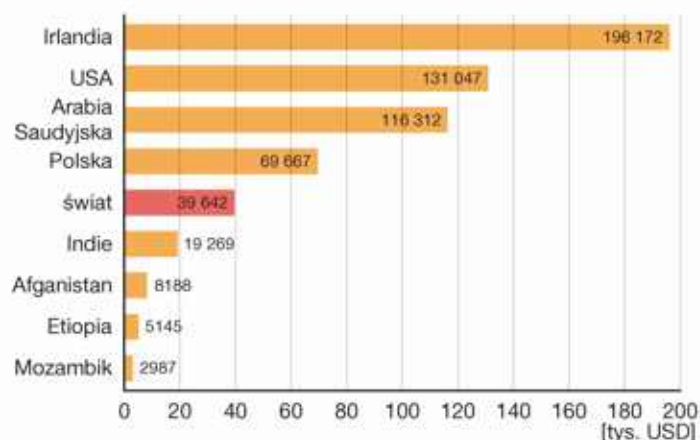
- ▶ stabilny system demokratyczny,
- ▶ gospodarka oparta na zasadach wolnorynkowych,
- ▶ wysoki poziom życia,
- ▶ rozwinięty przemysł,
- ▶ stale rosnąca średnia długość życia, lecz także szersze występowanie chorób cywilizacyjnych.
- ▶ problemy demograficzne związane ze spadkiem liczby narodzin i starzeniem się społeczeństw.

Biedne Południe obejmuje przede wszystkim obszary Afryki, Ameryki Środkowej i Południowej oraz Azji. Żyje tu większość z blisko 8 mld ludzi zamieszkujących obecnie Ziemię. Państwa biednego Południa to w dużej części kraje postkolonialne o słabo wykształconych systemach demokratycznych. Do największych problemów państw Południa należą:

- ▶ korupcja i niestabilność rządów,
- ▶ przeludnienie wynikające z wysokiego przyrostu naturalnego,
- ▶ głód i niedobór czystej wody pitnej,
- ▶ fatalne warunki sanitarne i niedoinwestowana opieka zdrowotna,
- ▶ konflikty etniczne i społeczne,
- ▶ brak lub niski poziom edukacji,
- ▶ klęski żywiołowe.

Globalizacja i integracja ekonomiczna krajów bogatej Północy spowodowały, że ogromną rolę w światowej ekonomii odgrywają giełdy papierów wartościowych. Zawierania na jednym z rynków mają ścisły związek z sytuacją na pozostałych. Wahania cen akcji były jednym z przejawów globalnego kryzysu ekonomicznego z lat 2007–2009. Giełdy reagują także impulsywnie na wydarzenia polityczne w krajach eksportujących ropę naftową, np. wojna w Iraku (więcej na ten temat na s. 279), sprawiła, że cena tego surowca wzrosła pięciokrotnie.

Zróżnicowanie dochodów na świecie
(PKB na obywatela w 2020 roku)

Dubaj – stolica Zjednoczonych Emiratów Arabskich (ZEA), mimo że znajduje się na podobnej szerokości geograficznej co kraje biednego Południa, jest jednym z najbogatszych miast świata. Wysoki poziom życia zawdzięcza ogromnym złożom ropy naftowej wydobywanym na Półwyspie Arabskim. Sprzedaż strategicznego paliwa od dekad dostarcza ZEA ogromnych zysków.

■ fotografia współczesna, Dubaj

Mieszkańcy Mondesy – dzielnicy nędzy namibijskiego miasta Swakopmund. Mimo że osiedle składające się z prymitywnych domków z blachy zamieszkuje ponad 70% ludności miasta, zostało otoczone plotem oddzielającym je od części zamieszkałej przez ludzi zamożnych.

■ fotografia współczesna, Namibia

KONFLIKTY I ZAGROŻENIA WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE

Dążenie do zmniejszenia cen produkcji spowodowało, że przedsiębiorcy wykorzystali możliwość przenoszenia fabryk do miejsc, gdzie występuje tania siła robocza. Częstym zjawiskiem stały się inwestycje w nowych krajach demokratycznych w Europie Środkowo-Wschodniej oraz na terenach byłego ZSRS. Europejskie i amerykańskie inwestycje przemysłowe lokowano głównie w Chinach i innych państwach azjatyckich, gdzie koszty produkcji były niskie, a prawa pracownicze i ich egzekwowanie przez związki zawodowe praktycznie nie występują. Zatrudnienie wielkoprzemysłowej klasy robotniczej w krajach, skąd przeniesiono produkcję, spadło, co wywołało tam bezrobocie. Towary jednak stawały się tańsze, co pobudzało **masową konsumpcję**. Wpłynęło na to także zmniejszenie ograniczeń dotyczących transportu, ponieważ stale rozbudowywana infrastruktura drogowa ułatwia przewóz towarów na znaczne odległości.

Diametralne różnice w poziomie życia, lokalne konflikty zbrojne i niekorzystne zmiany klimatu są przyczynami masowej migracji mieszkańców biednego Południa do państw bogatej Północy. Każdego roku próbę przedostania się do nich podejmują setki tysięcy

nielegalnych emigrantów. W bogatych państwach występuje jednak zjawisko znaczącego **rozwarstwienia społecznego**, które sprawia, że przepaść między dochodami ludzi najbogatszych i najbiedniejszych ciągle się powiększa. Ponadto wielu przedstawicieli elit finansowych stara się też unikać płacenia podatków, co umożliwia im zjawisko rajów podatkowych.

■ RUCHY FUNDAMENTALISTYCZNE I TERRORYZM

Pod koniec XX w. zaostriżył się konflikt cywilizacji zachodniej z cywilizacją islamską. Po objęciu władzy w Iranie przez duchowego przywódcę Ruhollaha Chomejniego w 1979 r. (więcej na temat zob. na s. 152) **fundamentalizm** islamski zaczął się nasilać.

Zaangażowanie polityczne USA w konflikty na Bliskim Wschodzie oraz opowiedzenie się Waszyngtonu po stronie Izraela w konflikcie z Palestyńczykami wpłynęło także na dalszy wzrost nastrojów antyamerykańskich wśród muzułmańskich radykałów. W efekcie Amerykanie stali się celem islamskich organizacji terrorystycznych z **Al-Kaidą** na czele. Organizacja ta, kierowana przez Saudyjczyka **Osamę bin Ladeną**,

Fundamentalizm – radykalne podejście do wyznawanej idei lub religii, połączone często z surowymi karami i ograniczaniem praw kobiet.

11 września 2001 r. przeprowadziła atak na Stany Zjednoczone, uważany za największy zamach terrorystyczny w historii najnowszej. Tego dnia grupa terrorystów opanowała jednocześnie cztery samoloty pasażerskie, które miały być skierowane na kluczowe obiekty w Nowym Jorku i Waszyngtonie. Dwie maszyny uderzyły w bliźniacze wieże Światowego Centrum Handlu (ang. World Trade Center, WTC). W wyniku ataku śmierć poniosło blisko 3 tys. osób. Wśród ofiar znaleźli się wszyscy pasażerowie samolotów, większość pracowników nowojorskiego centrum biznesowego WTC, a także strażacy i policjanci prowadzący wewnątrz budynków akcję ratowniczą. Trzeci samolot został nakierowany na budynek Departamentu Obrony USA (Pentagon). Czwarty miał uderzyć w Białą Dom, jednak po próbie odbicia go przez samych pasażerów rozbił się w okolicach Pittsburgha [czyt.: pitsberga].

Atak na USA nie był jedynym przykładem islamskiego fanatyzmu. Dnia **11 marca 2004 r.** miejscem ataku terrorystów stał się **Madryt**. Miał być to odwet za zaangażowanie wojsk się wojsk hiszpańskich u boku USA w wojnę w Iraku. W wyniku eksplozji ładunków wybuchowych w madryckich pociągach zginęło 191

Atak na wieżowce World Trade Center **1** na nowojorskim Manhattanie był największym atakiem terrorystycznym w historii. Porwane samoloty pasażerskie **2** wbiły się w te ogromne budowle, co spowodowało wybuchy i pożar, które doprowadziły ostatecznie do zawalenia się obu wież i śmierci kilku tysięcy osób.

▪ fotografia, Nowy Jork, 2001 r.

■ POLACY W AFGANISTANIE I IRAKU

Po ogłoszeniu przez USA wojny z terroryzmem do organizowanej przez Amerykanów koalicji przystąpiła także Polska. Po ataku wojsk sprzymierzonych na Afganistan został tam utworzony Polski Kontyngent Wojskowy. Początkowo liczył on ok. 100 osób, w tym logistyków, saperów i komandosów. Od 2007 r. kontyngent był stopniowo wzmacniany. W szczytowym okresie, w latach 2010–2011, obejmował ok. 2600 osób. Zadaniem polskich żołnierzy była stabilizacja sytuacji w prowincji Ghazni [czyt.: gazni]. Z czasem nadzór nad tym obszarem miał być stopniowo przekazywany w ręce demokratycznie wybranych władz afgańskich. Polska misja w Afganistanie oficjalnie zakończyła się w 2021 r., po przejęciu władzy przez talibów. W ciągu trwającej niemal 20 lat misji śmierć poniosło tu 44 polskich żołnierzy.

Drugi po względem wielkości polski kontyngent wojskowy w 2003 r. wysłano do Iraku. Misja Polaków polegała początkowo na stabilizacji sytuacji w tym państwie, a następnie na szkoleniu tamtejszych sił bezpieczeństwa. W szczytowym momencie liczebność polskich sił wynosiła ok. 2500 ludzi. W kwietniu 2004 r. w mieście Karbala siły polsko-bułgarskie stoczyły z Irakijczykami bój o budynek tamtejszego ratusza. Polakom i Bułgarom udało się utrzymać gmach, nie ponosząc żadnych strat. Jednak podczas całej trwającej osiem lat misji w Iraku zginęło 22 polskich żołnierzy.

Polski patrol wojskowy wizytowany podczas służby przez przedstawicieli władz irackich.

▪ fotografia współczesna, Irak

? Jakie korzyści, a jakie straty przyniósł udział polskich wojsk w akcjach zbrojnych w Afganistanie i Iraku?

osób, a 1858 zostało rannych, co czyni ten zamach najkrwawszym aktem terroryzmu w Europie. Atak odniósł zamierzony skutek, odbył się bowiem trzy dni przed wyborami parlamentarnymi. Gdy okazało się, że zamach przygotowali islamiści, większość wyborców oddała swój głos na opozycyjną partię socjalistyczną (PSOE), która po objęciu władzy podjęła decyzję o wycofaniu żołnierzy z Iraku.

Dnia 7 lipca 2005 r. terroryści-samobójcy z Al-Kaidy zdetonowali ładunki wybuchowe w metrze i autobusie miejskim w Londynie. Zginęły 52 osoby, a co najmniej 700 osób zostało rannych. Brytyjczycy, mimo szoku spowodowanego tragicznym w skutkach zamachem, nie ulegli szantażowi i kontynuowali wojnę z terroryzmem u boku USA. Do zamachów na ludność cywilną i mordowania porywanych zakładników dochodziło także na Bliskim Wschodzie, m.in. w Iraku oraz Egipcie, gdzie celem ataków były popularne kurorty.

W odwecie za zamachy Al-Kaidy prezydent USA George W. Bush [czyt.: dzordż dabliu busz] ogłosił jeszcze w 2001 r. wojnę z terroryzmem. Na wiosnę 2002 r. obdarzone mandatem ONZ oddziały amerykańskie obaliły reżim talibów w Afganistanie w ramach operacji „Anakonda”. W sąsiednim Pakistanie amerykańskie siły specjalne wytropiły i zabiły w maju 2011 r. Osamę bin Ladena. W 2003 r. rozpoczęła się II wojna w Zatoce Perskiej. Celem ataku było obalenie Saddama Husajna. Iracki dyktator był oskarżany o produkcję broni biologicznej i chemicznej, wspieranie terrorystów i organizowanie dla nich baz szkoleniowych. W wyniku operacji „Iracka wolność”, w której oprócz armii USA brały udział m.in. oddziały brytyjskie, australijskie i polskie, armia Husajna została szybko pokonana. Po obaleniu i schwytaniu dyktatora informacje o posiadanej broni biologicznej i chemicznej nie potwierdziły się, a kraj pogrążył się w trwającej wiele lat wojnie domowej pomiędzy szyickimi i sunnickimi ugrupowaniami islamskimi. Jej stałym elementem były

zamachy terrorystyczne i inne brutalne akty terroru na tle religijnym i etnicznym. Szczególnie ucierpiała społeczność chrześcijańska, której za rządów Husajna nie prześladowano, a jej członek Tarik Aziz pełnił nawet funkcję ministra spraw zagranicznych Iraku. Po 2004 r. większość chrześcijan opuściła kraj i udała się na przymusową emigrację. W Iraku w siłę wzrósł natomiast radykalny nurt islamski, któremu udało się doprowadzić do powstania na północy kraju i obszarze Syrii samozwańczego kalifatu o nazwie Państwo Islamskie. Oprócz zbrodni na ludności ekstremiści niszczyli liczne zabytki świata starożytnego, m.in. miasto Palmirę. Po wycofaniu się wojsk amerykańskich z Iraku, a następnie Afganistanu nie widać końca trwającym tam konfliktom. Obecnie talibowie kontrolują już ponownie większość terytorium Afganistanu.

Kurdyjskie bojowniczki na równi z innymi żołnierzami walczyły z Państwem Islamskim w północnej Syrii. Siły kurdyjskie przyczyniły się w dużym stopniu do pokonania fundamentalistów islamskich, którzy na zajętych terytoriach prowadzili politykę terroru. Udział kobiet w walkach z bronią w ręku jest w kulturze islamskiej sytuacją wyjątkową.

■ fotografia, Kurdystan, 2016 r.

Talibowie – skrajnie fundamentalistyczne ugrupowanie islamskie działające głównie w Afganistanie i Pakistanie.

Kalifat – państwo muzułmańskie, odpowiednik zachodnioeuropejskiego cesarstwa, w którym źródłem prawa jest Koran.

ĆWICZENIA

1. Powiedz, jakie korzyści, a jakie zagrożenia wynikają ze zjawiska globalizacji.
2. Omów skutki ataków terrorystycznych na USA w 2001 r.
3. Wymień zagrożenia współczesnego świata, które uważasz za najważniejsze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Eyal, *Rewolta*, tłum. M. Sommer, Warszawa 2021.

F. Fukuyama, *Koniec historii i ostatni człowiek*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Kraków 1992.

Podsumowanie rozdziału V

Świat po upadku komunizmu

1 Kryzys bloku komunistycznego

1. W końcu lat 70. XX w. nastąpiło pogorszenie stanu gospodarki państw bloku wschodniego. Ponadto opozycja była tam stale inwigilowana przez jednostki tajnej policji, np. STASI i Securitate, a w Polsce UB.
2. Prezydent USA Ronald Reagan prowadził w latach 80. XX w. politykę, której celem było gospodarcze osłabienie ZSRS. Narzucił mu wyścig zbrojeń i rywalizację technologiczną. Wspierała go m.in. premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher.
3. W latach 1979–1989 Sowieci prowadzili wojnę w Afganistanie w obronie rządu, który im sprzyjał. Amerykanie poparli opozycyjnych bojowników – mudżahedinów. Znaczne koszty operacji militarnej przyspieszyły upadek ZSRS.
4. W 1982 r. zmarł I sekretarz KPZS Leonid Breżniew. W 1985 r. przywództwo objął Michaił Gorbaczow, który chciał podźwignąć pogrążone w głębokim kryzysie państwo m.in. za pomocą pieriestrojki.
5. 26 kwietnia 1986 r. doszło do katastrofy elektrowni atomowej w Czarnobylu na Ukrainie. Władze ZSRS ukrywały informacje o tym wydarzeniu.

2 Jesień Narodów

1. W 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej prozachodnia opozycja przejmowała władzę w krajach komunistycznych.
2. Wiosną 1988 r. pod wpływem masowych protestów władzę na Węgrzech oddał rządzący od 1956 r. János Kádár. Kluczowe zmiany wprowadzono tam latem 1989 r.
3. W Czechosłowacji w grudniu 1989 r. na czele parlamentu stanął reformator z 1968 r. Alexander Dubček, a prezydentem został Václav Havel. 1 stycznia 1993 r. odbył się pokojowo podział państwa na Czechy i Słowację.
4. Rumunia była jedynym krajem, gdzie doszło do rozlewu krwi podczas Jesieni Narodów. 25 grudnia dyktator Nicolae Ceaușescu wraz z żoną zostali rozstrzelani, w rewolcie zginęło ok. 60 osób.
5. 9 listopada 1989 r. demonstranci rozpoczęli burzenie muru berlińskiego. W marcu 1990 r. odbyły się wolne wybory w NRD. 3 października nastąpiło zjednoczenie Niemiec.

3 Wojna i pokój na przełomie wieków

1. Liberalna polityka Michaiła Gorbaczowa sprawiła, że republiki sowieckie zaczęły dążyć do niezależności. 11 marca 1990 r. Litwa jako pierwsza z nich ogłosiła niepodległość. Ostatecznie 26 grudnia 1991 r. rozwiązano ZSRS.
2. Na Ukrainie ścierają się siły prorosyjskie i prozachodnie. Efektem były dwie rewolucje z lat 2004 i 2013. Ta druga stała się zarzewiem wojny na wschodzie kraju, który został częściowo opanowany przez Rosję.
3. Areną konfliktów po rozpadzie ZSRS stał się Kaukaz. Armenia i Azerbejdżan toczyły wojnę o Górski Karabach. Nierozstrzygnięty pozostaje status części Gruzji: Osetii Południowej i Abchazji. W latach 1994–2009 Rosja wysłała wojska do Republiki Czeczenii.
4. Władze federacyjne Jugosławii nie godziły się na niepodległość kolejnych narodów i interweniowały zbrojnie. W Bośni wybuchła wojna na tle etnicznym, w latach 1992–1995 zginęło tam 100 tys. osób. Jugosławia przestała istnieć w 2006 r., gdy niepodległość ogłosiła Czarnogóra.
5. W 1994 r. doszło do ludobójstwa w Rwandzie. Członkowie plemienia Hutu wymordowali około miliona Tutsi.

Wiec poparcia dla Václava Havla podczas aksamitnej rewolucji w Czechosłowacji.

■ fotografia, Praga, 1989 r.

KONFLIKTY PRZEŁOMU WIEKÓW

25 XII 1979–15 II 1989 – sowiecka interwencja w Afganistanie

26 XII 1991 – ogłoszenie rozwiązania ZSRS

IV–VII 1994 – ludobójstwo w Rwandzie

11 XII 1994 – wybuch I wojny czeczeńskiej

III 1992–XII 1995 – wojna w Bośni

CZAS PRZEMIAN

1981–1989 – prezydentura Ronald Reagana

III 1988–XII 1991 – Jesień Narodów

1985–1991 – rządy Michaiła Gorbaczowa

26 IV 1986 – katastrofa atomowa w Czarnobylu

3 X 1990 – zjednoczenie Niemiec

11 III 1990 – ogłoszenie niepodległości Litwy

1 XI 1993 – wejście w życie traktatu z Maastricht

1 I 1993 – rozpad Czechosłowacji

4 Integracja europejska

1. Unia Europejska powstała 1 listopada 1993 r. na podstawie traktatu z Maastricht. Założyło ją 12 państw członkowskich EWG, EWWiS oraz Euratomu. Nowe państwa przyjęto w 1995, 2004, 2007 i 2013 r. W 2020 r. opuściła ją Wielka Brytania. Obecnie UE ma 27 członków i liczy 400 mln ludności.
2. Najważniejszymi organami Unii Europejskiej są Parlament, Komisja – rodzaj rządu, oraz Rada zrzeszająca przywódców państw. W strukturze unijnej działają również m.in. organy sądowe.
3. Polska podjęła współpracę z EWG w 1991 r., złożyła wniosek o członkostwo w 1994 r., negocjacje trwały w latach 1997–2002. 16 kwietnia 2003 r. w Atenach podpisano traktat akcesyjny, następnie odbyło się referendum. 1 maja 2004 r. Polska dołączyła do UE.
4. Kluczowe dla działania UE są wspólna waluta – euro – oraz tzw. strefa Schengen, gwarantująca swobodę przemieszczania się obywateli. Obecnie do strefy należy 26 państw, w tym Polska.
5. Symbolami Unii Europejskiej są hymn *Oda do radości* Ludwiga van Beethovena, flaga, na której widnieje 12 złotych gwiazd, oraz dewiza: *Zjednoczona w różnorodności*.

Sala obrad plenarnych Parlamentu Europejskiego w Brukseli. Obowiązują w nim 24 języki urzędowe.

■ fotografia, Belgia, 2020 r.

5 Problemy współczesnego świata

1. Powszechny dostęp do komputerów, telefonów komórkowych i internetu zrewolucjonizował świat, m.in. w zakresie nauki, komunikowania się czy handlu. Dzięki szybkiemu dostępowi do tych samych treści mówi się, że wszyscy ludzie żyją dzisiaj w globalnej wiosce.
2. Popkulturą określamy nieskomplikowaną rozrywkę skierowaną do masowego odbiorcy. Popularność amerykańskich wzorców, muzyki, filmu czy ogólnie stylu życia nazywamy amerykanizacją.
3. Wysoki poziom cywilizacji doprowadził do dewastacji środowiska naturalnego. Świat zmaga się z globalnym ociepleniem, co grozi podniesieniem poziomu wód w oceanach. Zapobiec ma temu tzw. protokół z Kioto. Groźne są również m.in. wycinki lasów tropikalnych czy zalegające odpady z plastiku.
4. Świat dzieli się w przybliżeniu na bogatą Północ i biedne Południe. Mieszkańcy biednych regionów zmagają się z takimi problemami, jak np. przeludnienie, głód czy konflikty etniczne, co zmusza ich do masowych migracji.
5. Od końca XX w. zagrożeniem jest terroryzm islamski. Islamiści przeprowadzili liczne zamachy, największy w USA w 2001 r.

Ukraińscy rewolucjoniscy na barykadzie wzniesionej na Euromajdanie w Kijowie.

■ fotografia, Kijów, 2 II 2014 r.

Czy to już koniec historii i koniec człowieka?

Po II wojnie światowej zapanował okres względnego pokoju, szczególnie w kręgu cywilizacji zachodniej, a pod koniec lat 80. nastąpił rozpad świata dwubiegunowego, w którym rywalizowały ze sobą USA i ZSRS. Spowodowało to, że pewien badacz wysunął tezę głoszącą, iż ludzkość ma już za sobą okres wielkich cywilizacyjnych wstrząsów i ogólnoswiatowych konfliktów, więc od teraz należy się spodziewać czasów spokoju i dobrobytu.

W 1989 r. mało znany amerykański profesor filozofii politycznej japońskiego pochodzenia Francis Fukuyama [czyt.: fransis fukujama] ogłosił nową teorię, która odbiła się szerokim echem i w świecie naukowym, i w mediach. Uznał, że w wyniku przemian politycznych i ekonomicznych, zwłaszcza po rozpadzie systemu komunistycznego w bloku wschodnim i zakończeniu w związku z tym zimnej wojny, świat zmierza do końca historii – przewidywanego okresu bez wstrząsów. Uczony w artykule pt. *Koniec historii?*, którego tezy rozwinął później w książce *Koniec historii i ostatni człowiek*, wskazywał, że wobec upadku skompromitowanych systemów totalitarnych w wymiarze politycznym nie ma alternatywy dla funkcjonującej w świecie zachodnim systemu liberalnej demokracji, która stanie się dominującym systemem politycznym na świecie. W wymiarze gospodarczym zaś nie istnieje konkurencja dla globalnego systemu kapitalistycznego, opierającego się na wolnym rynku. W jego wizji świat osiągnął końcowy moment ewolucji. Mimo to okazało się wkrótce, że w XXI w. przed ludzkością stanęły nowe wyzwania i pojawiły się zarzewia konfliktów, m.in. konflikt z cywilizacją islamską, wzrost tendencji autorytarnych, migracje ludności, zagrożenia wynikające z istnienia internetu.

Tezy Fukuyamy wywołały międzynarodową polemikę niezgadających się z nim naukowców. Politolog Samuel Huntington [czyt.: hantington] w artykule *Zderzenie cywilizacji?* polemizował z Fukuyamą, stwierdzając,

że świat zamiast w kierunku globalizacji i upowszechniania systemu demokratycznego pójdzie w stronę konfliktu, choć walczyć będą nie państwa, lecz cywilizacje różniące się od siebie wyznawanymi systemami wartości. Polem przyszłych konfliktów cywilizacyjnych staną się bowiem kwestie kulturowe, a szczególnie różnice religijne. Zamiast globalizacji nastąpi zaś rozbieżność na mniejsze rynki. Z kolei izraelski filozof Szelomo Awineri w eseju zatytułowanym *Powrót do historii*, który odnosił się do publikacji Fukuyamy, dowodzi, że przed światem stoją nowe zagrożenia, konflikty i spory.

W kolejnej książce *Koniec człowieka* Fukuyama przedstawił potencjalne zagrożenia dla ludzkości wynikające z rozwoju biotechnologii. Przypomniał słowa Thomasa Jeffersona o idei politycznej równości zawartej w Deklaracji niepodległości: *ludzie z natury są równi i – jak to ujął w przenośni – ludzkość w swojej większości nie narodziła się z siodłem na grzbiecie ani w swojej mniejszości z butami i ostrogami. Nikt nie dostał prawa do ujeżdżania innych*. Podczas gdy w *Końcu historii* Fukuyama patrzył z optymizmem na przyszłość systemu demokratycznego, to w *Końcu człowieka* z pesymizmem obserwował możliwe scenariusze rozwoju ludzkości: *Najważniejsze pytanie w związku z rozwojem biotechnologii brzmi – co stanie się z prawami politycznymi, gdy będziemy w stanie wyhodować część ludzi z siodłami na grzbietach, inni zaś otrzymają w momencie narodzin buty i ostrogi*.

PODYSKUTUJMY

1. W debacie zorganizowanej w klasie wskaż argumenty za koncepcją Fukuyamy o końcu historii i przeciwko niej (debata „za i przeciw”).
2. Wyjaśnij, co oznacza stwierdzenie, że wyhodujemy ludzi z siodłami i ostrogami.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów proces rozpadu Związku Radzieckiego.
2. Wyjaśnij pojęcie „Jesień Narodów”.
3. Wymień i omów największe konflikty zbrojne w latach 90. XX w.
4. Wyjaśnij, jakie były skutki podpisania traktatu w Maastricht.
5. Scharakteryzuj najważniejsze instytucje Unii Europejskiej.
6. Wymień największe współczesne problemy cywilizacyjne.

▪ Obrady Okrągłego Stołu, fotografia, Warszawa, 16 III 1989 r.

VI

III RZECZPOSPOLITA

1 Okrągły Stół i wybory czerwcowe

2 Przemiany polityczne i ustrojowe

3 Transformacja gospodarcza i społeczna

4 Polska w NATO i UE

1 OKRĄGŁY STÓŁ I WYBORY CZERWCOWE

Zapaść gospodarcza, strajki i widmo bankructwa Polski zmusiły komunistyczny rząd do rozmów z „Solidarnością”. Sprzyjała temu liberalizacja w ZSRS, gdzie Michaił Gorbaczow wdrażał szeroko zakrojone reformy. W jakich okolicznościach doszło do nawiązania dialogu między władzami a opozycją? Jakie uzgodnienia udało się wypracować? Kto stanął na czele polskiego rządu, a kto został prezydentem?

■ OBRADY OKRĄGŁEGO STOŁU

Po zwycięskiej dla Lecha Wałęsy debacie telewizyjnej z szefem prądowego Ogólnopolskiego Porozumienia Związków Zawodowych (OPZZ) Alfredem Miodowiczem (zob. też s. 233) wydarzenia przyspieszyły. Przy przewodniczącym NSZZ „Solidarność” powstał **Komitet Obywatelski (KO)**. W jego ramach wyznaczeni przez Wałęsę członkowie opozycji opracowywali stanowisko „Solidarności” dotyczące 15 dziedzin, które miały być omawiane podczas przyszłych negocjacji z władzą. Rozmowy obu stron zostały poprzedzone zmianami personalnymi w KC PZPR – w jego skład weszli komuniści otwarci na reformy i zawarcie porozumienia z opozycją.

Formalne **obrazy Okrągłego Stołu** rozpoczęły się **6 lutego 1989 r.** w Pałacu Namiestnikowskim (obecnie: Pałac Prezydencki) w Warszawie. Uczestniczyli w nich:

- ▶ strona koalicyjno-rządowa – skupiająca przedstawicieli władzy pod kierownictwem ministra spraw wewnętrznych, **gen. Czesława Kiszczaka**, wraz z delegacją OPZZ, która starała się zaznaczyć swoją odrębność od PZPR (m.in. poprzez zgłaszanie różnych postulatów, np. zniesienia cenzury);
- ▶ strona solidarnościowo-opozycyjna – członkowie „Solidarności” z **Lechem Wałęsą** na czele;
- ▶ w roli obserwatorów również dwaj duchowni katoliccy i jeden ewangelicki.

Obrady Okrągłego Stołu toczyły się przez dwa miesiące, od lutego do kwietnia 1989 r. W uroczystym rozpoczęciu rozmów transmitowanych przez telewizję udział wzięło 54 reprezentantów obu stron. W sumie w negocjacje było zaangażowanych ponad 700 osób.

■ fotografia, Warszawa, 6 II 1989 r.

Po oficjalnym otwarciu obrad rozpoczęły się rozmowy w trzech powołanych zespołach („stolikach”), którym współprzewodniczyli przedstawiciele władzy i opozycji. Negocjowano w zespołach do spraw reform politycznych, gospodarki oraz pluralizmu związkowego i polityki społecznej. Powołano także specjalne podzespoły („podstoliki”) mające zająć się bardziej szczegółowymi kwestiami, np. górnictwem.

Część decyzji uzgadniano podczas nieformalnych spotkań przedstawicieli władz komunistycznych z opozycjonistami w **Magdalence**, które Kiszczak rozkazał Służbie Bezpieczeństwa potajemnie nagrywać. Ostatecznie w wyniku dwumiesięcznych negocjacji 5 kwietnia 1989 r. **zawarto porozumienie**, na mocy którego:

- ▶ przywrócono w Polsce **senat** (liczący 100 członków);
- ▶ zlikwidowano Radę Państwa (odtąd naczelnym organem władzy w państwie miał być sejm);
- ▶ władze zgodziły się ponownie zalegalizować NSZZ „Solidarność”;
- ▶ zadecydowano o przeprowadzeniu częściowo wolnych **wyborów do sejmu** (65% miejsc zagwarantowano stronie rządowej) i w pełni wolnych do nowo utworzonego senatu;
- ▶ przywrócono **urząd prezydenta państwa**, którego miało wybrać Zgromadzenie Narodowe – czyli połączone izby sejmu i senatu.

CIEKAWOSTKA

Początek niezależnej prasy

8 maja 1989 r. ukazała się pierwsza niezależna, niepodlegająca cenzurze rządowej gazeta w oficjalnym obiegu – „Gazeta Wyborcza” – pod redakcją Adama Michnika. Nazwa tego dziennika nawiązywała do mających odbyć się wyborów. W maju reaktywowano również „Tygodnik Solidarność”, którego redaktorem naczelnym został ponownie Tadeusz Mazowiecki.

Adam Michnik **1** wraz z współpracownikami prezentuje pierwszy numer „Gazety Wyborczej” wydany w nakładzie 150 tys. egzemplarzy.

• zdjęcie, Warszawa, 8 V 1989 r.

■ JAK ZACHĘCANO DO GŁOSOWANIA?

Po ogłoszeniu terminu pierwszych częściowo wolnych wyborów strona solidarnościowa rozpoczęła szeroko zakrojoną akcję agitacyjną. Działacze opozycji zdawali sobie sprawę, że wielu Polaków jest zniechęconych do głosowania. W organizowanych w PRL wyborach wszystkie miejsca na listach wyborczych zajmowali bowiem działacze PZPR i zależnych od komunistów partii (ZSL i SD) oraz stowarzyszeń, jak np. PAX. Wyniki i poziom frekwencji były fałszowane. W 1989 r. należało przekonać Polaków, że tym razem mają rzeczywisty wpływ na wybór władzy. Wobec tego, że rządząca partia nadal kontrolowała media przedstawiciele opozycji skupili się na rozwieszaniu plakatów i kolportażu ulotek.

Stoiska informacyjne „Solidarności” w centrach miast i przy kościołach parafialnych były obsługiwane przez wolontariuszy. Dzięki ulotkom obywatele mogli poznać kandydatów opozycyjnych i przyswoić sobie dość zawile reguły głosowania.

• fotografia, Gdańsk, 1989 r.

? Dlaczego strona solidarnościowa chciała przekonać Polaków do udziału w wyborach?

Plakat wyborczy „Solidarności” z 1989 r. został zaprojektowany przez Tomasza Sarneckiego. Odwoływał się do postaci szeryfa z popularnego westernu *W samo południe*.

• plakat, 1989 r.

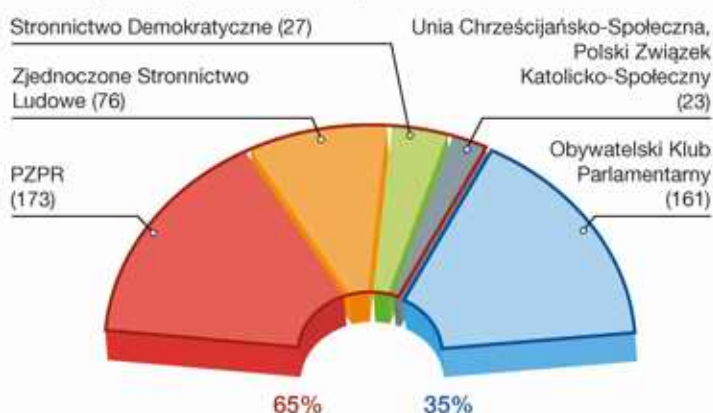

■ WYBORY CZERWCOWE 1989 ROKU

Strona rządowa była przekonana, że wynik wyborów będzie dla niej korzystny, miała bowiem w swoich rękach media i cały aparat administracyjny państwa. Z kolei opozycja wychodziła z podziemia i dopiero budowała swoje struktury. Z tego powodu komuniści nalegali na to, żeby wybory odbyły się jak najszybciej, licząc, że strona opozycyjna nie zdąży się do nich przygotować i w konsekwencji je przegra. Nie wzięli jednak pod uwagę determinacji społeczeństwa, które dla obalenia systemu komunistycznego gotowe było na liczne poświęcenia.

Dwa dni po podpisaniu porozumień Okrągłego Stołu, w dniu 7 kwietnia 1989 r., sejm uchwalił nową ordynację wyborczą. Rozpoczęła się kampania wyborcza. W obozie „Solidarności” zdecydowano się na stworzenie jednej listy, zatwierdzonej przez Lecha Wałęsę i Komitet Obywatelski. Aby nie tracić głosów poprzez rywalizację wewnątrz Komitetów Obywatelskich, zgłoszono tylko tylu kandydatów, ile było miejsc do zdobycia. Zgodnie z pomysłem Andrzeja Wajdy poszczególni kandydaci, zwani „drużyną Wałęsy”, zostali sfotografowani i następnie trafili na plakaty wyborcze razem z przewodniczącym „Solidarności”. Było to doskonałe posunięcie, gdyż przeciętny wyborca nie znał większości kandydatów, ale znał Wałęsę i chciał głosować na popieranego przez niego kandydata. To okazało się kluczem do wyborczego zwycięstwa nad komunistami. Sam przewodniczący NSZZ „Solidarność” nie startował w wyborach, zachowując pozycję obserwatora i komentatora bieżących wydarzeń politycznych.

Wyniki wyborów do sejmu z 4 czerwca 1989 r.

Wyniki wyborów do senatu z 4 czerwca 1989 r.

Termin wyborów parlamentarnych wyznaczono na **4 i 18 czerwca 1989 r.** (tzw. wybory czerwcowe), ponieważ ordynacja zakładała dwie tury głosowania. W pierwszej mandat uzyskiwał kandydat, który otrzymał ponad połowę ważnych głosów z danego okręgu. Gdy nie udało się to żadnemu kandydatowi, przeprowadzano drugą turę, do której przechodziły już tylko dwie osoby.

Wybory zakończyły się sukcesem „Solidarności”. Jej kandydaci zdobyli wszystkie miejsca w podlegającej wyborowi 35-procentowej części sejmu, a w senacie obsadzili 99 na 100 możliwych miejsc. Koalicja rządowa zdołała w pierwszej turze głosowania wprowadzić do sejmu tylko pięciu posłów na przyznanych im 299 mandatów (pozostali nie uzyskali wymaganej liczby głosów poparcia). Powiodła się pełna zaangażowania akcja agitacyjna przygotowana przez działaczy „Solidarności”. Pomimo utrwalonego w okresie PRL zniechęcenia Polaków do wyborów parlamentarnych frekwencja w pierwszej turze głosowania wyniosła 62%.

Plakaty z wizerunkiem Lecha Wałęsy miały zachęcać do głosowania na działaczy „Solidarności”. W ten sposób promowano ponad 260 kandydatów. Tu obok Lecha Wałęsy stoi wybitny reżyser Andrzej Wajda, który został senatorem.

■ plakat, 1989 r.

■ WASZ PREZYDENT, NASZ PREMIER

Mimo przegranej w wyborach komuniści próbowali utrzymać władzę. Zwycięstwo nad stroną rządową było także ogromnym zaskoczeniem dla opozycji, która obawiała się reakcji ZSRS. Ta chwila zawahania pozwoliła rządzącym odzyskać inicjatywę i zmienić ordynację wyborczą przed drugą turą wyborów, w której przy wyjątkowo niskiej frekwencji zdołali obsadzić przyznane im przy Okrągłym Stole 65% miejsc w sejmie.

Opozycyjni parlamentarzyści z sejmu i senatu utworzyli **Obywatelski Klub Parlamentarny (OKP)**, a jego przewodniczącym wybrano Bronisława Geremka. Mając 99 mandatów w senacie, „Solidarność” wybrała na stanowisko marszałka senatu Andrzeja Stelmachowskiego, marszałkiem sejmu został zaś kandydat strony rządowej Mikołaj Kozakiewicz ze Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL). Następnym krokiem miały być **wybory prezydenta** państwa. Strona rządowa zaczęła forsować kandydaturę **gen. Wojciecha Jaruzelskiego**. „Solidarność” zachowywała wobec tej propozycji dystans, wobec czego Jaruzelski zrezygnował z kandydowania i zaproponował w zamian Kiszczaka. Kandydatura szefa MSW była jednak nie do przyjęcia dla opozycji. Impas przełamał artykuł Adama Michnika pod tytułem *Wasz prezydent, nasz premier* opublikowany na łamach „Gazety Wyborczej”. Proponowano w nim podział najwyższych stanowisk w Polsce pomiędzy komunistów i opozycję. Kandydatem władzy na prezydenta został ponownie Jaruzelski. 19 lipca 1989 r. część posłów opozycji oddała nieważne głosy, wskutek czego większością zaledwie jednego głosu generał został wybrany na urząd Prezydenta Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Był to pierwszy i zarazem ostatni prezydent PRL.

Sygnałem, że komuniści nie chcą podzielić się władzą i odrzucają zaproponowany wcześniej kompromis stało się desygnowanie przez Jaruzelskiego na urząd premiera Czesława Kiszczaka. Doradcy Wałęsy przekonali wówczas lojalne dotąd wobec PZPR Zjednoczone Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Demokratyczne (SD) do zerwania z PZPR i utworzenia z „Solidarnością” koalicji sejmowej. Klub PZPR znalazł się w mniejszości parlamentarnej i Jaruzelski, nie mając wyboru, był zmuszony powierzyć misję stworzenia rządu pierwszemu po wojnie niekomunistycznemu premierowi. Został nim redaktor „Tygodnika Solidarność” i wieloletni opozycjonista **Tadeusz Mazowiecki**, którego kandydaturę wysunął Wałęsa. 12 września 1989 r. sejm zatwierdził skład nowego gabinetu. W kraju rozpoczął się trudny proces budowania demokracji i gospodarki wolnorynkowej.

Wojciech Jaruzelski [1] podczas uroczystego zaprzysiężenia na urząd Prezydenta PRL. Początkowo jego kadencja miała trwać 6 lat, lecz ostatecznie general piastował ten urząd zaledwie 17 miesięcy. Ślubowanie przyjmował marszałek sejmu Mikołaj Kozakiewicz [2].

■ fotografia, Warszawa, 19 VII 1989 r.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ MAZOWIECKI

1927–2013

Publicysta i polityk, pierwszy niekomunistyczny premier Polski po 1989 r. W młodości związał się ze współpracującym z komunistami chrześcijańskim Stowarzyszeniem PAX. W latach 1961–1972, z ramienia katolickiej grupy „Znak”, zasiadał w sejmie PRL. Jako publicysta współpra-

cował m.in. z „Tygodnikiem Powszechnym” i czasopismem „Po Prostu”. W sierpniu 1980 r. stanął na czele zespołu ekspertów przy Międzyzakładowym Komitecie Strajkowym. Był pierwszym redaktorem naczelnym „Tygodnika Solidarność”. W czasie stanu wojennego został internowany. W latach 80. należał do najbliższych współpracowników Lecha Wałęsy. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. W 1989 r. stanął na czele rządu. Ogłosił politykę „grubej linii”, czyli odcięcia się od dotychczasowego systemu, ale także ograniczonego rozliczania odsuniętych od władzy komunistów. W styczniu 1991 r. ustąpił ze stanowiska premiera. W 1990 r. bezskutecznie ubiegał się o urząd Prezydenta RP. W latach 1991–1995 był specjalnym wysłannikiem ONZ w ogarniętej wojną Bośni i Hercegowinie. W latach 1991–2001 zasiadał w sejmie. Był liderem partii postsolidarnościowych: Ruchu Obywatelskiego, Akcji Demokratycznej, Unii Demokratycznej, a następnie Unii Wolności.

■ PODZIAŁ OBOZU SOLIDARNOŚCIOWEGO

Podziały w obozie solidarnościowym pojawiły się już w 1980 r. Stan wojenny i represje władzy komunistycznej odsunęły je na dalszy plan. Spór powrócił w 1989 r. i dotyczył m.in. kwestii podjęcia rozmów z rządzącymi. Bardzo sceptycznie odnosili się do tej kwestii **Andrzej Gwiazda** z „Solidarności”, **Kornel Morawiecki** z „Solidarności Walczącej” czy **Leszek Moczulski**

Nomenklatura – tu: uprzywilejowana grupa ludzi, np. zajmująca kierownicze stanowiska w partii czy instytucjach i przedsiębiorstwach państwowych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

EXPOSÉ PREMIERA TADEUSZA MAZOWIECKIEGO

Rząd Tadeusza Mazowieckiego stanął przed bezprecedensowymi problemami dotyczącymi zarówno przebudowy ustroju państwa, jak i pogrążonej w głębokim kryzysie gospodarki.

Aby mogło dojść do sytuacji, w której przed Wysoką Izbą staje premier wywodzący się z „Solidarności”, wiele się stać musiało, wszyscy musieliśmy wiele przemyśleć i wiele zrozumieć. Ten fakt nie mógłby się dokonać – bez wielkich, groźnych dla narodu wstrząsów – gdyby główne siły polityczne działające w naszym kraju nie wykazały wyobraźni, dobrej woli i poczucia odpowiedzialności za Polskę. Niezastąpiona była w tym także rola Kościoła. Stoimy dziś przed dwoma głównymi problemami Polski: przebudową polityczną państwa i wyprowadzeniem kraju z katastrofy gospodarczej. [...] Odrzucamy filozofię polityczną zakładającą, że reformy gospodarcze można wprowadzać wbrew społeczeństwu, ponad jego głowami, odkładając na bok przemiany demokratyczne. Polskę może wydzwignąć jedynie społeczeństwo wolnych obywateli i polityka Rządu obdarzonego zaufaniem wyraźnej większości Polaków.

Sprawą zasadniczej wagi jest przewartościowanie postawy obywateli wobec państwa. Doświadczenia historii najnowszej spowodowały, że znaczna część naszego społeczeństwa nie widziała w państwie ukształtowanym po wojnie instytucji służącej narodowi. [...] Rząd pragnie współpracować ze wszystkimi partiami i ugrupowaniami politycznymi obecnymi w parlamencie. Znajdujemy się w zupełnie nowej sytuacji, w której wszystkie siły polityczne na nowo muszą przemyśleć swoją rolę, a także swój stosunek do państwa i jego instytucji, w sytuacji gdy staje się ono wartością ogólną i nadrzędną. Jest to dla wszystkich proces niełatwy, ale konieczny. Dotyczy tak PZPR z jednej strony, jak tych, którzy dotąd byli w opozycji – z drugiej. [...]

z Konfederacji Polski Niepodległej (KPN). Kompromisy zawarte w tym czasie z komunistami – podzielenie się z nimi władzą i odsunięcie radykalnego skrzydła opozycji od współudziału w rządach – były postrzegane przez te środowiska jako zdrada ideałów Sierpnia '80. Krytykowano również brak szerszych rozliczeń decydentów z PZPR za zbrodnie systemu. Nowy rząd oskarżano o doprowadzenie do zapaści gospodarczej oraz dopuszczenie do uwłaszczenia się **nomenklatury**

Stoimy przed historycznym zadaniem dokonania przemian w gospodarce, które dotrzymałyby kroku przemianom politycznym. Zadanie to jednak musi być wykonane w skrajnie trudnej sytuacji ekonomicznej.

Źródło: *Wielkie mowy historii*, t. 4: Od Kennedy'ego do Ratzingera, oprac. T. Zawadzki, Warszawa 2006, s. 274–278.

Tadeusz Mazowiecki podczas wygłaszania exposé zasiał i był zmuszony przerwać swoje przemówienie. Po powrocie na mównicę obrócił tę sytuację w żart, mówiąc: *Bardzo przepraszam, Wysoka Izbo. To jest rezultat paru tygodni zbyt intensywnej pracy. Doszedłem do takiego stanu jak polska gospodarka, ale wyszedłem z niego i mam nadzieję, że gospodarka też wyjdzie.*

• fotografia, Warszawa, 12 IX 1989 r.

1. Wymień problemy, z którymi musiał zmierzyć się niekomunistyczny rząd Tadeusza Mazowieckiego.
2. Podaj, kogo premier wzywał do wspólnej pracy nad przebudową państwa.
3. Wyjaśnij, czym różniła się wizja demokratycznego państwa według premiera Mazowieckiego od istniejącego dotąd w Polsce systemu komunistycznego.

partyjnej na państwowym majątku. Opozycjoniści negocjujący z władzami odpowiadali, że prowadzili rozmowy w ramach ograniczonych możliwości, jakie wówczas istniały – rządząca PZPR, wspierana przez Moskwę, mimo braku poparcia społecznego kontrolowała resorty siłowe. Spotkania w Magdalence solidarnościowi zwolennicy pokojowego porozumienia z komunistami podawali jako przykład skutecznych negocjacji, które pozwoliły wypracować wspólne stanowisko w wielu spornych kwestiach poruszanych podczas obrad Okrągłego Stołu. Ostatecznie dzięki kompromisowym ustaleniom podjętym w trakcie tych rozmów doprowadzono do pokojowego demontażu dotychczasowego systemu w Polsce oraz zaprowadzenia ustroju demokratycznego i gospodarki wolnorynkowej.

Nie wszystkie środowiska opozycyjne akceptowały kierunek i metody przeprowadzenia zmian ustrojowych. Jeszcze w czasie trwania obrad Okrągłego Stołu opozycyjne środowiska niezgadzające się z jego ustaleniami zorganizowały Kongres Opozycji

Antyustrojowej. KPN, „Solidarność Walcząca” i inne radykalne ugrupowania opozycyjne domagały się na nim całkowitego odsunięcia komunistów od władzy i wpływów w gospodarce i ustalenia daty w pełni wolnych wyborów. Odrzucano również „kontraktowy” charakter ugody z komunistami. Realizacja tak radykalnych postulatów była w tym czasie jednak mało prawdopodobna, ponieważ aż do 1993 r. w Polsce stacjonowały wojska sowieckie. Ponadto nasz kraj był pierwszym krajem z bloku państw wschodnich, w którym opozycja doszła do władzy, stąd ostrożny i kompromisowy charakter przemian.

Przeciwnicy Okrągłego Stołu uważali poza tym, że za skutki społeczne (m.in. ubożenie społeczeństwa i bezrobocie) wynikające z reform wolnorynkowych odpowiedzialność spadnie na rząd Mazowieckiego. Miało to zniweczyć nadzieje i oczekiwania związane z wielkim ruchem społecznym „Solidarności”. Skutkiem tego miałyby być powrót postkomunistów do władzy już w 1993 r.

Kontraktowy – dotyczący kontraktu, czyli umowy między opozycją i władzami komunistycznymi zawartej przy Okrągłym Stole, która dotyczyła zagwarantowania stronnictwom związanym z PZPR 65% miejsc w sejmie (stąd też określenie „wybory kontraktowe”).

Manifestacje przeciwników porozumień opozycji skupionej wokół Wałęsy z rządem były organizowane w wielu miastach Polski. Ich uczestnicy porównywali pokojowe porozumienie z obozem rządowym i wybory kontraktowe do zdrady narodowej, jaką była konfederacja targowicka.

▪ fotografia, Gdańsk, VI 1989 r.

ĆWICZENIA

1. Opisz, w jaki sposób doszło do wyborów kontraktowych.
2. Przedstaw wydarzenia, które doprowadziły do powołania niekomunistycznego premiera w 1989 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012.

A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Warszawa 2014.

Rozmowy przy okrągłym stole

Okrągły stół, przy którym toczyły się rozmowy między władzą a opozycją demokratyczną, stał się w historii Polski symbolem pokojowych przemian i kompromisu. Droga do rokowań była niełatwa, a podjęte podczas nich ustalenia wzbudzały kontrowersje zarówno w większości wrogim wobec komunistów społeczeństwie, jak i w kręgach rządzącej partii.

■ PRZYGOTOWANIA DO ROZMÓW

Na początku część przedstawicieli opozycji skupionej wokół Wałęsy uznawała negocjacje za błąd w myśl hasła: *z rządem komunistów się nie pertraktuje, lecz dąży do jego obalenia*. Obawiano się, że tak jak w przeszłości, rządzący nie dotrzymają ustaleń i wykorzystają rozmowy z przeciwnikami politycznymi jedynie do celów propagandowych. Z kolei partyjni działacze wyrażali przekonanie, że nie należy ustępować w zasadniczych kwestiach – dominującej roli PZPR w państwie oraz ponownej legalizacji Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”. Panowała też powszechna niepewność w kwestii reakcji Kremla na ewentualne reformy.

Mimo obaw pogarszająca się sytuacja gospodarcza oraz kolejne fale strajków w największych zakładach pracy wiosną i latem 1988 r. doprowadziły do wysunięcia przez władze propozycji spotkania w ramach Okrągłego Stołu. Pojęcie to pochodzi ze starej celtyckiej legendy o królu Arturze, którego rycerze przy takim stole zasiadali, oznacza zaś, że strony uczestniczące w rozmowach znajdują się w równoprawnej pozycji.

■ POROZMAWIAJMY JAK POLAK Z POLAKIEM

W pierwszych poufnych rozmowach między rządzącymi i opozycją pośrednikami byli hierarchowie Kościoła katolickiego, którzy swoim autorytetem mieli gwarantować wiarygodność zawieranych umów – abp Bronisław Dąbrowski, bp Jerzy Dąbrowski i ksiądz Alojzy Orszulik. 31 sierpnia 1988 r. w willi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie na ul. Zawrat doszło do spotkania gen. Czesława Kiszcza i Lecha Wałęsy, podczas którego pierwszy zażądał wygaszenia strajków, a drugi – legalizacji „Solidarności”. Kolejne spotkanie, tym razem w willi MSW w Magdalence, odbyło się w połowie września. W rezultacie zapowiedziano, że w październiku rozpoczną się obrady Okrągłego Stołu. Przygotowania do nich toczyły się w na-

piętej sytuacji politycznej, gdyż milicja wciąż stosowała brutalne represje wobec opozycjonistów. Sam Wałęsa mimo dużego autorytetu, którym cieszył się w społeczeństwie, nie miał kontroli nad znaczną częścią organizacji opozycyjnych, zwłaszcza najbardziej radykalnych. Nasilała się też telewizyjna i prasowa propaganda antysolidarnościowa. Sygnałem, że PZPR daleka jest od kompromisu było postawienie w stan likwidacji kolebki „Solidarności” – Stoczni Gdańskiej, rzekomo z powodu złych wyników ekonomicznych. Znakiem impasu była też decyzja o rozmontowaniu dużego okrągłego stołu przygotowanego z myślą o początku obrad, który trafił do magazynu. Dzięki zaangażowaniu Episkopatu udało się jednak wznowić negocjacje. Dopiero w styczniu 1989 r. Komitet Centralny PZPR, mimo oporów, podjął decyzję o rozmowach Okrągłego Stołu po wyrażeniu zgody na wznowienie legalnej działalności przez NSZZ „Solidarność”.

W drodze na jedno ze spotkań roboczych przedstawicieli negocjujących stron w Magdalence. Na zdjęciu widoczni: ksiądz Bronisław Dembowski [1], Bronisław Geremek [2] – doradca „Solidarności”, Jacek Kuroń [3] – członek Komitetu Obywatelskiego i doradca Lecha Wałęsy, oraz Aleksander Kwaśniewski [4] – członek rządu.

■ fotografia, Magdalenska, 29 III 1989 r.

Rokowania rozpoczęły się 6 lutego 1989 r., a końcowe ustalenia podpisano 5 czerwca i tylko wtedy, na otwarcie i zakończenie obrad, strona rządowa i opozycyjna spotkały się przy okrągłym stole. Wiele kwestii rozstrzygano podczas poufnych spotkań w rządowej willi w Magdalence, co w późniejszych latach budziło liczne kontrowersje w społeczeństwie. Toczono tam nieformalne rozmowy odbywały się bowiem w towarzyskiej atmosferze, a ich szczegóły nie zostały przekazane opinii publicznej. W wyniku prac trzech zespołów – do spraw gospodarczych, politycznych i związkowych – oraz dziesięciu podzespołów i kilku grup roboczych wypracowano ostatecznie porozumienie. Dotyczyło ono m.in. ponownej rejestracji „Solidarności”, powołania izby wyższej parlamentu (senatu), urzędu Prezydenta RP oraz wyborów – wolnych do senatu oraz częściowo wolnych (w 35%) do sejmu.

■ KONTROWERSJE

Obrady Okrągłego Stołu od samego początku budziły kontrowersje. Występowali przeciwko nim działacze Grupy Roboczej Komisji Krajowej „Solidarności”, Solidarność Walcząca, Polska Partia Socjalistyczna – Rewolucja Demokratyczna, anarchiści i inne ugrupowania. Uważali, że to niemoralne negocjować z władzą,

która represjonuje, a w niektórych przypadkach wręcz pozbawia życia zwolenników „Solidarności”. Nie zgadzali się również na to, że decyzje w imieniu opozycji podejmować miałyby wyłącznie Wałęsa i wybrani przez niego działacze. Odzwierciedlenie sporów o Okrągły Stół i jego znaczenie w historii było i jest widoczne do dzisiaj w wielu opracowaniach historycznych i wypowiedziach publicystycznych, nawet w samych tytułach. Francuski dziennikarz Bernard Margueritte [czyt.: bernar margerit], relacjonujący wydarzenia tamtych czasów, zatytułował rozdział poświęcony obradom *Ku mniejszemu dobru*, zaś autorka monografii o wyborach czerwcowych Paulina Codoni [czyt.: kodoni] ujęła to następująco: *Droga do nieba prowadzi przez czyściec*. Trudny kompromis władzy z opozycją jako reprezentacją społeczeństwa przyniósł w Polsce bezkrwawą transformację polityczno-gospodarczą po 45 latach ustroju komunistycznego narzuconego przez ZSRS.

1. Dlaczego rozmowy Okrągłego Stołu wzbudzały i wzbudzają kontrowersje?
2. Jak rozumiesz tytuł *Ku mniejszemu dobru* użyty przez Bernarda Margueritte'a w relacji z obrad Okrągłego Stołu?

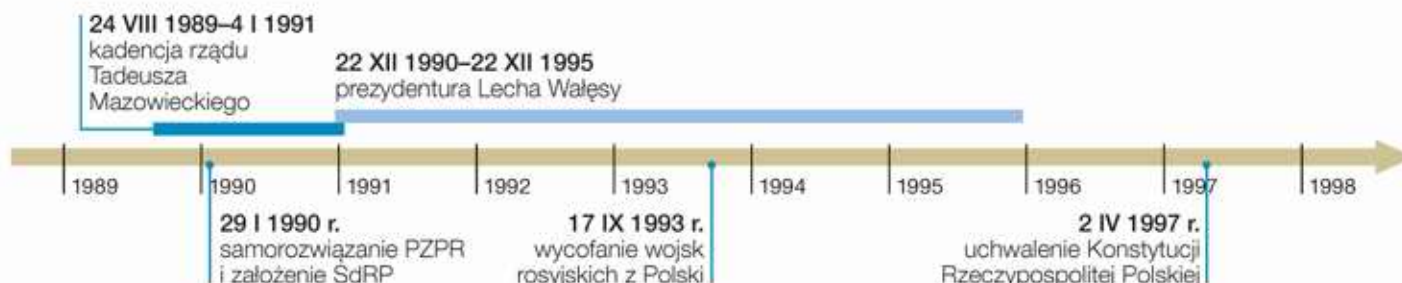
Obrady Okrągłego Stołu odbywały się w Sali Kolumnowej Pałacu Namiestnikowskiego. W rozmowach brało udział m.in. trzech przyszłych prezydentów Polski, a także późniejsi premierzy i członkowie rządów.

■ fotografia, Warszawa, II–IV 1989 r.

2 PRZEMIANY POLITYCZNE I USTROJOWE

Rząd premiera Tadeusza Mazowieckiego musiał mierzyć się z kryzysem gospodarczym w Polsce, w tym z olbrzymim zadłużeniem, oraz doprowadzić do przemiany gospodarki centralnie planowanej w wolnorynkową. Ustrój państwa miał być przekształcony z komunistycznego w demokratyczny. Na jakiej podstawie prawnej wprowadzono zmiany ustrojowe? Czy PZPR odnalazła swoje miejsce w nowej rzeczywistości? Jak na zmiany w Polsce zareagowała Moskwa?

■ RZĄD MAZOWIECKIEGO I NOWELA GRUDNIOWA

Rząd Tadeusza Mazowieckiego miał charakter koalicyjny. W jego skład weszli zarówno przedstawiciele opozycji oraz ZSL i SD, jak i politycy PZPR. Komuniści zachowali resorty siłowe – **Czesław Kiszczak** pozostał na stanowisku szefa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW), a **Florian Siwicki** na czele Ministerstwa Obrony Narodowej (MON). W rezultacie jeszcze w pierwszej połowie 1990 r. komuniści systematycznie niszczyli akta obu ministerstw, a wiele zbrodni funkcjonariuszy służb PRL nie mogło być później osądzonych.

Przywrócenie korony Orłowi Białemu w polskim godle wymagało korekty tablic umieszczanych m.in. na szkołach i urzędach w całym kraju. Pracownicy Zakładu Produkcji Szyldów i Tablic wprowadzali te zmiany ręcznie.

■ fotografia, Warszawa, I 1990 r.

Strona solidarnościowa przejęła resorty odpowiedzialne za gospodarkę, edukację i dyplomację: ministrem finansów został ekonomista **Leszek Balcerowicz**, a na czele MSZ stanął **Krzysztof Skubiszewski**. Zaczęła powstawać **III Rzeczpospolita**.

Jednym z celów nowego rządu stało się przywrócenie w Polsce systemu demokratycznego. W listopadzie 1989 r. zniesiono cenzurę oraz nadzorujący działalność Kościołów Urząd do spraw Wyznań, a w 1990 r. przywrócono nauczanie religii w szkołach. W dniu **29 grudnia 1989 r.** sejm kontraktowy uchwalił nowelizację Konstytucji PRL (tzw. **nowela grudniowa**). Na jej podstawie wprowadzono następujące nowe zasady ustrojowe:

- ▶ przywrócono historyczną nazwę państwa **Rzeczpospolita Polska**, a Orzeł Biały w herbie państwowym odzyskał koronę;
- ▶ Rzeczpospolita Polska miała stać się demokratycznym państwem prawa, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej i pluralizmu politycznego;
- ▶ znowelizowana konstytucja gwarantowała również swobodę działalności gospodarczej oraz prawo własności, zlikwidowano zapis o gospodarce planowej;
- ▶ zostały usunięte zapisy dotyczące kierowniczej roli PZPR oraz przyjaźni ze Związkiem Sowieckim i innymi krajami komunistycznymi;
- ▶ wprowadzono natomiast przepis obejmujący wszystkie partie polityczne, które miały się zrzekać *na zasadach dobrowolności i równości obywateli Rzeczypospolitej w celu wpływania metodami demokratycznymi na kształtowanie polityki państwa*.

Wdrożone w grudniu 1989 r. zmiany w konstytucji z 1952 r. oznaczały formalny **koniec istnienia PRL**.

■ LIKWIDACJA MO I SB

Jeszcze w 1989 r. zlikwidowano znienawidzone przez Polaków, odpowiedzialne za pacyfikację protestów społecznych ZOMO oraz Ochotniczą Rezerwę Milicji Obywatelskiej (ORMO). W kwietniu 1990 r. przyjęto tzw. pakiet ustaw policyjnych, na mocy których Milicję Obywatelską przekształcono w **Policję**, a dotychczasowych funkcjonariuszy MO przyjęto automatycznie w szeregi nowej formacji. Inaczej potoczyły się losy tajnej policji politycznej PRL, czyli **Służby Bezpieczeństwa**, która została zlikwidowana, a wszyscy jej funkcjonariusze formalnie zwolnieni. Powstał **Urząd Ochrony Państwa (UOP)**, którego pracownikami mogli zostać byli pracownicy SB, ale po przejściu indywidualnej **weryfikacji** przed komisją. Ostatecznie do UOP przyjęto 10 tys. spośród 22,5 tys. dawnych funkcjonariuszy. Część byłych pracowników SB trafiła także do policji lub zaczęła organizować prywatne agencje ochrony.

W resortach siłowych podlegających komunistom wiosną 1990 r. powołano wiceministrów z kręgów opozycyjnych. Kilka miesięcy później z zajmowanych stanowisk w obu ministerstwach zostali odwołani komunistyczni ministrowie – Czesław Kiszczak i Florian Siwicki. Zbiegło się to w czasie ze zmianami w wojsku, gdzie w kwietniu 1990 r. **rozwiązano Wojskową Służbę**

Weryfikacja – ocena, sprawdzenie; w tym przypadku odnosi się do kontroli dotychczasowych działań funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa.

■ PROBLEM LUSTRACJI

Od samego początku istnienia wolnej Polski na jej bieżącym życiu politycznym cieniem kładła się sprawa braku **lustracji**, czyli ujawnienia tożsamości osób, które pracowały w organach bezpieczeństwa PRL lub z nimi współpracowały (tzw. tajnych współpracowników inwigilujących środowiska opozycji). Dotyczyło to szczególnie osób sprawujących funkcje publiczne w III Rzeczypospolitej. Proces lustracji był w Polsce opóźniany w porównaniu do większości dawnych krajów bloku wschodniego. Uznawano, że znaczne zniszczenia akt MSW w 1989 i 1990 r. uniemożliwiają obiektywną ocenę przypadków tajnej współpracy.

Problem lustracji miał znaczny wpływ na życie polityczne Polski. 4 czerwca 1992 r. większość sejmowa odwołała rząd Jana Olszewskiego po opublikowaniu listy kilkudziesięciu polityków, którzy byli przez SB zewidencjonowani jako współpracownicy. Ostatecznie ustawę lustracyjną uchwalono dopiero w 1997 r., tworząc przy tym procedury wymuszające na politykach ujawnienie, czy w przeszłości współpracowali ze służbami PRL.

? Czym była lustracja?

Wewnętrzna (kontrywiad), a w jego miejsce powołano Żandarmerię Wojskową i Zarząd II Wywiadu i Kontrywiadu. Ten ostatni został przekształcony w sierpniu 1991 r. w **Wojskową Służbę Informacyjną (WSI)**.

CIĘKAWOSTKA

Przywrócenie świąt narodowych

Symbolem zmian było zniesienie świąt związanych z poprzednim systemem: Święta Odrodzenia Polski (22 lipca) i Dnia Wojska Polskiego (12 października). W ich miejsce przywrócono święta historyczne: Święto Narodowe 3 Maja z okazji uchwalenia Konstytucji 3 maja i Święto Wojska Polskiego, upamiętniające zwycięską Bitwę Warszawską 1920 r., obchodzone 15 sierpnia.

Pierwsze państwowe obchody Święta Narodowego 3 Maja po upadku systemu komunistycznego odbyły się w 1990 r.

■ fotografia, Warszawa, 3 V 1990 r.

Rząd Jana Olszewskiego [1] nie miał za sobą większości parlamentarnej. W tak trudnej sytuacji zdecydował się przeprowadzić ustawę lustracyjną. Ostatecznie gabinet został odwołany w nocnym głosowaniu z 4 na 5 czerwca 1992 r.

■ fotografia, Warszawa, 5 VI 1992 r.

■ ROZPAD OBOZU SOLIDARNOŚCIOWEGO

Zainicjowane w 1989 r. przemiany polityczne i ustrojowe ujawniły odmienne wizje polityczne w ramach obozu „Solidarności”. Różnice dotyczyły m.in. tempa przemian politycznych, stosunku do powojennej przeszłości i prób jej rozliczenia oraz kwestii światopoglądowych. Na podziały wśród działaczy dawnej opozycji wpływ miała również ogłoszona w połowie 1990 r. strategia Lecha Wałęsy, nazwana „**wojną na górze**”, której celem było stworzenie systemu wielopartyjnego w Polsce. W efekcie **rozpadu obozu solidarnościowego** wykrystalizowały się nowe obozy polityczne:

- ▶ liberalny **Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna (ROAD)** pod przywództwem **Zbigniewa Bujaka**, którego zwolennicy popierali rząd Mazowieckiego i jednocześnie jego kandydaturę na urząd Prezydenta RP;
- ▶ centroprawicowy z Porozumieniem Centrum (PC), partią kierowaną przez Jarosława Kaczyńskiego, która poparła w zbliżających się wyborach prezydenckich kandydaturę Lecha Wałęsy;
- ▶ prawicowo-konserwatywny ze Zjednoczeniem Chrześcijańsko-Narodowym, które w wyborach również opowiedziało się za Wałęsą.

W wyniku narastających sporów politycznych oraz dzięki zgodzie Wojciecha Jaruzelskiego na skrócenie jego kadencji, która upływała dopiero w 1995 r., nastąpiło przyspieszenie terminu wyborów prezydenckich. We wrześniu 1990 r. znowelizowano konstytucję, co umożliwiło przeprowadzenie wyborów prezydenckich w drodze głosowania powszechnego.

Decyzją Polaków w grudniu 1990 r. pierwszym prezydentem III Rzeczypospolitej został **Lech Wałęsa**. Po zaprzysiężeniu 22 grudnia 1990 r. Wałęsa otrzymał z rąk ostatniego Prezydenta RP na Uchodźstwie **Ryszarda Kaczorowskiego** insygnia władzy II Rzeczypospolitej.

Podziały w obozie solidarnościowym pogłębiały się dalej. Było to związane z narastającymi problemami gospodarczymi, rosnącym bezrobociem (więcej na ten temat zob. s. 301–302). Obraz podziału dawnej opozycji antykomunistycznej oddały wyniki pierwszych w pełni wolnych wyborów parlamentarnych, które odbyły się w październiku 1991 r. W ich wyniku nastąpiło **rozdrobnienie polityczne**, charakterystyczne dla młodych, niedojrzałych demokracji. W ławach poselskich zasiadli przedstawiciele aż 29 ugrupowań politycznych. Większość mandatów uzyskały partie postsolidarnościowe: Porozumienie Centrum, wywodząca się z ROAD **Unia Demokratyczna (UD)** oraz **Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (ZChN)**, **Kongres Liberalno-Demokratyczny (KLD)** i **Unia Pracy (UP)**.

Rozdrobnienie parlamentu niekorzystnie odbiło się na jego pracach i działaniach kolejnych gabinetów: Jana Olszewskiego i Hanny Suchockiej. Za jej rządów w 1993 r. został zawarty konkordat, który wszedł w życie dopiero po ratyfikacji w 1997 r. Konflikty wewnątrz obozu postsolidarnościowego ostatecznie doprowadziły do rozwiązania parlamentu w połowie kadencji i rozpisania nowych wyborów. Zostały one przeprowadzone we wrześniu 1993 r. według nowej ordynacji wyborczej z wymogiem przekroczenia 5-procentowego poparcia (tzw. **próg wyborczy**) dla poszczególnych partii i 8% dla koalicji. Okazało się to zgubne dla większości ugrupowań postsolidarnościowych, które poszły do wyborów osobno i nie przekroczyły progu wyborczego. Spośród partii postsolidarnościowych w sejmie znalazła się tylko Unia Demokratyczna, popierający Lecha Wałęsę

■ WYBORY PREZYDENCKIE W 1990 ROKU

Po ustąpieniu gen. Wojciecha Jaruzelskiego z urzędu prezydenta zdecydowano, że po raz pierwszy w swojej historii Polacy wybiorą głowę państwa w głosowaniu powszechnym (w II Rzeczypospolitej wybierał ją parlament). Do walki o najwyższy urząd w państwie stanęło sześciu kandydatów: Roman Bartoszcze (PSL), Włodzimierz Cimoszewicz (SdRP), Lech Wałęsa, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Moczulski (KPN) i Stanisław (Stan) Tymiński. Powszechnie uważano, że w drugiej turze zmierzą się przewodniczący „Solidarności” (Wałęsa) i ówczesny premier (Mazowiecki). Nieoczekiwanie jednak przeszedł do niej bliżej nieznany wcześniej w kraju Stan Tymiński, biznesmen mieszkający na stałe za granicą. Druga tura głosowania odbyła się 9 grudnia 1990 r. Przy frekwencji liczącej ponad 53% zwyciężył Lech Wałęsa, który uzyskał ponad 74% głosów poparcia.

Lech Wałęsa [1] i **Stanisław Tymiński [2]** spotkali się przed kamerami tylko raz. Tymiński oznajmił wówczas, że ma kompromitujące rywala dokumenty („czarna teczka”), których jednak nigdy nie ujawnił.

• fotografia, Warszawa, 1 XII 1990 r.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie miało ustanowienie powszechnych wyborów prezydenckich.

Bezpartyjny Blok Wspierania Reform (BBWR), lewicowa, lecz niemająca korzeni komunistycznych Unia Pracy oraz wywodząca się z dawnej opozycji antykomunistycznej **Konfederacja Polski Niepodległej**.

■ FORMACJE POSTKOMUNISTYCZNE

Od rozmów Okrągłego Stołu dla wielu członków PZPR stało się jasne, że czasy monopolu partyjnego w Polsce się kończą. 29 lipca 1989 r. z funkcji I sekretarza KC PZPR ustąpił Wojciech Jaruzelski, a jego następcą wybrano **Mieczysława F. Rakowskiego**. Mimo że na czele PZPR stanął człowiek uważany za partyjnego liberała i zwolennika idei socjaldemokratycznych, nie zatrzymało to kryzysu wewnątrz partii. Dobitnie świadczyła o nim deklaracja przyjęta w październiku 1989 r. przez Klub Parlamentarny PZPR. Padło w niej m.in. zdanie, że: *PZPR wyczerpała już swój czas i stoi*

Wyprowadzenie sztandaru w ostatnim dniu XI Zjazdu PZPR w Sali Kongresowej zakończyło trwającą od 1948 r. historię największej partii komunistycznej w Polsce.

■ fotografia, Warszawa, 29 I 1990 r.

Uroczystość przed opuszczeniem Polski przez wojska rosyjskie odbyła się w Belwederze, ówczesnej siedzibie prezydenta Lecha Wałęsy, w 54. rocznicę sowieckiej napaści.

■ fotografia, Warszawa, 17 IX 1993 r.

u progu politycznego załamania. Rzeczywiście już **29 stycznia 1990 r.** na XI Zjeździe PZPR na wniosek Rakowskiego doszło do jej samorozwiązania. Spadkobierczynią tej partii została powołana podczas zjazdu **Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP)**, której przewodniczącym został **Aleksander Kwaśniewski**. Przejęła ona część majątku PZPR, co pozwoliło jej szybko zbudować stabilną pozycję na scenie politycznej. SdRP w latach 1990–1999 wchodziła w skład koalicji pod nazwą **Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD)**. W 1995 r. jej kandydat Aleksander Kwaśniewski pokonał w drugiej turze wyborów prezydenckich Lecha Wałęsę, a w 2000 r. uzyskał reelekcję, zdobywając ponad 50% głosów już w pierwszej turze. Po samorozwiązaniu SdRP w 1999 r. koalicja SLD przekształciła się w samodzielną partię polityczną.

Zmiany zaszły również w ruchu ludowym. Już w listopadzie 1989 r. ZSL zmieniło nazwę na PSL-Odrodzenie, przekształcone w maju 1990 r. w **Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)**. Na jego czele do czerwca 1991 r. stał działacz „Solidarności” Roman Bartoszcze, następnie zastąpiony przez **Waldemara Pawlaka**.

■ WYCOFANIE WOJSK SOWIECKICH

Jednym z istotnych problemów, jakie musiała rozwiązać polska dyplomacja w początkach III Rzeczypospolitej, stało się wycofanie z kraju wojsk sowieckich, stacjonujących tu nieprzerwanie od 1945 r. Sowieckie garnizony wojskowe znajdowały się przeważnie w zachodniej Polsce, zwłaszcza na Dolnym Śląsku. Naczelne Dowództwo Wojsk Kierunku Zachodniego mieściło się w Legnicy, nazywanej nawet wówczas „małą Moskwą” ze względu na znaczną liczebność stacjonujących tam Rosjan.

Początkowo rząd Mazowieckiego nie poruszał tego tematu w rozmowach z Kremlm ze względu na kształtującą się jeszcze sytuację w państwach niemieckich i przyszłość NRD. Strona polska obawiała się zjednoczenia Niemiec i możliwości kwestionowania przebiegu polskiej granicy zachodniej. W tym czasie Czechosłowacja i Węgry otrzymały już zapewnienie, że Sowieci opuszczą oba kraje do czerwca 1991 r. Pierwsze rozmowy z Moskwą w tej sprawie polskie władze podjęły dopiero jesienią 1990 r. Było to spowodowane trwającą kampanią prezydencką, w której przeciwko sobie kandydowali Mazowiecki i Wałęsa.

Po wyborze Lecha Wałęsy na urząd Prezydenta RP i rozpadzie ZSRS osiągnięto porozumienie z prezydentem Rosji Borysem Jelcynem. Proces wycofania wojsk sowieckich (po likwidacji ZSRS – już rosyjskich) rozpoczął się w kwietniu 1991 r. **Ostatnie oddziały armii rosyjskiej opuściły Polskę 17 września 1993 r.**

■ KONSTYTUCJA RP Z 1997 ROKU

Obowiązująca od 1952 r. Konstytucja PRL była wielokrotnie nowelizowana. Najwięcej zmian wprowadziła do niej w 1989 r. tzw. nowela grudniowa (więcej na ten temat zob. na s. 292). Jednocześnie w obu izbach parlamentu rozpoczęto prace nad nową ustawą zasadniczą, które następnie przerwano. Zdecydowano bowiem, że prace nad konstytucją powinien zainicjować następny parlament – wybrany w pełni wolnych wyborach. Sejm II kadencji uchwalił w **1992 r.** jednak tylko **małą konstytucję**. Było to rozwiązanie tymczasowe, określające ogólne zasady ustroju państwa – zwiększono uprawnienia władzy wykonawczej oraz utrudniono możliwość odwołania rządu.

Na koniec, po kilku latach prac nad nową ustawą zasadniczą, **2 kwietnia 1997 r.** Zgromadzenie Narodowe, czyli połączone izby sejmu i senatu, uchwaliło **Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej**. Została ona następnie poddana głosowaniu w ogólnonarodowym referendum, które odbyło się w maju 1997 r. i w jego wyniku została przyjęta. Po podpisaniu przez Prezydenta RP konstytucja weszła w życie 17 października 1997 r. Główne postanowienia Konstytucji RP z 1997 r.:

▶ zasada demokratycznego państwa prawa;

- ▶ trójpodział władzy;
- ▶ władza zwierzchnia należy do narodu (wybory parlamentarne, prezydenckie i samorządowe);
- ▶ równość wszystkich obywateli wobec prawa;
- ▶ prawo do wolności sumienia, religii, światopoglądu, zrzeszania się;
- ▶ pluralizm polityczny.

■ REFORMA SAMORZĄDOWA I ADMINISTRACYJNA

Jedną z najważniejszych decyzji rządu Tadeusza Mazowieckiego było podjęcie inicjatywy dotyczącej decentralizacji państwa i zorganizowania samorządu terytorialnego. W terenie (gminach, miastach, województwach) wciąż funkcjonowały bowiem zdominowane przez komunistów Rady Narodowe. W marcu 1990 r. uchwalono kluczową dla decentralizacji władzy **Ustawę o samorządzie terytorialnym**. Wybory samorządowe zostały przeprowadzone w maju 1990 r., zwycięstwo w nich odniosła „Solidarność”, a na drugim miejscu znalazły się komitety lokalne. Świadczyło to o trendzie, jaki rozwinął się wówczas, tj. wzroście wpływów nieupartyjnionych środowisk lokalnych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z DNIA 2 KWIETNIA 1997 ROKU

Tekst uchwalonej w 1997 r. Konstytucji RP otwiera preambuła, czyli uroczysty wstęp, w którym przedstawiono przyczyny powstania nowej ustawy zasadniczej.

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem, prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponadtyścioletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy

podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej.

Źródło: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1997, s. 3.

- ?** 1. Wskaż zapisy konstytucji, które są skierowane do osób wierzących, oraz te, które umieszczono z myślą o osobach niewierzących.
2. Wyjaśnij rolę i znaczenie preambuły konstytucji.

Ograniczyło go wprowadzenie w 1998 r. progów wyborczych w wyborach samorządowych, co wykluczyło część niezależnych kandydatów.

Po przejęciu w 1993 r. władzy przez postkomunistyczną koalicję Sojuszu Lewicy Demokratycznej i Polskiego Stronnictwa Ludowego dalszy etap reformy został zahamowany. Dopiero po wygraniu wyborów parlamentarnych w 1997 r. przez skupiającą środowiska centroprawicowe **Akcję Wyborczą Solidarność (AWS)** i utworzeniu koalicyjnego rządu z **Unią Wolności (UW)** – powstała w wyniku zjednoczenia UD i KLD – dokończono ten proces, przeprowadzając reformę podziału administracyjnego państwa. Ostatecznie w **1999 r.**,

po długich tarciach i negocjacjach, zlikwidowano dotychczasowy podział Polski na 49 województw i wprowadzono nowy **podział administracyjny na 16 województw**. Jednocześnie przywrócono w Polsce powiaty jako środkowy stopień podziału administracyjnego.

Powstały województwa z nowym szczeblem samorządu terytorialnego. Utworzono urzędy marszałkowskie z marszałkiem województwa, przewodniczącym sejmiku i sejmikiem województwa. Miały one przejąć większość zadań realizowanych dotychczas przez wojewodów i inne organy administracji rządowej, w tym projekty finansowane przez Unię Europejską w ramach tzw. środków przedakcesyjnych.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LECH KACZYŃSKI

1949–2010

Polski polityk, działacz opozycji demokratycznej, prawnik. Sprawował funkcję prezydenta Polski w latach 2005–2010. W 1977 r. rozpoczął współpracę z KOR, gdzie jako prawnik zajmował się działalnością samokształceniową wśród robotników. W latach 1980–1981 aktywnie działał w NSZZ „Solidarność”. Podczas stanu wojennego został internowany. Pod koniec lat 80. silnie związany z obozem Lecha Wałęsy – uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu i rozmowach w Magdalence. W 1991 r. przeszedł do opozycji wobec Wałęsy. Wraz z bratem Jarosławem współtworzył partie polityczne Porozumienie Centrum oraz Prawo i Sprawiedliwość. Pełnił funkcję prezesa Najwyższej Izby Kontroli, a następnie ministra sprawiedliwości. W 2002 r. wygrał wybory i został prezydentem Warszawy, a w 2005 r. został wybrany na prezydenta Polski. W 2008 r., podczas rosyjskiej inwazji na Gruzję, udał się wraz z innymi przywódcami środkowoeuropejskimi z wizytą do Tbilisi. Zginął w 2010 r. w katastrofie lotniczej pod Smoleńskiem.

PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY POLSKI OD 1999 ROKU

LEGENDA

- granice państw
- granice województw
- SLĄSKIE nazwy województw

Wymień województwa, których nazwy pochodzą od krain historyczno-geograficznych.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj polską scenę polityczną w latach 90. XX w.
2. Przedstaw główne postanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej uchwalonej w 1997 r.
3. Wyjaśnij, dlaczego w funkcjonowaniu demokratycznego państwa ważny jest trójpodział władzy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Dudek, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–2001*, Warszawa 2002.
W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017.

3 TRANSFORMACJA GOSPODARCZA I SPOŁECZNA

Po upadku komunizmu w Polsce gruntownych reform oprócz ustroju wymagała również gospodarka. Planowano przeprowadzić transformację, aby z systemu centralnego planowania przejść do gospodarki wolnorynkowej. Odpowiedzialny za reformy minister finansów nie miał łatwego zadania. Jakie działania podjęto, by uratować zadłużoną, niewydolną polską gospodarkę? W jaki sposób przebiegał proces transformacji gospodarczej? Jakie były jej skutki – korzystne i niekorzystne?

■ POLSKA NA SKRAJU KATASTROFY GOSPODARCZEJ

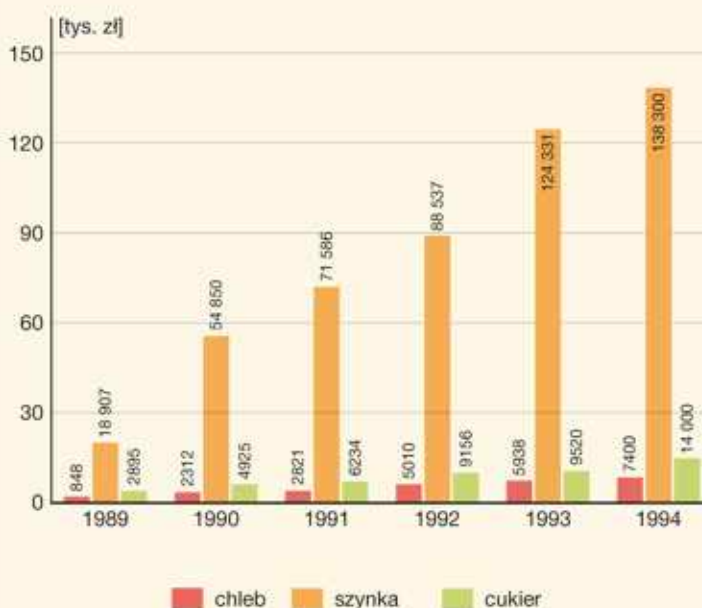
W drugiej połowie 1989 r. Polska znalazła się na skraju bankructwa i nie była już zdolna do spłaty zagranicznego zadłużenia. Mimo dających nadzieję zmian politycznych wielu obywateli skorzystało z otwarcia granic i wybrało emigrację – tylko w 1989 r. do RFN wyjechało ok. 100 tys. osób.

Ustępujący komunistyczny rząd Mieczysława F. Rakowskiego uwolnił ceny towarów i usług, które dotychczas były ustalane odgórnie. Ponieważ przez całe lata 80. XX w. trwał dodruk pieniędzy niemających pokrycia w towarach dostępnych na rynku, operacja ta zakończyła się wybuchem **hiperinflacji** (zob. ramka obok). Jesienią 1989 r. ceny zaczęły rosnąć w błyskawicznym tempie.

Skala problemów, przed jakimi stanął rząd Mazowieckiego, była ogromna. Dla porównania w sąsiedniej Czechosłowacji reformy gospodarcze po obaleniu komunizmu zaczęto wprowadzać dopiero w 1991 r., gdyż stan gospodarki nie wymagał nagłych decyzji politycznych. W przypadku Polski potrzebna była zdecydowana polityka gospodarcza, która mogłaby uzdrowić pieniądź i gospodarkę. Kasa państwa pozostawała bowiem pusta i brakowało funduszy na bieżącą działalność. Jedną z pierwszych decyzji rządu stał się więc wniosek do sejmu o nowelizację budżetu i dodrukowanie kolejnych miliardów złotych, co musiało skutkować ogromną inflacją.

■ HIPERINFLACJA W POLSCE

Hiperinflacja, która wybuchła w połowie 1989 r., nie przebiegała tak dramatycznie jak w II Rzeczypospolitej w 1923 r. Mimo to niezwykle utrudniała codzienne życie w naszym kraju. Najwyższy poziom inflacji w najnowszej historii Polski wystąpił w lutym 1990 r. W porównaniu z lutym 1989 r. ceny wzrosły bowiem o 1183%. Wyobraź sobie, że smartfon kosztujący 1000 zł po roku i uwzględnieniu 1183-procentowej inflacji kosztowałby o 11 830 zł więcej.

? W którym roku doszło do największego wzrostu cen artykułów wymienionych na wykresie?

PLAN BALCEROWICZA

Kolejnym wyzwaniem dla rządu Mazowieckiego była **transformacja gospodarcza**, czyli przejście od gospodarki centralnie sterowanej obowiązującej w bloku wschodnim, w tym w PRL, w kierunku gospodarki rynkowej funkcjonującej w państwach Zachodu. Problem stanowiło to, że nikt wcześniej tego nie robił. Polska rozpoczynała swój marsz od komunizmu do kapitalizmu jako pierwsza, a na dodatek w bardzo trudnej sytuacji gospodarczej. Wszystkie decyzje ekonomiczne, jakie wówczas zapadały w naszym kraju, miały charakter pionierski i były swego rodzaju eksperymentem na żywym organizmie państwa i społeczeństwa.

Ministerstwo Finansów z Leszkiem Balcerowiczem na czele w ekspresowym tempie przygotowało pakiet 10 ustaw reformujących gospodarkę. Projekt został zaakceptowany przez sejm pod koniec grudnia 1989 r., a wszedł w życie od 1 stycznia 1990 r. Założeniami **planu Balcerowicza** były:

- ▶ głęboka transformacja – przestawienie gospodarki z centralnie planowanej (socjalistycznej) na rynkową (kapitalistyczną),
- ▶ ograniczenie **deficytu budżetowego**,
- ▶ zmniejszenie **inflacji**,
- ▶ **prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych**.

Założenia planu Balcerowicza zyskały akceptację Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Banku Światowego oraz ich wsparcie finansowe. Polskiemu rządowi obiecano uruchomienie kredytów, by mógł zachować płynność finansową, a także zredukowano dużą część zadłużenia zagranicznego. Mimo to ostatnie długi zostały spłacone dopiero w 2012 r.

Do pierwszych posunięć Balcerowicza należało przeciwdziałanie inflacji:

- ▶ ustalono realny kurs złotówki w stosunku do dolara amerykańskiego;
- ▶ wprowadzono podatek, zwany potocznie **popiwkiem**, którym obłożono rosnące wynagrodzenia, by ograniczyć ich wzrost napędzający popyt na rynku, a przez to także inflację;

POSTAĆ HISTORYCZNA

LESZEK BALCEROWICZ

ur. 1947 r.

Polityk i ekonomista. Wykształcenie ekonomiczne zdobywał na uczelniach w Polsce i Stanach Zjednoczonych. Po 1989 r. trzykrotnie był wicepremierem i ministrem finansów w rządach: Tadeusza Mazowieckiego, Jana Krzysztofa Bieleckiego i Jerzego Buzka. Jest twórcą planu transformacji gospodarczej Polski z systemu centralnego planowania do modelu wolnorynkowego. W latach 2001–2007 stał na czele Narodowego Banku Polskiego. Zdaniem zwolenników dzięki Balcerowiczowi Polska korzystnie na tle innych państw socjalistycznych przebrnęła przez trudny czas przemian, a krytycy zarzucają mu odpowiedzialność za ich negatywne skutki społeczne, m.in. wielką falę bezrobocia w latach 90. i rosnące nierówności społeczne.

WARTO WIEDZIEĆ

Denominacja złotego

Wywołany przez hiperinflację galopujący wzrost cen sprawił, że na początku lat 90. do obiegu zaczęto wprowadzać banknoty o coraz wyższych nominalach. W 1990 r. NBP wyemitował banknot o wartości 500 000 zł, a już dwa lata później – 2 000 000. Nawet podstawowe produkty, takie jak chleb czy mąka, kosztowały tysiące złotych, a pensja średnio wynosiła kilka milionów. W Polsce z użycia wyszedł wówczas bilon, gdyż monety nie miały odpowiednio wysokich nominalów. Ostatecznie zdecydowano o **denominacji**, czyli obniżeniu nominalu złotego. Na skutek reformy, która weszła w życie 1 stycznia 1995 r., dawne 10 000 zł było odtąd warte 1 zł (10 000 : 1). Do obiegu wprowadzono monety i nowe banknoty. Proces wymiany pieniędzy przebiegał stopniowo, a banki jeszcze do końca 2010 r. wymieniały stare banknoty na nowe pieniądze.

? Jakie korzyści wynikały z denominacji złotego?

Podwójne ceny obowiązywały przez pierwszy rok po denominacji.

• fotografia, 1995 r.

- ▶ ograniczono państwowe dofinansowanie deficytowych działów gospodarki;
- ▶ drastycznie **podniesiono stopy procentowe**, powodując tym gwałtowny wzrost oprocentowania kredytów, co znacząco ograniczyło zdolności kredytowe społeczeństwa.

Efekty tych radykalnych posunięć przyszły stosunkowo szybko. W 1990 r. inflacja w skali roku spadła do poziomu 249%, a rok później – 60%. Cały proces uzdrawiania polskiej waluty trwał jeszcze wiele lat, lecz punktem odniesienia dla kolejnych rządów w tej kwestii był system stworzony przez Leszka Balcerowicza. W rezultacie na początku 1992 r. **sytuacja gospodarcza w Polsce ustabilizowała się** i po gwałtownym, 40-procentowym spadku produkcji pod koniec lat 80. i na początku lat 90. rozpoczął się nieprzerwany do dziś okres stopniowego wzrostu gospodarczego i rozwoju kraju oraz podnoszenia się stopy życiowej obywateli.

■ PRYWATYZACJA

Przed rządem Mazowieckiego, realizującym plan transformacji ustrojowej i gospodarczej, stanął problem, w jaki sposób zmienić stan własnościowy państwowego majątku. W lipcu 1990 r. sejm przyjął ustawę o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (część z nich tra-

Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie rozpoczęła działalność 2 lipca 1991 r. Podczas pierwszej sesji notowano na niej zaledwie pięć spółek. W 2021 r. było ich już 429 (w tym 48 zagranicznych).

■ fotografia, Warszawa, 1991 r.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PAPIEŻ O UPADKU KOMUNIZMU

Encyklika *Centesimus annus* (z łac. 'setny rok') została ogłoszona przez Jana Pawła II w 1991 r. W tym posłaniu papież scharakteryzował sytuację społeczną i gospodarczą na świecie po upadku komunizmu.

Rozdział III

23. Wśród licznych przyczyn upadku systemów ucisku niektóre zasługują na szczególne przypomnienie. Decydującym czynnikiem, który dał początek zmianom, było niewątpliwie pogwałcenie praw pracy. Nie można zapominać, że zasadniczy kryzys ustrojów, które chcą uchodzić za formę rządów czy wręcz za dyktaturę robotników, rozpoczął się wielką akcją protestu, podjętą w Polsce w imię solidarności. [...]

24. Drugim czynnikiem kryzysu jest niewątpliwie niesprawność systemu gospodarczego, której nie należy rozpatrywać jedynie jako problemu technicznego, ale raczej należy widzieć w tym następstwo pogwałcenia praw człowieka do inicjatywy, do własności i do wolności w dziedzinie ekonomicznej. Z tym aspektem należy z kolei

połączyć wymiar kulturowy i narodowy: nie można zrozumieć człowieka, analizując jedynie jego aktywność gospodarczą, tak jak nie można go określić tylko na podstawie jego przynależności klasowej. Dlatego walka w obronie pracy została spontanicznie połączona z walką o kulturę i prawa narodowe. [...]

28. Dla niektórych krajów Europy rozpoczyna się w pewnym sensie dopiero teraz prawdziwy okres powojenny. Radykalna reorganizacja gospodarki do niedawna skołektwizowanej stwarza problemy i wymaga wyrzeczeń porównywalnych z tymi, które po drugiej wojnie światowej podjęły kraje zachodniej Europy dla dokonania własnej odbudowy. W obecnej sytuacji inne narody powinny solidarnie wspierać byłe kraje komunistyczne. [...]

Źródło: <https://www.vatican.va>

1. Wymień przyczyny przemian z 1989 r. wyliczone w tekście encykliki.
2. Wskaż problemy, jakie zdaniem papieża towarzyszyły przemianom gospodarczym po 1989 r.

fiła w ręce partii politycznych jako masa spadkowa po PZPR). Prywatyzacja w Polsce miała być prowadzona nie tylko poprzez ich bezpośrednią sprzedaż nowym właścicielom, w tym często zagranicznym koncernom. Niektóre firmy miały się bowiem znaleźć na powołanej w kwietniu 1991 r. Giełdzie Papierów Wartościowych. By mogły tam trafić, najpierw doprowadzano do komercjalizacji przedsiębiorstw, czyli przekształcano je w spółki Skarbu Państwa ze 100-procentowym udziałem państwa. Następnie sprzedawano ich akcje prywatnym inwestorom. Wiele z nich ma status spółki Skarbu Państwa do dziś dnia.

■ SPOŁECZNE SKUTKI TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ

Bezkompromisowa polityka antyinflacyjna planu Balcerowicza oprócz ustabilizowania gospodarki przyniosła także niekorzystne skutki – przede wszystkim społeczne. Największego uszczerbku doznały przestarzałe i nierentowne przedsiębiorstwa państwowe oraz rozdrobnione, niedoinwestowane rolnictwo. Państwowe zakłady, pozbawione publicznych dotacji i jakiegokolwiek zdolności kredytowej, nie były w stanie utrzymać się na konkurencyjnym rynku i w rezultacie masowo bankrutowały, zwalniając całe załogi.

Wraz z upadkiem przemysłu pojawiło się niemal nieznanne w PRL zjawisko **bezrobocia**. W 1990 r. było ono jeszcze niewysokie, jednak w 1991 r. wzrosło lawinowo w wyniku wdrażania planu Balcerowicza. Spowodowały je likwidacja i bankructwa państwowych przedsiębiorstw oraz restrukturyzacja w tych, które

zostały sprywatyzowane. Sytuację dodatkowo pogarszał upadek ZSRS i związane z tym załamanie eksportu na rynki wschodnie.

Szczególnie dotkliwym społecznie i trwałym skutkiem transformacji stało się **bezrobocie strukturalne** w regionach uprzemysłowionych (ziemia łódzka, region świętokrzyski, Zagłębie Dąbrowskie, Śląsk). Wystąpiło ono również w rolnictwie, głównie na Ziemiach Odzyskanych, na których znajdowała się znaczna część likwidowanych Państwowych Gospodarstw Rolnych. Zamieszkujący tam byli pracownicy PGR-ów często zostali pozbawieni dostępu do likwidowanej ze względu na nierentowność komunikacji publicznej. W tej sytuacji zazwyczaj nie mieli perspektyw na podjęcie innego zatrudnienia. Wysoką cenę za gwałtowne zwiększenie oprocentowania kredytów zapłacili także korzystający z kredytów rolnicy indywidualni. Wielu z nich wpadło w tzw. pułapkę zadłużeniową i zbankrutowało.

Niewystarczające programy pomocowe miały na celu przekwalifikowanie zawodowe osób bez pracy na terenach o wysokiej stopie bezrobocia. Mimo to wiele z nich nie odnalazło się w wolnorynkowej rzeczywistości. Bezrobotni mogli korzystać z pomocy społecznej tylko w ograniczonym stopniu i czasie, a nierzadko

WARTO WIEDZIEĆ

Afery gospodarcze lat 90.

Na okres transformacji przypadł wysyp afer gospodarczych, które uwiaryściły słabość państwa i jego struktur. Dotyczyły one zarówno wielkich zakładów przemysłowych, jak i niewielkich lokalnych przedsiębiorstw. Jedną z najgłośniejszych była **afera FOZZ**, czyli Funduszu Obsługi Zadłużenia Zagranicznego, określana mianem największej afery gospodarczej początków III Rzeczypospolitej. FOZZ powstał w 1989 r., by zajmować się skupowaniem długu zagranicznego Polski z rynku międzynarodowego. Fundusz działał w sposób niejawnny, co utrudniało nad nim kontrolę. Z tego powodu wyprowadzono z niego ogromne sumy publicznych pieniędzy, które przeznaczono na inne cele niż zakładany lub po prostu zagarnięto. O defraudacjach opinia publiczna dowiedziała się w 1991 r. z raportu Najwyższej Izby Kontroli (NIK). Wkrótce w niejasnych okolicznościach zmarł kontroler z tej instytucji, który wykrył aferę, a w wypadku samochodowym zginął prezes NIK. Pieniądzy nie udało się nigdy odzyskać, a nieudolne śledztwo oraz ciągnące się latami procesy sądowe spowodowały przedawnienie się części zarzutów.

❓ Dlaczego nastąpił wysyp afer gospodarczych w tym okresie?

Biedaszyby, czyli nielegalne kopalnie, były eksploatowane w latach 90. i na początku XXI w. w okolicach Wałbrzycha przez zdesperowanych bezrobotnych górników. Warunki pracy, brak zabezpieczeń i ogromne zagrożenie dla pracowników przypominały wyrobiska w krajach Trzeciego Świata. Biedaszyby stały się symbolem nędzy w regionach strukturalnego bezrobocia, takich jak Wałbrzych. W XXI w. zostały ostatecznie zlikwidowane.

■ fotografia, Dolny Śląsk, 2003 r.

pozostawali bez środków do życia. Stało się to źródłem licznych tragedii osobistych i patologii społecznych. Problemy z zatrudnieniem jedynie częściowo rozwiązywała – głównie nielegalna do czasu wejścia Polski do UE – emigracja zarobkowa oraz migracja do większych miast, przeważnie ludzi młodych.

■ PERSPEKTYWY PO TRANSFORMACJI

Do dobrych stron przemian gospodarczych należy uwolnienie społecznej energii i zaradności. W latach 90. powstawały tysiące prywatnych firm, z których część doskonale prosperuje do dziś. Wzrosło znaczenie wykształcenia, zwłaszcza związanego z nowymi dziedzinami gospodarki, i znajomości języków obcych. Podnosił się poziom konsumpcji części społeczeństwa, sklepy i bazyry zapelniały się towarami.

Z dzisiejszej perspektywy widać, że Polska transformacja gospodarcza w dłuższej perspektywie przyniosła sukces, choć oczywiście nie uniknięto błędów (więcej o nich na s. 301). Bankrutująca gospodarka, choć w początkowym okresie reform dotknęła ją gwałtowna zapaść, została odbudowana i liczy się w gospodarce europejskiej. Od 1991 r. Polska stale się rozwijała, co pozwoliło jej zmniejszyć dystans cywilizacyjny dzielący ją w 1989 r. od krajów zachodnich.

W Polsce powstała **gospodarka wielosektorowa** z dużą liczbą małych i średnich firm, co przyspieszyło rozwój gospodarczy całego kraju, a nie tylko przemysłowych enklaw, w których w czasach PRL dominowały wyłącznie duże przedsiębiorstwa. Nie zmienia to faktu, że w Polsce udało się także zbudować np. silny sektor paliwowy, a PKN Orlen jest jedną z największych tego typu firm na świecie. Ważne miejsce zdobyły inwestujące w naszym kraju, zwłaszcza po wejściu Polski do UE, liczne firmy zagraniczne, zapewniające wiele miejsc pracy. Ponadto rozwinął się, mocno ograniczony do 1989 r., **sektor usług**. Przemianom uległo również **rolnictwo indywidualne**. Nadal przeważają małe, kilku- czy kilkunastohektarowe tradycyjne gospodarstwa, jednak powstały także nowoczesne wielkopowierzchniowe gospodarstwa rolne, wyspecjalizowane

często w produkcji jednego typu. Dzięki dostępowi polskiej żywności do europejskiego rynku oraz unijnym dopłatom do rolnictwa rozwijają się gospodarstwa obu rodzajów. Zmianom ekonomicznym towarzyszyły przemiany społeczne. Pluralizm życia politycznego wzbudzał charakterystyczne dla demokracji gorące dyskusje, które toczyły się w **wolnych mediach**. Brak cenzury przyniósł wysyp wielu niedostępnych dotąd publikacji. Ponadto zaczęły się kształtować zręby społeczeństwa obywatelskiego – wzrosło zaangażowanie w sprawy społeczne, w tym w najbliższym otoczeniu – oraz rozwijała się samorządność.

Po 30 latach od rozpoczęcia transformacji Polska jest krajem stabilnym gospodarczo, wysoko stojącym pod względem rozwoju cywilizacyjnego. Przyczyniły się do tego także m.in. fundusze unijne, z których Polska korzysta w największym stopniu wśród krajów UE. Do dynamicznego rozwoju gospodarki przyczyniają się coraz liczniej napływający do pracy emigranci zarobkowi m.in. z dawnego ZSRS i Azji.

Jarmark Europa to olbrzymie targowisko, które powstało w 1989 r. na koronie niszczonego Stadionu Dziesięciolecia w Warszawie. Swoje stoiska, często składające się z prostego straganu lub łóżka polowego, wystawiało tu kilka tysięcy osób. Na bazarze można było kupić niemal wszystko: odzież, urządzenia elektroniczne czy popularne wówczas kasety wideo. Został zlikwidowany w 2007 r., a w zamian wzniesiono nowoczesny Stadion Narodowy. Przemiany tego miejsca symbolicznie odzwierciedlają etapy polskiej transformacji gospodarczej.

■ fotografia, Warszawa, 2004 r.

ĆWICZENIA

1. Omów przyczyny i skutki hiperinflacji na przełomie lat 80. i 90. w Polsce.
2. Wy tłumacz, w jakim celu wprowadzono plan Balcerowicza.
3. Wymień pozytywne i negatywne skutki transformacji gospodarczej w Polsce.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Gołata, *Bohaterowie polskiej transformacji*, Warszawa 2009.

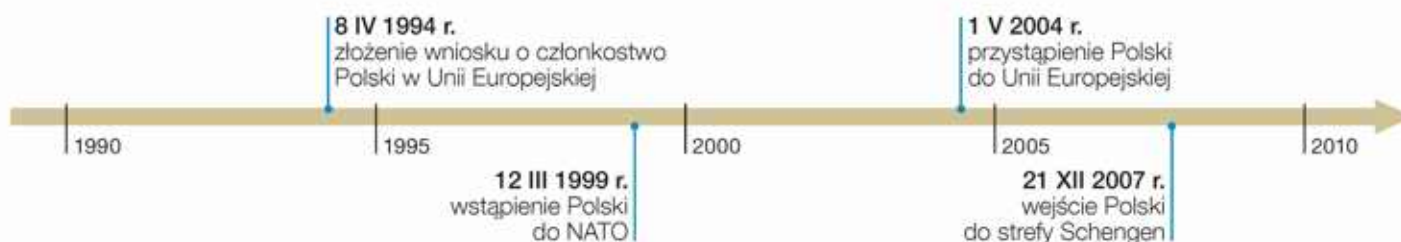
M. Jarosz, *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*, Warszawa 2005.

W. Kieżun, *Patologia transformacji*, Warszawa 2013.

4 POLSKA W NATO I UE

Wskutek osłabienia ZSRS na arenie międzynarodowej państwa bloku wschodniego odzyskały niezależność. Celem kolejnych rządów III RP stała się integracja europejska oraz zbliżenie z NATO, by zapewnić bezpieczeństwo polskim granicom. Co sprawiło, że Rzeczpospolitą – państwo z wrogiego do niedawna obozu – przyjęto do Sojuszu Północnoatlantyckiego? Co przyniosło naszemu krajowi przystąpienie do NATO i UE?

■ STARANIA POLSKI O PRZYSTĄPIENIE DO NATO

Z początkiem lat 90. XX w. międzynarodowe położenie Polski uległo zasadniczej zmianie. W tym okresie doszło do wydarzeń, które jeszcze kilka lat wcześniej wydawałyby się niemożliwe bez długiej i krwawej wojny. Obejmowały one:

- ▶ zjednoczenie Niemiec (3 października 1990 r.);
- ▶ rozwiązanie Układu Warszawskiego (1 lipca 1991 r.) i skupiającej kraje bloku wschodniego Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (28 czerwca 1991 r.);
- ▶ koniec istnienia ZSRS (26 grudnia 1991 r.).

Wynikająca z nich zmiana układu sił w Europie wpłynęła na cele polskiej polityki zagranicznej. Mimo różnic politycznych wszystkie najważniejsze ugrupowania zgadzały się, że strategicznym celem Polski powinna być integracja europejska. Różnice stanowisk pomiędzy polskimi stronnictwami politycznymi występowały natomiast w kwestii wstąpienia do NATO (więcej o tej organizacji zob. na s. 136).

Oficjalne stosunki z NATO nawiązał w 1990 r. gabinet Mazowieckiego. Jako pierwszy kwestię członkostwa Polski w sojuszu zadeklarował w 1992 r. rząd premiera Jana Olszewskiego. W efekcie w tym samym roku

■ GRUPA WYSZEHRADZKA I TRÓJKĄT WEIMARSKI

Na początku lat 90. ważnym celem polskiej polityki zagranicznej stało się zawieranie regionalnych sojuszy, szczególnie z sąsiednimi państwami. W lutym 1991 r. powstała **Grupa Wyszehradzka** – porozumienie Polski, Węgier i Czechosłowacji (po jej rozpadzie na Czechy i Słowację jest to sojusz czterech państw). Jego celem było wzajemne wspieranie się w dążeniach do integracji z NATO i Unią Europejską. Działania te okazały się skuteczne. W 1992 r. państwa Grupy Wyszehradzkiej powołały Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu. Zawiązany ponad 30 lat temu sojusz trwa do dziś. W 1991 r. zawarto także porozumienie, zwane **Trójkątem Weimarskim** [czyt.: wajmarskim], w skład którego weszły: Polska, Niemcy i Francja. W ramach tego sojuszu trzy państwa dążyły do wypracowania wspólnego stanowiska w ważnych kwestiach europejskich, a także organizują programy wymiany młodzieży i promocji kultury poszczególnych państw.

? Jakie są efekty współpracy państw Grupy Wyszehradzkiej?

Spotkanie założycielskie Grupy Wyszehradzkiej z udziałem prezydenta Czechosłowacji Václava Havla [1], premiera Węgier Józsefa [czyt.: jużefa] Antalla [2] i prezydenta Polski Lecha Wałęsy [3]. Miejsce podpisania sojuszu – węgierskie miasto Wyszehrad, zostało wybrane w nawiązaniu do odbywających się tu w XIV w. spotkań królów Polski, Czech i Węgier.

• fotografia, Wyszehrad, 15 II 1991 r.

sekretarz generalny tego paktu podczas wizyty w naszym kraju oświadczył, że *drzwi do NATO są otwarte*. Na drodze do integracji z Sojuszem Północnoatlantycznym zostały pokonane następujące etapy:

- ▶ 1994 r. – przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do programu **Partnerstwo dla Pokoju**; zaowocowało to wspólnymi ćwiczeniami wojskowymi z jednostkami 13 państw członkowskich NATO, które odbyły się jeszcze tego samego roku w Polsce;
- ▶ 1995 r. – przyjęcie przez Izbę Reprezentantów, czyli izbę niższą amerykańskiego Kongresu, uchwały przewidującej rozszerzenie NATO o Polskę, Węgry, Czechy i Słowację;
- ▶ 1997 r. – na szczycie NATO zaproszono Polskę, Czechy i Węgry do rozmów w sprawie przystąpienia do tego sojuszu, po czym rozpoczęto dwustronne rozmowy akcesyjne;
- ▶ 1999 r. – wystosowano formalne zaproszenie Polski, Czech i Węgier do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantycznym.

WARTO WIEDZIEĆ

Misja pokojowa w Bośni i Hercegowinie

Aspirująca do członkostwa w NATO Polska podjęła w 1995 r. decyzję o wysłaniu wraz z NATO żołnierzy do Bośni i Hercegowiny. Ta międzynarodowa misja pokojowa została zorganizowana po krwawych walkach między Bośniakami a Serbami w byłej Jugosławii (więcej o tym konflikcie zob. na s. 261–262). Jej celem było rozdzielanie walczących i wcielenie w życie postanowień pokojowych zawartych przez zważnione strony na konferencji pokojowej w Dayton w 1995 r.

Polscy żołnierze podczas misji pokojowej w Bośni współpracowali z oddziałami państw NATO.

■ fotografia, Mostar, 1998 r.

W jakim celu Polska wysłała swoich żołnierzy do Bośni i Hercegowiny?

■ POLSKA WSTĘPUJE DO NATO

Jednocześnie polscy żołnierze u boku oddziałów państw NATO wzięli udział w kilku operacjach zbrojnych. Polskie siły specjalne działały m.in. w 1994 r. na Haiti. Przez kilka lat polskie wojska stacjonowały również w ogarniętym wojną Kosowie oraz Bośni i Hercegowinie (więcej w [Warto wiedzieć](#) poniżej).

Po otrzymaniu oficjalnego zaproszenia do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantycznym prezydent Aleksander Kwaśniewski podpisał w lutym 1999 r. akt przystąpienia Polski do NATO. **12 marca 1999 r.** szef polskiej dyplomacji Bronisław Geremek przekazał ten dokument władzom USA – Polska stała się pełnoprawnym członkiem Sojuszu Północnoatlantycznego. Wydarzenie to kończyło wieloletnią drogę naszego kraju od pozycji podporządkowanego ZSRS uczestnika Układu Warszawskiego do pełnoprawnego partnera w najpotężniejszym sojuszu militarnym na świecie. Cztery dni później polska flaga została podniesiona przed Kwaterą Główną NATO w Brukseli.

Rozpoczęła się transformacja polskich sił zbrojnych, by dostosować je do standardów NATO. Stopniowo odchodzono od uzbrojenia postsowieckiego na rzecz nowoczesnego sprzętu produkcji zachodniej, głównie amerykańskiej. W Polsce zaczęły powstawać struktury sojuszu, m.in. Wielonarodowy Korpus Północno-Wschodni w Szczecinie, Wielonarodowa Dywizja Północny Wschód w Elblągu czy Centrum Szkolenia Sił Połączonych NATO w Bydgoszczy. Z funduszy Sojuszu Północnoatlantycznego została wybudowana lub zmodernizowana infrastruktura wojskowa, m.in. lotniska i bazy morskie oraz składy paliwa.

Minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek **[1]** podpisuje akt przystąpienia Polski do NATO. Za nim stoją: sekretarz stanu USA Madeleine Albright [czyt.: madelejn olbrajt] **[2]** oraz ministrowie spraw zagranicznych Czech Jan Kavan **[3]** i Węgier János Martonyi **[4]** [czyt.: janosz martoni].

■ fotografia, Independence, 12 III 1999 r.

Polscy żołnierze uczestniczyli w misjach NATO-wskich, walcząc na początku XXI w. w Afganistanie i Iraku. Jako jeden z priorytetów polskiej polityki zagranicznej przyjęto strategiczne partnerstwo ze Stanami Zjednoczonymi. Najważniejszym skutkiem członkostwa Polski w NATO stała się przede wszystkim gwarancja bezpieczeństwa naszych granic. Zgodnie z art. 5 traktatu waszyngtońskiego ustanawiającego Sojusz Północnoatlantycki wszyscy jego uczestnicy kolegiennie odpowiadają za bezpieczeństwo każdego z państw członkowskich.

■ INTEGRACJA Z UE

Niemal natychmiast po obaleniu komunizmu i uwolnieniu się od sowieckiej dominacji Polska wstąpiła na drogę do integracji europejskiej. Był to wieloletni proces, który obejmował:

- ▶ 1991 r. – podpisanie przez Polskę z **Europejską Wspólnotą Gospodarczą (EWG) umowy stowarzyszeniowej**, która regulowała nasze stosunki z państwami członkowskimi;
- ▶ 1994 r. – złożenie oficjalnego **wniosku o przyjęcie Polski do Unii Europejskiej**;
- ▶ 1998 r. – **rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych**, które zapoczątkowało porównanie polskiego oraz unijnego prawa; następnie obie strony przedstawiły i wypracowały swoje warunki negocjacyjne;
- ▶ 1998–2003 – okres dostosowawczy w wielu dziedzinach, m.in. dotyczących gospodarki i prawa, do kryteriów obowiązujących w UE;
- ▶ kwiecień 2003 r. – po uzgodnieniu warunków członkostwa w UE Polska podpisała **traktat akcesyjny** podczas szczytu UE w Atenach;
- ▶ 7–8 czerwca 2003 r. – przeprowadzenie w Polsce **referendum akcesyjnego**; 77% obywateli biorących w nim udział opowiedziało się za integracją z UE;
- ▶ **1 maja 2004 r.** – Polska została członkiem Unii Europejskiej (wraz z dziewięcioma innymi państwami).

■ SKUTKI CZŁONKOSTWA POLSKI W UE

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej pobudziło rozwój gospodarczy naszego kraju. Nad Wisłę popłynęły miliardy euro z unijnych funduszy, które zasiły polską gospodarkę. Przykładowo dzięki unijnemu dofinansowaniu gwałtownie przyspieszyły kulejąca wcześniej budowa sieci dróg i autostrad oraz gruntowny remont kolei w Polsce. Mapa komunikacyjna Polski zaczęła się zmieniać, a pojedyncze do tej pory odcinki autostrad zaczęły łączyć się, spajając poszczególne regiony. Na wejściu do UE skorzystało także rolnictwo, które zostało objęte **programem dopłat bezpośrednich**. Polska otrzymała również zgodę na wprowadzenie okresów

■ REFERENDUM AKCESYJNE

Ostateczną decyzję o przystąpieniu do Unii Europejskiej mieli podjąć obywatele w drodze referendum. Głosowanie zaplanowano na 7 i 8 czerwca 2003 r. Każdy, kto wziął w nim udział, odpowiadał na następujące pytanie: *Czy wyraża Pani / Pan zgodę na przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej?* Zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy przystąpienia do Unii organizowali liczne akcje propagandowe, manifestacje i happeningi, które miały przekonać innych do ich racji i zapewnić odpowiednią frekwencję. Ostatecznie w referendum wzięło udział ponad 58% wyborców. Za wejściem do Unii opowiedziało się ponad 77% głosujących.

Eurosceptycy przedstawiali akces do Unii Europejskiej jako utratę odzyskanej niedawno suwerenności Polski.

■ fotografia, Prudnik, 26 IV 2003 r.

Euroentuzjaści podkreślali korzyści płynące z integracji z Unią Europejską i współpracy z krajami Europy Zachodniej.

■ fotografia, Gdańsk, 27 IV 2003 r.

DLaczego szczególnie ważne decyzje państwowe są podejmowane w drodze referendum?

przejściowych w dostosowaniu prawa w zakresie gospodarki, ustroju i społeczeństwa. Dotyczyło to m.in. tak newralgicznych kwestii, jak kupowanie przez obywateli nieruchomości i ziemi.

Polska jest liderem w efektywnym wykorzystywaniu funduszy unijnych. Za ich pomocą skomputeryzowano szkoły i przeprowadzono renowacje licznych zabytków, w tym sakralnych. Z udziałem funduszy europejskich samorządy lokalne rozpoczęły inwestycje m.in. w instytucje kultury, drogi lokalne, ścieżki rowerowe czy oczyszczalnie ścieków. Polskie firmy skorzystały na

swobodnym dostępie do rynku europejskiego, na który z sukcesem eksportują swoje produkty, stając się nie- rzadko konkurencją dla tamtejszych przedsiębiorstw.

Dla przeciętnego mieszkańca Polski jedną z ważniejszych korzyści integracji była ponadto możliwość podejmowania legalnej pracy w części krajów Unii, które nie wprowadziły okresu przejściowego w tej dziedzinie. Z emigracji zarobkowej m.in. do Wielkiej Brytanii, Irlandii czy Holandii skorzystały w latach 2004–2010 blisko 2 mln przeważnie młodych Polaków. Ich ubytek był znaczący dla polskiej demografii, ale należy

TEKST ŹRÓDŁOWY

15 LAT W UNII EUROPEJSKIEJ

W 2019 r. Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej podsumowało 15-lecie obecności Polski w Unii Europejskiej, tworząc zestawienie ilustrujące zmiany.

Efekty rozszerzenia UE w 2004 roku można oceniać z różnych perspektyw. W wymiarze symbolicznym zakończyło ostatecznie erę historycznych podziałów, w politycznym przyczyniło się do poszerzenia obszaru współpracy, pokoju i stabilności. W aspekcie międzynarodowym wzmocniło pozycję Unii w zglobalizowanym świecie. Wśród zalet dla nowo przyjętych państw należy natomiast wskazać możliwość funkcjonowania w obrębie rynku wewnętrznego oraz pozytywny wpływ rozszerzenia na sytuację społeczno-ekonomiczną. [...]

Każde z państw członkowskich odprowadza do wspólnego budżetu określoną sumę pieniędzy, która jest następnie rozdzielana, np. w formie dotacji dla przedsiębiorstw, dofinansowania ważnych inwestycji publicznych czy projektów naukowych i edukacyjnych. W przypadku Polski bilans tej wymiany jest bardzo korzystny – z budżetu UE otrzymujemy więcej pieniędzy, niż do niego wpłacamy. Do końca roku 2018 Polska osiągnęła dodatnie saldo na poziomie **107,4 miliardów euro**, co plasuje nasz kraj na pierwszym miejscu spośród wszystkich państw członkowskich UE. [...]

Największy, około 36-procentowy udział w wykorzystaniu dofinansowania UE miały projekty z zakresu poprawy dostępności terytorialnej, czyli np. budowa dróg, kolei i infrastruktury lotniczej. Istotne miejsce w naszych wydatkach, bo aż 19 procent, zajął także rozwój kapitału ludzkiego poprzez podnoszenie kwalifikacji zawodowych, godzenie życia rodzinnego z zawodowym, rozwój żłobków i przedszkoli. Na kolejnych miejscach uplasowały się inwestycje w przedsiębiorczość, innowacyjność oraz badania i rozwój oraz ochronę środowiska. Odpowiednio 17 i 12 procent. Co oznacza to jednak w praktyce?

Blisko 15,5 tysiąca kilometrów wybudowanych i zmodernizowanych autostrad, dróg ekspresowych, dróg krajowych, wojewódzkich, powiatowych i gminnych.

Prawie 4,5 tysiąca wybudowanych lub zmodernizowanych linii kolejowych.

Niemal 60 tysięcy projektów w przedsiębiorstwach za 146,5 miliarda złotych.

Ponad 7,5 tysiąca kilometrów sieci wodociągowej.

Przeszło 450 nowych oczyszczalni ścieków.

Ponad 3 tysiące ekologicznych autobusów, tramwajów i trolejbusów jeżdżących po ulicach polskich miast.

Prawie 2,7 milionów bezrobotnych objętych wsparciem.

Blisko 22 tysiące nauczycieli, którzy podnieśli swoje kompetencje poprzez udział w projektach unijnych.

Ponad 290 tysięcy osób, które otrzymały wsparcie na otwarcie działalności gospodarczej.

Źródło: <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/15-lat-w-unii-europejskiej-bilans-czlonkostwa> (dostęp: 1.02.2022).

1. Wymień, jakie korzyści, oprócz finansowych, przyniosło zdaniem autora tekstu wejście Polski do UE.
2. Oceń, które z wydatków dofinansowanych przez Unię Europejską, Twoim zdaniem, w najwyższym stopniu przyczyniły się do poprawy sytuacji w Polsce.

pamiętać, że w tamtym czasie Polska odnotowywała największą stopę bezrobocia ze wszystkich krajów Unii.

Z biegiem czasu rola Polski w strukturach UE zwiększała się, czego dowodem był wybór byłych premierów Polski – Jerzego Buzka na przewodniczącego Parlamentu Europejskiego oraz Donalda Tuska na przewodniczącego Rady Europejskiej (zob. [Warto wiedzieć](#) poniżej).

WARTO WIEDZIEĆ

Polacy na czele Unii Europejskiej

Od czasu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. jej reprezentanci zasiadają w Parlamencie Europejskim i Radzie Unii Europejskiej. Ponadto w każdej kadencji Komisji Europejskiej jeden z jej resortów obejmuje Polka lub Polak. Przedstawiciele naszego kraju zajmowali także najwyższe stanowiska w instytucjach wspólnoty. W latach 2009–2012 przewodniczącym Parlamentu Europejskiego był Jerzy Buzek. Z kolei Donald Tusk był przez dwie kadencje, w latach 2014–2019, przewodniczącym Rady Europejskiej. Od 2022 r. Ewa Kopacz jest pierwszą Polką pełniącą funkcję wiceprzewodniczącej Parlamentu Europejskiego.

Jerzy Buzek po ustąpieniu z funkcji przewodniczącego parlamentu był m.in. szefem Komisji Przemysłu, Badań Naukowych i Energii.

■ fotografia, Bruksela, 14 VII 2007 r.

Który z resortów Komisji Europejskiej jest obecnie zarządzany przez przedstawiciela Polski?

■ POLSKA W STREFIE SCHENGEN

Kolejnym etapem integracji Polski z państwami Europy Zachodniej było przystąpienie 21 grudnia 2007 r. do **układu z Schengen** (więcej o nim na s. 268) z 21 grudnia 2007 r. Tego samego dnia do strefy zostały włączone także Litwa, Czechy i Słowacja. Oznacza to, że na granicy Polski z tymi państwami oraz Niemcami zniesiono posterunki i wszelkie kontrole. Obecnie polscy obywatele mogą się swobodnie przemieszczać bez okazywania dokumentów do 25 państw strefy Schengen. Pozwala to znacznie ograniczyć czas i liczbę formalności niezbędnych przy podróżach czy wyjazdach biznesowych. Jednak otwarte granice wewnętrzne strefy Schengen wykorzystują do swoich celów również przestępcy, stąd tak ważna jest współpraca policji państw unijnych z policyjną agencją UE – **Europol**. Dodatkowo układ z Schengen zakłada możliwość przywrócenia kontroli granicznych w przypadku zagrożenia bezpieczeństwa lub porządku publicznego. Taka sytuacja wystąpiła przykładowo w 2020 r. w związku z pandemią COVID-19.

Granica polsko-niemiecka od 2007 r. jest otwarta. W miejscu dawnych posterunków celników znajdują się jedynie tablice informujące o wjeździe na terytorium każdego z państw.

■ fotografia, Świnoujście, 30 V 2021 r.

ĆWICZENIA

1. Wymień korzyści wynikające z przystąpienia Polski do NATO.
2. Omów proces integracji Polski z Unią Europejską.
3. Zrób listę kilku inwestycji w Twojej najbliższej okolicy współfinansowanych z funduszy Unii Europejskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kuźniar, *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.

Podsumowanie rozdziału VI

III Rzeczpospolita

1 Okrągły Stół i wybory czerwcowe

1. W lutym 1989 r. rozpoczęły się obrady Okrągłego Stołu. Wzięli w nich udział przedstawiciele strony rządowej, działacze opozycji i delegaci Kościołów.
2. Rozmowy trwały dwa miesiące. Wypracowany kompromis uwzględniał m.in.: organizację częściowo wolnych wyborów parlamentarnych, przywrócenie senatu i urzędu prezydenta oraz likwidację Rady Państwa.
3. Częściowo wolne wybory odbyły się 4 czerwca 1989 r. i zakończyły się sukcesem „Solidarności”. Kandydaci opozycji zdobyli 35% miejsc w sejmie – wszystkie, o które mogli się ubiegać, oraz 99 na 100 miejsc w senacie.
4. W lipcu 1989 r. sejm wybrał na urząd Prezydenta PRL gen. Wojciecha Jaruzelskiego.
5. We wrześniu tego samego roku powołano nowy rząd, na czele którego stanął pierwszy po II wojnie światowej niekomunistyczny premier – Tadeusz Mazowiecki.
6. Porozumienia Okrągłego Stołu stały się przyczyną rozłamów w obozie solidarnościowym. Część bardziej bezkompromisowych działaczy uznała bowiem ugodę z komunistami za zdradę ideałów „Solidarności”.

Premier Tadeusz Mazowiecki unosi rękę w geście zwycięstwa w dniu powołania jego rządu. W 1990 r. ten gabinet wprowadził nauczanie religii do szkół.

■ fotografia, Warszawa, 12 IX 1989 r.

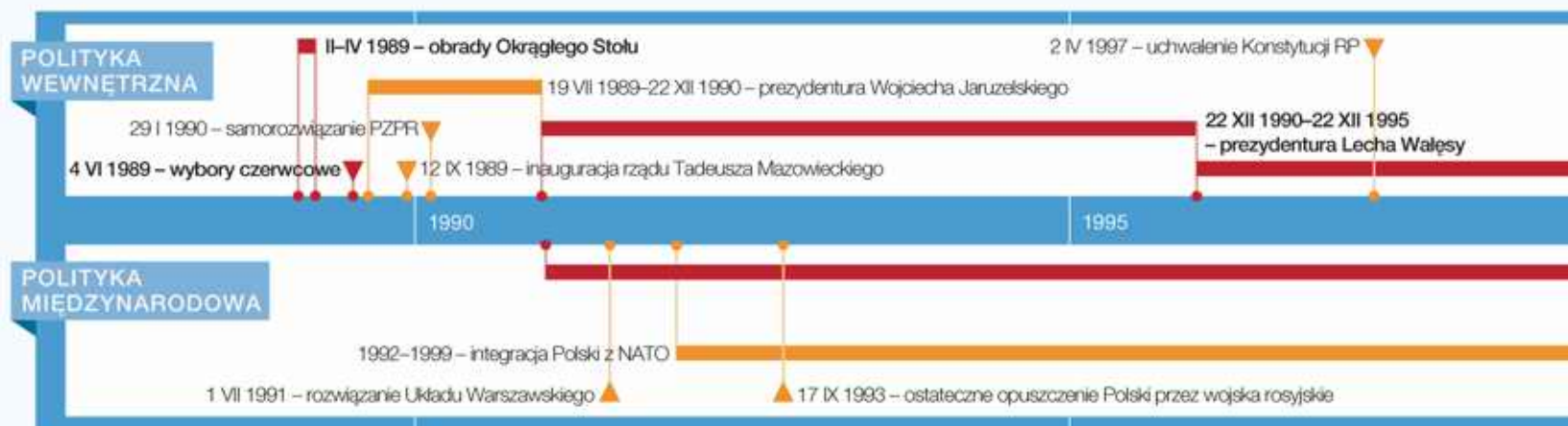
2 Przemiany polityczne i ustrojowe

1. W grudniu 1989 r. wprowadzono nowelizację konstytucji zwaną nowelą grudniową. Zgodnie z nią m.in.: usunięto z konstytucji zapis o przyjaźni z ZSRS i przywódczej roli PZPR, zmieniono nazwę państwa na Rzeczpospolitą Polską, przywrócono koronę w godle państwowym.
2. Jesienią 1989 r. zlikwidowano ZOMO i ORMO. W następnym roku przekształcono Milicję Obywatelską w Policję. Przeszła istnieć Służba Bezpieczeństwa, a w jej miejsce powołano Urząd Ochrony Państwa.
3. Pod koniec stycznia 1990 r. na ostatnim zjeździe PZPR zdecydowano o rozwiązaniu partii. W jej miejsce powstała Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej.
4. W 1990 r. odbyły się pierwsze powszechne wybory prezydenckie. Zwyciężył w nich Lech Wałęsa.
5. W 1993 r. wojska rosyjskie ostatecznie opuściły Polskę. W tym samym roku rząd zawarł konkordat.
6. 2 kwietnia 1997 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło nową konstytucję, która została następnie zaakceptowana w ogólnonarodowym referendum.
7. W 1999 r. wdrożono reformę administracyjną wprowadzającą podział Polski na 16 województw, powiaty i gminy.

Ryszard Kaczorowski przekazał nowemu prezydentowi Lechowi Wałęsie insygnia władzy prezydenckiej przechowywane na emigracji.

■ fotografia, Warszawa, 22 XII 1990 r.

3 Transformacja gospodarcza i społeczna

1. Na przełomie lat 80. i 90. Polska stanęła na skraju katastrofy gospodarczej. Kraju nie było stać na spłatę zadłużenia. Dodatkowo hiperinflacja powodowała ogromny wzrost cen.
2. 1 stycznia 1990 r. wszedł w życie plan Balcerowicza, nazywany tak od nazwiska ministra finansów w rządzie Mazowieckiego. Ten śmiały program gospodarczy zakładał przestawienie gospodarki z centralnie planowanej na wolnorynkową, ograniczenie deficytu budżetowego, spowolnienie inflacji i prywatyzację licznych przedsiębiorstw państwowych.
3. Dzięki wdrożeniu planu Balcerowicza ustabilizowała się sytuacja gospodarcza Polski. W kraju zaczął rozwijać się wolny rynek. Szczególnie dynamicznie rozkwitły branża usługowa i drobna przedsiębiorczość.
4. Transformacja gospodarcza miała także swoje negatywne skutki. Należały do nich spadek produkcji i drastyczny wzrost bezrobocia z powodu upadku wielkich zakładów przemysłowych i PGR-ów.

Minister finansów Leszek Balcerowicz przedstawia w sejmie założenia planu odbudowy polskiej gospodarki.

■ fotografia, Warszawa, 6 X 1989 r.

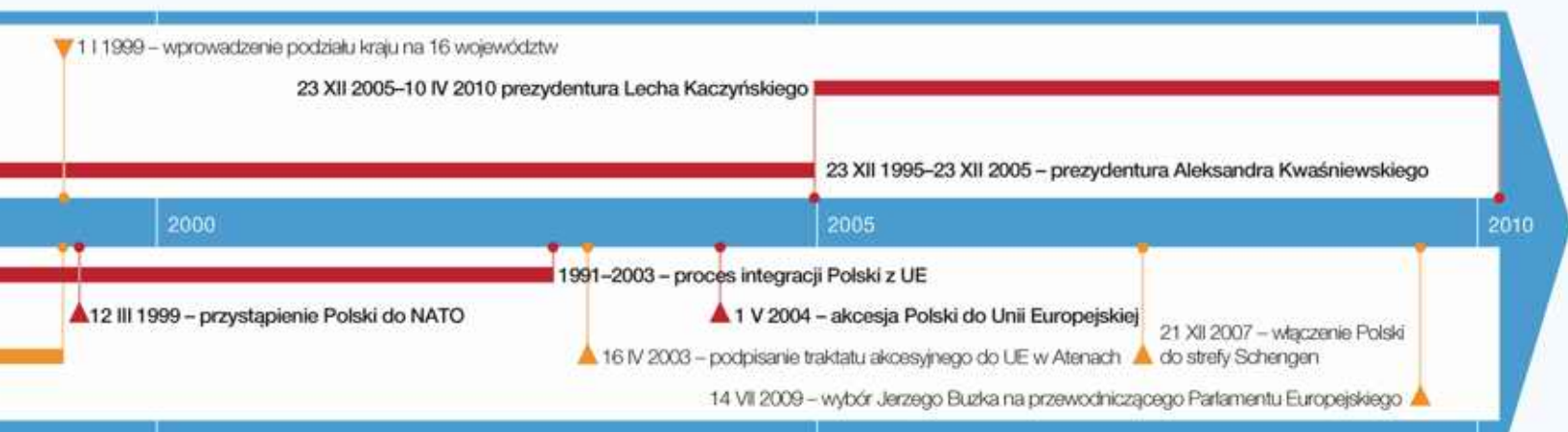
4 Polska w NATO i UE

1. Po rozpadzie Układu Warszawskiego i RWPG Polska wstąpiła na drogę integracji z zachodnimi strukturami międzynarodowymi: NATO i Wspólnotami Europejskimi.
2. Proces przybliżania Polski do NATO rozpoczął się w 1992 r. 12 marca 1999 r. Rzeczpospolita stała się pełnoprawnym członkiem Sojuszu Północnoatlantyckiego. Wraz z nią do sojuszu przystąpiły Czechy i Węgry.
3. W 1994 r. Polska złożyła oficjalny wniosek o przyjęcie do Unii Europejskiej. Cztery lata później rozpoczęły się negocjacje akcesyjne.
4. W 2003 r. Polska podpisała traktat akcesyjny. Następnie Polacy zdecydowali o przystąpieniu do Unii w referendum.
5. Zwieńczeniem polskich starań było oficjalne przystąpienie do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. Tego samego dnia wspólnota została powiększona o dziewięć innych państw.
6. Dzięki członkostwu w Unii Polska może korzystać z funduszy europejskich. Za ich pomocą stała się możliwa modernizacja infrastruktury drogowej i kolejowej oraz aktywizacja zawodowa Polaków.

Premierzy Polski i Czech oraz kanclerz Niemiec podnoszą szlaban podczas uroczystości z okazji wejścia Polski i Czech do strefy Schengen.

■ fotografia, Żytawa, 21 XII 2007 r.

Spory o tożsamość

Świat w XXI w. zdecydowanie się zmniejszył. Łatwiejsze niż kiedykolwiek stały się podróże, podobnie jak natychmiastowy dostęp do informacji dzięki internetowi. Poznajemy relacje podróżników i różnorodne style życia, często zupełnie odmienne niż nasz, polski, co może spowodować refleksję nad własnymi przekonaniami, a nawet ich przewartościowanie.

Tożsamość kulturowa to świadomość przynależności do określonej kultury, identyfikowanie się ze specyficzną, osadzoną w tradycji, języku i historii kulturą narodową. Gordon Mathews [czyt.: metju] w książce *Supermarket kultury* wskazuje, że chociaż współcześnie ludzie utożsamiają się z konkretnymi kulturami narodowymi, to jednak często czerpią wzorce i elementy z *globalnego supermarketu kultury*. Zdaniem tego badacza wiele osób doświadcza sprzeczności z tego powodu, zwłaszcza wobec szybkiego przepływu informacji i łatwego dostępu do dóbr konsumpcyjnych. Autor stawia zatem tezę: *Nie możemy wybierać ze wszystkich kultur świata i równocześnie zachowywać naszą własną specyfikę. Jeżeli sądzisz, że możesz wybierać elementy swego życia i kultury z zasobów całego świata – to gdzie właściwie jest twój dom? Czy istnieje jeszcze jakaś ojczyzna, do której możesz wrócić? Czy ojczyzna i korzenie mogą być po prostu jeszcze jednym konsumenckim wyborem?* Na tak postawione pytania odpowiedzi szukać muszą wszyscy – także Polacy, choć polska tożsamość narodowa wydaje się stosunkowo silna.

Z kolei amerykańska antropolog kultury Ruth Benedict [czyt.: rus benedikt] przypomina, że z danej kultury możemy w pełni korzystać dopiero wtedy, kiedy przyswoimy sobie obowiązujące w niej zasady, obyczaje i sposoby myślenia. Język, religia, obyczaje stanowią elementy dziedzictwa kulturowego. Jako przykład utraty własnej kultury i tożsamości podała losy indiańskiego plemienia Kopaczy po zetknięciu z cywilizacją Zachodu, co wódz

plemienia Ramon obrazowo wyjaśniał w następujący sposób: *Na początku – powiedział – Bóg dał każdemu ludowi po glinianym kubku, aby pił z niego wodę życia. Wszyscy zanurzali kubki w wodzie – mówił dalej – ale kubki były różne. Nasz kubek rozbił się. Naszego kubka już nie ma. Z pewnością groźba szybkiego zaniku dotyczy szczególnie niewielkich kultur, które dzieli duży dystans do osiągnięć cywilizacyjnych współczesnego świata. Zjawisko zanikania kultur regionalnych i ludowych dotyczy jednak także Europy i Polski. Te kultury zostały początkowo ograniczone i wkomponowane w nową rzeczywistość przez kultury narodowe, aby obecnie stać się elementem kultury globalnej. Czy podobny los może z czasem spotkać także kultury narodowe, w tym polską?*

Polski reporter Ryszard Kapuściński wskazywał, że nowa sytuacja komunikacyjna sprawiła, iż w zasięgu człowieka znalazły się obok kultury narodowej dziesiątki innych kultur, co prowadzi do konieczności wyboru, niekiedy bardzo trudnego: *Słowem, to zupełnie otwarcie świata, które tak cieszy, ale i trochę niepokoi, wystawia każdą kulturę narodową na próbę wielkiej i nieubłaganej konfrontacji, wprowadza ją w ruch, w krążenie, nigdy bowiem jeszcze ruch dóbr i wartości kulturalnych nie był tak intensywny, tak właśnie – globalny, jak obecnie. O ile kiedyś Marshall McLuhan [czyt.: marszał mekluen] powiedział, że świat stanie się globalną wioską, to dzisiaj możemy już powiedzieć, że w każdej wiosce znajdzie miejsce globalny świat.*

PODYSKUTUJMY

1. Uzasadnij bądź obal tezę, że globalny „supermarket kultury” jest zagrożeniem dla tożsamości narodowej.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz określenia „świat jako globalna wioska” i „wioska jako globalny świat”.
3. Oceń, jakie zjawiska we współczesnym świecie sprzyjają zmianom kulturowym. Czy ich ograniczanie lub spowalnianie, Twoim zdaniem, ma sens i jest skuteczne?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Omów skutki obrad Okrągłego Stołu.
2. Wyjaśnij, jakie było znaczenie wyborów czerwcowych w 1989 r. dla przemian w Polsce.
3. Przedstaw wyzwania polityczne, społeczne i ekonomiczne, przed jakimi stanęła stanęła III Rzeczpospolita.
4. Omów założenia i skutki gospodarcze wprowadzenia planu Balcerowicza.
5. Przedstaw proces integracji Polski z NATO.

Data	Świat	Polacy i ziemie polskie
1939 r.	23 VIII – pakt Ribbentrop–Molotow 3 IX – wypowiedzenie wojny Niemcom przez Francję i Wielką Brytanię 28 IX – niemiecko-sowiecki traktat o granicach i przyjaźni	31 VIII – prowokacja gliwicka 1 IX–6 X – wojna obronna w Polsce 1 IX – zbombardowanie Wielunia i ostrzał Westerplatte 17 IX – atak ZSRS na Polskę 17/18 IX – ewakuacja władz polskich do Rumunii 22 IX – wspólna defilada wojsk niemieckich i sowieckich w Brześciu 28 IX – kapitulacja Warszawy 30 IX – powstanie rządu polskiego na uchodźstwie 5 X – powstanie pierwszego getta żydowskiego w okupowanej Polsce (w Piotrkowie Trybunalskim) 7 X – kapitulacja gen. F. Kleeberga pod Kockiem XII – nakaz noszenia opasek przez Żydów
1939–1940	wojna fińsko-sowiecka (wojna zimowa)	
1940 r.	9 IV – atak Niemiec na Danię i Norwegię 10 V – początek ofensywy niemieckiej na Beneluks VI – przyłączenie republik bałtyckich do ZSRS VIII – aneksja części Rumunii do ZSRS IV–VI – walki o Narwik 22 VI – rozejm w Compiègne VII–X – bitwa o Anglię 27 IX – podpisanie „paktu trzech”	IV–V – zbrodnia katyńska X – wprowadzenie kary śmierci dla próbujących opuścić getto XII – powołanie Delegatury Rządu RP na Kraj
1941 r.	III – uchwalenie Lend-Lease Act IV – podbój Jugosławii i Grecji przez III Rzeszę 10 IV – powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego 10 IV–27 XI – bitwa o Tobruk 22 VI – atak Niemiec na ZSRS 12 VII – powstanie koalicji antyhitlerowskiej 14 VIII – podpisanie Karty atlantyckiej 29–30 IX – masowa egzekucja 30 tys. Żydów w Babim Jarze (Ukraina) 6 XII – zatrzymanie niemieckiej ofensywy pod Moskwą 7 XII – atak Japończyków na Pearl Harbor	30 VII – układ Sikorski–Majski X – powstanie pierwszego obozu koncentracyjnego w Polsce pod okupacją (w Chełmnie nad Nerem)
1941–1945	wojna na Pacyfiku	
1942 r.	20 I – konferencja w Wannsee II – podbicie Holenderskich Indii Wschodnich przez Japonię V – podbicie Filipin przez Japonię 4–7 VI – bitwa o Midway X–XI – bitwa pod El-Alamejn	5 I – powołanie Polskiej Partii Robotniczej 14 II – utworzenie Armii Krajowej
VII 1942–II 1943	bitwa pod Stalingradem	
1943 r.	14–24 I – konferencja w Casablance 2 II – kapitulacja Niemców pod Stalingradem 10 VII – desant aliantów na Sycylię 8 IX – zawieszenie broni między Włochami i aliantami VII–VIII – bitwa pancerna na Łuku Kurskim 12–13 X – bitwa pod Lenino 28 IX – 1 XII – konferencja w Teheranie	22 I – powołanie Kierownictwa Dywersji AK 13 IV – ogłoszenie przez Niemców odkrycia zbrodni katyńskiej 19 IV – powstanie w getcie warszawskim 25 IV – zerwanie stosunków dyplomatycznych między Polską a ZSRS 4 VII – śmierć gen. W. Sikorskiego w katastrofie nad Gibraltarem 11 VII – „krwawa niedziela” na Wołyniu
1944 r.	18 I – koniec 2,5-letniego oblężenia Leningradu 18 V – zdobycie klasztoru na Monte Cassino 6 VI – lądowanie aliantów w Normandii 22 VI – początek operacji „Bagration” 20 VII – zamach na Hitlera w Wilczym Szańcu 19–25 VIII – powstanie w Paryżu 12–21 VIII – bitwa pod Falaise 17 IX – początek operacji „Market Garden”	I – początek akcji „Burza” 22 VII – ogłoszenie manifestu PKWN 1 VIII–2 X – powstanie warszawskie 6 IX – ogłoszenie reformy rolnej 31 XII – utworzenie komunistycznego Rządu Tymczasowego

1945 r.	12 I – początek ofensywy wojsk sowieckich na Zachód 4–11 II – konferencja w Jaltie 30 IV – samobójstwo A. Hitlera 2 V – zdobycie Berlina przez Armię Czerwoną i Wojsko Polskie 8 V – kapitulacja Niemiec 14 V – bitwa pod Poljaną – ostatnia bitwa II wojny światowej w Europie 6 VIII – zrzućenie bomby atomowej na Hiroszimę 17 VII–2 VIII – konferencja w Poczdamie 19 II–26 III – walki o Iwo Jimę 2 IX – kapitulacja Japonii 24 X – powołanie ONZ 20 XI – początek procesów norymberskich	17 I – wyzwolenie Warszawy 19 I – rozwiązanie Armii Krajowej 27 I – wyzwolenie obozu Auschwitz-Birkenau VI – proces szesnastu w Moskwie 5 VII – uznanie rządu komunistycznego przez USA i Wielką Brytanię
1946	5 III – przemówienie W. Churchilla w Fulton	30 VI – referendum ludowe 4 VII – pogrom kielecki
1946–1949	wojna domowa w Grecji	19 I – pierwsze powojenne wybory do sejmu
1947	I – połączenie dwóch niemieckich stref okupacyjnych (Wielkiej Brytanii i USA) w Bizonię 12 III – ogłoszenie doktryny Trumana VI – ogłoszenie planu Marshalla 15 VIII – ogłoszenie niepodległości Indii 27 IX – powołanie Kominformu	28 IV–31 VII – akcja „Wisła”
1948	1 I – wprowadzenie unii celnej w Beneluksie 21–25 II – przejęcie władzy przez komunistów w Czechosłowacji 16 IV – utworzenie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej i Rozwoju 14 V – powstanie państwa Izrael	XII – powstanie PZPR z połączenia PPR i PPS
1948–1949	blokada Berlina	
1949	4 IV – powstanie NATO 5 V – powstanie Rady Europy 23 V – powstanie RFN 1 X – proklamowanie Chińskiej Republiki Ludowej 7 X – powstanie NRD	23 I – przyjęcie socrealizmu jako obowiązującego kierunku w kulturze i sztuce
1950–1953	wojna w Korei	
1950–1955		realizacja planu sześcioletniego
1952	23 VII – utworzenie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali	22 VII – wprowadzenie Konstytucji PRL
1953	5 III – śmierć J. Stalina VI – powstanie berlińskie	25 IX – początek trzyletniego internowania prymasa S. Wyszyńskiego 5 XII – ucieczka płk. J. Światły na Zachód
1954	VII – ogłoszenie niepodległości czterech państw na Półwyspie Indochińskim	
1955	24 IV – powstanie Ruchu Państw Niezaangażowanych 14 V – powołanie Układu Warszawskiego 15 V – ogłoszenie niepodległości Austrii, koniec podziału kraju na strefy alianckie	21 VII – ukończenie budowy Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie
1956	24/25 II – tajny referat N. Chruszczowa 26 VII–6 XI – kryzys sueski 23 X–10 XI – powstanie węgierskie	28–30 VI – poznański Czerwiec 21 X – W. Gomułka I sekretarzem PZPR
1957	25 III – podpisanie traktatów rzymskich	
1958	1 I – początek działania EWG V – ogłoszenie reguł Wielkiego Skoku w Chinach	
1959	16 II – dojście do władzy F. Castro	
1960	Rok Afryki 3 V – powołanie Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA)	
1961	12 IV – lot J. Gagarina w kosmos 17 IV – inwazja w Zatoce Świń	

1962	16 X – 20 XI – kryzys kubański 5 VII – niepodległość Algierii	
1963	powołanie Organizacji Jedności Afryki	
1964	Pokojowa Nagroda Nobla dla M.L. Kinga 14 X – początek rządów L. Breżniewa	III – List 34 – sprzeciw intelektualistów wobec polityki kulturalnej państwa
1964–1975	walki Amerykanów w Wietnamie	
1965	8 XII – zakończenie obrad soboru watykańskiego II	
1966		obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego i Tysiąclecia Chrztu Polski
1967	5 VI–10 VI – wojna sześciodniowa	początek kampanii antysemitkiej
1968	5 I – początek Praskiej Wiosny V – demonstracje na francuskich uniwersytetach 20 VIII – inwazja wojsk Układu Warszawskiego na Czechosłowację	8 III – wiec studencki na Uniwersytecie Warszawskim
1969	20 VII – lądowanie Amerykanów na Księżycu	
1970		7 XII – nawiązanie stosunków dyplomatycznych z RFN 14–22 XII – protesty robotników na Wybrzeżu 20 XII – odsunięcie od władzy W. Gomułki, początek rządów E. Gierka
1973	3 IV – odbycie pierwszej rozmowy przez telefon komórkowy 11 IX – początek dyktatury A. Pinocheta w Chile 6–26 X – wojna Jom Kippur	VI 1973 – początek produkcji Fiata 126p
1975		1 VI – wprowadzenie podziału kraju na 49 województw
1976		25 VI – wybuch strajków w Radomiu, Płocku i Ursusie IX – powstanie Komitetu Obrony Robotników
1977	10 VI – początek sprzedaży pierwszego komputera osobistego – Apple II	25 III – powstanie Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela 7 V – zabójstwo S. Pyjasa
1978		16 X – wybór K. Wojtyły na papieża 16 X – W. Rutkiewicz pierwszą osobą z Polski na szczycie Mount Everest
1979	11 II – powołanie republiki islamskiej w Iranie przez R. Chomejniego 25 XII – wkroczenie wojsk sowieckich do Afganistanu	2–10 VI – pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do ojczyzny IX – powstanie Konfederacji Polski Niepodległej
1980		14 VIII – początek strajku w Stoczni Gdańskiej 30 VIII–3 IX – podpisanie porozumień sierpniowych w Szczecinie, Gdańsku i Jastrzębiu 17 IX – powstanie NSZZ „Solidarność” 6 IX – S. Kania I sekretarzem KC PZPR 10 XII – Literacka Nagroda Nobla dla Cz. Miłosza
1980–1981		„karnawał »Solidarności«”
1981	13 V – zamach na Jana Pawła II	13 XII – wybuch stanu wojennego 16 XII – pacyfikacja kopalni „Wujek” w Katowicach
1981–1983		stan wojenny w Polsce
1981–1989	prezydentura R. Reagana	
1982		początek I etapu reformy gospodarczej VI – powstanie „Solidarności Walczącej”
1983		10 XII – Pokojowa Nagroda Nobla dla L. Wałęsy
1984		19 X – śmierć księdza J. Popiełuszki
1985	11 III – M. Gorbaczow I sekretarzem KPZS	
1986	26 IV – katastrofa elektrowni w Czarnobylu	
1987		początek II etapu reformy gospodarczej

1988	20 II – wybuch ormiańsko-azerskiej wojny o Górski Karabach 22 V – koniec rządów J. Kádára na Węgrzech	V–VIII – fala strajków 1 VIII – pierwsze rozmowy dotyczące Okrągłego Stołu 30 XI – debata Miodowicz–Wałęsa XII – ustawa gospodarcza M. Wilczka
1989	4 VI – masakra na placu Tiananmen 25 XII – rozstrzelanie N. Ceaușescu w Rumunii 10 XI – koniec rządów T. Żiwkova w Bułgarii 17 XI–29 XII – aksamitna rewolucja w Czechosłowacji 10 XII – ogłoszenie programu zjednoczenia Niemiec 29 XII – Václav Havel prezydentem Czechosłowacji	I – opowiedzenie się przez Plenum KC PZPR za pluralizmem politycznym 6 II–5 IV – obrady Okrągłego Stołu 8 V – pierwsze wydanie niezależnej „Gazety Wyborczej” 4 IV – wybory czerwcowe 12 IX – zaprzysiężenie rządu T. Mazowieckiego 29 XII – zmiany w konstytucji – tzw. nowela grudniowa
1990	11 III – ogłoszenie przez Litwę secesji jako pierwszej republiki w ZSRS 18 III – wolne wybory w NRD 3 X – formalne zjednoczenie Niemiec	1 I – wejście w życie planu Balcerowicza 29 I – samorozwiązanie PZPR II – początek tzw. wojny na górze III – ustawa o samorządzie terytorialnym 22 XII – zwycięstwo L. Wałęsy w wyborach prezydenckich
1991	29 IV – wprowadzenie ustaw prodemokratycznych w Albanii 25 VI – deklaracja niepodległości Słowenii i Chorwacji 28 VI – koniec Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej 1 VII – rozwiązanie Układu Warszawskiego 19–22 VIII – pucz Janajewa w Rosji 8 XII – spotkanie przywódców Rosji, Ukrainy i Białorusi – decyzja o rozwiązaniu ZSRS 26 XII – oficjalne rozwiązanie ZSRS	15 II – powstanie Grupy Wyszehradzkiej IV – powołanie Giełdy Papierów Wartościowych 28 VIII – powstanie Trójkąta Weimarskiego 20 XII – przyłączenie Polski do internetu
1992	7 II – podpisanie traktatu z Maastricht	VI – powstanie pierwszej sieci telefonii komórkowej
1992–1995	wojna w Bośni	
1993	1 I – powstanie niepodległych Czech i Słowacji 1 XI – początek działalności Unii Europejskiej	17 IX – wyjazd ostatnich oddziałów armii rosyjskiej z Polski
1994	IV–VII – ludobójstwo w Rwandzie 20 VII – początek rządów A. Łukaszenki na Białorusi 11 XII – wybuch I wojny czeczeńskiej	
1995	1 I – przyłączenie się Austrii, Finlandii i Szwecji do UE 26 III – początek obowiązywania strefy Schengen VII – masakra Bośniaków w Srebrenicy 21 XI – pokój w Dayton	1 I – denominacja złotego 23 XII – wybór A. Kwaśniewskiego na urząd Prezydenta RP
1997		2 IV – uchwalenie Konstytucji RP
1999	11 VI – koniec wojny w Kosowie	1 I – wprowadzenie podziału kraju na 16 województw 12 III – wstąpienie Polski do NATO
2000		23 XII – początek drugiej kadencji A. Kwaśniewskiego
2001	11 IX – atak terrorystyczny na Nowy Jork 7 X – początek amerykańskiej interwencji w Afganistanie	
2002	1 I – wprowadzenie euro w UE	
2003	20 III – początek II wojny w Zatoce Perskiej	16 IV – podpisanie w Atenach przez Polskę traktatu akcesyjnego do UE 7–8 VI – referendum przed akcesją do UE
2004	11 III – atak terrorystyczny na Madryt 1 V – rozszerzenie UE o 10 państw 1 IX – atak terrorystyczny na szkołę w Biestanie 22 XI – początek pomarańczowej rewolucji na Ukrainie	1 V – przystąpienie Polski do UE

A

Adenauer Konrad 134, 136
 Albright Madeleine 304
 Ali Ağca Mehmet 229
 Allende Salvador 158
 Anders Władysław 94, 95, 114, 118, 119, 177
 Andropow Jurij 242
 Anielewicz Mordechaj 49
 Antall József 303
 Arciszewski Tomasz 71, 111
 Armstrong Neil 162
 Attlee Clement 75
 Aziz Tarik 279

B

Bach-Zalewski Erich von dem 105
 Badoglio Pietro 65
 Balcerowicz Leszek 292, 299–303, 309
 Balfour Arthur 150
 Bandera Stepan 33, 102
 Bardot Brigitte 166
 Bartoszcze Roman 294, 295
 Bartoszewski Władysław 50
 Basajew Szamil 260
 Batista Fulgencio 156
 Beck Józef 8
 Beckett Samuel 165
 Beethoven Ludwig van 267
 Bembiński Stefan 175
 Benedict Ruth 310
 Beria Ławrientij 138
 Berling Zygmunt 108, 117
 Berman Jakub 179
 Biebow Hans 43
 Bielecki Jan Krzysztof 299
 Bierut Bolesław 95, 111, 178, 179, 193, 194, 196, 200,
 Bismarck Klaus von 201
 Borejsza Jerzy 90
 Borowczak Jerzy 218
 Bortnowski Władysław 14
 Borusewicz Bogdan 214, 218, 229
 Brando Marlon 166
 Brandt Willy 201
 Breżniew Leonid 161, 207, 210, 216, 225, 236, 238
 Brodski Iosif 165
 Broniewski Władysław 90, 192
 Browarczyk Antoni 227
 Browning Frederick 116
 Broz-Tito Josip 28, 41, 66, 72, 131, 261
 Bujak Zbigniew 229, 294
 Bush George Walker 279
 Buzek Jerzy 299, 304, 307

C

Camus Albert 165
 Cardinale Claudia 166
 Carlos John 165

Carter Jimmy 225, 238
 Castro Fidel 156, 157
 Ceaușescu Nicolae 140, 141, 239, 248, 249
 Chamberlain Neville 6, 80
 Chomejni Ruhollah 152, 277
 Chruszczow Nikita 138, 140, 157, 161, 171, 194, 196–198,
 238
 Churchill Winston 24, 25, 33, 54, 63, 64, 66, 67, 71, 75, 93,
 108, 132, 133
 Ciepliński Łukasz 175
 Cimoszewicz Włodzimierz 294
 Ciosek Stanisław 233
 Cocker Joe 167
 Codoni Paulina 291
 Coppola Francis Ford 159, 228
 Cybulski Zbigniew 203
 Cyrankiewicz Józef 172, 178, 179, 193–195, 198, 208
 Czapka Kaj-szek 144, 147
 Czech Emil 118
 Czernienko Konstantin 242
 Czuma Andrzej 214
 Czuma Walerian 15

D

Daladier Édouard 6
 Dąbek Stanisław 12
 Dąbrowski Bronisław 290
 Dąbrowski Franciszek 10
 Dąbrowski Jerzy 233, 290
 Dean James 166
 Degrelle Léon 22
 Dejmek Kazimierz 206
 Dembowski Bronisław 290
 Deng Xiaoping 144, 147
 Deyna Kazimierz 213
 Dieken Eilert 52, 53
 Dirlwanger Oskar 109
 Dobrzański Henryk 98
 Dönitz Karl 56
 Dowgiałło Krzysztof 209
 Dubček Alexander 161, 248,
 Dudajew Dżochar 257
 Dymarski Lech 229
 Dżugaszwili Jakow 31

E

Edelman Marek 49
 Eden Anthony 93
 Eichmann Adolf 44
 Eisenhower Dwight 56, 65, 67, 151
 Eisler Jerzy 236
 Erenburg Iłja 138

F

Faulkner William 165
 Fellini Federico 166

Felski Bogdan 218
 Fieldorf Emil August 98, 189, 190
 Filipowicz Julian 12
 Finder Paweł 95
 Ford Aleksander 192
 Frank Hans 43, 82, 128, 129
 František Józef 26
 Frasyńnik Władysław 229
 Frenkl Paweł 49
 Friedan Betty 166, 167

G

Gagarin Jurij 162
 Gandhi Mahatma 142, 155, 164, 170
 Gasperi Alcide De 134
 Gaulle Charles de 23, 133, 153, 269
 Geremek Bronisław 219, 287, 290, 304
 Giedroyc Jerzy 225
 Gierek Edward 205, 207, 210–212, 213, 215, 216, 218, 220, 224
 Ginsberg Allen 165
 Gintrowski Przemysław 231
 Godard Jean-Luc 166
 Godlewski Zbigniew 204, 209
 Goebbels Josef 94
 Gombrowicz Witold 215
 Gomułka Władysław 95, 161, 179, 193, 194, 196–208, 210, 211
 Gorbaczow Michail 233, 242–244, 246, 252, 254, 255, 284
 Göring Hermann 23, 128
 Gottwald Klement 131
 Górski Kazimierz 213
 Grass Günter 165
 Grobelny Julian 50
 Grósz Károly 247
 Grzybowski Wacław 15
 Grzywaczewski Maciej 222
 Gunderski Konrad 12
 Guevara Ernesto Che 156, 158, 168
 Gurion Dawid Ben 150
 Gwiazda Andrzej 214, 223, 224, 288

H

Habyarimana Juvénal 263
 Hall Aleksander 215, 229
 Has Wojciech Jerzy 203
 Havel Václav 247, 248, 250, 280, 303
 Heda Antoni 175
 Heitz Arsène 267
 Hemingway Ernest 165
 Hendrix Jimmi 167
 Herrich Peter 236
 Heydrich Reinhard 37, 44
 Himmler Heinrich 33, 44, 96
 Hirohito 76
 Hitler Adolf 6–8, 10, 12, 17–25, 28–30, 32–36, 40, 42, 44, 45, 49, 55, 56, 64–67, 69–71, 73, 74, 80, 82, 84, 91, 97, 105, 108, 127–129
 Hłasko Marek 194
 Ho Chi Minh 148, 149, 159
 Hodža Enver 252

Homma Masaharu 59
 Honecker Erich 252
 Husajn Saddam 152, 279
 Husák Gustáv 161, 248

I

Iliescu Ion 249
 Ionesco Eugène 165

J

Jabłoński Henryk 219, 236
 Jagielski Mieczysław 223
 Jan III Sobieski 181
 Jan Paweł II 216, 217, 229, 230, 270, 300
 Jan XXIII 169
 Janajew Giennadij 254, 255
 Jankowski Jan Stanisław 175
 Janukowycz Wiktor 256
 Jaroszewicz Piotr 210, 212
 Jaruzelski Wojciech 224, 226, 227, 232, 236, 287, 294, 295
 Jasienica Paweł 206
 Jelcyn Borys 254, 255, 257, 295
 Jerzy VI, król brytyjski 25
 Jobs Steve 273
 Jodl Alfred 74, 80, 128
 Joplin Janis 167
 Jurczyk Marian 224
 Juszczenko Wiktor 256

K

Kaczmarek Czesław 191
 Kaczmarek Jacek 231
 Kaczorowski Ryszard 294, 308
 Kaczyński Jarosław 294
 Kaczyński Lech 223, 257, 258, 297
 Kádár János 139, 247
 Kadyrow Achmad 257
 Kadyrow Ramzan 257
 Kaltenbrunner Ernst 44, 128
 Kamiński Mieczysław 109
 Kania Stanisław 224
 Kapuściński Ryszard 272, 310
 Karol XVI Gustaw 225
 Karski Jan 51, 102
 Kaszyński Stanisław 51
 Kavan Jan 304
 Kawalerowicz Jerzy 192
 Keitel Wilhelm 74, 128
 Kennedy John Fitzgerald 157–161, 164, 171
 Kerouac Jack 165
 Kim Dzong Il 141
 Kim Dzong Un 141
 Kim Ir Sen 140, 141, 145, 148
 King Martin Luther 164, 165
 Kisielewski Stefan 206
 Kiszczak Czesław 233, 284, 285, 287, 290, 292, 293
 Klaus Václav 248
 Kleeberg Franciszek 13, 16
 Kleyff Jacek 231
 Kobzdej Andrzej 192
 Kociółek Stanisław 207

Kohl Helmut 239, 253
 Kokott Jan 53
 Kołakowski Leszek 206
 Komorowski Tadeusz 97, 105, 108, 122
 Konarski Feliks 118, 119
 Konwicki Tadeusz 215
 Kopacz Ewa 307
 Kopański Władysław 113
 Korczak Janusz 48
 Kossak-Szczucka Zofia 50, 203
 Kostek-Biernacki Wacław 190
 Kościuszko Tadeusz 104, 113, 117
 Kotlarz Roman 214
 Kozakiewicz Mikołaj 287
 Kozłowski Jan 222
 Kozłowski Marek 222
 Krahelska Wanda 50
 Krawczuk Leonid 254
 Kriakow Siergiej 245
 Krzywonos Henryka 219
 Kuczma Leonid 255, 256
 Kukliński Ryszard 225
 Kulikow Wiktor 236
 Kuroń Jacek 203, 206, 214, 229, 290
 Kusociński Janusz 84
 Kutrzeba Tadeusz 12, 14, 15
 Kutschera Franz 99
 Kwaśniewski Aleksander 290, 295, 304, 309

L

Langner Władysław 15
 Lato Grzegorz 213
 Lenin Włodzimierz 134, 140, 168, 193, 204, 208, 237
 Leś Włodzimierz 52, 53
 Lipiński Edward 214
 Lipski Jan Józef 214
 Lis Bogdan 229
 Lityński Jan 214
 Liu Shaoqi 144
 Lubański Włodzimierz 213
 Lumumba Patrice 155

Ł

Łuczywo Helena 231
 Łukaszenka Alaksandr 255

M

MacArthur Douglas 75, 76, 145
 Macierewicz Antoni 214
 Maczek Stanisław 69, 112, 114, 116, 121
 Maizière Lothar de 252
 Majski Iwan 87, 92–94, 114
 Malenkow Georgij 138
 Malcolm X (Little Malcolm) 165
 Mandela Nelson 153
 Mann Tomasz 165
 Mannerheim Carl Gustaf 20, 21
 Mao Zedong 140, 144, 146, 147, 168, 249
 Marguerite Bernard 291
 Marks Karol 134, 140, 146, 168
 Marshall George 130–133, 172
 Martonyi János 304

Masaryk Jan 131
 Masaryk Tomáš 131
 Mathews Gordon 310
 Mazowiecki Tadeusz 219, 223, 285, 287, 288, 289, 292, 294, 295, 296, 298–300, 303, 308
 McLuhan Marshall 310
 Mečiar Vladimír 248
 Messner Zbigniew 232
 Michnik Adam 203, 206, 214, 285, 287
 Mickiewicz Adam 116, 206
 Mihailović Draža 28
 Mikołajczyk Stanisław 95, 104, 111, 122, 127, 177, 179
 Miłosz Czesław 165, 215, 225
 Minc Hilary 172, 179, 185, 186
 Miodowicz Alfred 233, 284
 Mladić Ratko 262
 Moczar Mieczysław 206, 207
 Moczulski Leszek 214, 288, 294
 Modzelewski Karol 203
 Mołojec Bolesław 95
 Mołotow Władimir 7, 8, 19, 29, 80, 82
 Monnet Jean 133
 Monroe Marilyn 166
 Montgomery Bernard 56, 69
 Morawiecki Kornel 229, 288
 Morgenstern Jochanan 49
 Moro Aldo 168
 Mościcki Ignacy 15, 91
 Munk Andrzej 203
 Mussolini Benito 6, 28, 40, 41, 54, 65, 66, 71

N

Nagy Imre 139
 Nansen Henri 201
 Narutowicz Gabriel 7
 Naser Abdel Gamal 151
 Niedenthal Chris 228
 Nixon Richard 159
 Novotný Antonín 161
 Nowotko Marcell 95

O

Ochab Edward 195
 Okulicki Leopold 175
 Olszewski Jan 194, 214, 293, 294, 303
 Onyszkiewicz Janusz 229
 Oppenheimer Robert 77
 Orlik-Rückemann Wilhelm 13
 Orszulik Alojzy 290
 Ortega Daniel 158
 Orwell George 165
 Osama bin Laden 277, 279
 Osiecka Agnieszka 194
 Osóbka-Morawski Edward 104, 111, 174, 177
 Oswald Lee Harvey 164

P

Paderewski Ignacy Jan 91
 Padewski Józef 190
 Palach Jan 247
 Parks Rosa 164
 Pasternak Borys 165

Patton George 74
 Paulus Friedrich von 35
 Pavelić Ante 28
 Paweł VI 169, 216, 217
 Pawlak Waldemar 295
 Petacci Clara 66
 Pétain Phillippe 22, 23, 38
 Piaf Edith 165
 Piasecki Bolesław 191
 Pieck Wilhelm 137
 Pienkowska Alina 219
 Pilecki Witold 51, 176
 Piłsudski Józef 7
 Pinochet Augusto 158
 Pius XII 51, 133, 169
 Pol Pot 149
 Popiełuszko Jerzy 230
 Prądzyński Ludwik 218
 Presley Elvis 165, 166
 Pstrowski Wincenty 187
 Putin Władimir 255, 257, 260
 Putrament Jerzy 90
 Pużak Kazimierz 175, 179, 190
 Pyjas Stanisław 214

Q

Quisling Vidkun 22

R

Racziewicz Władysław 25, 91, 92, 101, 111
 Raginis Władysław 12
 Rákosi Mátyás 131
 Rakowski Mieczysław F. 201, 232, 233, 295, 298
 Rapacki Adam 201
 Rataj Maciej 84
 Ratajski Cyryl 102
 Reagan Ronald 238–241
 Ribbentrop Joachim 7, 8, 19, 29, 30, 80, 82, 92, 128
 Rodal Leon 49
 Rodowicz Jan 176
 Rokossowski Konstanty 188, 198
 Romaszewski Zbigniew 214
 Rommel Erwin 55, 56
 Roosevelt Franklin Delano 33, 58, 59, 63, 64, 66, 67, 71, 76, 77, 102, 108, 126, 130
 Rosenthal Joe 75
 Rowecki Stefan 97, 105
 Römmel Juliusz 15
 Różewicz Tadeusz 200
 Rulewski Jan 224, 229
 Rutkiewicz Wanda 217
 Rybicki Arkadiusz 215, 222
 Rybicki Marian 190
 Rydz-Śmigły Edward 11, 14, 92, 96

S

Salazar António 153
 Sapieha Adam 51
 Sarnecki Tomasz 285
 Sartre Jean-Paul 165
 Schiller Leon 116
 Schuman Robert 134, 267

Sendlerowa Irena 50, 51
 Shigemitsu Mamoru 76
 Siedzikówna Danuta 176
 Sierow Iwan 111, 175
 Sikorski Władysław 81, 87, 91–96, 101, 113, 114
 Siwicki Florian 292, 293
 Siwiec Ryszard 161
 Skorzeny Otto 65, 67
 Skubiszewski Krzysztof 292
 Słonimski Antoni 203, 206
 Smith Tommie 165
 Sorge Richard 32
 Sosabowski Stanisław 69, 112, 116
 Sosnkowski Kazimierz 95, 97, 111, 122
 Stalin Józef 6, 15, 18–21, 29–34, 64, 66, 67, 70–72, 75, 80, 86, 87, 90, 92, 94, 95, 102, 104–106, 108–110, 114, 116, 117, 122, 125, 130, 131, 134, 135, 138–141, 172, 174, 179, 181, 182, 184, 188–190, 192–197, 199
 Starzyński Stefan 15, 16
 Stauffenberg Claus von 71
 Stelmachowski Andrzej 287
 Stroop Jürgen 49
 Strykowski Michał 49
 Strzałkowski Roman 195
 Sucharski Henryk 10, 12
 Suchocka Hanna 294
 Sukarno Ahmed 149
 Sym Igo 85
 Szachnazarow Georgij 236
 Szarmach Andrzej 213
 Szeremietiew Romuald 214
 Szewardnadze Eduard 255
 Szlajfer Henryk 206
 Szuszkiewicz Stanisław 254

Ś

Światło Józef 193
 Świerczewski Karol 117, 184
 Świerczyński Konrad 50
 Świtalski Kazimierz 176
 Świtoń Kazimierz 214

T

Thatcher Margaret 239
 Tischner Józef 245
 Tiso Josef 40, 82
 Tito Josip zob. Broz-Tito Josip
 Tőkés László 248
 Tomaszewski Jan 213
 Trockowski Lew 168
 Truman Harry 75, 76, 130, 132, 135, 145
 Turski Ryszard 194
 Tusk Donald 307
 Tymański Stanisław 294
 Tyrmand Leopold 193

U

Ulbricht Walter 137
 Ulm Józef 51, 52, 53
 Ulm Wiktoria 51, 53, 53
 Umezumi Yoshijiro 76
 Unrug Józef 13, 16

Urban Jerzy 194
Urbanowicz Witold 26

W

Wajda Andrzej 192, 203, 286
Walentyłowicz Anna 214, 218, 219, 221, 223
Wałęsa Bogdan 230
Wałęsa Danuta 230
Wałęsa Lech 214, 218, 219, 221, 223, 224, 230, 233, 250,
284, 286, 287, 289, 293, 290, 291, 294, 295, 297, 303, 308
Wańkowicz Melchior 119, 203
Wasilewska Wanda 90
Wążyk Adam 194
Wdowiński Dawid 49
Wieniawa-Długoszowski Bolesław 91
Wilczek Mieczysław 232
Wojciechowski Stanisław 7
Wozniak Steve 273
Wujec Henryk 229
Wyszkowski Krzysztof 214
Wyszyński Stefan 191, 193, 197, 199, 202, 216

Y

Yamamoto Isoroku 58

Z

Zadrożyński Edward 222
Zajac Mieczysław 48
Załęski Lucjan 190
Zielińscy Adam i Krzysztof 232
Zieliński Czesław 187
Zinowjew Aleksandr 245
Zumbach Jan 113

Ż

Żeligowski Lucjan 176
Żiwkow Todor 252
Żukow Gieorgij 32, 34, 73, 74
Żymierski Michał 117, 190

Ilustracje:

Paulina Podolska: 31, 64, 78–79, 83, 120–121, 124, 170–171, 181, 234, 238, 272, 274, 276, 280–281, 286, 298, 308–309. **Ewa Kaletyn:** 47. **BlueGreen:** 26 (model 3D Hawker Hurricane), **Panarist:** 26–27 (model 3D Messerschmitt – BF-109 E), **Marcin Oleksak:** 26–27, 204–205 (portrety), **Krzysztof Mrawiński:** 60–61, **Omegavision:** 60–61 (model 3D kutnikowiec USS Essex CV-9 1942), **file 404:** 60 (model 3D SB2C-4 Helldiver – USS Essex April 1045), **Marta Długokęcka:** 88–89, **Wioleta Herczyńska:** 88–89, **Marek Nawrocki:** 88–89, **Marcin Ptak:** 88–89, **Rafał Buczkowski:** 106–107 (model 3D, plan miasta), **Marek Błoszko:** 106–107.

Projekty graficzne:

Marek Błoszko: 12–13, 106–107, 196–197. **Marcin Oleksak:** 26–27, 204–205. **Ewa Kaletyn:** 46–47, 182–183, 220–221, 250–251. **Krzysztof Mrawiński, Marcin Oleksak, Marek Błoszko:** 60–61. **Marcin Oleksak, Marta Długokęcka, Wioleta Herczyńska:** 88–89. **Zuzanna Śr:** 128–129. **Marcin Oleksak, Zuzanna Śr:** 146–147, 258–259.

Fotografie:

Archiwum Akt Nowych: s. 188; **Archiwum Dokumentacji Mechanicznej:** s. 185 (wyciągnięcie zaświadczeń), 193, 195; **Archiwum Nowej Ery:** s. 186 (banknot), 192, 194 (Po Prostu), 268 (monety euro); **BE&W:** Agencia de Prensa LOOK S.L. s. 48 (tłłci w obozie), ASA/berfoto s. 153 (mieszkajcy Algierii), 169 (Jan XXIII), AKG Images s. 20 (frisyjcy żołnierze), 23 (Dunkierka), 28 (Tito), 29, 31 (syn Stalina), 38 (oficer chorwacki), 39, 44 (Himmler), 47 (tłłci za drutami), 60, 61 (samoloty), 74 (raketa V-2), 77 (Hrozima), 126, 133, 134 (manifestacje), 136, 137, 145, 148 (Ho Chi Minh), AKG Images/NordicPhotos s. 13 (Luftwaffe), Danita Delmont/Jay Sturdevant s. 274 (płaz), Granger Collection s. 13 (sily pancernie), 23 (Compiègne), 36 (mord we wsi), 57 (ochrona konwoju), 142, HeritageImages/Art Media s. 22 (zaboga niemieckiego czołgu), 36 (płak), 72, HeritageImages/Fine Art Images s. 147 (Czang Kaj-szek), HeritageImages/Index Fototeca s. 169 (zobady soboru), IAM Ltd/World History Archive s. 170, Imagebroker/Dani/Jeske s. 147 (czerwona księzeczka), Imagebroker/Michael Runkel s. 276 (Dubaj), Imagebroker/Oliver Gerhard s. 276 (mieszkajcy Mondasy), Imagno/Vitava s. 138, 246 (węgierski żołnierz), Julien Bryan s. 18 (chłopc na gruzach), KPA/United Archives s. 95, LaPresse/CarloAlberto Canobbio s. 262, Mary Evans Picture Library n. 30 (Stalin), 135 (sreby okupacyjne), Mary Evans Picture Library/Paramount Pictures/Ronald Grabb Archive s. 159, Nature Picture Library/Gavin Heller s. 141, Paweł Wodzyński s. 297, Photo12 s. 40 (Tiso i Hitler), 45 (kwardacja warszawskiego getta), 57 (U-Boot), 59 (pancernik), 147 (Mao Zedong), 164 (Kong), 179 (Bierut), Photoshot UPPA s. 307 (Buzek), Photoshot UPPA/Zhang Cheng s. 281 (sala obrad), Picturelux/Cinema Legacy Collection/The Hollywood Archive s. 168 (The Beatles), Russia Press Photos Agency s. 255 (szczyt Wspólnoty Państw Niepodległych), Science Source s. 241, UIG s. 131, 146 (złłżenie polityczne i gospodarcze), 146 (Wielki Skok), 147 (objęcie władzy przez Xiaopinga), 157 (amerykański samolot), 243 (piestrojka), 248 (zaprzysiężenie konstytucji słowackiej), 252 (obalenie pomnika), 257 (oddział Ormian), 280, URG/Ewing Galloway s. 77 (wybuch bomby), URG/Mondadori Collection s. 21 (oddział Wehrmacht), 138 (powstanie belgijskie), UIG/World History Archive s. 41 (żołnierze francuskiego ruchu oporu), Ukrainam/Zdanov Valeriy s. 242 (Czarnobyl), ulstein bild s. 10, 11 (pancernik), 22 (Degreffe z Hitlerem), 71, 162 (ogłdownie na Kiszczycu), 163, 247 (Hazel), ulstein bild/Engler s. 251, 252 (mur berliński), ulstein bild/Helrich Hoffmann s. 30 (żołnierze sowieccy), Universal Images Group s. 34 (sowieccy lotnicy), 35 (żołnierze niemieccy, ciężarówka), 64 (człg T-34), 70, 74 (złłżycie Berlina), 111, World History Archive s. 11 (żołnierze Westerpłacie), 23 (Rotterdam), 47 (ludzie przy wagonie kolejowym), 77 (samolot), 129 (pracownicy w obozie), 135 (mosty powietrzne), 176 (Płeck); **BE&W/Alamy:** s. 148 (plakaty propagandowe), 254, Niday Picture Library s. 33, Abbas Acasha s. 271, Agencia Fotografica Caro/Bastian s. 49 (pomnik), Alstar Picture Library s. 243 (Gorbaczow), Archive Collection s. 31 (raporty), Archive Pics s. 38 (Petain), Archive PL s. 51 (Senderowa), 118 (glubonowy grający hejnał), Asar Studios s. 25 (Churchill), 132, 158, Anzor Photo s. 43 (Gwizda Dawida), Bumble Dee s. 258 (Ormianie), Cavan Images s. 239, CBW s. 25 (brytyjscy lotnicy), 51 (płak), 75 (two jima), Christopher Piltz s. 248 (Rumuński Pałac Prezydencki), 249 (flaga Rumunii), Chuck Nankie s. 257 (Dudajew), colaimages s. 157 (Kennedy), CPA Media Pte s. 45 (mord), 63, 149 (złłżycie Dien Ben Phu), 242 (muszketier), De Luan s. 24, 56 (niemiecka zaboga), Dino Fracchia s. 304 (Bośnia), Endless Travel s. 110, FLHC 1111 s. 183 (wysiedlanie wsi ukraińskiej), FLHC 2017 s. 147 (rozogn), GL Archive s. 150, History and Art Collection s. 26, history_docu_photo s. 42, Holly Bickerton s. 143, Ian Dagnall s. 273 (pierwsze laptopy), IanDagnall Computing s. 67, incenerastock s. 267 (Parlament Europejski), Konstantin Stoklein s. 245, Kurdshotruggle s. 279, Matthew Mawson s. 261, Mike Abrahams s. 247 (demonstracje w Pradze), Military Images s. 76 (kapitulacja japońskich oficerów), Alamy/Newsies Media s. 274 (grupy łakerskie), NG Images s. 240, Niday Picture Library s. 13 (polscy ułani), 31 (płak), 97, 103, Oleksandr Rupeta s. 281 (ukraińscy rewolucjoniscy), Operation 2021 s. 278 (polski patrol), Parallax s. 275, Peter Horee s. 34 (Stalingrad), Photoshot UPPA/Pawelak Alexei s. 256 (żołone ludzki), PJF Military Collection s. 127, Prestor Pictures LLC s. 61 (kutnikowiec), Really easy Star s. 269, Renaud Ribardy s. 256 (Euromajdan), Science History Images s. 162 (Gagarin), Solaris s. 87 (cmentarz w Katyniu), The Picture Art Collection s. 28 (jugosłowiańscy zakładnicy), 38 (serbscy więźniowie), UIG s. 246 (demonstracje), Volgi archive s. 98 (oddział Hubala); **Biblioteka Narodowa – Polona:** s. 11 (płak), 50 (głiz z wyrokami), 286; **East News:** s. 206, AFP s. 161, 229 (Jan Paweł II), AFP/Andreas Altwain s. 237, AFP/Daniel Janin s. 227 (Januński), AFP/John Rytroff s. 304 (przystapienie Polski do NATO), AFP/Pierre Guillaud s. 152 (wojska irańskie), Archiwum Solidarności s. 214, CAW s. 189 (Feldorf), Everett Collection s. 165 (Presley), Fine Art Images s. 140, IPN s. 204, 205 (Godlewski), Jan Juchniewicz s. 207, Krzysztof Chojnacki s. 65 (Bolenia), Laski Diffusion s. 82, Leszek Stoklosa s. 227 (czolg), Lukasz Solski s. 52 (muzeum), Mateusz Grochowski s. 177, Muzeum Literatury s. 180, Muzeum Niepodległości s. 17, 290, Polfilm s. 203 (Popiel i diament), SIPAHULOT s. 153 (apartheid), T. Hermańczyk s. 186 (Nowa Huta), Tomasz Wierzejski s. 208 (transportery opancerzone), Witold Janusz Szulcki s. 283, Wojciech Tasczyk s. 302, Wojtek Łaski s. 217 (Jan Paweł II), 218, 223 (Walejsi), 230 (Popiełuszko), World History Archive s. 85, Zofia i Marek Buzak s. 53 (rodzina Ulmów); **Forum:** Aleksander Jablinski s. 196, 199 (Gomułka), Chris Niedenthal s. 228, 308 (Mazowiecki), Entertainment Pictures/Hoche Productions s. 168, FoKa s. 6, 14, 108, 184 (pracownicy przymusowi), Gość Niedzielny/Han Hebowicz s. 176 (Siedziwkowa), Interfoto/Lawic s. 69, Jan Bogacz s. 289, Jan Morek s. 107 (ulny miasta), Jan Włodarczyk s. 115, Janusz Sobolewski s. 211 (Gierek), Krzysztof Paweła s. 226, Krzysztof Wójcik s. 288, 293 (Olszewski), Lukasz Glowala s. 305 (euroentuzjasta), M. Łukaszewicz s. 268 (wejście do strefy Schengena), Marek Skonupski s. 102, 187 (płak), Piotr Mielk s. 7 (Pisudski), Sławek Bieganski s. 173, TT newsagency/Bertil Ericson s. 225, TT newsagency/Scenip s. 230 (Nagroda Nobla), Włodaw Pymko s. 224, Witold Górka s. 222; **Fotobank:** Agata Ciolek s. 285 (płak), Andrzej Kossobudzki-Orłowski s. 200, Jan Krzysztof Kelus s. 229 (Pielcu wspaniałych), Tomasz Michalek s. 203 (Michnik i Kuroti), Tomasz Wierzejski s. 287 (Mazowiecki), 308 (przekazanie insigniów władzy); **Gallo Images Poland/Getty Images:** s. 255 (Jelcy), 258 (wóz bojowy), 260 (Dubrowka), Hulton Archive/Keystone s. 66, Archive Photos s. 147 (płak), 249 (męczyzna zatrzymujący czołg), Archive Photos/Hulton Archiw s. 123 (Kong), Archive Photos/MPi s. 160 (Kennedy), Bettmann s. 7 (płak Rittentrop-Moklow), 21 (Mannheim), 54, 75 (Poczdami), 76 (kapitulacja Japonii, Truman), 134 (Adenauer i Schuman), 138 (Chrystczew), 149 (Pol Pot), 156 (Castro i współpracownicy), 164 (Kennedy), 171, 273 (hala maszyn), Burak Kara s. 258 (Kaczynski i lini przywódcy), Corbis Historical s. 68, 73, 160 (mur berliński), Corbis Historical/Cheryl Chenet s. 156 (Castro), Corbis Historical/David Polack s. 58, Corbis Historical/Hulton Deutsch s. 116 (Francuzi dzląjący żołnierze), 121 (Breda), Corbis Historical/Library of Congress s. 130 (płak), Corbis Historical/Peter Turnley s. 251 (uchodzący), 259, Corbis Historical/Robert Wallis s. 244, Corbis Premium Historical/Masatomo Kurita s. 278 (atak na wielowce), Gamma-Keystone s. 34 (Żukow), 41 (włoscy antyfaszyści), 49 (powstańcy z getta), 129 (Brandt), Gamma-Rapho/François Lochon s. 168 (Mona), Gamma-Rapho/Michel Baret s. 285 (stoiska informacyjne), Gamma-Rapho/Paolo KDCH s. 147 (rewolucja kulturalna), Gamma-Rapho/Richard Frieman-Phelps s. 167, Hulton Archive s. 46, Hulton Archive/Fred Ramage s. 92 (żołnierze Polskich Sił Zbrojnych), Hulton Archive/Galerie Bilderwelt s. 44 (prześladowania Polaków), 118 (Polscy żołnierze), Hulton Archive/Keystone s. 50 (jarmia japońska), 129 (Flick), 146 (Mao Zedong), Hulton Archive/Keystone/Stringer s. 9, Hulton Archive/Print Collector s. 50 (magajek zagrabiony Żydami), Hulton Archive/Scott Peterson s. 263, Hulton Archive/Victor Temin s. 121, LightRocket/SOPA Images s. 120, Mondadori Portfolio s. 116 (polskie żołnierze), 165 (amerykańscy lekkoatletci), New York Daily News s. 130 (Marshall), Oleg Nikishin s. 260 (szkół w Bieslanie), Paris Match Archive/Gysenbergh Benoit s. 251 (upadek żelaznej kurtyny), Photo12 s. 20 (paryskatura), Picture Post s. 109 (powstańcy warszawscy), Popperfoto s. 18 (barczy z łokami), Premium Archive/Chuck Fishman s. 238, Roger Viollet s. 128–129 (proces w Norymberdze), 129 (ludzie z obozu), Rols Press/Popperfoto s. 155, Sigma Premium/Alain Dejean s. 152 (Chomejri), Sigma Premium/Jean-Louis Altan s. 221, Sigma/Alain Dejean s. 223 (podpisanie porozumień), Sigma/Matthieu Polak s. 264, Toronto Star s. 116 (punkt kontrolny), ulstein bild s. 40 (Hitler z ambasadorami), 64 (czolg Panther), 117 (oddział Ludowego Wojska), 128 (Böring), Universal Images Group s. 16 (płony zamek), 43 (getto w Łodzi), 144, 146 (Włoka z czterema plagami), Universal Images Group/Prisma by Dukas s. 43 (Żyd w kółkim getcie); **Getty Images/Stockalaxel:** s. 273 (Apple II), ewg3d s. 181; **Indigo/ImageBROKER/Raimund Kutter:** s. 119; **IPN:** s. 204 (zmiana cen detalicznych); **Library of Congress:** s. 91; **Muzeum Powstania Warszawskiego:** Eugeniusz Łokajski „Brok” s. 106 (PAST-a, tarykady), 107 (podziety powstalczy), Joachim Joachimczyk „Joachim” s. 107 (kaszki); **Narodowe Archiwum Cyfrowe:** s. 8, 15, 16 (Starzyński), 48 (Korczak), 56 (Ronne), 81, 87 (groby w Katyniu), 92 (Skorski z Raczkiemicki), 93, 94, 99 (żołnierze AK), 99 (chwila strzelecka), 101, 104, 105 (Młodzi powstańcy, Komorowski), 109 (jency niemieccy), 117 (przysięga żołnierzy 1 Dywizji), 120, 174, 175 (Olszym i zapłuty karzeł), 197 (Wyszyński); **Osrodek Karta:** s. 86, 90, 96, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie s. 113 (Łambach, Brygada Strzelców Karpackich), 114, NN s. 185 (pierwsze traktory), NN/Studium Polski Podziemnej w Londynie s. 175 (Hedaj); **PAP:** Adam Hawalek s. 301, 309 (podnoszenie sztabami), Andrzej Kossobudzki-Orłowski s. 202, Andrzej Wilusz s. 204 (płony garń), 205 (Szczecin), CAF s. 84, 112, 179 (Kongres PZPR), 182, 183 (polscy osadnicy), 184 (aresztowania Ukraińców), 187 (produkcja), 194 (Cyraniewicz), 197 (skuter), 204 (protestujący robotnicy), CAF/Henryk Gzela s. 196 (Gołdrol), CAF/Jerzy Banarowski s. 197 (wied), CAF/Kuzmierz Soko s. 210, CAF/Kondracki s. 191 (deflacja), CAF/Stanisław Jakubowski s. 213 (Deyna), CAF/Stefan Bahuk s. 98 (Pomnik Lotnika), CAF/Włodawski s. 199, CAF/Zygmunt Włodawski s. 191 (Wyszyński), Cezary Słomirski s. 300, Damszy Kwiatkowski s. 284, 295 (wyprowadzenie sztabami), Edmund Uchymiak okładka (koloryzacja Angelina Karpanina), Ireneusz Sobieszczyk s. 287 (Januński), 293 (pochody 3 Maja), Ireneusz Sobieszczyk, Jan Bogacz s. 292, Jar-Tass s. 208 (prostały robotników), Jan Bogacz s. 309 (Babierowicz), Jan Morek s. 216, 294, 303, Janusz Mazur s. 295 (uroczyści w Behwedzie), Janusz Uklewski s. 205 (Gierek w Szczecinie), Leszek Włodawski s. 285 (Michnił), Marcin Bielecki s. 307 (granica polsko-niemiecka), Mariusz Sympko s. 189 (Pielcu Kultury i Nauki), 211 (wizyta Giereka), Stanisław Czarnogórski s. 201, Stanisław Gawirski s. 219 (język polski), Tadeusz Zagórski s. 220, Tomasz Prażmowski s. 205 (pomnik Ofiar Gruzdnia), 217 (Rakiewicz i Jan Paweł II), Wojciech Kryński s. 213 (Pewo); **PhotoPower/Bridgeman Images/Tallandier:** s. 65 (Eisenhower); **Piotr Lewiński:** s. 231; **Reporter:** Gerard s. 53 (ściana pamięci), Grzegorz Rogalski s. 233, 291, Jacek Domiński s. 299 (denuncjacja), Maciej Macierzyński s. 219 (brama Stoczni), Maciej Podsiadlik s. 305 (euroceptyny), Stefan Maszewski s. 299 (Babierowicz), Wojciech Strłoch s. 52 (rodzina Ulmów), **Shutterstock:** s. 106 (zdru w muzeu), 196 (llo), 197 (llo), 209, 267 (flaga europejska); **ulstein bild:** s. 160 (wschodni-niemiecki żołnierz); **WFDif po Studiu Filmowym Tor/FilMOTEKA Narodowa:** s. 232; **Wielkopolskie Muzeum Niepodległości:** s. 196 (Zgłany chieł); **Wikimedia:** s. 27; **Wikipedia CC BY 2 - DE/Mateusz2019:** s. 265.

Podręcznik do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 4* zawiera treści dotyczące wydarzeń od roku 1939. Chronologiczny układ treści, przystępny język oraz czytelna i atrakcyjna szata graficzna pomagają w nauce przedmiotu. W podręczniku umieszczono przyciągające uwagę infografiki oraz ciekawe teksty w elementach *Symbole epoki* i *To budzi kontrowersje*, które ułatwiają zainteresowanie przedmiotem.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności czytania ze zrozumieniem.

Atrakcyjne infografiki

Złożone zagadnienia zostały przedstawione w obrazowy sposób na infografikach za pomocą wyjątkowych ilustracji i fotografii obudowanych ciekawymi opisami.

Symbole epoki

Teksty, które w ciekawy sposób prezentują wydarzenia, dzieła sztuki lub hasła charakterystyczne dla danej epoki, dzięki czemu uczeń ma możliwość lepszego poznania ich tła historycznego.

